ТЮРКСКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

ТӨРКИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

ПРОБЛЕМАЛАР ҺӘМ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

TURKIC LINGUISTIC CULTUROLOGY

PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Казань-Казан-Kazan
2022

ТЮРКСКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ
материалы XIII Международной научно-практической конференции
учащихся, студентов и аспирантов
Казань, 21 февраля 2022 года

ТӨРКИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ:
ПРОБЛЕМАЛАР ҺӘМ ПЕРСПЕКТИВАЛАР
гомуми урта, махсус урта һәм югары белем бирү йортларында
укучыларның XIII Халыкара фәнни-гамәли конференциясе
материаллары
Казан, 21 февраль, 2022 ел

TURKIC LINGUISTIC CULTUROLOGY:
PROBLEMS AND PERSPECTIVES
the proceedings of the XIII International Scientific and Practical Conference
for pupils, undergraduate and postgraduate students
Kazan, 21 February, 2022

КАЗАНЬ – КАЗАН – KAZAN
2022

УДК 811.512.1
ББК 81.2
Т98

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР
доктор филологических наук, профессор Р.Р. Замалетдинов

ФӘННИ МӨХӘРРИР
филология фәннәре докторы, профессор Р.Р. Җамалетдинов

SCIENCE EDITOR
Doctor of Philology, Professor R.R. Zamaletdinov

Т98 Тюркская лингвокультурология: проблемы и перспективы: материалы XIII Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов (Казань, 21 февраля 2022 года) / сост. Р. С. Нурмухаметова. – Казань, 2022. – 404 с.

Төрки лингвокультурология: проблемалар һәм перспективалар: гомуми урта, махсус урта һәм югары белем бирү йортларында укучыларның XIII Халыкара фәнни-гамәли конференциясе материаллары (Казан, 21 февраль, 2022 ел) / төз. Р. С. Нурмөхәммәтова. – Казан, 2022. – 404 б.

Turkic Linguistic Culturology: Problems and Perspectives: the proceedings of the XIII International Scientific and Practical Conference for pupils, undergraduate and postgraduate students (Kazan, 21 February, 2022). – Kazan, 2022. – 404 p.

ISBN 978-500130-021-2

В сборник включены материалы исследований участников конференции, связанные с изучением тюркских языков и литератур, взаимоотношения языка и общества, культуры.

Ответственность за достоверность информации возлагается на авторов и научных руководителей.

Җыентыкта конференциядә катнашучыларның төрки телләр һәм әдәбиятлар, тел һәм җәмгыять, мәдәният белән бәйле мәсьәләләрне өйрәнү юнәлешендәге эзләнүләре, фикерләре урын алды.

Материалларның эчтәлеге, фактларның дөреслеге өчен авторлар һәм фәнни җитәкчеләр җавап бирә.

The collection includes materials of research related to the study of Turkic languages and literatures, the relationship between language and society, language and culture.

The authors and academic advisors are responsible for the accuracy of the information.

© Казанский федеральный университет, 2022
© Институт филологии и межкультурной коммуникации, 2022

I кисәк.

“КАРТ ШОМЫРТ ХАТИРӘСЕ” ӘСӘРЕНДӘ ОБРАЗЛАР БИРЕЛЕШЕ

Әүхәдеев И.,Саба р-ны, Шәмәрдән лицее, X сыйныф
Җит. – Әүхәдеева А.В.

Р.Шәйдуллинаның һәр әсәрендә кеше язмышы һәм хисләр бирелеше югары дәрәҗәдә бирелә. Образлар чынбарлыктан алына, аларның һәрберсенең үз язмышы, кичерешләре. Мин дә бу фәнни хезмәтемдә кеше язмышы мәсьәләләрне хәл итү, тарихи вакыйгаларның дөреслеген тикшерү өчен якташ шагыйрәләребезнең иҗатыннан җавап эзләргә булдым. Алга таба да әсәргә күзәтү ясап, тарих һәм аның кеше язмышына тәэсире мәсьәләсе ничегрәк бирелүен ачыкларга телим, киләчәктә дә әлеге теманы өйрәнүне дәвам итәргә уйлыйм.

Вакыйга шагыйрәнең туган авылы Аланда бара. Репрессияләрнең золымның канлы тәгәрмәче аның үз нәселен, укымышлы, затлы, булдыклы Котдус картның, Муратовларның ишле гаиләләрен таптап, сытып уза.Романда төп вакыйгалар Габдрахман хәлфә гаиләсенең Себергә сөрелүе белән башлана. Әсәрдә образлар бирелеше автор тарафыннан бик көчле бирелгән. Габдрахман абый һәм Зөһрә апаны гына алыйк. Нинди көчле ихтыярлы,тормыш авырлыкларын сыкрап булса да үтә алалар, балаларына көч бирәләр,киләчәккә өметне югалтмыйлар. “Зөһрә исә, һавасызлыктан, сусаудан тәмам интегеп, аңкы-миңке килеп ята. Ялантау чишмәсе җырлый-җырлый ага.Зөһрә саф чишмә суын туктый алмыйча эчә...” [4: 44-45]. Йөзембикә образы әсәрнең үзәк урынын алып тора.Бу образда көчлелек, серлелек, ныклылык сизелә. “Йөзембикә абыстай безне коткарыр өчен күктән төшкән бер фәрештә инде ул” [4: 138]. Әсәрдә, гомумән, башка образлар да аерым бер урынны алып тора. Мәсәлән, Әминә, Усман, Гөлҗамал, Мифтахетдин, Факиһә, Әсмабикә, Гарифҗан, Зөлхиҗә. Боларның барысы да Себер далаларында газап чигеп, туган якларына кайтырга хыялда гына яшәп, чит җирдә – еракта ятып калган. Романда үзәкне өзүче образларның берсе – Гәрәй. Ул кечкенәдән әти-әнисен югалтып, чак үлемнән калган бала. Сабый адаша, поездга утырганда апасыннан аерыла, кая барырга белми. Ләкин аны Аллаһ ташламый, рус кешесе таба, тәрбияли, ул бөек галим була, туганнарын гомере буе эзли һәм таба, нәселен, динен, халкын онытмый. Әйе, монда һәр авыл– үзе тарих, һәр кеше – үзе китап язарлык язмыш. “Авылга ямь биреп торган мәчет, башы киселгән пәһлеван кебек, нәүмизләнеп, моңаеп калды. Халык әйтерсең миңгерәүләнгән, диваналанган. Инде куыласылар куылып, үтерелергә тиешлеләр үтерелеп, таланасы

таланып беткән. Авылга хәерчеләр, куштаннар, икейөзлеләр, динсезләр хуҗа. Алансу әллә нинди хәвеф көткән кебек тынып калды” [1: 101]. Әйе, авылда дингә, иманлы, булдыклы, хәлле кешеләргә каршы власть башына менеп утырган надан Шәрәфи, ирдәүкә Наһар, Габдрахман хәлфәне Себергә сөргәннән соң аның намазлы йортына кереп оялаган һәм тараканга батырган ата ялкау Галәү, үзенең мөгаллимен штыктерәп илдән куган сакау Мансур көрәшә.

Фәнни-эзләнү эшемне башлаганда, бу геройларның чынбарлыктагы язмышлары мине бик кызыксындырды һәм мин дәү әниемә мөрәҗәгать иттем. Дәү әнием мине дәү бабам язмышы белән таныштырды. Дәү бабам – сугыш ветераны, ул, Бөек Ватан сугышында катнашып, бик күп орден-медальләр белән бүләкләнгән. Ләкин Сталин афәте аны урап уза. Дәү әнием, сөйләве буенча, дәү бабам Равилә Шәйдуллинаның бабасы белән аралашкан, бер-берсе белән дус булган, хәтта бер урамда яшәгәннәр. Ә язмышның сынавы икесенә дә тигезләп бирелә. Дәү бабамны авылдагы бер явыз җан юк сүз белән донос ясаган һәм аны, төнлә белән кара машинага утыртып, Казан төрмәсенә алып киткәннәр. Төрмәдәге газапларны аңлатып бетереп тә булмый. Әле өстәвенә атарга дигән хөкем карары белән алып чыгалар һәм шунда аның бәхетенә таныш җитәкче очрап, дәү бабам исән кала, ләкин йөрәк җәрәхәте мәңгегә бетми. Ул соңгы сәгатенә кадәр иленә, Ватанына, милләтенә, халкына тугрылыклы булып кала. Алан авылы халкы аның турында сокланып һәм горурланып искә ала. Дәү әнием бу вакыйгаларны ачы күз яшьләре белән өзгәләнеп сөйләде. Кечкенә генә кызчык булса да, әнисенең елаганын, әтисенең моңлы күзләре беркайчан да күз алдыннан китмәячәк. Равилә апайның әбисе белән дәү әби һәрчак бергә булганнар, кайгыны да шатлыкны да бергә уртаклашканнар. Бу елларны оныту мөмкин түгел. Без шушындый бабаларыбыз һәм әбиләребез белән горурланырга, киләчәк буынга алар турында җиткерергә, аларның сабырлыгына, горурлыгына сокланып яшәргә тиеш. Шушы фәнни эшне тикшерү барышында җәмгыять һәм кеше язмышы турында тулырак күз алдыма китердем. Алга таба да тарихи вакыйгаларны өйрәнүне дәвам итәргә уйлыйм.

Шулай итеп, буйга җиткән һәр биш кешенең берсе сәяси репрессия корбанына әйләнә. Бернинди киртәләрне белмәгән репрессия сәясәте илебезгә һәм халыкка бик зур зыян һәм төзәтә алмаслык яралар ясый.

Әдәбият

1. Казан утлары. – 2020. – № 2, 3.

2. Мәхмүдов Х. Борынгылар әйткән сүзләр. – Казан: Фикер, 2002. – 432 б.

3. Мәхмүтов Х. Татар халкының афористик иҗаты. – Казан: Татар. кит. нәшр.,1987. – 288 б.

4. Шәйдуллина Р.Ш. Карт шомырт хатирәсе. –Казан: Ак Бүре, 2020. –367 б.

5. Шәйдуллина Р.Ш. Ялантауга ай кунган: повестьлар. – Казан: Ак Бүре, 2016. – 335 б.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ “ОҖМАХ” ҺӘМ “ТӘМУГ” КОНЦЕПТЛАРЫ

Әхмәдуллина Э., Мортазина К., Түбән Кама ш., 13нче гимназия-интернат, X сыйныф

Җит. – Ишмөхәммәтов И.Ш.

Татар халкының рухи һәм дини яктан үсеш үзенчәлекләрен билгеләүче төп факторларның берсе – ахирәткә ышану. Аның нигезендә тәкъвалар үлгәннән соң оҗмахка эләгә, ә гөнаһлылар – җәһәннәмгә. Гомернең чиклелеге тою һәм бу дөньядагы гамәлләр өчен җавап тоту кирәклеге һәрберебезне борчый һәм уйландыра. Шуны истә тотып, тикшерену өчен “оҗмах” һәм “тәмуг” концептларын өйрәнүне алдык, үзалдыбызга аларның татар телендә чагылышын тикшерү максатын куйдык.

“*Оҗмах*” һәм “*тәмуг*” сүзләре, гарәп-фарсы алынмалары булуга карамастан, татар теле тарафыннан тирән үзләштерелгән. Моңа дәлил буларак “Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә “*оҗмах*” һәм “*тәмуг*” лексемаларының икешәр мәгънәләре китерелә [5: 406, 585].

“Татарча-русча сүзлек”тә “оҗмах” сүзенең бер мәгънәдәге тәрҗемәсе, ә “тәмуг” сүзенең 2 мәгънәдәге тәрҗемәләре китерелгән.

“Синонимнар сүзлеге” нигезендә “оҗмах” концептының синонимик рәте төзелде: ***оҗмах*** *– җәннәт, хур*; “тәмуг” концептының синонимы: ***тәмуг*** *– җәһәннәм*.

Антонимнар сүзлегенә мәрәҗәгать итеп, әлеге концептларның антонимнарын барладык. “*Оҗмах*” лексемасының антонимнары булып ***тәмуг*** һәм ***җәһәннәм*** сүзләре китерелгән. “*Тәмуг*” концептының антонимы булып ***оҗмах***, ***җәннәт*** лексемалары тора.

Г.Х. Әхәтовның “Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге”ндә әлеге концептлар кергән фразеологизмнар урын алмаган, тик шулай да “*тәмуг*” концептының синонимы *җәһәннәм* лексемасы белән берничә фразеологизмны очраттык: *җәһәннәм тишегендә, җәһәннәм төбенә җибәрү (җәһәннәмгә җибәрү)* [1: 174]. Ә Н.Исәнбәтнең “Татар теленең фразеологик сүзлеге”ндә “*оҗмах*” концепты һәм аның синонимы булган *җәннәт* лексемасы белән – *оҗмах кошы, оҗмахтагы кебек тору, җәннәт күрдеңме әллә*. Ә “*тәмуг*” концепты һәм аның синонимы *җәһәннәм* лексемасы белән – *тәмуг кисәве, җәһәннәм асты, җәһәннәмгә керсә дә йөзе кызармас, җәһәннәмгә җибәрү, җәһәннәм кисәве, җәһәннәм машинасы, җәһәннәмнең теге кырыенда (җәһәннәм тишегендә), җәһәннәм терәве, җәһәннәм өрлеге* кебек фразеологик әйтелмәләр бирелгән [4: 50, 168, 362-363]. “Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә, боларга өстәп, “оҗмах” концепты белән бәйле *оҗмах кошлары, оҗмах байлыгы, җәннәт күрдеңме әллә, җәннәт хуры* фразеологизмнары [5:

406, 788]. “Тәмуг” концепты белән бәйле *тәмуг базы, тәмуг газабы* (*җәһәннәм газабы*)*, тәмуг кисәве* (*җәһәннәм кисәве*)*, тәмуг уты, җәһәннәмгә китү (очу)* тотрыклы әйтелмәләр китерелгән [5: 582, 789]. Болардан тыш “Татарча-русча сүзлек”тә “оҗмах” концепты кергән 11 фразеологизмның тәрҗемәсе китерелгән. “Татарча-русча-инглизчә фразеологик сүзлек”тә боларга өстәп “оҗмах” концепты кергән алда искә алынган 2 фразеологизмның тәрҗемәләре китерелгән һәм шулай ук “тәмуг” концепты кергән алда искә алынган 2 фразеологизмның тәрҗемәсе бирелгән. Боларга өстәп *җәннәт* лексемасы белән ***җәннәт түрендә*** кебек һәм ***җәһәннәм*** лексемасы белән 10 фразеологик әйтелмәнең тәрҗемәләре тәкъдим ителгән. Болардан ***җәһәннәм аша узу, җәһәннәмнең теге кырыенда*** кебекләре кабатланмый.

Г. Тукайның шигърият теле сүзлегеннән күренгәнчә, шагыйрь үз иҗатында “*оҗмах*” концептын 9 тапкыр кулланган, аның белән беррәттән “*оҗмах*”ның синонимнары булган “*җәннәт*” лексемасы 6 тапкыр, “хур” лексемасы 1 тапкыр күзәтелә. Шулай ук “*тәмуг*” концепты 2 тапкыр, “*җәһәннәм*” лексемасы 4 тапкыр кулланылган [2: 71-72, 175, 296-297].

М. Җәлилнең “Моабит дәфтәрләре” теле сүзлегендә “оҗмах” һәм “тәмуг” концептлары кергән строфаларны очратырга туры килмәде. Бу, безнеңчә, шагыйрьнең совет чорында яшәп иҗат итүе һәм шул чорның иҗтимагый-сәяси мохите, шартлары белән аңлатыладыр. Чөнки ул чорда атеизм идеологиясе нәтиҗәсендә дин искелек калдыгы буларак кабул ителә, шуңа күрә ислам белән бәйле һәр нәрсәгә табу салына.

Дөнья тел картинасын анализлау өчен мәкаль һәм әйтемнәрне анализлау мөһим санала. Шуның өчен без “*оҗмах*” һәм “*тәмуг*” компоненты булган паремияләрне барладык. Татар халкы әлеге төшенчәләр хакында һәрвакытта да истә тота. Мәкальләр арасында теге дөньяда яшәүне инкарь итүчеләре дә бар, алар бу дөньяда яшәүне теләмичә генә яшәргә өндиләр [3: 785-786].

“*Оҗмах*” һәм “*тәмуг*” концептлары югары ешлыкка, күпмәгънәлелеккә ия; актив лексика; ясагыч нигезле сүзләр (оҗмахлы, тәмуглы, тәмуглык). Алар бер составлы атау җөмләнең баш кисәге, шигырь исеме була ала.

Күргәнебезчә, телдә *“оҗмах”, “тәмуг”* концептларына караган күренешләрне атаган сүзләр дә байтак. Болар *оҗмах, тәмуг, сират, фирдәвес, бу дөнья, теге дөнья, ахирәт, кыямәт, җәннәт, җәһәннәм* кебек берәмлекләр.

Шулай итеп, татар телендә “*оҗмах*” һәм «*тәмуг*» концептлары, үзәгендә кеше булган, пространство һәм вакыт белән чикләнгән ниндидер үлчәүләр рәвешендә бирелгән. Ике концепт та дөньяның

татар тел картинасындагы төп онтологик концептларга карый, чөнки аларда вакыт, киңлек, яшәеш һәм үлем төшенчәләре чагылыш таба һәм алар кешенең җәмгыятьтә үз-үзен тотышы моделенә йогынты ясарга һәм яшәү рәвешен билгеләргә сәләтле. Алар, тулаем алганда, кешенең тормыш мәгънәсе, билгеләнеше, шулай ук халыкның рухи кыйммәтләре һәм дине белән бәйле.Куллану даирәсе белән чикләнмәгән бу концептлар татар халкының ментальлеген, дөньяны күзаллау үзенчәлеген чагылдыра.

Әдәбият

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 176 б.
2. Габдулла Тукай: Шигърият теле: Сүзлек. 2 китапта. 1нче һәм 2нче китаплар / К.Р. Галиуллин, Р.Н. Кәримуллина. – Казан: Мәгариф, 2009. – 527 б.
3. Исәнбәт Н.С. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. 2нче басма. Т. III. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – 799 б.
4. Исәнбәт Н. С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. II том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 365 б.
5. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӘЙЕЛ ЕСІМДЕРІНІҢ ЖІКТЕЛІМІ

Базарова Д, Қазақстан, Алматы қаласы, № 59 мектептің
10-сынып оқушысы
Ғыл. жет. – филол. ғыл.док., проф. Ермекова Т.Н.

Тіл – ұлт өмірінің айнасы. Әр халықтың тілінде оның өзіндік ұлттық құндылықтары мен тарихы, болмысының ізі жатады. Сондай тілдік бірліктердің қатарына адам есімдері де жатады. Ат қою процесі әрбір кезеңдерде орын алған тарихи оқиғаларға қарай өзгеріп отырады. Қазақ тілінде ғалым Т.Жанұзақов тілімізде кездесетін ономастикалық атауларды жан жақты қарастырады [1]. Әйел антропонимдерін дәуірлерге бөліп қарастыру үрдісі де бар Мысалы, жас ғалым М.Бигельдиева қазақ және түрік әйел антропонимиясын осы тұрғыдан қарастырады:

«Бірінші дәуір – көне түркі кезеңі (V-Xғғ.) пұтқа табынуға байланысты жалқы есімдер. Мысалы: Айкүн, Айсұлу, Күнсұлу, Айтолды, Айжарық, Күнай, Gün, Ay, Yıldız, Günay, Yıldızay, Günhan, Ayhan, Ayfer, Aytuğ, Aygüzel, Altunhan т.б. Екінші дәуір – ортағасырлық кезең (X-XVII ғғ.). Бұл дәуірдегі антропонимдер көбіне туыстық атаулар, тайпа, ру атауларымен, мәдениет пен тұрмыс, әлеуметтік-саяси терминдермен байланысты болып келеді. Мысалы: Ақжібек, Ақшолпан, Аққүміс, Айғаным, Ақтолқын, Бибіжамал, Бибісара, Қаншайым. Үшінші дәуір – XVII – XIX ғасырларды қамтиды. Бұл дәуір – негізінен аппелятивтік лексикамен байланысты қалыптасқан жаңа атаулармен ерекшеленеді. Мысалы: *Жібек, Баршын,*

Қамқа, Шекер, Алуа және т.б. Осы үшінші дәуірде әйел есімдерінде айтарлықтай өзгешеліктер болмады. Төртінші дәуір – Совет кезеңі. Орыс тілінен жалқы есімдер, әсіресе әйел есімдері төртінші кезеңде яғни, Октябрь революциясынан кейін, Кеңес заманында кеңінен жайыла бастағандығы байқалады. Мысалы: *Лиза, Марина, Клавдия, Римма, Рита, Светлана, Тамара, Клара, Мира, Мая, Жеңіс* сияқты есімдер көбіне XX ғасырдың орта кезінде дүниеге келген балаларға берілген [2]. Осындай зерттеулер нәтижелеріне сүйене отырып, жаңа жіктемелер ұсынамыз:

1. Табиғат құбылыстарына мен аспан денелеріне (астронимдерге) байланысты есімдер: *Айбала, Күнсұлу, Нұрсұлу, Айасыл, Күнай, Айдай, Айым, Шолпан, Венера, Жұлдыз, Ақжаңбыр т.б.*

2. Табиғаттағы құстар мен аңдарға, үй жануарларына байланысты есімдер: *Қарлығаш, Лашын, Қаршыға, Ботагөз, Тоты, Ақтоты, Бұлбұл т.б.*

3. Асыл бұйымдар мен бағалы тастарға және қымбат материалдарға байланысты туындаған есімдер: *Меруерт, Гауһар, Маржан, Інжу, Жібек, Мақпал, Торғын, Алтын, Қамқа, Барқыт, Күміс, Жауһар, Динара т.б.*

4. Өсімдік аттарына байланысты есімдер: *Қызғалдақ, Райхан, Раушан, Роза, Гүлім, Гүлдер, Гүлдана, Гүлниса, Гүлайым, Гүлбақыт, Гүлім,Гүлнәр т.б.*

5. Жеміс-жидек аттарына байланысты есімдер: *Алма, Алмагүл, Анар, Мейіз, Құлпынай, Қарақат т.б.*

6. Халықтың ежелден қалыптасқан наным-сенімдері мен тілек-қалауларынан туған есімдер:

– бала ақылды, дана болсын деген ниетпен: *Дана, Данагүл, Айдана, Гүлдана, Ақылай т.б.*

– жанұяда ұл бала дүниеге келсін, «осы туылған қыздың соңынан ұл жалғассын» деген ниетпен: *Ұлболсын, Ұлдана,Ұлту, Ұлмекен, Ұлымай, Ұлтуар, Ұлту, Жаңылсын Жаңыл, Ұлжан* сынды есімдер қойылған.

– жанұяда бала тұрмай өле беретін болса,тоқтасын, өмірі ұзақ болсын деген ниетпен: *Тұрсынгүл, Тұрсынай т.б.*

– жаңа туған сәби «мейірімді, жақындарына жанашыр болсын» деген ниетпен: *Мейірім, Шапақ, Шапағат, Мейір, Мейіргүл т.б.*

7. Тұрмыста қолданылатын заттарға байланысты есімдер: *Айна, Айнагүл, Шара, Балтагүл т.б.*

8. Санадан тыс құбылыстарға және абстракт мәндегі заттарға байланысты: *Сезім, Махаббат, Бақыт, Бақытгүл, Бақгүл, Наз, Ерке, Назерке, Іңкәр, Сағым, Гүлсезім, Тыныштық, Болғанай, Ләззәт т.б.*

9. Бала туылғанда оның сыртқы бітіміндегі кейбір артықшылықтарына (меңінің көп болуы, маңдайының кеңдігі, аппақ немесе қара түстілігі, көзінің бота көзіндей үлкен болуы) байланысты *Ботагөз, Ақмаңдай, Аймаңдай, Ақбала, Аққыз, Қарақыз, Қалдықыз, Меңдіқыз, Меңдігүл, Қалдықыз, Қалдыгүл т.б.*

10. Халықтық уақыт, яғни күнтізбелік атауларға байланысты туындаған есімдер: *Дүйсенгүл, Сәрсенгүл, Жұмагүл, Бейсенкүл, Майгүл т.б.*

11. Жыр-дастандардағы қаһармандардың есіміне негізделіп қойылған аттар: *Ләйлі, Еңлік, Назым т.б.*

12.Ислам дінінің абылдануына байланысты қазақ отбасыларында киелі кітап болып саналатын Құрандағы пайғамбарлар мен олардың жанындағы барша жақындарының есімдеріне, яғни агионимдерге байланысты туған антропонимдер: *Амина, Фатима, Мәриям т.б.*

Тарихымызда өткен ұлы тұлғалар мен лиро-эпостық жыр-дастандардағы қаһармандар есімдері арадан сан ғасырлар өтсе де әлі күнге дейін жалпыхалықтық қолданыстан шыға қойған жоқ. Керісінше, заманауи қалыпқа еніп, жаңарып келуде. «Ләйлі-Мәжнүн» дастанындағы *ЛӘЙЛІ* (Ләйлә,Ләйлім формаларында да кездеседі), «Еңлік-Кебек» дастанындағы *ЕҢЛІК*, «Фархат-Шырын» дастанындағы Шырын, «Қыз Жібек» жырындағы *ЖІБЕК,* «Алпамыс батыр» жырындағы батырдың жары – *ГҮЛБАРШЫН,* «Қамбар батыр» жырындағы батырдың жары – *НАЗЫМ,* «Ер Төстік» жырындағы *КЕНЖЕКЕЙ.*

Әрбір тілдің сөздік қоры тек өзінің төл сөздері есебінен ғана толығып қоймай, сонымен қатар өзінде жоқ сөздерді басқа тілдерден қабылдап алу нәтижесінде ол өзінің сөздік құрамын жетілдіріп отырады. Мемлекеттердің бір-бірімен түрлі дипломатиялық қарым-қатынас жасауы салдарынан олардың арасында түрлі мәдени, рухани байлықтардың алмасу процесінің орын алғандығына куә боламыз.

Әдебиет

1. Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. (Лингвистикалық және тарихи этнографиялық талдау). – Алматы, Ғылым, 1971. – 218 б.

2. Бигельдиева М. Қазақ және түрік әйел антропонимиясы. Филол. ғыл. канд. дисс. авторефераты. – Алматы, 2010. – 24 б.

РЕНАТ ХАРИС ИҖАТЫНДА ТЕЛ МӘСЬӘЛӘСЕНЕҢ ЧАГЫЛЫШЫ

Биктимерова Г., Буа ш., Вахитов ис. гимназия, X сыйныф

Җит. – Исмәгыйлева Г.Т.

Туган як! Туган җир! Туган туфрак! Туган төбәк! Туган табигать! Туган тел! Һәрбер кеше өчен нинди газиз, тирән мәгънәле сүзләр! Нинди генә язучылар, шагыйрьләр аны зурламаганнар, күкләргә чөеп

мактамаганнар. Туган илебезгә, аның үткәненә, бүгенгесенә һәм киләчәгенә мәхәббәт хисләре тәрбияләүдә туган якны өйрәнүнең мөмкинлекләре аеруча зур. Туган як һәм туган тел бербөтен.

Тел – халыкның, милләтнең көзгесе. Һәр халык өчен үз теле якын һәм кадерле һәм якын булырга тиеш. Туган телнең яшәеше, сафлыгы турында Ренат Харис иҗатында да шактый табарга була.

Туган телнең универсаль билгеләре булып аның эчке билгеләре – «якын» (близкий), «минем» (родной, мой), «тәмле, татлы» (сладкий), «моңлы» (певучий), «кадерле» (дорогой), «чиста», «саф» (чистый), «бөек» (великий), «әни, әнкәм (теле)» (мамин), «әти, әткәй (теле)» (папин) и һ.б. тора.

Эзләнү эше барышында Ренат Харис иҗатында “Туган тел” мәсьәләсенең зур урын алуын күрдем.

Ренат Харис шигырьләрендә татар теленең төрки телләр арасында лаеклы урын тотуын да күрәбез. Ул «куәтле» дә, «бөек» тә, «җылы» да, «төз» дә, «яңгырашлы» да һ.б.:

Төрки халык әгәр бер авыздан Татар теле мәгърур хорда яңгырар – Ул куәтле, дәртле, җылы, төз! («Төрки телләр» шигыре) Ренат Харис өчен туган тел – еллар белән генә түгел, гасырлар белән сыналган көч.

Татар телем! Алтын акчаларга
Басылдың син Болгар, Биләрдә...
Ярлыкларга ятып, кенәзләргә
Рөхсәт булдың ниләр биләргә. («Чехов базары»)

Ренат Харис үзенең теле, халкы белән горурлана.

Тел – бәхет сакчысы булуын да күрәбез. Анда җылылык та бөркелә.

Чәчләремнең көлсу төсе
Балкыды көмеш булып.
Кочагым – чәчәкләр тулы,
Телем – җылы сүз тулы. («Шөкер» шигыре)

Ренат Харис шигырьләрендә телебезне үстерү өчен киңәш, үгет тә күрергә була.

Тотнаклыкта да чама бел –
Саран дип телгә кермә,
Ләкин өч бөек нәрсәне,
Үлсәң үл, ләкин бирмә:
Бүгенгеңне, Иртәгәңне,
Үткәнеңнең мирасын –
Бирмә хәтта пәйгамбәрләр
Яный-яный сорасын.
Ләкин сорамасалар да-
Телиме, теләмиме –

Бир балаңа, оныгыңа
Изге туган телеңне,
Бир урамда йөргән чакта;
Татар телендә макта;
Орышмыйча торып булмый –
Орышканда бир хәтта!
Татарча сөйләп аш пешер
Һәм ипи кис телемләп –
Кухня теле кадерлерәк
Парламентлар теленнән! (“Бир һәм бирмә”)
Үткәннәр белән генә дә яшәп булмый, телнең киләчәге борчый.
Бабаңның татар булуы
Синең казаныш түгел.
Оныкларның татар булып
Яшәве кирәк бүген! (“Бир һәм бирмә”)
Кыскасы, татар, яши бел
Заман күзенә карап –
Кичәгеңне, бүгенгеңне,
Иртәгесенне ярат. (“Бир һәм бирмә”)
Рус теленә тәрҗемәсе дә бик мәгънәле яңгырый.
Когда я на татарском говорю, увереннее гордость бьётся в сердце,
и разум разгоняет сумрак серый уныния – и снова я творю...
Когда я на татарском говорю (“О родном языке”. Марина Ахмедова Колюбакинаның татарчадан тәрҗемәсе)

Күңелемдә рухи төшенкелек вакытында якташымның шигырьләр җыентыкларын кулыма алам, һәм уйландыра, моңландыра, сөендерә, көлдерә торган әсәрләр горурлану хисләре уята...

Аның шигырьләре кайберәүләргә артык катлаулы булып күренә. Ләкин игътибар белән укырга тотынсаң, гади һәм аңлаешлы, тышкы бизәкләрдән азат булуын күрәсең. Эчтәлеген бөтен тирәнлегендә аңлар өчен, аны бер кат түгел, күп мәртәбәләр укырга кирәк.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ В ВЕЛИКОБРИТАНИИ, США И РЕСПУБЛИКЕ ТАТАРСТАН

Булякова Д., г. Набережные Челны, ГБОУ «Набережночелнинская школа № 87 для детей с ОВЗ», XII класс
Рук. – Фатхиева Р.З.

Целью данной работы является проведение этимологического анализа топонимов Великобритании, США и республики Татарстан.

Этимологический анализ топонимов Великобритании.

Примерами британских топонимов, имеющих кельтское происхождение, являются Belfast, Mullaghbane, Dumbarton... Кроме этого, почти все названия рек имеют кельтское происхождение Avon, Thames, Severn, Axe... Примерами британских географических названий латинского происхождения являются Manchester, Oxford, Lincoln, Guillford, Thelford, Fossway, Fosbroke, Ipswich …

Лондон (London), образован от кельтского londun «укрепление на возвышенности». Ливерпуль- от pool «заводь, бухта», -англ. liver «мутный, илистый». Оксфорд происходит от слов «ox» – бык и «форд» – брод (место перехода реки). Саффолк (Suffolk) означает “the south folk” – южный народ (of Angles). Оттершоу (Ottershaw) обозначает “small wood frequented by otters”- роща, где живут выдры. Сэндвич- город на юго-востоке Англии. Название происходит от двух слов «sand»-песок и «wich» (устаревшее от village) – деревня.

Этимологический анализ топонимов США.

Например, Кентукки – «земля лугов», Айова – «красивая земля», Аляска – «великая земля», Висконсин – «травянистая равнина». Примерами англоязычных названий могут служить Лонг-Айленд в Нью-Йорке («длинный остров»), Солт-Лейк-Сити («город Соленого озера»). Особенно многочисленны названия с приставкой «сан» – «святой». Например, Санта-Крус («святой крест»), Санта-Фе («святая вера»), Сакраменто («таинство»).

Иногда такие названия начинаются со слова «новый»: Нью-Джерси (Джерси – остров в Ла-Манше), Нью-Гэмпшир (Гэмпшир – графство в Англии), Нью-Виндзор, Нью-Лондон, Нью-Плимут, Нью-Эдинбург. Особенно многочисленны названия с приставкой «сан» – «святой». Например, Санта-Крус («святой крест»), Санта-Фе («святая вера»), Сакраменто («таинство»).

Этимологический анализ топонимов республики Татарстан

Актюбинск и Ахтуба – города в Казахстане и России, от татарского Ак түбә: буквально «белая крыша». Арбат – улица и исторический район в Москве, от татарского словосочетания арба-ат («телега да лошадь»). Байкал – озеро в Сибири, от татарского словосочетания Бай күл («богатое озеро»). Карское море – море в России, от татарского Кар диңгезе («снежное море»). Саяны – горы в России, от татарского слова Сыен (одно из значений – «прибежище», пристанище»). Тула – город в России, татарское тулы («полный, изобильный Яуза (река в Москве) – татарское Яу уза: «место прохода войск (войсковой брод)». Позднее закрепилось как название всей реки. Альметьевск. Аль+мат (Әл +мәт) – название образовалось путём сложения первого и четвёртого слогов от Альмухаммат (образованный человек того

времени). Агрыз «Агерже» является изменённым от татарского слова «Агирча» – «агир»+ «ча». «Агир» («Акар») – русло реки постоянных потоков минерализованной воды. Бугульма. Гидроним от татарского бегелме – «извилина, загиб, изгиб». Буинск. Название связано с татарским «запруда».

Этимологический анализ топонимов свидетельствует о том, что они возникают в конкретных исторических условиях, отражая различные стороны жизни и деятельности человека. Источником топонимии послужили личные имена первопоселенцев, владельцев земель и поселений, святых, исторических деятелей, фамилии людей, характеристики местности, географического положения.

Проведенное анкетирование учащихся 9-12 классов подтвердило актуальность данного исследования. Знания детей о городах изучаемого языка поверхностны.

С помощью изучения географических названий Великобритании, США и республики Татарстан был составлен список топонимов и произведена классификация по их происхождению. На этом этапе были определены основные способы образования топонимов, с точки зрения их значения. Выявлены иноязычные компоненты при помощи этимологического анализа.

Анализ топонимов дает возможность прочитывать неизвестные страницы истории народов Великобритании и США, изучать ареалы расселения народов, их происхождение, миграцию и многое другое.

Литература

1. http://human.snauka.ru/2014/02/8698
2. https://sibac.info/studconf/science/iii/27989
3. slovarozhegova.ru/word.php?wordid=31980
4. http://englishgu.ru/angliyskie-goroda/#ixzz4WcAsQ6Sg

ТАТАРСКИЕ ПОЭТЫ И ПИСАТЕЛИ – ГЕРОИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Валиева Э., г. Казань, МБОУ «Школа №10», XI класс

Рук. – Хадиева Ф.И., Бердникова Л.Г.

Великая Отечественная война останется в истории как время величайшего патриотического подъема миллионов людей разных возрастов и разных национальностей. Таким примером высочайшего патриотизма являлась в те годы деятельность писателей и поэтов Татарстана. Они боролись с врагом и пером, и оружием, в самом пекле – на фронте.

Все национальные литературные сообщества Советского Союза понесли потери в этой страшной войне, но жертва татарской литературы была самой большой.

Союз писателей Татарстана к началу войны насчитывал в своем составе 50 писателей. Из них около сорока ушли на фронт. В 1943 году руководитель Союза писателей СССР Александр Фадеев, узнав об этом, выразил свою серьезную озабоченность и предложил предпринять меры, чтобы вернуть хотя бы некоторых из них обратно в тыл. Но ни один из татарских писателей не принял этого предложения.

Целью моего проекта является активизация интереса к истории Великой Отечественной войне и ее героях, родного края, родного языка и литературе.

Для достижения цели мне было необходимо:

- составить список татарских поэтов и писателей - героев Великой Отечественной Войны.
- создать тематический сайт на платформе Wix.
- составить каталог видеороликов с участниками образовательного процесса МБОУ «Школа 10» и разместить на сайте.
- для каждого из 99 татарских поэтов и писателей – фронтовиков создать свою страницу на сайте, где будут размещены фото, документы, биография поэта, ссылки на онлайн библиотеки, видеоролики с чтением произведений поэта.

Необычная подача материала позволит заострить внимание учащихся на биографии героев Великой Отечественной войны, искать дополнительный материал, заинтересует изучением родного языка и литературы.

Я решила создать образовательного пространство в нашей школе, которое могли бы использовать все участники образовательного процесса: учителя с помощью этого сайта готовили бы конспекты уроков, классных часов и планировали бы мероприятия, ученики могли бы с помощью сайта готовить домашние задания по темам, связанным с Великой Отечественной войной.

Обратившись с нашей идеей к директору школы Желтяковой А.Р., я не ожидала поддержки в виде выделения целой стены в коридоре второго этажа. Приглашенный в школу художник обсудил видение проекта с нами и нашими руководителями и совместно появилась идея рисунка.

На стене коридора второго этажа расположиться большая книжная полка, на которой будут лежать книги с произведениями татарских поэтов и писателей – героев Великой Отечественной войны. У кого-то тонкие книжки, у кого-то большие многотомные собрания. Но каждый поэт и писатель, добывший Великую Победу получит свое место на книжной полке нашей школы.

На каждой книге помимо имени и фамилии автора будет прикреплен QR- код, благодаря которому любой желающий сможет попасть на сайт проекта и получить доступ к интересующей его информации.

Мы не остановились лишь на визуализации сайта и решили почтить память каждого поэта и писателя по-своему. В сентябре мы запустили конкурс чтецов произведений наших земляков-героев в каждой параллели классов, выступления победителей и призеров мы опубликовали на сайте проекта. К проекту присоединились и учителя нашей школы, а позднее и родители наших учеников. Нам очень приятно, что проект объединил всех участников образовательного процесса нашей школы единым делом, которое останется в памяти.

По моим подсчетам, работа над проектом завершится к маю 2022 года.

Я уверена, что совсем скоро каждый день в перемену будем видеть ребят возле той самой полки. Кто-то будет забивать в поисковиках мобильного телефона имена героев и делиться впечатлениями с одноклассниками. Кто-то, просканировав QR-код, увидит себя или своих родителей, старшего брата или сестру, читающих отрывок из произведений. Кто-то запишет на бумажке имена героев, чтобы дома узнать о них больше и рассказать родителям о них. Учителя будут использовать сайт для дистанционных уроков или классных часов, посвященных годовщине Великой Победы. А это будет значить, что мы достигли своей цели.

Литература

1. Ахметшин Ш.К. Татары на службе Отечеству. Долг. Отвага. Честь. Страницы истории татарских воинских частей в Российской армии и Императорской гвардии / Ш.К. Ахметшин, Ш. А. Насеров. – СПб.: Славия, 2006. – 240 с.

2. Гиниятуллина А.К. Писатели Советского Татарстана: библиогр. справочник. – Казань: Татар. книж. изд-во, 1970. – 511 с.

КАЮМ НАСЫЙРИНЫҢ “ӘБҮГАЛИСИНА” ӘСӘРЕНДӘ АЛЫНМА СҮЗЛӘР

Галиева К., Саба р-ны, Байкиев К.С. ис. Икшермә кадет интернат мәктәбе, VIII сыйныф

Җит. – Гарәфиева М.И.

Телебезнең сүзлек составы – зур тарихи үсеш нәтиҗәсе ул. Аның төп сүзлек фондын гомум-төрки сүзләр тәшкил итә. Татар теленең сүзлек составы күп гасырлар дәвамында тулыландырылган. Аның формалашуында, үсүендә төп ике юлны – татар теленең үз сүзләре һәм башка телләрдән сүзләр алу юлын күрсәтеп булыр иде. Татар теленең сүзлек составында гарәп һәм фарсы телләреннән кергән сүзләр күп.

Гасим Лотфи эшкәртмәсендәге “Әбүгалисина” әсәрендә гарәп-фарсы, рус һәм рус теле аша чит телләрдән кергән сүзләр бар.

Әсәрдә күпчелекне гарәп алынмалары, аннан фарсы, рус һәм рус теле аша үтеп кергән чит тел алынмалары тәшкил итә: *кәгазь, гыйлем, гадәт, галим, мәгарә, гыйбарәт, зәйтүн, халык* һ.б. “Әбүгалисинаның иптәшләре аның киезе астына бер бит кәгазь салып куялар, ә үзләре, Әбүгалисина нишләр икән дип, кызыксынып карап торалар” [2: 76].

Гарәп алынмалары белән беррәттән фарсы алынмалары да бар: *надан, дәрья, сәүдә, бәрабәр, фәрман, падишаһ, таҗ* һ.б. “Хәлвәфрүшнең сәүдәсе зураеп китте” [5: 84].

Алынмаларның иҗтимагый – тарихи җирлеге төрле булган. Бер халыктан матди байлык элементлары алышканда теге яки бу сүзләр керсә, икенче халыктан сәясәткә, дингә, сәүдәгә һәм башка мөнәсәбәтләргә бәйле алынмалар кергән. Ә хәзер һәркайсына аерым тукталып үтәм.

Дингә бәйле сүзләр: *Хак, тәсбих*. “Шулай ачуы чыгып утырганда, таягына таянып, тәсбихын тотып, күрше карчык килеп керде” [5: 119].

Фән һәм мәгариф өлкәсенә караган төшенчәләрне белдерә торган сүзләр: *кәгазь, гыйлем, галим, каләм, мәктәп, китап, фән*. “Озак еллар буена шунда калып, Ибне Сина исеме белән дан казанган зур галим булып китте” [5: 132].

Әдәбият һәм мәдәният өлкәсенә караган сүзләр: *хикәя*. “Матур-матур хикәяләр сөйләүчеләрнең сүзләренә караганда, Кирман дигән шәһәрдә Мәхмүд исемле бер патша булган” [5: 122].

Иҗтимагый-сәяси төшенчәләрне белдерә торган сүзләр: *халык, шаһзадә, вәзир, хаким, шәһәр, падишаһ, дәрәҗә, команда, тәхет, таҗ, мәмләкәт*. “Тиздән мәгарә ишеге ачылыр, өч сәгатькә мәгарә халык белән тулар” [5: 80].

Тормыш-көнкүрешнең төрле якларына караган сүзләр (гаилә, хезмәт, гореф-гадәтләр, ашамлык-ризыклар): *никах, зәйтүн, хәлвә, хат, хезмәт, вәгъдә, һөнәр, начар, хуп, мәшәкать, рәхмәт, ярдәм*. “Әбүгалисина кибәкләр тирәсендә нидер эшләде: кибәкләр барысы да хәлвәгә әверелделәр” [2: 83].

Сәүдә һәм юл йөрү төшенчәләрен белдерә торган сүзләр: *базар, сәүдә, дәрвиш, җиһаз, сәяхәт, магазин*. “Менә ул дәрвиш шушы кеше!” [5: 97].

Кешенең эчке һәм тышкы сыйфатларын, психологик кичерешләргә бәйле төшенчәләрне белдерүче сүзләр: *гадәт, галим, надан, фәкыйрь, ләззәт, гыйшык, газап, бәла, тәкатем, ләгънәт, вөҗдан, гайбәт, мәсхәрә, гыйбрәт, мәхәббәт, дус, дошман, фәкыйрь, кыяфәт, хөрмәт, фикер*. “Патша кызына гашыйк булуын яшермәде” [2: 85].

Медицина, хәрби, хокук төшенчәләрен белдерүче сүзләр: *хаким, баһадир, гаскәр, фәрман, җәллад, һәлак*. “Ике йөз мең гаскәр сафка басты” [5: 106].

Төрле өлкәләргә караган абстракт һәм конкрет төшенчәләрне белдерүче сүзләр: *мәгарә, гаять, гаҗәеп, мәйдан, дәрья, гаҗәп, хуп, зиннәт, чарлак, бәрабәр, сихер, зәгъферан, шакал, палас, сафьян, заман, дөнья, хәбәр, тәэсир, хайван, сәлам, афәт, хәйран, сәбәп*. “Әбүгалисина, зур бер хайваннар бакчасы ачып, аларны халыкка күрсәтә башлады” [5: 105].

Вакытны белдерүче сүзләр: *вакыт, сәгать*. “Шул вакыт Әбүгалисина, ул тәрәзәне ябып, икенче тәрәзәне ачарга кушты” [5: 123].

Кыйммәтле ташларны, казылма байлыкларны белдерүче сүзләр: *алмаз, гәүһәр*. “Башына энҗе-мәрҗән, гәүһәр-якутлар белән бизәлгән таҗ кигән” [5: 127].

Кеше исемнәре: *Әбүгалисина, Әбелхарис, Мәхмүд, Җалут, Мәнҗәль, Юхна, Милад*. “Шаһның Милад исемле акыллы вәзире була” [5: 129].

Татар теленә рус теленнән нинди сүзләр кергән соң? Татар халкы борын-борыннан руслар белән икътисади, сәүдә, сәяси һәм башка мөнәсәбәтләрдә булган. Шунлыктан татар теленә күпләп рус сүзләре килеп кергән һәм бу сүзләрне ике чорга бүлеп карарга мөмкин:

1. Октябрь революциясенә кадәр кергән сүзләр.

2. Октябрь революциясеннән соң кергән сүзләр.

Октябрь революциясенә кадәр кергән сүзләрнең күпчелеге татар теленең үз фонетик законнарына буйсындырылганнар: кесәл, ләгән, әвен, келәт. Ә октябрьдән соңгы чорда рус теле сүзләре үзгәрешсез, ягъни рус телендә ничек әйтелсәләр, шулай кабул ителгәннәр: печать, подвал, крепость. [3: 67] Гасим Лотфи эшкәртмәсендәге “Әбүгалисина” әсәрендә рус теленнән *расход, подвал, крепость, число* сүзләре кулланылган. “Стенага үрмәләп карады – тотына алмады” [5: 108]. Әсәрдә шулай ук рус теле аша чит телләрдән үтеп кергән сүзләр дә очрый. Грек теленнән: *музыка*. “Бу музыкадан колаклар рәхәтләнә, күңелгә шатлык тула” [5: 104]. Инглиз теле аша: *шкаф, керосин*. “Шәһәр һәм аның әйләнә-тирәсе, керосин сибеп ут төрткәндәй, дөрләп яна” [5: 123]. Немец теле аша: *флаг*. “Аптырагач, җиңелүләрен белдереп, ак флаг күтәрделәр” [5: 129].

Фәнни эшемә нәтиҗә ясаганда, халкыбызның олпат язучысы, күпкырлы талант иясе Каюм Насыйри үзенең “Әбүгалисина” әсәрен халык теленә якынайтуны максат итеп куя, ләкин әсәрдә барыбер яшь буынга аңлашылмаган гарәп – фарсы алынмалары кала. Г.Лотфи

эшкәртмәсендә, төрки-татар сүзләреннән тыш , күпчелекне гарәп алынмалары, аннан фарсы, рус һәм рус теле аша чит телләрдән кергән сүзләр тәшкил итә. Күпчелек гарәп – фарсы сүзләренең алынма икәне яшь буынга хәзер бөтенләй сизелми. Күп гасырлар буе татар теленә керә барган гарәп һәм фарсы алынмалары татар теленең лексикасында шактый зур урын биләп тора.

Әдәбият

1. Әдәбият белеме сүзлеге. – Казан: Татар кит. нәшр., 1990. – 238 б.
2. Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 4 томда, 1 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 368 б.
3. Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле. Лексикология. – Казан: Хәтер, 1999. – 288 б.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.
5. Хәмидуллин Л. Маҗаралар дөньясында. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 255 б.

ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ТЕЛЛӘРЕНДӘ УРТАК ФРАЗЕОЛОГИЗМНАРНЫҢ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Галимуллина А., Казан ш., МГББУ“159 нчы лицей”, X сыйныф

Җит. – Галимуллина Л.Ф.

Сүз – катлаулы тел берәмлеге. Һәр сүзгә килеп чыгышы, стилистик бизәге, кулланылыш үзенчәлеге, төзелеше ягыннан билгеләмә биреп була. Ләкин кайбер төшенчәләрне бер сүз белән генә түгел, ә сүзтезмәләр белән белдерергә туры килә. Мондый сүзтезмәләрне фразеологизмнар дип атыйлар. Фразеология лексикологиянең аерым бер бүлеге булып тора. Бу тотрыклы гыйбарәләр үзләренең эчтәлекләре, мәгънәләре белән аерым сүзләргә якын торалар һәм лексик берәмлек булып исәпләнәләр, ә инде формалары буенча алар сүзтезмәләргә охшыйлар.

Татар телендә фразеологизмнарны туплау, өйрәнү XX йөздә башлана. Беренче “Русча-татарча фразеологик сүзлек” 1959 елда басыла. 1982 нче елда Г.Х. Әхәтовның “Татар теленең фразеологик әйтелмәләре сүзлеге” нәшер ителә. Ә 1989-1990 елларда Н.Исәнбәтнең ике томлы “Татар теленең фразеологик сүзлеге” басылып чыга. Бу җыентыкта 10 меңләп фразеологизм урын ала. 2001нче елда Ф.С. Сафиуллинаның “Татарча-русча фразеологик сүзлеге” дөнья күрә. Сүзлектә 16 меңнән артык фразеологик берәмлек рус эквивалентлары белән, аерым очракларда тәрҗемә итеп бирелә. XX йөз башында фразеологик берәмлекләрне тел гыйлеменең мөстәкыйль бер тармагы итеп карау башлана. 40 нчы елларда исә бу эзләнүләр тагын да тирәнәйтелә һәм тел гыйлеменең яңа бер тармагына әверелә. Л.Җәләй, Ш.Рамазанов, Л.Мәхмүтова, Н.Борханова, В.Хаков, К.Сабиров, Г.Ахунҗанов, Х.Курбатов, Ф.С. Сафиуллина – татар тел гыйлемендә бу өлкәдә тикшеренүләр алып бара. Хәзерге вакытта да фразеологизмнарны өйрәнү актуаль мәсьәлә булып кала бирә, чөнки алар әдәби әсәрләрдә дә, халык сөйләмендә дә еш очрый. Татар теленең

фразеологик әйтелмәләре һәр яклап шактый тулы өйрәнелә. Ләкин аларны башка телнең фразеологик әйтелмәләре белән чагыштырып өйрәнүгә караган хезмәтләр татар телендә юк диярлек. Шул сәбәпле, без “Татар һәм төрек телләрендә уртак фразеологизмнарның үзенчәлекләре” дигән тема астында фәнни-үзләнү эше башкардык. Ике телдә дә очраган уртак фразеологик берәмлекләрне табып барладык, ике телдә саннар кергән фразеологизмнарны билгеләдек, аларның тематикасын ачыкладык.

Төрек телендә deyimler «әйтемнәр, фразеологик берәмлекләр” мәгънәсендә кулланыла. Якуп Кавас фикеренчә, фразеологизмнар мәкальләрдән кыскарак булулары, кимендә ике сүздән торулары белән һәм бер төшенчәне, бер фикерне белдерү өчен кулланылган гыйбарә калыбы булулары белән аерылалар. Әмма җөмлә хәлендәге deyimler дә була. *Her kuşun eti yenmez «Бөтен кошның да итен ашамыйлар” мәкале тәҗрибәгә нигезләнеп барлыкка килә. Ул тышкы күренешкә алданмаска кирәклекне искәртә һәм мәгънәсе татар телендәге “һәр ялтыраган алтын түгел” мәкаленә туры килә.*

Фразеологик берәмлекләр, башка телләргә сүзгә-сүз тәрҗемә ителә алмыйлар. Etekleri zil çalıyor. “İteklere qmğırau bulıp çınlıy” фразеологик берәмлеге татар теленә сүзгә-сүз тәрҗемә ителгәндә берни аңлатмый. Бу *мәгънәне фразеологик берәмлек, яисә әйтем белән белдерергә теләсәк, “эшләре юлында”, “күңеле түгәрәкләнгән” кебек гыйбарәләрне кулланырга тиеш булабыз.*

Төрек һәм татар телләре өчен уртак фразеологик берәмлекләр аз түгел. Мәсәлән: aç gözlü – ач күзле, adamdan saymak – кешегә сана, akıl vermek – акыл бирү, diş bilemek – теш кайрау. Шул ук вакытта төрек теле җирлегендә генә туа алган, бик үзенчәлекле фразеологик берәмлекләр дә күп. Алар төрек теленең матурлыгын, тирәнлеген күрсәтә торган тотрыклы гыйбарәләр очрый: *anladımsa arap olayım “аңласам, гарәп булырмын”, ягъни, берни дә аңламадым, at görür aksar, su görür susar “ ат күрер – аксар, су күрер – сусар”, ягъни, күргән бөтен нәрсәгә кызыгучы.*

Татар һәм төрек телләрендә саннар кергән уртак фразеологизмнар да шактый. Ике телдә дә аларның мәгънә уртаклыгы саклана. Бердән алып унга кадәрге саннар арасында, бары сигез саныннан кала барлык саннар белән дә ясалган фразеологизмнар очрый. Бу ике телдә *бер, ике¸ өч* саннары белән фразеологизмнар бик күп: *Алла да бер, шайтан да бер.* – Икесеннән дә тартынып тормауны, үз кирәгенә карап кайсын булса да чара итеп куллануны аңлата. *Бер казанга ике тәкә башы.* – Бер-берсе белән сыешмый торган ике каршылыкны бергә сыйдырырга тырышуга мисалдан. *Өч минутта.* – Бик тиз. *Дүрт колак белән тыңлау.* – Ике колак белән ишетү генә җитми дигән кебек, бөтен

игътибарны биреп, тырышып тыңлау. *Бер телгә биш тел.* – Сүз көрәштерү. *Ун бармагында уны утыра.* – Күп балалы. *Булмаса – биш, булса – унбиш.* – Акчаң югын белсә биш сумга да килешә, булганын белсә, унбиш сумыңны алмыйча китми, әрсез димәктән.

Татар һәм төрек телләрендә дә яхшылык, сабырлык, тыйнаклык категорияләренә караган, тәңгәл килгән фразеологик берәмлекләр очрый. Яхшылык категориясенә килгәндә, уртак яклар шундый: яхшылык та, яманлык та кешенең үзенә әйләнеп кайта, шуңа күрә яман эшләрдән тыелу кирәк; яхшы эшләрнең дә, яман эшләрнең дә гадәткә әйләнүе мөмкин, яманлыкка иярергә ярамау искәртелә.(İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kötülüğe iyilik er kişinin kârı – Яхшылыкка яхшылык белән җавап бирүне һәркем булдырыр.) Һәр ике телдә дә сабырлык категориясе белән беррәттән, азга канәгать булу категориясе карала. (Köpek ekmek veren kapıyı tanır. – Эт тә ипи ашаткан ишекне таный). Татар телендә дә, төрек телендә дә сабырлыкның уңышка, бәхеткә китерүе искәртелә. Шулай ук рәхим-шәфкать, изге гамәлләр кылу, яхшы холык, оялчанлык, тыйнаклык кебек кыйммәтләр уртак әхлакый-этик кыйммәтләрне тәшкил итәләр. (Edeplerin anası, az konuşmaktır. – Әдәпле булуның анасы – аз сөйләшү.)

Татар һәм төрек теленең фразеологик фонды бай һәм күп кырлы. Ул кеше сөйләмен баетуда, үтемлерәк, көчлерәк һәм үткенрәк итүдә, художествалы әсәр стиленә сәнгатьлелек бирүдә, фикерне тулырак ачуда әһмиятле роль уйный. Кеше үзенең сөйләмендә мәкаль-әйтемнәр, фразеологик берәмлекләрдән ни дәрәҗәдә мул һәм уңышлы файдаланса, аның фикере кешеләргә шул дәрәҗәдә җиңелрәк һәм күркәмрәк булып ирешә. Мәдәниятле һәм тәрбияле кешенең сөйләме төгәл, аңлаешлы, саф, җыйнак һәм аһәңле булырга тиеш.

Әдәбият

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 176 б.
2. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. I том– Казан: Татар. кит. нәшр, 1989. – 495 б.; II том – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 365 б.
3. Onarh I. Atasozleri ve Deyimler Sozlugu. – Istanbul, 2001. – 98 s.
4. Рахимова А.Р. Төрек грамматикасы. – Казан. 2002. – 345 б.
5. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2001. – 221 б.

ТАТАР ЯЗУЧЫЛАРЫНЫҢ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫНЫҢ ЧАГЫЛЫШЫ

Гыйниятуллина А., Биектау р-ны, Коркачык гомуми урта белем бирү мәктәбе, XI сыйныф

Җит. – Рамазанова Р.Г.

Әдәби әсәрнең теле дә, аның эчтәлеге кебек үк, билгеле, беркайчан да күктән генә килеп төшми, үзеннән-үзе генә чәчрәп чыкмый. Кыскасы,

юктан бар булмый. Яхшы әсәр языйм, үз сүземне үземчә әйтим дигән әдип иң элек телен баетырга тырыша. Халык тормышында телнең тоткан урынын, аның әһәмиятен тирәнтен аңлап, телгә мәхәббәте булган язучы гомер буе тел байлыгы җыя. Андый язучы һәм галим өчен һәр сүзнең үзенә генә хас кадерле үзенчәлеге, үз кыйммәте бар.

Әсәрнең теле образлы да, нәфис тә, җиңел дә һәм, шуларның һәммәсе өстенә, дөрес тә булырга тиеш. Һәр сүзне, һәр җөмләне, бөтен көче, бөтен нәфислеге ачылып җиткәнче, ювелир кебек, иң нечкә кораллар белән эшкә китерүче язучылар безнең әдәбиятта байтак ук җыелыр иде. Шундый тел осталары дип мин иң башта Ә.Еникине, Ф.Хөснине, И.Газины, Н.Исәнбәтне, шагыйрьләрдән Х.Туфанны, С.Хәкимне, Г.Афзалны атар идем.

Талантлы әдипләрдән, әдәби телнең көчен, кадерен, аның әһәмиятен Н.Фәттах, минемчә, шулай ук тирән аңлаучы язучы. Аның әсәрләренең теле бай һәм үтемле. "Әтил суы ака торур" романын ул кыю рәвештә, беренче буларак, халыкның ислам динен кергәнче яшәгән теле белән язарга батырчылык иткән. Моның өчен әдәби таланттан тыш тагы әле галим булу да кирәк. “Кол Гали” пьесасында ул үзенең әдәби тел остасы булуына тагын бер мәртәбә инандыра. Ә.Баянның проза теле вакыт-вакыт ярсып аккан язгы инешкә охшый. Кайчагында ярларыннан да чыгып киткәли, тора торгач юашланып та кала.

“Хәзинә” романының авторы Г.Ахунов исә ансат укыла торган йөгерек, җиңел тел белән язучы әдип. Ул юморга, халык телендәге тапкыр әйтемнәргә бик бай.

М.Мәһдиев – әдәби телгә Казан арты сөйләшенең үзенә генә хас интонациясен, моңарчы читтәрәк кала биргән, әдәбиятта кулланмаган аһәңен алып килүче.

Башка язучыларыбызның да байтагы әдәби телгә һәркайсы үз өлешен кертә, үз теле белән яза, үз алымын камилләштерә.

Никадәр тырышып язса да, соңыннан язып тәмамлаганнан соң, әсәрнең үзен канәгатьләндерми башлавы турында язучыларның үзләреннән дә ишетергә мөмкин. Нигә болай? Нигә хикәянең күңелдә уйнаганы шундый дулкынландыра да, нигә ул кәгазьгә төшкәндә зәгыйфьрәк чыга соң? Бу сорауга җавап итеп, Г.Бәшировның бер язмасыннан өзек тәкъдим итәсем килә: “Баштарак язган хикәяләремнең теле күп вакытны үземне канәгатьләндермәде... Әмма тирәнрәк алганда, моның нигезендә шул тел көчсезлеге ята иде. Тел кимчелекләренең тагын бер сәбәбе, минемчә, әдәбиятның үзендә әйләнә торган тел байлыгын куллану белән генә канәгатьләнүдә булса кирәк. Мин ул вакытта халык теленнән яңа байлык эзләргә, әсәремне моңарчы әдәбиятта булмаган отышлы яңа сүзләр, яңача әйтелешләр

белән баетуга кирәгенчә игътибар итми идем. Татар әдәбиятының якты йолдызларына гашыйк кеше буларак, Г.Тукай, Г.Ибраһимов һәм башка кайбер язучыларның теленә шулкадәр сокланып яши идем, аларны камиллекнең шундый югары баскычына күтәргән идем ки, алар теленнән дә баерак, нәфисрәк телнең булу ихтималы турында бәлки уйлап та карамаганмын.

Телемне баету, әсәрләремдәге тел кимчелеген бетерү өчен халыкның бетмәс-төкәнмәс күңел хәзинәсенә – халык иҗатына, халыкның сөйләү теленә мөрәҗәгать итәргә булдым 〈...〉".

Матур әдәбият һәм фольклор гомер-гомергә бер-берсе белән җитәкләшеп, үзара керешеп яшәгәннәр һәм яшиләр. Әмма Борынгы һәм Урта гасырларда алар арасында бәгләнеш аеруча көчле булган. Туып һәм үсеп килгән язма әдәбият мифологиягә, фольклорга ныклап таянган, иҗади материалны, сәнгатьчә фикерләү алымнарын һәм чараларын алардан күпләп алган. Мәсәлән, Йосыф–Зөләйха, Ләйлә–Мәҗнүн, Таһир–Зөһрә, Фәрһад–Ширин, Сәйфелмөлек һәм Бәдигылҗәмал сюжетларының һәммәсе дә диярлек язма әдәбиятка фольклор аша килеп кергән.

Татар халык иҗатында әйтеп бетергесез бай хәзинә тәшкил иткән афористик жанр төрләре үзләренә лаек урын алып тора. Шулар арасында беренче урынны, һичшиксез, макаль һәм әйтемнәр били. Мәкаль һәм әйтемнәр фольклорның кечкенә күләмле жанрлары. Бу жанр халык иҗатында бик күптәннән барлыкка килгән. Элек-электән халыкның аерылгысыз юлдашы, киңәшчесе булган. Мәкаль һәм әйтемнәргә тирән фикерне җыйнак итеп әйтеп бирү хас. Аларда ана телебезнең матурлыгы һәм камиллеге, үткенлеге һәм байлыгы чагыла. Фольклор әсәрләреннән әдәби иҗат эшендә нәтиҗәле файдалануның гүзәл үрнәкләрен без Г.Бәшировның «Туган ягым – яшел бишек» әсәрендә күрәбез.

Мәкальләргә охшаш тагын бер төр – канатлы сүзләр. Аларның мәкальләргә охшашлыгы шулкадәр ки, халык телендә йөри-йөри канатлы сүзләр мәкальләргә әверелергә мөмкин. Г.Тукай, М.Гафури, Һ.Такташ кебек күренекле шагыйрьләребезнең күп санлы канатлы сүзләре, халык телендә мәкальләр белән беррәттән әйтелеп йөриләр. Мисал өчен, Тукай шигырьләреннән мәкаль җыентыкларына күчкәннәр. Алар 150 гә якын исәпләнә.

Кыскасы, бу ике арадагы бәйләнеш әдәби әсәр теленең матурлануына, баюына һәм камилләшүенә һәрьяклап ярдәм итә.

Әдәбият

1. Бакиров М.Х. Татар фольклоры. – Казан: Мәгариф, 2008. – 359 б.
2. Бәширов Б.Б. Бүген дә, иртәгә дә. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – 272 б.
3. Сүз эчендә хикмәт бар: Татар халык иҗаты. – Казан: Мәгариф, 1999. – 287 б.

НАЗВАНИЯ ГОР В ЯКУТСКОМ ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ ОЛОНХО

Докторова К., г. Якутск, ГБНОУ РС(Я) РЛИ, X класс
Науч. рук. – учитель якутского языка ГБНОУ РС(Я) РЛИ, специалист Музея Письменности СВФУ им. М.К. Аммосова, аспирант Института филологии СО РАН Стручкова Я.В.

На современном этапе развития якутского языкознания актуальным является масштабное исследование языка героического эпоса олонхо, т.к. он, будучи вершиной всех жанров устного народного творчества якутов большую ценность представляет и в собственно лингвистическом плане [3: 26].

Ороним – собственное имя любого элемента рельефа земной поверхности (положительного и отрицательного), т.е. любого орографического объекта: названия гор, хребтов, долин, пиков, оврагов [2: 105].

Целью данной работы является лексико-семантическая классификация названий гор в героическом эпосе олонхо.

Актуальность выбранной темы обусловлена отсутствием исследования названий гор героического эпоса олонхо, которые несут ценнейшую лингвистическую, этнографическую и историческую информацию.

Горы как пространственный элемент часто упоминаются в экспозиционной части олонхо и обрамляют пределы *Аан Ийэ Дойду* ‘мать-земля’ [1: 118].

В данной работе рассмотрены оронимы в 22 героических эпосах. В ходе исследования были отобраны названия 50 гор и 27 других орографических объектов, всего 77 оронимов. Их наибольшее количество оказалось в олонхо И.И. Бурнашева-Тоҥ Суоруна «Сын лошади Богатырь Дыырай» – 22 названий.

Оронимы при анализе были классифицированы нами по 9 лексико-семантическим группам.

Особую семантическую категорию названий в олонхо составляют ***горы, связанные с реальными географическими объектами.*** Таким примером является гора *Дьааҥы* ‘Голец; голый утес, высокая каменистая гора с обнаженной вершиной’, которая встречается в героических эпосах «Уолусхан Улаан аттаах Үһүк Туйгун бухатыыр», «Дьыырай Бэргэн», «Хорула Боотур». Скалистые останцы горных пород, представляющие собой причудливые формы, в якутском языке обозначаются как *Туруук таас хайалар* ‘Стоячие горы’ и *Киһилээх хайалар* (букв.: горы, имеющие человека), которые упоминаются в олонхо П. Оготоева «Элэс Боотур».

В якутском героическом эпосе олонхо выделилась ***группа гор, отражающие размер объекта***. В олонхо Н.М. Тарасова «Ала Туйгун» встречается гора *Үрдүк Хайа* ‘Высокая гора’; в олонхо Ю.П. Борисова «Баһырҕастаах аттаах Баабый Баатыр» – *Баараҕай Мыраан Хайалар* ‘Громадные, исполинские горы’; в эпосе И.И. Бурнашева-Тоҥ Суорун «Сын лошади Богатырь Дыырай» – *Күтүр Таас Хайа* ‘Громадная, массивная гора’.

Разные ***формы орообъекта*** передаются в названиях различными способами. В олонхо «Сын лошади Богатырь Дыырай» встречаются следующие названия оронимов: *Очуос Таас Хайа* ‘Утесистая гора’, *Туруору Таас Хайалар* ‘Стоячие горы’, *Дэбилгэ Хайа* ‘Растущая гора’.

Названия гор, указывающие на слагающие породы, почвы, минералы. В олонхо встречаются названия гор, образованные от названий металлов: *тимир* ‘железо’ – *Килэгир Тимир Дэриэспэ Таас, Тимир Күкүр Таас Хайа*; *көмүс* ‘золото, серебро’ – *Көмүс Дуулла Хайа*; *алтан* ‘медь’ – *Алтан Хайа*. А также встречаются оронимы, указывающие на почву: *Буор хайа* ‘Земляная гора’, *Дэриэспэ Хайа* ‘Дресвяная гора’.

Оронимы, отражающие цветовую характеристику объектов. Ороним *Үрүҥ Таастаах Хайа* ‘Гора из белых камней’ часто встречается в текстах эпоса. Ороним *Хара Таас Хайа* ‘Черная скалистая гора’ упоминается в олонхо И.И. Бурнашева-Тоҥ Суорун «Сын лошади Богатырь Дыырай». Прилагательное *кыһыл* указывает на наличие красных глин и красных скалистых пород камней: *Кыһыл Хайа* ‘Красная гора’.

Числовые показатели в оронимах. По частоте употребления на первом месте стоит числительное *үс* ‘три’. Например, горы *Үс биэрэстэ Үрдүктээх Олох Таастар*. Также встречаются числа *два* и *девять*, например, в олонхо И.И. Бурнашева-Тоҥ Суорун «Сын лошади Богатырь Дыырай» мы находим оронимы *Икки Суоруна Таас Хайа* и *Тоҕус Туой Саар Булгунньах* .

Оронимы, содержащие зоонимы. По представлениям древних якутов, конь – животное божественного происхождения. Наверное, поэтому это лексема *ат* ‘конь’ часто участвует в образовании оронимов, например, *Ат Хайа* (букв.: конь-гора).

Оронимы, содержащие информацию о событиях. В героическом эпосе сражения происходят на горах, поэтому в текстах олонхо встречаются следующие названия гор: *Кыргыһар Кырыы Хайа* ‘Скала для сражений’, *Иирээннээх Эҥэр Хайа* ‘Гора раздора’, *Охсуһар Очуос Хайа* ‘Утес для битв’; *Охсуһар Очуос Хайа* ‘Утес для поединков’,

Кыргыһар Кындыа Хайа ‘Скала для схватов’; *Кыргыһа Турар Кындыа Хайа* ‘Бьющиеся строптивые скалы’.

Оронимы, связанные с верованием народа. Оронимы с лексемой *ытык* встречаются довольно часто, например, *Ытык Хайалар* ‘Священные горы’, *Ытык Дуулла Хайа* ‘Священная мощная гора’.

Названия гор в героическом эпосе несут важную культурно-историческую информацию и служат одним из источников, используемых в истории, этнографии и лингвистике.

Литература

1. Ефимова Л.С., Павлова О.К. Структура олонхо северной региональной традиции якутов: вступление // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. – Элиста, 2016. – С.102-108

2. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1978. – 199 с.

3 Роббек Л.В. Лексико-семантические особенности языка героического эпоса олонхо. – Новосибирск: Наука, 2014. – 128 с.

ХӘЗЕРГЕ УКУЧЫНЫҢ СМАЙЛЛАР БЕЛӘН АРАЛАШУЫ

Закирова А., Саба р-ны, “Үсеш” Шәмәрдән лицее, X сыйныф

Җит. – Закирова Ә.М.

Интернет пәйда булу белән, телгә игътибар кимеде дигән фикерләрне еш ишетергә туры килә. Компьютерлаштыру телләргә, бигрәк тә татар теленә бик нык тәэсир итә. Әйтик, “ВКонтакте”, “Одноклассники”, “Фейсбук”, “Инстаграм” һәм башка социаль сайтларда утыручылар татарча уку-язуны онытып бара, дисәң дә була. Интернет челтәрендә татарча клавиатура була торып та, яшьләр рус телендә генә язышa. Аралашканда өтер, нокта, сорау билгесе кебек тыныш билгеләрен куеп торуның кирәген тапмыйлар. Куштырнаклар, җәяләр, ике нокта, ноктaлы өтерләрне укучылар дәреслекләрдә генә күрәләр. Шулай ук баш исемнәрне дә кечкенә хәрефтән язу күренеше бар. Мәктәп укучысы компьютерда, телефонда татарча сөйләмне урыслаштырып язгач, мәктәптә татар теленнән диктант язганда урыслаштыруның йогынтысы чагылачак. Иң еш җибәрелә торган хаталарның берсе – “ә” хәрефе урынына “э” язылу очрагы көннән көн арта гына

Белгәнебезчә, язмача аралашу экстралингвистик чаралардан мәхрүм. Мәсәлән, ым, ишарә, хәрәкәтләр һ.б. Әмма язмача сөйләмдә төрле тел чаралары, символлардан файдаланырга була. Укучыларның көне тоташ телефон белән бәйле булганга күрә, алар еш смайллар кулланалар. Интернет челтәре аларның санын ай саен арттырып тора. Укучыларның аларга карата кызыксынулары зур, башкалардан аерылып тора торган смайллар кулланыр өчен аларны акчага сатып та алалар.

Смайл – язуда эмоцияне тапшыру чарасы. Ул узган гасырның 70 нче елларында ук барлыкка килгән. Башта алар компьютер уеннарында да кулланылган булсалар, заман технологияләре зур үсеш алгач, аралашу киңлекләренә дә үтеп керә.

Интернетта аралашу барышында без әңгәмәдәшебезне күрмибез һәм шул вакытта смайллар ярдәмгә килә. Шартлы рәвештә смайлларны 2 төркемгә аерырга мөмкин:

1) пунктуация тамгасы ярдәмендә барлыкка килгән смайллар;

2) рәсем тәшкил иткән смайллар.

Смайлларның беренче төре узган гасырда ук барлыкка килгән. Карнега-Меллон университеты галиме Скотт Фалман, ике ноктаны, сызыкны һәм җәяне кешенең уңай эмоциясен тасвирлау өчен кулланган – :-) .

Күренекле язучы Владимир Набоков та кешенең эмоциясен тасвирлау өчен пунктуация билгесе кулланган. Алга таба әлеге тамгалар системасы баетылган. Бүгенге көндә мәктәп укучыларына таныш булган пунктуацион тамгалар җыелмасы:

(^ _ ^) – елмаю;

(9 _ 9) – төне буе йокламадым;

8-) – кара күзлекле кеше;

(- _-) – битарафлык;

(>_<) – елаю, кәеф төшү;

(º_º) – ярату;

(‿‿) – оялу;

(*_*) – шаккату, гәҗәпләнү;

[:] – робот.

Икенче төргә хас смайл 1982 нче елның 19 нчы сентябрендә Microsoft компаниясе тарафыннан кулланыла башлый. Вакытлар узу белән, аларның саннары арта. Бүгенге көндә “мем” дигән төрен дә аерып чыгарырга мөмкин.

“Смайликларны” без вербаль булмаган аралашу чарасына кертә алабыз. Алар ярдәмендә төрле эмоцияләрне, уй-хисләрне, теләкләрне җибәреп була. Мәсәлән, елмаю, орышу, көлү, усаллану, ярату, нәфрәт, мактау, хөрмәтләү, йокы, ашыйсы килү һ.б. Сүзсез генә аңлашу барлыкка килә. Бер тамга белән генә аралашучыга билгеле бер вакыйгага карашыңны, хис-кичерешләреңне белдереп була. Кайбер смайликлар хәрәкәт барлыкка китерәләр яки анимацион булалар. Укучылар арасында иң актив кулланылган смайлларны карап китик:

Ярату, рәхмәт әйтү йөзеннән – кызыл йөрәк;

Исәнләшү – уң кул сурәте;

Кайдадыр бару яисә мәктәпкә бару һәм кайтып китү – баручы кыз яки малай;

Укытучы – күзлекле апа сурәте;

Тырнак ясау (маникюр) – тырнаклар белән лак сурәте;

Нииндидер мөһим хәбәр – SOS язуы;

Кылану, кызык икәнен аңлату – күзләрен каплаган маймыл.

Әлеге мисаллардан кала кешенең эмоцияләрен, хәрәкәтләрен, тамгаларны, хайваннар һәм үсемлекләр дөньясын, ашамлыклар һәм эчемлекләрне, сәламәт яшәү рәвешен, предметларны, флагларны һ.б. күренешләрне аңлаткан символлар да бар. Укучылар арасында смайллар белән генә аралашу да популярлык казана. Смайллар ярдәмендә гади җөмләләр төзелә. Шулай ук мәктәп укучылары арасында кинофильм исемнәрен смайллар белән язу күренеше активлаша башлады.

Әдәбият

1. Абдуллина Р.С. Сөйләм культурасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – 527 б.

2. Әхәтов Г.Х. Татар теленең лексикасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 93 б.

3.Галиуллина Г.Р Фейста чиз шәпский! Яки татар яшьләре сөйләменә бер караш // URL: http://idel-tat.ru/festa/ (мөрәҗәгать итү вакыты: 03.04.2019).

4. История происхоцдения смайла // URL:https://10pix.ru/istoriya-proishozhdeniya-smaylika.html (дата обращения: 29.03.2019).

5.Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И ТРАДИЦИИ ТАТАРСКОГО ЖЕНСКОГО ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА

Закирова Д., г. Казань, МАОУ «Гимназия-интернат №4, XI класс

Рук. – Гимадиева Г.И.

Вторая половина XIX – начало XX веков – эпоха перемен в социально-экономической и культурной жизни татарского народа: происходят изменения в устоявшихся ценностях, поиски новых ориентиров. В 1890 году усилиями Г.М.Галиева (Баруди) и его жены Магруй абыстай была открыта первая женская новометодная школа. Позже такие школы появились и в других регионах России, где проживало татарское население. Наибольшую известность приобрели Иж-Бобинская школа (Вятская губ.), школы Лябибы Хусаиновой, Маргуй Музаффарии, Рабиги и Сагадат Амирхании, Фатихи Аитовой в Казани, Фагимы Гайнутдиновой в Чистополе, Фатимы Агдамовой, Магубы Рамеевой, Багбостан Мукминовой в Оренбурге, Галимателбанат Биктимировой в Касимове, Ханифы Урмановой в Благовещенске и Агафуровых в Екатеринбурге. Открывались аналогичные школы для девочек в Рязани, Уфе, Астрахани, Перми, Томске, Симбирске, Ростове-на-Дону, Москве.

В архивах сохранились как заметки иностранных ученых-путешественников, так и работы русских исследователей о национальной системе образования татар, о «девичьих школах». Например, Сперанский в историко-этнографическом очерке «Казанские татары» пишет: «…Между татарками мало найдется таких, которые не умеют надлежащим образом читать и писать. Кроме грамоты, они обучаются шитью, вышиванию шелками и золотом».

Есть материалы о соплеменницах, которые после получения образования в учебных заведениях высшего разряда (медресе) сдавали экзамены по курсу гимназии или учились в вузах России и зарубежья. Уже найдены сведения о сотнях татарок из разных губерний, сумевших получить элитарное образование. Выдержав дополнительные экзамены (как иноверки), они наряду с русскими девушками поступали на курсы: Бестужевские, Высшие женские педагогические, Высшие медицинские, Стебутовские сельскохозяйственные, Раевские научные, Политехнические, а также в университеты. Так, Сафия Сыртланова и Мариам Габдрахманова закончили Женевский университет. Позже Сыртланова вышла замуж за немца; ее сын, носивший фамилию Менде, знал язык матери, занимался изучением татарского народного творчества, а в годы Второй мировой войны спасал наших военнопленных в германских концлагерях.

В Сорбонне учились пять татарок, одна даже осталась преподавать в этом элитном французском университете. Сару Ахмерову после окончания Бестужевских курсов отказались утвердить приват-доцентом в русском вузе, и девушка вынуждена была уехать за границу и работать в немецком университете. Как видим, в престижных европейских учебных заведениях татарок ценили, а в России к ним относились с недоверием Шакуловой. В 1913 году она получила диплом об окончании факультета А первыми татарками, поступившими в Казанский университет, были Гайша Апанаева (медфак) и Амина Мухутдинова (медфак, через год перешла на юрфак). Это случилось в 1915 году.

Короткой была жизнь другой просветительницы – Фатимы-Фариды Вагаповой-Наврузовой. Она родилась в 1889 году в Чистополе в состоятельной семье. Училась у своего земляка, выпускника Каирского университета Ибрагима Камалова, затем занималась самообразованием в Стамбуле. По возвращении в 1908 году на родину преподавала, писала актуальные статьи. Затем с просветительской целью вместе с мужем отправилась в Томск, где на свои средства учредила газету «Сибирия» и добилась открытия за счет казны школы для татарских

девочек. Писатель и общественный деятель Гаяз Исхаки посвятил ей драму «Мугаллимэ» («Преподавательница»).

Я завидую образованным татаркам, жившим в начале двадцатого столетия: мужчины их уважали – за ум, красоту, чувство собственного достоинства, поддерживали их идеи, посвящали им свои произведения. А в советские времена многие из этих благородных женщин оказались в опале и даже прошли ад сталинских лагерей. Не всех мы еще вернули из забытья.

Основателями таких школ для татарских девочек были представители крупной татарской буржуазии. Среди них особое место занимает татарская мектебе для девочек Фатихи Абдулвалеевны Аитовой.

После смерти своего отца, Троицкого купца-миллионера А.Яушева, Ф.А.Аитова (1866–1944) стала единственной наследницей его состояния. Все деньги она хотела использовать в деле просвещения татарских детей.

Открытие мектебе состоялось 27 августа 1909 года.

В 30 женских высших учебных заведениях к 1917 г. училось 38 913 женщин.

Среди девушек, принятых в Казанский университет уже на правах полноправных студенток, были и две татарки – Гайша Апанаева и Амина Мухитдинова. Обеих зачислили на медицинский факультет, хотя затем А. Мухитдинова перевелась на юрфак.

Литература

1. Биктимирова Т.А. Ступени образования до Сорбонны. – Казань: Алма-Лит, 2003. – 184 с.

2. Биктимирова Т.А. Ил язмышын салып иңнәренә. – Казан: Алма-Лит, 2006. – 239 б.

3. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века. – М., 2010. – 333 с.

4. Милләт аналары: тарихи-документаль һәм биографик җыентык / төз.-авт. А.Х. Мәхмүтова. – Казан: Җыен, 2012. – 558 б.

ЯЗЫК ЖЕСТОВ В МОЕЙ СЕМЬЕ

Каримова К., г. Казань, МБОУ «Многопрофильная школа №181»

Рук. – Валиуллина А.Ф

В один год я выучила базу жестового языка. Я наблюдала за общением между родителями, во время того, как мама использовала жесты, она проговаривала слова вслух и таким образом я сопоставляла определенный жест с ее устной речью. На мои громкие возгласы и музыку они никак не реагировали. Я понимала, что родители глухие, но какое-то время я думала, что они разыгрывают меня, и что на самом деле они слышат. Я пошла в детский сад в 3 года. У меня сложно формировалась русская устная речь, так как у родителей были

проблемы с произношением слов и ударениями. И все равно я была общительной и легко находила друзей. Мои бабушка с дедушкой по маминой линии в детстве учились в обычной школе. Они всегда разговаривали на татарском языке, пытались научить меня этому языку, но мне было сложно. В детском саду нас учили татарскому, и моя воспитательница жаловалась маме, что я недостаточно хорошо разговариваю на нём.

Мою маму зовут Эльмира. Мама родилась в Казани. Она заболела бронхитом в 5 месяцев, у неё болели уши. Когда она лежала в больнице, ей делали уколы, и из-за них она потеряла слух. Ей было 1 год 8 месяцев, когда она с родителями переехала в Азнакаево. В 5 лет она пошла в подготовительную группу в школу-интернат города Бугульмы для слабослышащих детей. В 6 лет мама переехала учиться в школу-интернат города Елабуги для глухих детей. Там она жила и училась до 8 класса. Учительницы и воспитательницы общались с детьми на языке жестов, учили их правильно разговаривать. Дальнейшее обучение мама продолжила в школе-интернате им. Е. Г. Ласточкина г. Казани вплоть до 12 класса. В то время глухие и слабослышащие дети не обучались татарскому и иностранному языках в школах. После школы мама устроилась швеёй в Азнакаево. Мама может читать слова по губам, если появляются трудности, то устная речь переходит в письменную форму. В 2001 году мама вышла замуж, через год родилась моя старшая сестра, а в 2006 году появилась я.

Моего папу зовут Кахрамонжан. Он родился в Узбекистане, пошел в 1 класс в школе для глухих детей. Затем с братом и родителями он переехал в Татарстан. В Казани он снова учился в первом классе. Его родители и старший брат Наиль тоже слабослышащие. Папа вырос и учился в Казани до 8 класса. После школы он пошел работать на завод слесарем, потом в частную фирму плотником. Ему намного труднее общаться с людьми, чем маме. Папе в разы чаще нужен переводчик. Моя старшая сестра почти с самого детства выступала главной переводчицей. Смотря на то, как ей приходилось жить в сложной плоскости между мирами глухих и слышащих, это меня иногда беспокоило. А иногда радовало, ведь мне казалось очень важным и интересным быть взрослым. Начиная примерно с 8 лет я заняла её место. К такому темпу жизни мы с сестрой быстро привыкли. Для нас это было рутиной. Когда всю жизнь живешь с особенностями родителей, перестаешь замечать, что что-то отличается от нормы, и ничего странного в этом уже не видишь. Но иногда было неудобно, например, когда родители использовали неправильные ударения в

словах или неправильно формулировали свои мысли, не контроллировали громкость голоса.

Мама всегда говорила, что для неё слух — это что-то очень ценное. Её частым вопросом было то, как звучит пение птиц, звуки машин, голос её детей и её собственный.

Наше общество бывает очень несправедливым и крайне равнодушным к глухим. Мне бы очень хотелось, чтобы про глухих людей и про их проблемы знало как можно больше людей, которые с пониманием и уважением относились бы к этому недугу; к трудностям, которые вероятнее всего возникнут при общении с глухим человеком. Глухих или слабослышащих считают «отстающими от нормы», называют глупыми, неполноценными. Слышащие получают около 90% информации, а глухие только около 30-50%. Сейчас многие телевизоры оснащены программой, обеспечивающей субтитры при трансляции общедоступных каналов. Эта функция позволяет людям с нарушениями слуха иметь доступ к информации, как и остальным телезрителям. Многие слышащие даже не догадываются, но каждый глухой знает этот секрет телевизора. Бывали ситуации, когда не было субтитров или сурдопереводчика на том или ином канале и нам с сестрой приходилось переводить звуковую информацию на языке жестов для мамы и папы.

Общество не принимает и не хочет принимать глухих и слабослышащих людей. Если бы все глухие дети в России могли получить соответствующее образование и развитие, глухота стала бы для них особенностью, а не инвалидностью. Именно так дело обстоит у глухих в Европе и США. До сих пор нельзя сказать, что глухие, как любое полноправное меньшинство, в достаточной мере могут участвовать в жизни общества, иметь доступ к информации, наравне со слышащими получать образование, успешно трудоустраиваться, быть экономически самостоятельными. Глухие воспринимают окружающий мир иначе, не как мы мы, но при этом они не могут представить, как это возможно – слышать, и что это такое. У них есть нарушения слуха, но зато другие чувства обострены. Они не слышат (или почти не слышат) музыку или звонок телефона, но чувствуют вибрации. И несмотря на это, все мы – люди, как с биологической, так и с психологической точки зрения, и относиться к глухим нужно как к обычным людям. Многие здоровые люди считают, что глухие – это бедные-несчастные инвалиды. Но при этом глухие ведут максимально полную жизнь: учатся, занимаются бизнесом, водят машину, заводят семьи, воспитывают детей. Для этого и нужен ВОГ (всероссийское общество глухих) – чтобы бороться за права глухих.

Лечить их не надо, они не больны. Создайте глухому условия, дайте ему жестовый язык, образование, и он ни в чем не будет отставать от слышащих. В мире ведь множество глухих спортсменов, художников, артистов, бизнесменов. Глухота не помешала Франциску Гойе, Томасу Эдиссону или Людвигу ван Бетховену реализоваться, работать, создавать шедевры.

В 2012 году в России Русский жестовой язык получил статус официального языка, но его до сих пор многие пугаются.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВНЫҢ «БЕР КӨН – БЕР ГОМЕР» РОМАНЫНДА «ДӨНЬЯ» КОНЦЕПТЫНЫҢ БИРЕЛЕШЕ

Кашапова З., Казан ш., А.Алиш ис. 20 нче гимназия, XI сыйныф
Җит. – Фәхретдинова Г.М.

Соңгы елларда тел белемендә күп кенә төшенчәләрне дөнья тел картинасына бәйләп тикшерү, өйрәнү һәм анализлау өстенлек итә башлады. Фән урынында гына тормый, үсә, аның гыйльми-фәлсәфи концепциясе тирәнәя. Нәкъ менә гасыр башында фәндә үзгәрешләр, борылышлар булу тенденциясе күзгә ташлана. Тел гыйлеме фәне – җәмгыятьнең көзгесе, ул җәмгыятьтә барган процессларга битараф булып кала алмый. Җәмгыятьтәге үзгәрешләр белән параллель рәвештә фәндә дә төрле үзгәрешләрне күрәбез. Билгеле бер язучының концептларын анализлау, ягъни алар иҗат иткән әсәрләргә концептуаль анализ ясау, милли дөнья картинасын күзаллау, милләт менталитетын билгеләү, милләт вәкилләренең дөньяга карашын, яшәү мәгънәсен билгеләү өчен бик мөһим фактор булып тора.

Дөнья сүзенең аңлатмасы күпкырлы. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә генә дә әлеге төшенчәнең утызга якын аңлату очрагы теркәлгән. Шулай ук әлеге концептны («дөнья» концепты) җир алмасы, җир асты куышы, җир рентасы, җир алу, җир өсте һ.б. тезелмәләр составында күзәтергә була. «Дөнья» концепты күп мәгънә төсмерләренә ия булганын күздә тотып, тел гыйлемендә кулланылучы аның түбәндәге вариантларын да атап үтәргә кирәк. Мәсәлән, планета, Җир шары, Җир, галәм, Җиһан, Галактика, дала, космос һ.б.

Ч.Айтматовның «Бер көн – бер гомер» әсәрен анализлау барышында, язучының «дөнья» концепты төшенчәсен бирүе үзенчәлеге игътибарга алынды. Һәм бу төшенчәләрнең бирелеше авторның геройлар аша вакыйгаларга бәйле хисләр төрлелеге белән нигезләнде.

Конкрет мисаллар, әсәрдән китерелгән өзекләр ярдәмендә әлеге концептның кулланылышы һәр автор өчен уртак һәм аермалы булган үзенчәлекләре ягыннан, төрле категорияләргә бүленеп, классификация

ясалды, әдип тарафыннан «дөнья» концептының төрле мәгънәләрен куллануы ачыкланды. Ч. Айтматов «Бер көн – бер гомер» әсәрендә «дөнья» концептының кулланылыш дәрәҗәсен, даирәсен ачыклау йөзеннән әсәрдә әлеге сүзнең төрле мәгънәләрдә бирелгән өзекләре мисал итеп алынды.

Әсәрдә әдип кеше белән җәмгыятьнең, кеше белән дөньяның мөнәсәбәтен тикшерә, аңа бәя бирә. Кешенең дөнья белән бәйләнеше гаять көчле, алар бер-берсеннән башка яши алмыйлар. Яшәеш прогрессив үсештә булсын өчен, кеше дөньяның матурлыгын сакларга, аны үстерергә, тарихи хәтерне, гореф-гадәтләрне, үзенең тамырын хөрмәт итәргә тиеш. Әсәрнең төп герое – Идегәй Җангилдин чын җир кешесе образы, укучыга үрнәк һәм шул ук вакытта таяныч буларак тасвирлана. Кешенең бу дөньяда олы зат булуын дәлилли. *Дөнья* сүзе могҗиза мәгънәсендә бирелә. Могҗизаны күзаллау йөзеннән, әсәрнең үзенә мөрәҗәгать итеп, түбәндәге өзеккә игътибарны юнәлтик: «*Дөньяда* нинди генә могҗизалар юк... Кайсы чын икәнен кем белсен. *Дөнья* киң, аның күп серләре адәмнең алмадай башына сыймый».

Әлеге концептны әсәр исеме белән бәйләп тә аңлата алабыз. Гомер – кешенең дөньяга килүе, дөньяда яшәве һәм аннан китүе. Шуңа күрә «дөнья» концепты Җир, Галәм, космос, планета, Галактика берәмлегендә карала. Авторның әйтәсе килгән сүзе: «Үзе яшәгән Җир, Вакыт өчен, һәркем җаваплы». Конкрет әсәргә килгәндә «дөнья» концепты биредә берничә мәгънә төсмере функциясен үти: җир шарының өске катлавы, Җир – бу сүзнең баш хәрефтән язылуы җирнең якын, изге булуына басым ясый, үз күчәрендә һәм Кояш тирәсендә әйләнә торган, тереклек дөньясы булган планета, Галәм, Галактика, космос, туган, үскән ил, туган җир мәгънәсендә һ.б.

«Дөнья» концептының кулланылышы, күбрәк очракта, җир кешесен тасвирлау, аның кылган эш-гамәлләре, үз-үзен тотышы, аның хыяллары, уйлары белән бәйле. Вакыйгаларның тирән мәгънәсен, аларның серле бәйләнешен, кешеләрнең эчке кичерешләрен язучы «дөнья» концепты белән элемтәдә биреп, ихсанның дөньяның баласы – иң кирәкле кадерлесе икәнен ассызыклый. Берәү дә ялгыз гына котыла алмаячак. Үзеңне һәм Дөньяны коткарырга кирәк. Моның өчен тарихи хәтер, гореф-гадәтләр, йолалар, нәсел чылбырын белү зарур.

*«Ана – Бәйетне **җир** белән тигезләргә ярамый».*

Бу өзектә *җир* сүзе җир шарының өске катлавын күрсәтә. Ә менә җир кешеләре дигәндә автор дөньяда гомер кичерүче, җир белән тыгыз бәйләнештә булган, җирнең яшәешенә җаваплы караган инсаннарны күз алдында тота. «Җир кешеләре» дөньяның яшәү чыганагы хезмәтен үти.

«Дөнья» концепты автор тарафыннан Җир, Галәм, Җиһан, Галактика, планета кебек сүзләр белән баетыла. Төрле планеталарда кеше затына охшаган вәкилләрне табу, күк җисемнәрен өйрәнү, яңа планеталар очу кешелекнең иң зур хыялы. Ул кул җитә алмаслык, тормышка аша алмаслык билгесезлек, өметсезлек. Әйе, өметсезлек. Халыкның гореф-гадәтләреннән, йолаларыннан читләшүе, аларны онытуы кешене әхлакый деградациягә, ә милләтне (күләмле итеп алсак – кешелек дөньясын) үлемгә, онытылуга алып килә.

Фәнни-фантастик сюжет линиясен кертү, романның композициясен катлауландыра. Әсәрдә ике дөнья янәшә яши: Буранлы разъезды һәм Җир шары (дөнья), галәм, планеталар, космос һ.б

Иҗатында «дөнья» концептын кулланып, Ч. Айтматов казах халкының җиргә карата булган борынгыдан килгән гореф-гадәтләрен, ышануларын, йолаларын, мифларын оста сурәтләп бирә алган.

Без тикшергән әсәрдә геройлар – үз чорларының каһарманнары. Аларның гадел, игелекле, олы җанлы, иманлы, шул вакытта тормыш авырлыгыннан кырыс, аз сүзле булулары билгеләп үтәргә була.

Әдәбият

1. Айтматов Ч.Т. Бер көн – бер гомер. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 287 б.
2. Гарипова Л.Р. Лингвокультурологические особенности концепта «Дөнья» («Мир») / Материалы респ. научно – практич. конф. – Казань: ТГГПУ, 2005. – С. 65-67.
3. Җамалетдинов Р. Р. Тел һәм мәдәният. Татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. – Т. 2. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 832 б.

«КРАСНАЯ РОМАШКА» МУСЫ ДЖАЛИЛЯ В РАЗНЫХ ПЕРЕВОДАХ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Лагунова А., г. Набережные Челны, МАУДО «ГДТДиМ №1», обучающаяся объединения «Флексия», VIII класс

Рук. – Грошева Е.Л.

Актуальность темы подтверждается двумя факторами. Первый заключается в том, что 2021 год был объявлен в Республике Татарстан Годом родных языков и народного единства. В нашей республике давно сосуществуют русский и татарский языки, при этом они обогащают друг друга, но не теряют своей самобытности. Русская и татарская литература тоже обогащают и разнообразят друг друга за счёт переводных произведений и труда их создателей, переводчиков.

Второй фактор объясняется необычайной востребованностью обществом темы исторической памяти, и особенно памяти о событиях Великой Отечественной войны. Потому не случайно, что в последнее время сильно возросло внимание к творчеству и к

личности знаменитого татарского поэта Мусы Джалиля. Ведь большинство его произведений о войне. Да и сама биография поэта – пример героизма и посвящения себя Родине и народу.

Доказательство тому – старт в 2018 году двух крупных международных литературных конкурсов: «Джалиловских чтений» (в Татарстане) и «Звезды Джалиля» (в Казахстане).

В «Джалиловских чтениях» мы участвовали три года подряд, и всегда на них неоднократно звучало известнейшее стихотворение «Красная ромашка», но в совершенно разных переводах. Нам стало интересно, какой же именно перевод точнее, ближе всего к оригиналу.

Наша гипотеза строилась на мнении, что перевод Ильи Френкеля, который начинается словами «Луч поляну осветил и ромашки разбудил», ближе всего к оригиналу, потому что это самый известный перевод «Красной ромашки» на русский язык. Но обо всём по порядку.

В ходе работы нами была изучена биография Мусы Джалиля, благодаря чему мы смогли выделить основные факторы, повлиявшие на его творчество.

Стихотворение Мусы Джалиля “Красная ромашка” является одним из самых знаменитых в его творчестве. Оно было написано в июле 1942 года, то есть уже в плену. В стихотворении раскрывается тема индивидуальности, весомой потери, нынешнего одиночества. Лирический герой этого произведения – красная ромашка, которая бок о бок сражалась с благородным солдатом. В стихотворении используются такие художественные средства, как эпитет, сравнение, олицетворение, метафора, антитеза, риторический вопрос. Оригинал стихотворения написан силлабическим стихом, свойственным татарскому языку, рифма использована перекрёстная.

Нам удалось отыскать пять стихотворных переводов «Красной ромашки» на русский язык: 1) И. Френкеля, 2) Р. Гардиева, 3) Ю. Кушака [1], 4) С. Северцева [2], 5) Р. Бухараева [3].

Стихотворный перевод является самым сложным видом перевода. Мы выделили его основные особенности: 1) наличие рифмы, 2) соблюдение стихотворного размера (если это возможно), 3) сохранение смысла, стиля и настроения произведения, 4) сохранение оборотов речи, средств художественной выразительности, 5) наличие у переводчика знаний в области теории литературы, поэтического таланта и опыта.

Мы сделали дословный перевод (подстрочник) стихотворения «Красная ромашка» с татарского языка на русский.

Для сопоставления стихотворных переводов с оригиналом мы разработали критерии, позволяющие сравнить произведения с точки зрения 1) формы, 2) содержания и 3) художественных особенностей.

Например, мы выяснили, что перекрёстная рифма, использованная Джалилем в Красной ромашке, сохраняется только в переводах Бухараева, Северцева и Гардиева, а два других переводчика использовали смежную рифму. Оказалось, что с точки зрения формы наиболее точным является перевод Р. Бухараева, так как в нем соблюдена и перекрёстная рифма, и количество четверостиший, и даже строгое количество слогов в строке, характерное для силлабического стиха.

Сравнивали переводы и с точки зрения художественных особенностей. Например, к слову «роса» поэт применяет эпитеты *«чистая, душистая»,* но они сохранены лишь в переводах Кушака и Френкеля. В описании красной ромашки поэт использует сравнение с кровью: «Лепестки не белые, очень красные, *как кровь*». Этот приём есть только в переводах Френкеля и Гардиева. Автор использует в стихотворении и риторический вопрос: «Как она одна оделась в красное?» Этот вопрос в разных вариациях присутствует в четырёх переводах, но в переводе Френкеля его нет совсем. В конце стихотворения использована антитеза: «Парень ушёл, я осталась». Это противопоставление сохранено только в переводе Гардиева, в остальных этот приём отсутствует.

Наконец, сравнение с точки зрения содержания. Например, в оригинале указано точное количество врагов, с которыми сражался воин – 15: «один воевал против *пятнадцати* стрелков». Или тот факт, что солдат был ранен именно в руку. Здесь лидируют переводы Р. Гардиева и С. Северцева.

После сравнения рассмотренных переводов «Красной ромашки» по всем критериям (их 21) оказалось, что наиболее близкими к оригиналу являются переводы Р.Гардиева и С.Северцева. Они совпадают с оригиналом по 15 критериям. По 13 критериям обнаружилось совпадение у перевода Ю.Кушака, по 10 – у перевода Р.Бухараева. И только по 8 – у перевода И.Френкеля.

Таким образом, наша гипотеза не подтвердилась. Оказалось, что самый распространённый перевод И.Френкеля является наименее точным. А самые точные – это переводы Р.Гардиева и С.Северцева.

А какой же перевод больше всего нравится школьникам? Чтобы это узнать, мы предложили учащимся прослушать «Красную ромашку» во всех пяти переводах и затем проголосовать за наиболее понравившийся. Самыми красивыми и поэтичными дети признали переводы И.Френкеля и Ю.Кушака.

Конечно, создание стихотворного перевода – целое искусство. Точность и красоту далеко не всегда удаётся совместить. И если мы хотим в полной мере насладиться благозвучием, смыслом и художественными особенностями стихотворения, то лучший способ – читать его на языке оригинала.

Литература

1. Джалиль М. Вольные ветры. – М.: Малыш, 1981. – 60 с.
2. Джалиль М. Сквозь бури. – М.: Советская Россия, 1986. – 133 с.
3. Джалиль М. Стихотворения. – М.: Художественная литература, 1986. – 152 с.

ТАРИХИ ӘСӘРЛӘРДӘ ИСКЕРГӘН СҮЗЛӘР

Матзянова А., Саба р-ны, Олы Кибәче урта гомумбелем бирү мәктәбе, XI сыйныф
Җитәкче – Гафиятова Ә.Ф.

Минем фәнни-тикшеренү эшемнең максаты – В.Имамовның “Сәет батыр” һәм Җ. Рәхимовның “Батырша” китапларындагы искергән сүзләрне чагыштыру.

Искергән сүзләр тарихи сүзләргә һәм архаизмнарга бүлеп өйрәнелә. Кулланылыштан төшеп калган предметларның, күренешләрнең исемнәре тарихи сүзләр дип атала. Алар беренче чиратта тарихи хезмәтләрдә урын ала. Ә архаизмнарны тарихи сүзләрдән аерып карарга кирәк. Алар нинди дә булса төшенчәләрнең, күренешләрнең искергән атамалары.

В.Имамовның “Сәет батыр” һәм Җ.Рәхимовның “Батырша” китапларындагы искергән сүзләрне тематик төркемгә бүлгәч, алар арасыннан гаскәр һәм корал атамалары, туганлык терминнары, һөнәр иясенең исемнәрен аерып чыгардым. Мәсәлән: старшина, кенәз, тархан, өяз, кала, тоткын, кабилә, кардәш, морза, дәресханә һ.б. Әсәрләрдә башка өлкәләргә караган атамалар да еш очрады. Гомумән, искергән сүзләрне тематик төркемгә бүлеп караганда, һәр ике язучы да урын һәм һөнәр иясе исемнәрен күбрәк кулланганнар, еш кабатлана торган сүзләр дә байтак.

Искергән сүзләрне сүз төркемнәре ягыннан карасак, алар арасында иң күп урынны исем сүз төркеме алып тора, башка сүз төркемнәре азрак кулланылган.

Искергән сүзләрне килеп чыгышлары ягыннан анализлаганда, аларны гарәп – фарсы, төрки – татар һәм рус сүзләренә аерып булыр

иде. Гарәп – фарсы сүзләре: шаһ, сәүдәханә, дәресханә, гаурәт, миһман, фәрман, мөһер, яран, кәнизәк, пот, дәрвиш, хаким, чирү, сәмән, хәрам, хөкемдар һ.б. Төрки – татар сүзләре: ясак, кабилә, кала, сәмән, мәдрәсә, шөбхә һ.б. Бу сүзләр татар теленә төрле заманнарда, төрле юллар белән килеп кергәннәр. Рус теленнән кергән сүзләр: старшина, драгун, приказчик, император, бояр, губерна һ.б

Фәнни эшемә йомгак ясап шуны әйтәсем килә: үткен телле публицист, "Батырша" әсәре белән танылган Җәмит Рәхимов та, "Сәет Батыр" китабы авторы тарихчы Вахит Имамов та искергән сүзләрне күп кулланганнар. Һәр ике язучыда да күпчелек сүзләрне гарәп- фарсы алынмалары тәшкил итә. Рус теленнән кергән сүзләр ике язучыда бер үк сүзләр кабатлана. Шунысы куанычлы: соңгы елларда искергән сүзләрнең күбесе яңадан кулланылышка кереп бара. Димәк, халкыбызның үткәненә кызыксыну, телебезгә хөрмәт арта дип уйлыйм мин.

Әдәбият

1. Гарәпчә-татарча – русча алынмалар сүзлеге. – Казан: Иман нәшр., 1993. – 853 б.
2. Имамов В. Сәет Батыр. – Яр Чаллы: КАМАЗ, 1994. – 382б.
3. Ногманов М. XII – XIII йөзләрдәге русча – татарча кулъязма сүзлекләр. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1969. – 110 б.
4. Рәхимов Җ. Батырша. – Казан: Татар. кит. нәшр.,1994. – 472 б.
5. Сафиуллина Ф. С. Тел гыйлеменә кереш. – Казан: Хәтер, 2001. – 383 б.

ҮЗ ИЛЕМДӘ – ҮЗ ТЕЛЕМДӘ

Минһаҗева Д, Мөслим р-ны, Тойгелде урта мәктәбе, X сыйныф

Җит. – Дәүләтова Р.Ф.

Һәр халыкның – үз тарихы, үз кыйбласы, үз гореф-гадәтләре, үз теле. Бик кадерле, бик ягымлы, әни кебек якын булганга аңа безнең халык ана теле, туган тел дип исем кушкан. Ана һәм туган тел! Мәңге аерылгысыз, изге төшенчәләр. Кешегә нәселенең, халкының асыл гадәт-сыйфатларын да иң әүвәл тел тәме, тел кодрәте ярдәмендә Ана бирә.

Татар теле бик бай, аһәңле һәм бөтен дөньяга билгеле тел. ЮНЕСКО тарафыннан дөньяның иң дәрәҗәле 14 теле билгеләнгән, шулар арасында татар теле дә бар. Чөнки татар теле аркылы бөтен төрки телле халыклар диярлек бер-берсе белән аралаша, аңлаша алалар.

XX гасырга кадәр телебез гарәп сүзләре белән баетылган иде, бу күренеш, ул чорда билгеле динебезгә дә бәйле рәвештә тормышка ашырылган. Ә менә XX гасыр башыннан, бигрәк тә октябрь инкыйлабыннан соң телебез рус сүзләре белән чуарлана. XX гасырның 50-60 нчы елларында сөйләмгә рус сүзләре кушып сөйләшү, бигрәк тә туган телеңне белмәү дәрәҗә санала иде.

80 нче еллар уртасында илдә демократияләштерү процессы башлангач, татар халкының милли үзаңы һәм татар теленең дәрәҗәсе

үсә башлады. Татар мәктәпләре, гимназияләре ачылды, хәтта татар теле дәүләт теле дип игълан ителде. Нәкъ шушы елларда ана телебездән рус сүзләре кысрыклап чыгарыла башлады һәм аларның урынына гарәп, фарсы, татар сүзләре кулланышка керде. Бик актив рәвештә сәнәгать, мәдәният, җөмһүрият, вәзгыять, гаилә һәм башка сүзләр лексикабызны бизи башладылар. Чөнки гарәп теле динебез теле булса, ә татар теле – безнең ана телебез, туган телебез. Билгеле, телебездә төпләнеп, тамыр җәйгән рус сүзләрен бөтенләй чыгарып бетерү дә уңай күренеш түгел. Ә рус сүзләренең күбесе татар сүзләреннән ясалганын да онытмаска кирәк. Шулай ук дөнья телләре арасындагы ассимиляция күренешен дә бер халык та инкарь итә алмый. Дөньядагы телләрнең барысы да диярлек башка телләрдән алынган алынма сүзләр белән баетылган. Һәм ул шулай дәвам итә дә. Мәсәлән, әгәр сез рус теленең аңлатмалы сүзлеген ачып карыйсыз икән, анда А хәрефенә башланган бер генә саф рус сүзен дә тапмассыз.

Соңгы вакытларда русча нәшер ителә торган газета-журналларның кайсын гына алсаң да, рус сүзләренең килеп чыгышын, куллану тәртибен һәм шул нисбәттән Россия тарихын аңлаткан язмаларга зур урын бирелә башлады. Ә безнең татар матбугатында бу мәсьәлә ни сәбәпледер аз яктыртыла. Халык үзебезнең тарихны, сүзләрнең килеп чыгу, дөрес куллану тәртибен белми, ә кайберәүләр кирәк дип тә санамый. Соңгы елларда күпчелек ата-аналар, төрле сәбәпләр табып, татарча да юньләп укый алмаган балаларыннан "вундеркинд" ясамакчы булып, рус классларына күчереп бетерделәр. Нәтиҗәдә, мәктәпләрдә татар сыйныфлары саны бик нык кимеде.

Һич яшермичә, йкейөзлеләнмичә тәкрарлап әйтик: тел бетү – халык бетү ул. Бүген 7 генә процент татар баласының туган телендә белем алуы – шуның иң аяныч дәлиле. Телебез яклауга мохтаҗ. Бөек Тукаебыз телебезнең матурлыгын ачып, аның "туган тел" дигән изге төшенчәгә әверелүе, өчен өч шарт кирәклеген язган. *Беренче шарт:*

И туган тел, и матур тел,
Әткәм-әнкәмнең теле
Дөньяда күп нәрсә белдем,
Син туган тел аркылы. [2: 164].

Димәк, беренче шарт: туган телне бөтен матурлыгы белән баланың әтисе, әнисе белергә тиеш. Алар аша ана бала да үзләштерә һәм "дөньяда күп нәрсә белә". Кызганычка каршы, бүген туган телне белүче, аны кулланучы ата-ана бик сирәк. Шул сәбәпле бала да туган телне үзләштерә алмый. "Күп нәрсә белү"дән мәхрүм кала. *Икенче шарт:*

Иң элек шул тел белән

Әнкәм бишектә көйләгән.
Аннары төннәр буе әбкәм
Хикәят сөйләгән. [2: 164].

Кая инде ул бүген бәбкәсенә туган телендә бишек җыры җырларлык аналар һәм оныкларына төннәр буе туган телдә хикәят сөйләрлек әбиләр. Алар юк дәрәҗәседә булганнарының бала карарга вакытлары калмый. Бала ана җылысын да, әби назын да тоймый кала, изге күңел җылысыннан мәхрүм итәлә. Шуңа ул каты бәгырьле булып үсә. *Өченче шарт:*

И туган тел! Синдә булган
Иң элек кылган догам.
Ярлыкагыл ,дип, үзем һәм
Әткәм – әнкәмне ходам! [2: 164]

Кая инде ул бүген татар баласына туган телендә дога уку һәм кая инде ул туган телендә үзен һәм әткә-әнкәсен яклау. Ул күптән юк инде, без андый изгелектән бик ерак торабыз. Шул сәбәпле бала күңеле иман нурыннан мәхрүм кала.

Соңгы вакытларда ата-аналарның: “Татар телендә, татар мәктәбендә белем алу балага БДИ тапшыруда кыенлык тудыра”, дигәнен эш ишетергә туры килә. Минем сүзем БДИ турында түгел, ә ата-аналарның, халкыбызның үз теленә, милләтенә мөнәсәбәте хакында. “Олы туганы”на бил бөгеп яшәргә өйрәнгән халкымның һаман да үзен түбәнсетүе, кимсетүе җанны өшетә. Үз телен, динен саклыйсы урында ул ана телен укытуга каршы булып чыга!? Я, уйлап карагыз: үз телен белү кемгә нинди зыян сала?! Киресенчә: ана телен белмәгән кеше башка телләрне дә бөтен нечкәлекләре белән өйрәнә, тулаем аңлый алмый, минемчә.

Татарстанда яши торган әрмән, әзербайҗан, үзбәк гаиләләренә карасаң шаккатмалы, алардагы үзаң, милли горурлык шулкадәр югары куелган ки, өйдә балалары белән һәрвакыт үз телләрендә сөйләшәләр, туган илләрендәге туганнарына атна саен хатлар яздырталар, шигырьләр-җырлар өйрәтәләр. Төрле юллар белән балаларын үз милли гореф-гадәтләрендә тәрбияләргә тырышалар. Шул ук вакытта аларның балалары татарчаны да, русчаны да әйбәт үзләштерә. Ә безнең халык балаларын туган теленнән биздереп русча укыту өчен җан тартыша, өендә дә вата-җимерә русча сөйләшеп газаплана.

Дөрес аңлагыз: мин рус телен яки башка телләрне өйрәнүгә каршы түгел. Телләр белү бирәүгә дә зыян итми, киресенчә, файдага гына. Тик туган телемә мөнәсәбәт, милләттәшләремнең үз ана теленә мөнәсәбәте җанны телә. Бер көн килеп, ана телебездә укырга китап, газета-журнал таба, татарча сөйләшергә кеше очрата алмасак, нишләрбез?!

Үзен, ата-анасын, илен, телен, халкын, аның үткәнен һәм киләчәген хөрмәт иткән һәркем туган телен белергә һәм аның чисталыгын сакларга тиеш.

Әдәбият

Тукай Г. Әсәрләр / төзүчеләр һәм редакторлар: Гали Халит, Рашат Гайнанов, Рәис Даутов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 1 том. – 423 б.

ЯҢА ЧИШМӘ РАЙОНЫ СӨЙЛӘШЕ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Нәгыймова Н., Яңа Чишмә р-ны, Шахмай урта гомуми белем мәктәбе, X сыйныф

Җит. – Гыйльманова К. К.

Башка халыклардагы кебек үк татар халкының да сөйләмә теле ике төргә бүлеп өйрәнелә. Беренчесе – халык авыз иҗаты әсәрләре теле, мондагы тел тәртипкә салынган һәм төрле диалектлар өчен уртак булган, шулай ук милли язма әдәби тел нигезендә ята торган сөйләмә тел. Икенчесе – теге яки бу урынчылыктагы халыкның тәртипкә салынмаган көндәлек сөйләмә теле, монысын диалект дип атыйлар.

Әдәби тел нормалары милләт өчен гомуми булса, сөйләмә тел төрле урында төрлечәрәк була. Бер якның сөйләме икенче якныкына охшамый, алар бер-берсеннән төрле үзенчәлекләр белән аерылып торалар.

Телнең билгеле бер төбәктә генә таралган төрен диалект, җирле сөйләш дип атыйлар. Диалектларга бүлә башласаң – һәр авылның үз диалекты, хәтта бер авылның ике очында ике диалект булырга мөмкин, без аны да беләбез.Шушы төбәккә генә хас булган, гомумхалык теленә кермәгән сүзләрне диалекталь сүзләр дип әйтәләр.

Безнең Яңа Чишмә районы сөйләме Көнбатыш (мишәр) диалектына карый. Шуңа бәйле рәвештә, мин үзебезнең җирле сөйләмебезгә характерлы булган кайбер лексик-семантик үзенчәлекләргә тулырак тукталып китәм.

Яңа Чишмә районы Татарстанның Чистай, Чирмешән, Аксубай, Әлмәт районнары белән чиктәш. Районыбызда җиде татар авылы бар. Мин үзем Чертуш авылыннан. Районда көнбатыш мишәр диалектында сөйләшүче халык яши.

Көнбатыш мишәр диалектына караган сөйләшләр күп төрле. Мәсәлән, сергач сөйләше, темников сөйләше, кузнецк һәм хвалын сөйләше, ләмбрә сөйләше, мәләкәс сөйләше, чистай сөйләше һ.б.

Яңа Чишмә районы кешеләренең сөйләшләрен чистай сөйләшенә кертәләр. Революциягә кадәрге бүленеш буенча бу төбәк Чистай өязенә кергән, халыкта Чистай ягы, Чистай мишәрләре дигән тәкъбирләр билгеле. Менә шулардан чыгып, сөйләшнең исеме чистай сөйләше дип атала.

Үземнең күзәтүләремнән чыгып шуны әйтә алам: Яңа Чишмә төбәге мишәрләренең сөйләшләре Чистай сөйләменнән бераз булса да аерыла. Алай гына түгел, районгагы Акбүре, Зирекле, Тубылгы Тау авылларының сөйләме безнең Чертуш авылы сөйләменнән аерыла. Нәкъ безнең авыл сөйләшенең үзенчәлекләре мондый. Сузык авазлар кулланылышы ягыннан:

- фонетик яктан иренләшкән[*а*]авазы юк, (да,бала, ана һ.б.)
- ү сузыгы алгырак позициядә һәм таррак әйтелә; (үсмер, күркә)
- Сөйләштә кайбер сүзләрдә әдәби телдәге ***и*** авазы урынына киң әйтелешле ***ә*** авазы кулланыла (ипи-әпәй, ким-кәм, миләш-мәләш һ.б.)
- ***0-Ө*** авазларын иренсезләштерү күзәтелә (дөрес-дерес, көтү-кетү һ.б.)
- Әдәби телдәге ***у*** авазын ***о/ы*** авазы белән алмаштырып әйтү (усак-ысак)
- ***Ө,э(е),ү***–алмаштыру (күңел-кеңел, бүген-беген-бөген һ.б.)
- дифтонгларны монофтонглаштыру(сүләү, әдә, ү, бәрәм)
- Рус алынмаларында басымлы иҗектәге ***о*** авазы сөйләштә ***у*** сузыгы белән , ***о*** авазы ***а*** авазы белән алмашына (окоп-акуп, погон-пагун, колхоз-калхуз)
- ***һ*** авазын ***х*** авазы кебек әйтү, ***х*** авазыннан соң нечкә сузык урынына калын сузык әйтү; (Халим, Хамидә, Хатимә һ.б.)
- Кирәкмәгән аваз өстәлү (төр-этер, этереп бир, мәк-макы, тап-тапы, -врач-ырач, значок-ызначук, стакан-ыстакан, клуб-кылуп, пункт-пункыт һ.б.)

Тартык авазлар ягыннан:

- сөйләмдә увуляр ***[къ][гъ]*** авазы бөтенләй кулланылмый;
- өрелмәле ***[ч]*** авазы юк; (чыпчык-цыпцык, мәче-мацы, чабата-цабата. *Цәтрән күперен цыккан цакта цабатамның башы царт итте;Цәцәкле цәйнектән цыпыр-цыпыр цәй эцәм-* нәкъ безнең сөйләшкә карыйлар да инде)
- билгеле бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге тел очы ***н*** урынына ирен-ирен ***м*** авазы яки киресенчә ***м*** урынына ***н*** авазы әйтелә (үлән-үләм, мөгез-негез һ.б.)
- ***й-ләштерү*** күзәтелә (җырлый-йырлый, җимеш-йемеш, җитеш-йитеш һ.б)
- составында саңгырау тартык булган сүзләрнең башындагы яңгырау ***б*** авазы саңгыраулаша (бет-пет, бот-пыт, ботак-пытак һ.б.)
- әдәби телдәге ***х*** урынына ***к*** авазын әйтү (хаста-каста-касталанган)
- ***м,н,ң*** борын авазларыннан соң килгән л тартыгы тел очы н авазына күчә (бөтенләй-бетеннәй, наданлык-наданнык, унлап-уннап һ.б.)
- кайбер авазлар төшеп калу (илт-ит, белән-белә, аның белә бара,)

- янәшә тартыкларның урыннары алмашыну (азбар-абзар, бүрек-бүрке, һ.б.)

- ***Әйе*** сүзе урынына һәрвакыт рус телендәге ***да*** сүзе кулланыла

Сөйләмебезгә морфологик яктан игътибар итсәк, түбәндәгеләрне әйтергә мөмкин. Мәсәлән:

- кеше исемнәренә ук-үк кушымчалары ялгана (Нурулла – Нурук, Габдулла – Габдук, Әсәдулла – Әсук һ.б.);

- күрсәтү алмашлыклары үзгәртеп әйтелә (әнә – аня, тәнә, тәнәгенәк);

- сорау алмашлыклары әйтелешендә үзгәрешләр күзәтелә (кайсы – касе, нәрсә – нәстә, кайчан – качан, кайцан);

- рәвеш сүз төркемнәре әйтелешендәге үзенчәлекләр (шуңа кадәр – шыңганчы, икенче елга – иякенгә, аңарчы – аңгинча, кичә – тенә, тиз – йәт – друг, көчкә – насила, насила килеп җиттем, һаман – буйлый, бертуктаусыз – бербуйдан);

- теләк белдерә торган фигыльләр безнең якта ***–к,-ке,-ге + кели*** формасы белән ясала (ашак кели, эцке кели, унак кели һ.б.);

- йөкләтү юнәлеше кушымчасы ***–кыр-кер, -гыр-гер*** урынына ***–гыз,-гез*** кушымчаларын өстәү (кигез, йаткыз, менгез һ.б.);

- хәл фигыльнең ***ганчы-гәнче*** кушымчалары урынына ***–гынца,- гинцә-гинцы*** кушымчалары ялгана. (Барганцы, киткинце, алгыйнцы һ.б).

Болардан тыш бары безнең Яңа Чишмә төбәгенә караган гына сүзләр дә бар. Мәсәлән: тәнә – әнә, зәнәтуй – берьеллык печән, зәмәт – койма; нүеш – почмак, чашкыасты – чәй тәлинкәсе, палауник – аш чүмече, палавик – идән паласы, кистек – киез итек, кәкәш – бәрәңге бөккәне, кыстырган – пирог, күмәч, курляк – кура җиләге, эләккә бару – җиләккә бару, укурат – төп-төгәл, (чаклы мәгънәсендә), пицарасы – мич арасы, ызба – өй, аня – әнә, матик – китмән, митла – себерке, тирмән – тегермән, бәли – бияләй, клагарка – алка, читәй – яртының – яртысы, мәче – мацы, кычыткан – кецеркән, кайчы – качы, мунча – мунца, пизбашы – мич башы, әрекмән – әпертмән, тигәнә – улак, крича – өй алды, ызба башы – түбә чорма, паетбашы – печән куя торган урын, аймут – өскерт, путлы – әйбәт, ятрәк – кызурак, кучат – әтәч, билдәмә – пута, дустыган – чүмеч, кырмавык – тигәнәк,

Сөйләгәндә татар телендәге бәрәңге утыртабыз урынына бәрәңге чәчәбез, өстәлне себерәбез, пычракта итек киябез, авызыңны сөрт түгел, ә себер дип сөйләшәбез. (Татарларда итек ул киез итек мәгънәсендә кышкы кием буларак билгеле, ә мишәрләрдә бутый урынына итек дип сөйләшәләр).

Болардан тыш тагын сөйләгәндә без сөйләмебезне сузып, башкалар әйткәнчә, "җырлап” бетерәбез. Әгәр дә урта диалект вәкилләре булган

аудиториядә мишәр телле кеше чыгыш ясаса, аны аваз үзенчәлекләреннән генә түгел, ә интонациясеннән чыгып та танып була. Шуңа күрә безнең укытучы апабыз дәресләрдә аваз, сүзнең әйтелеш үзенчәлегенә генә игътибар итеп калмыйча, интонациябезгә дә игътибар итә. Дәресләрдә, җәмәгать урыннарында, сәхнәдә, җыелышларда матур әдәби телдә сөйләшергә өйрәтә.

Мин боларны үземнең күзәтүләремннән чыгып кына яздым. Фонетик, морфологик, синтаксик үзенчәлекләрне тагын да "төбенә төшеп" карасаң мондый үзенчәлекләрне безнең төбәк сөйләшеннән тагын да күбрәк табарга мөмкин. Киләчәктә дә бу өлкәдә эшләргә тырышырмын дип уйлыйм, чөнки мин татар теленә, үземнең туган җирле сөйләмемә битараф түгел. Җирле сөйләм ул – туган телне чүпләүче түгел, ә аны тагын да баетучы сөйләм.

Әдәбият

Баязитова Ф.С., Рамазанова Д.Б., Хәйретдинова Т.Х. Татар халык сөйләшләре. – Казан: Мәгариф, 2008. – 461 б.

Ә.БАЯНОВНЫҢ "ТАУ ЯГЫ ПОВЕСТЕ"НЕҢ ЛИРИК-ЭМОЦИОНАЛЬ КАТЛАМЫ

Отаева Г., Казан ш., ГБМБУ "144нче мәктәп", X сыйныф

Җит. – Ганиева Г.Г.; Габдуллина Р.А.

Ә.Баянов иҗаты татар әдәбиятында шактый үзенчәлекле һәм югары урыннарның берсен алып тора. Ә.Баянов – иң әүвәл шигъри әсәрләре белән танылган әдип. Шигырьләре район газетасында 1943 елдан, республика матбугатында 1951 елдан басыла башлый, беренче җыентыгы («Диңгез шавы») Татарстан китап нәшриятында 1959 елда чыга. Ә.Баянов – шигъри әсәрләре тупланган дистәдән артык китап авторы. Аның күп санлы лирик һәм фәлсәфи-публицистик шигырьләре, балладалары һәм «Яшел мәйдан» (1957), «Диңгез шавы» (1958), «Мират» (1959), «Сез аңларсыз мине» (1963), «Сәяхәтнамә» (1969), «Кышкы чәчәкләр» (1974) кебек поэмалары егерменче гасырның икенче яртысындагы татар поэзиясе хәзинәсендә лаеклы урын алып торалар. эшебезнең актуальлеге түбәндәгеләр белән билгеләнә: Ә.Баянов әсәрләрендәге лирик-эмоциональ башлангычны өйрәнү омтылышы; Ә.Баянов иҗатына соңгы елларда игътибар киму; Әдәбият белемендә әдипнең әсәрләрендә лирик-эмоциональ башлангычны өйрәнүгә багышланган махсус хезмәтләр булмау, максаты – Ә.Баяновның "Тау ягы повесте" әсәрендә лирик-эмоциональ башлангычның үзенчәлекләрен билгеләү, тикшерү объекты – Ә.Баяновның "Тау ягы" повесте. Тикшерү предметы итеп югарыдагы әсәрнең лирик-эмоциональ композицион катламы алынды. Лирик-эмоциональ башлангыч, бер яктан, әсәр тукымасында субъектив

катламның зур урын били башлавын, икенче яктан, хикәяләүче яки автор образының, вакыйгаларны күзәтүче генә булып калмыйча, аларда катнашучы герой халәтенә күтәрелүен тәэмин итә. Әсәр чынбарлыгын сөйләүче-күрсәтүче генә түгел, ә бәлки шушы чынбарлыкка мөнәсәбәтен үсеш-үзгәрештә, хәрәкәттә сурәтләүче автор «мин»е, шуның тирәсенә тупланган лирик-субъектив катлам вакыйгалар (сюжет) катламыннан да зураеп китә, мозаика кебек чәчелгән вакыйга-күренешләрне үз янына – бер үзәк тирәсенә туплый. Нәтиҗәдә әсәрдәге төп каһарман булган «мин»нең рухи дөньясы, аңы укучыга тәэсир итү вазифасын үз җилкәсенә ала. Әсәрнең иҗатчысы, язучы-автор белән янәшә әсәр тукымасында тагын бер автор образы пәйда була. Язучы-автор уңай герой ярдәмендә белдерергә мөмкин булган фикерләр, идеал нәкъ менә автор образы аша укучыга ирештерелә. Автор образы уңай геройга хас булырга мөмкин барлык сыйфатларга ия: вакыйгаларны, кешеләрнең эш-гамәлләрен бәяләүдә гадел, нечкә һәм саф күңелле, күзәтүчән, туган җирне-туфракны яратучы, хезмәт кешесе, тормыштагы күңелсез моментларны авыр кичерүче һ. б. шундый яклары белән укучы күз алдында бербөтен булып калка. Мәсәлән, М.Мәһдиев, Р.Төхфәтуллин, Ф.Хөсни, Ә.Баяновның аерым әсәрләрендә без шушы күренеш белән очрашабыз [3: 412].

Бу яктан Әхсән Баянов повестьлары үзләренә тартып, үзләренә генә хас хис-кичерешләр һәм вакыйгалар берлеген тәшкил итеп, укучыны сокландырып торалар, уйланырга, герой белән бергә кайгы-хәсрәтләрне кичерергә, шатлыкларны бүлешергә, хисләр дөньясында яшәргә чакыралар. “Тау ягы повесте” әсәренең башында Ә.Баянов кулланган тау, кояш, җил һәм су – дөньяның яратылуы, җиһан белән бәйле символлар. Алар тормыш мәгънәсен, гомумән, яшәешне аңлата. Автор да алардан әлеге киң мәгънәдә, тормышның башлангычына ишарә рәвешендә файдалана. Татар әдәбиятында XX гасырның 60-80 елларында кайбер язучылар иҗатында психологик, лирик-эмоциональ катламнарга игътибар артты. Лирик-эмоциональ сөйләм, аң агышын сурәтләү, кешене чиктәш халәт: саташу, төшләнү, үлем алдында тору баскычында күрсәтү, рухи яктан «чистартылган», идеалга омтылучы геройлар тудыру әсәрләрнең тәэсир көчен чиктән тыш арттыра. Әсәрләрнең үзәгендә караш, тәэсир, мөнәсәбәтне тасвирлаган кичереш образы ята, ягъни субъект сурәтләү объектына әйләнә. Лирик-эмоциональ башлангыч кешеләрнең яшәешен, көнитешен гәүдәләндерүгә йөз тотмый, киресенчә, тышкы дөньядан бигрәк, кешеләрнең эчке, рухи дөньясын гәүдәләндерүне алга куя. Әсәрдә лирик-эмоциональ башлангыч түбәндәгечә чагылыш таба: лирик-

эмоциональ башлангыч *а*втор образының, вакыйгаларны күзәтүче генә булып калмыйча, аларда катнашучы Тәбрик образы белән кушылып китә. Тәбрик-автор образы аша тормышка мөнәсәбәт сурәтләнә, бер үзәк тирәсенә туплана; субъектив башлангыч. Автор һәр вакыйгага мөнәсәбәттә Тәбрикнең хисләр үсешешен сурәтләүгә зур урын бирә, вакыйгалар үзәк геройның эчке монологы аша бәян ителә; язучы-автор уңай герой ярдәмендә белдерергә мөмкин булган фикерләр, идеал нәкъ менә Тәбрик образы аша укучыга ирештерелә. Тәбрик образы уңай геройга хас булырга мөмкин барлык сыйфатларга ия.

Әхсән Баяновның «Тау ягы повесте» әсәрендә лирик эмоциональ башлангыч хронотоплар, символлар ярдәмендә оеша. Повестьның башында сурәтләнгән тормышның башлангычын, нигезен аңлаткан тау, кояш, җил, су символлары әсәрнең үзәк темасын – тормыш мәгънәсен эзләүне күрсәтә. Аларда шәхси белән гомуми, аерым бер кеше тормышы белән тарихи вакыт очраша. Әсәрдә традицион хронотопларның барысы да табыла. «Юл», «очрашу» хронотобы белән бергә әсәрдә шулай ук автор иҗатына һәм чор үзенчәлегенә бәйле төстә барлыкка килгән «болын» хронотобы һәм аның кече формалары да табыла. Әсәрдәге автор һәм укучы мөнәсәбәтләре «автор» һәм «укучы» хронотоплары аша тögәлләшә. Повестьтагы туган нигез, йорт мотивлары әсәр тукымасында тәкъдим ителгән символлар, образлар аша оеша. Әлеге мотивлар төп вакыйгалар сызыгын барлыкка китерү белән бергә, баш геройны, аның башкалар белән мөнәсәбәтен ачуда катнаша. Әхсән Баяновның әсәрендә лирик эмоциональ башлангыч хронотоплар, символлар ярдәмендә оеша. Әсәрдә традицион хронотопларның барысы да табыла. «Юл», «очрашу» хронотобы белән бергә әсәрдә шулай ук автор иҗатына һәм чор үзенчәлегенә бәйле төстә барлыкка килгән «болын» хронотобы һәм аның кече формалары да урын ала.

Әдәбият

1. Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге / Төзүче-авторлар: Д.Ф.Заһидуллина, В.Р.Әминева һ.б. – Казан: Мәгариф, 2007. – 232 б.
2. Гайнуллина Г.Р. Ә. Баянов повестьларында лирик-психологик башлангыч // Фәнни язмалар-2006. – Казань, 2007. – Б. 105-111.
3. Заһидуллина Д. Соңгы еллар татар прозасы // Хәзерге татар әдәбияты. – Казан: Мәгариф, 2008. – Б. 412-413.

АТЛАР ТУРЫНДА ФОЛЬКЛОР ӘСӘРЛӘРЕ ҺӘМ АТАМАЛАР

Павлова З., Саба р-ны, “Үсеш” Шәмәрдән лицее, XI сыйныф
Җит. – Мулласалихова Г.Г.

Ат – бәхет китерүче хайван буларак билгеле. Күп кенә йортларның ишек башында тимердән ясалган ат дагасы күрергә мөмкин. Бу дага бәхет символы булып тора. Ул йортларны төрле бәла-казалардан саклый дигән фараз бар. Борынгы заманнардан бирле татарлар да,

кардәш-тугандаш төрки халыклар да атларны бик яраткан, кадерләгән, чөнки аларның тормышы вә көнкүреше дә, гореф-гадәтләре дә атка бәйле булган. Р.Әхмәтьянов атларның бәдән төзелешенә һәм холкына бәйле шактый күп атамаларны телгә ала. Мәсәлән, чабышкы – узыш аты, юрга һәм юртак – чабу рәвешләре буенча бирелгән атамалар, чаман (чәмән) – әкрен йөрешле ат, чалык – тиз йөрешле ат, чарыс – тиз йөрешле ярсу ат, җилаяк ат – чалык ат, артак – кыргыйлашкан, өйрәтелмәгән яисә холкы бозык ат, тухшун – көтмәгәндә тибә торган холыксыз ат. Шәп йөреп, тиз арый торган атны авык ат дигәннәр. Йөремтәл ат – бер урында гына торырга яратмый торган, йөремсәк ат. Ярашык – чабыш өчен алдан күнектереп куелган ат. Артын сикертеп, атланган кешене егып төшерә торган атны Себер татарлары мөңки торган ат, мөңкөшәк ат диләр [2: 46].

Ат төсләре: ак, акбүз, алмачуар, болан, бурлы, бүз (мәс., бүз байтал), бүртә (саргылт-ак, русча – мухортый), җирән, кан җирән, калтар, кара, кир яки кире ат – борын очлары, аяклары сары төстә булган туры (көрән, җирән) ат, коба, коба кызыл (русча – муругий), коба туры, кола, коңгырт, көрән, күк (мәс, күк байтал), күк-ала, күк-җирән, көрән-чуар, сары, тимеркүк, таргыл, туры, тәңкә-чуар, чагыр, чал, чалка, чуар, чел, чөлкәр, җара, җирән һ.б. (барысы утыздан артык) [2: 53]. Борынгы төрки дәүләтләрнең тугра һәм байракларында да ат рәсемен күрәбез.

Татар, башкорт, казакъ халыкларында «Акбүз ат», «Тулпар» хакында күп әкиятләр, җырлар, шигырьләр дә иҗат ителгән. Хайваннарга бәйле образлар арасында ат (башк. – ат, чув. – ут) аеруча актив булуы белән үзенчәлекле.

Ат образы халык авыз иҗатының башка жанрларында да, бигрәк тә, әкиятләрдә һәм мәкальләрдә еш очрый. Унике томлык татар халык иҗаты әсәрләре җыелмасының әкиятләр тупланган өч томына күз салсак, без анда ат образының еш кына төрле әкият геройларының тугрылыклы һәм ышанычлы юлдашы буларак сурәтләнүен күрәбез. Бу бигрәк тә тылсымлы әкиятләрдә шулай. Мәсәлән «Алпамша» [5: 268], «Утыз ул» (5: 371) «Корчаңгы тай» [5: 335], «Батыр егет» [5: 258], «Ак байтал» [5:350], «Алтын канатлы кош» [5: 332] әкиятләрендәге атлар геройны һәртөрле явыз көчләрдән, бәла-афәтләрдән коткарып калалар. Сирәк булса да әкиятләрдә ат тискәре персонаж буларак та очрый. Моңа диюнең усал айгыр сурәтенә кереп геройны үтерергә омтылуын мисалга китерергә була [5: 143, 151]. Татар халык мәкальләре җыентыгында исә ат сүзе кергән мәкаль, әйтемнәрнең саны дүрт йөздән артып китә [6: 102-112]. Аларда атның төре, төсе, тышкы кыяфәте, эшчәнлек дәрәҗәсе, ат җигү җайланмалары, атның хуҗасы

белән бәйле үзенчәлекләр тормыш, көнкүреш күренешләренең асылын образлы итеп ачу өчен файдаланыла. Мәкаль-әйтемнәрдә халык бер эштән дә курыкмаучы, тырыш кешеләрне дә ат белән чагыштыра.

Ат образы һәр өч халык шигъриятендә дә еш очрый. Җырларда атның төсен, төрен, нәселен, яшен белдергән атамаларның саны бик күп. Җыр текстларының барысында да дип әйтерлек, беренче чиратта ат һәм ир-егетнең бердәмлеге, дуслыгы чагыла. Татар, башкорт һәм чуваш халыклары җырларындагы ат образының икенче үзенчәлеге – чабышкы атларның үтеп баручы гомер символы буларак бирелүләре [4: 28]. Шул ук вакытта өч халыкның да җырларында ат сөйгән яр белән янәшәлектә бирелә һәм лирик геройның кайгы-хәсрәтен белдергәндә кулланыла. Төрле халык җырларында ат образын бирүдәге үзенчәлекләргә килсәк, башкортларда һәм чуашларда кәләшнең йөгән киертелергә тиешле яшь колын белән янәшә куелуын, чуашларда исә хатын-кыз символы буларак та бирелүен һәм кардәшлек мөнәсәбәтләре тасвирланган җырларда аеруча еш очравын әйтеп үтәргә кирәк.

Татар һәм башкортлар календарь буенча елкы елында туган угылларына «Елкыбай» исеме кушканнар. Хәтта елкы елының ничек киләсен дә Кояш чыкканда кайсы атның Кояшны беренче булып күрүенә карап гөманлаганнар. Мәсәлән, әгәр Кояшны туры ат күргән икән, елны әйбәткә юраганнар.

Борынгы бабаларыбыз Тын океан ярларынан башлап Карпатка кадәрге җир-суларга, чүл-далаларга, тау-урманнарга ат исеме кушып калдырган: Тарбагатай, Алтай, Бабатай, Юрга, Арарат, Алашан, Турыайгыр, Атбара, Акбайтал, Атбасар, Күкайгыр, Атбашы, Атаркан, Атлас, Айгыртау, Колынсары, Бия, Талтай, Акъял, Тояккүл, Кашкадәрья, Бүребайтал, Җегетай, Карабаир, Текәбас, Тайсуган, Биябаш, Нурлат... һәм тагын күпме атамалар...

Атлар турында сөйли башласа, халкыбыз дәртләнә, тынычлыгын югалта. Гасырлар буена килгән эчке өмете уяна. Атка булган мәхәббәтен бернәрсә белән алыштырып та булмый аның. Нинди генә чаклар булмасын, ат аның иң якын дусты, ышанычлы юлдашы, ныклы таянычы булган.

Әдәбият

1. Әхмәтъянов Р.Г. Татар терминологиясенең тарихи чыганаклары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 347 б.

2. Җамалиева Л.Ф. Фольклорда уртаклык мәсьәләләре: Татар, башкорт һәм чуаш халык җырлары мисалында. Уку ярдәмлеге. – Казан: Алма-Лит, 2003. – 224 б.

3. Татар халык әкиятләре: Тылсымлы әкиятләр / Төз. Л.Җамалетдинов. – Казан, 1994. – 460 б.

4. Татар халык иҗаты: Мәкальләр һәм әйтемнәр – Казан: Татар. кит. нәшр.,1987. – 591 б.

5. Хәбипова З. Атка мәдхия // Казан утлары. – 2013. – № 11. – Б.192-194.

МОИ ЗЕМЛЯКИ – ЛАУРЕАТЫ ПРЕМИИ ИМЕНИ ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ

Петров Н., Буинский р-н, Больше-Фроловская СОШ, X класс
Рук. – Исмагилова Г.Т.

Имя поэта Габдуллы Тукая постоянно слышно нам и вне школы по различным отраслям знаний, обогащает наши знания о нем. О жизни, деятельности, творчестве писателя написано большое количество литературных произведений, научных книг. О нем поставлено множество сценических произведений. Песни на слова поэта звучат регулярно. Песня" родной язык " стала гимном. Мы знакомы и с посвященными ему картинами художников. Многое известно и о музеях. У памятника Габдулле Тукаю ежегодно проводится праздник поэзии. Там же были известны лауреаты премии Г. Тукая. Габдулла Тукай – Бессмертный сын татарского народа. Его именем названы районы, улицы, отдельные коллективы. В Казани есть улица Тукая, Площадь Тукая, Татарская государственная филармония им.Г.Тукая, Клуб писателей имени Г.Тукая, кинотеатр имени Г.Тукая. Скульптура изображается на памятниках, ее подвиг воспевается в песнях. В народе говорят, что имя не украшает. Этот факт особенно подходит Г. Тукаю: он сам, только сам, сделал свое имя Великим, уважаемым, уважаемым. Вместе с именем Г. Тукая прославила и нашу литературу. Габдулла Тукай – авторитетная личность, внесшая весомый вклад в культурное развитие не только родного народа, но и всех тюркских народов, угро-финских народов Поволжья и Приуралья. Об этом красноречиво свидетельствуют многочисленные теплые отзывы о нем, написанные учеными, писателями, деятелями искусства братских народов. Как не порадуешься: творчество славного Тукая уже в начале XX века восхищало и другие народы. Как велик Пушкин для русской литературы, как велик Байрон для английской, как велик Гете для немецкой. И литературная, и личная судьба Г. Тукая неотделимы от истории нашей страны. Его стихи переведены на турецкий, японский, английский, французский, итальянский, немецкий, румынский, болгарский, албанский, китайский и другие языки. Опубликовал стихи на 30 языках народов России. Если бы Тукай жил в наше время, он бы уже давно прославился в мире татарской литературы и стал бы лауреатом Нобелевской премии. В 1958 году присуждена премия имени Г.Тукая. Это самая большая награда в Татарстане. Присуждается за заслуги в области литературы, искусства, музыки, архитектуры. Получить престижную награду готов каждый. Почти каждый творец считает себя наследником Тукая. А каждый год бывает только 3-4 человека. В ходе написания этого труда я вел работу по

выявлению в нашем Буинском крае великих личностей, удостоенных Республиканской премии имени Г. Тукая. Мой учитель давал указания. С самого начала рассматривал писателей и поэтов, включенных в школьную программу. Среди них наш земляк Ренат Харис и Баки Урманче. Я собрал достаточно материала о каждом из них. Неоднократно встречался с Ренатом Харисовым. Он – почетный гость нашего района.

Народный поэт, публицист, общественный и культурный деятель Республики Татарстан Ренат Харисов (Ренат Магсумович Харисов) родился 6 мая 1941 года в селе Кайлы Цильнинского (Цильнинского, ранее Богдашкинского) района Ульяновской (бывшей Симбирской) области. Детство и школьные годы Р. Хариса прошли в деревнях Буинского района Татарстана, так как его родители были учителями и часто переезжали из одной деревни в другую. Он – один из тех поэтов, которые пришли на литературную площадку в начале шестидесятых годов и с первых же шагов стремились создать в поэзии собственные методы письма, свой собственный стиль письма. Р.Харис – автор более сорока поэм, около десятка поэтических циклов, более ста пятидесяти песен, романсов, кантат, ораторий. Вместе с композитором М.Яруллиным он является основоположником жанра оратории в татарском национальном искусстве. По его поэмам пишутся оперы («Идегей», Р.Гобайдуллин; «Тукай мәхәббәте», («Любовь Тукая»), Р. Ахиярова), ставятся балеты («Юсуф», Л.Любовский).

В 1997 году Ренат Харис был удостоен Государственной премии Республики Татарстан имени Г. Тукая за книгу лирических стихов «Хисемнең җисеме» (1996). За большие заслуги в развитии татарской литературы Р. Харису в 2004 году Указом Президента Республики Татарстан М. Ш. Шаймиева присвоено звание «Народный поэт Республики Татарстан». За развитие традиций национального эпоса в современных условиях диалога культур (балет «Юсуф Кисса», либретто) Р. Харис был удостоен Государственной премии Российской Федерации (2005). Ренат Харис очень часто бывает в нашем районе. Участвовал в различных встречах, литературных и художественных мероприятиях. За активную деятельность в области литературы и искусства нескольким его ученикам была вручена премия имени Р. Хариса. Поэт торжественно вручает его своими руками. Премии Рената Хариса удостоились 2 учащихся нашей школы.

Баки Урманче – основоположник татарского профессионального изобразительного искусства, мастер вышивки, художник, график, скульптор и архитектор, педагог, народный художник Татарстана и России, лауреат Государственной премии Республики Татарстан имени

Г.Тукая. Художник, признанный классиком еще при жизни. Баки Урманче – большой мастер, посвятивший более семидесяти лет своей жизни изобразительному искусству и в своем творчестве широко и глубоко описавший не только духовный мир татарского народа, но и жизнь башкир, русских, казахов, узбеков, уйгуров и других народов. Характерно жанровое разнообразие его произведений: в живописи – от многофигурных тематических полотен и исторических композиций до мелких пейзажей, натюрмортов, портретов; в скульптуре – от мелкой пластики до монументальных памятников больших размеров. Эта многогранность усиливает образную силу его произведений, позволяет глубже раскрыть духовный мир Современника, человеческую личность.

Наш народ знает творчество Габдуллы Тукая, гордится им. Я особенно обрадовался, что в районе есть лауреаты премии имени Г.Тукая. Примечательно, что награда присуждалась лицам, работающим в различных сферах. Мы гордимся со своими земляками. В районном краеведческом музее ежегодно проводится выставка картин Баки Урманче. Мои земляки – действительно старательный народ: занимаютя земледелием, танцуют, строят дома, один за другим открываются детские сады, ремонтируются школы. Людей, достойных этой премии, на мой взгляд, еще немало в нашем регионе.

ОСОБЕННОСТИ ВЕРБАЛИЗАЦИИ ПОНЯТИЯ «СЛОВО»: НА МАТЕРИАЛЕ ЯКУТСКИХ И ТАТАРСКИХ ПАРЕМИЙ

Петрова В., г. Якутск, ГБНОУ РС(Я) РЛИ, XI класс

Науч. рук. – учитель якутского языка ГБНОУ РС(Я) РЛИ, специалист Музея Письменности СВФУ им. М.К. Аммосова, аспирант Института филологии СО РАН Стручкова Я.В.

Актуальность данной работы определяется тем, что особенности, свойственные слову, можно выявить, обращаясь к анализу пословиц и поговорок, так как они «коллективно-анонимны, минимально субъективны, традиционны, устойчивы, являются “исповедью народа” и представляют собой образцы высокой культуры» [5: 79].

Научная новизна состоит в следующем: 1) впервые осуществлено систематическое описание понятия «тыл» (слово) якутского этноса, представленного в соответствующих пословицах и поговорках; 2) осуществлено сравнительное описание якутских и татарских паремиологических единиц, отображающих понятие «слово» для установления сходства и различия.

Пословицы разных народов, оперируя схожим набором положительных и отрицательных стереотипов, ценностей и

антиценностей, тем не менее, испытывают на себе влияние образа жизни народа, особенностей его мышления. В пословицах и поговорках нашла свое отражение вся многогранная жизнь народа, все сферы деятельности человека, его бытийного состояния [1: 73].

Слово в народном миропонимании – великая ценность, называние, нарекание – большая ответственность [3: 129]. Одним из важных постоянных свойств является необратимость слова, которая предполагает невозможность возвращения назад высказанных слов: як. *Эппит тыл биир, санаабыт санаа төлөрүйбэт* ‘Сказанное слово неизменно, задуманная мысль непреклонна’; як. *Этиллибит тыл иһиллибэт буолбат* ‘Сказанное слово не бывает услышанным’; як. *Эппит тыллааҕар эппэтэх тыл ордук* ‘Несказанное слово лучше сказанного’. Необратимость слова в татарских паремиях передается при помощи соотнесения слова со стрелой: тат. *Әйткән сүз – аткан ук* ‘Сказанное слово – выпущенная стрела’; тат. *Сөйләгән сүз – очкан кош* ‘Сказанное слово, выпущенная стрела, прошедшая жизнь – ничто не вернется обратно’.

Деятельность слова лежит в основе испытываемых человеком чувств: радости, печали, спокойствии, тревожности. Отношение к ним у якутов и татар совпадает. Доброе слово понимается как источник созидательной силы, оказывает благотворное психологическое воздействие на личности и всегда связан с положительными оценками и эмоциями, приятными чувствами. В якутском и татарском языках много пословиц, которые указывают на положительный результат деятельности доброго слова: як. *Үтүө тылтан ким да тахсыбат* ‘Доброго слова никто не ослушается’; як. *Үтүө тыл баайдааҕар күндү* ‘Доброе слово дороже богатства’; тат. *Бер яхшы сүз мең күңелнең җәрәхәтен төзәтә* ‘Одно доброе слово заживляет тысячи душевных ран’; тат. *Яхшы сүз җан эретә* ‘Доброе слово душу растопит’; тат. *Яхшы сүзгә җан эри, яман сүзгә кан ката* ‘От хорошего слова душа тает, от дурного слова кровь стынет (замерзает)’.

И якутские, и татарские паремии утверждают «бесконечность» слова и выделяют в качестве его источника само же слово: як. *Тылтан тыл тахсар, саҥаттан саҥа тахсар* ‘Слово порождает слово, речь порождает речь’; тат. *Суздэн суз туа* ‘Слово рождает слово; тат. *Бер суз бер сузне эйтэ* ‘Слово вытягивает слово’.

Проведенное исследование подтверждает, что пословицы и поговорки отражают ядро национальной культуры – ценности, т.е. социальные и социально-психологические идеи и взгляды, разделяемые народом и наследуемые каждым новым поколением [4: 56].

Таким образом, якутские и татарские паремии имеют много общего, но вместе с этим представляют и национально-специфические особенности. Пословицы и поговорки содержат великий смысл и житейскую мудрость, уходящая своими корнями в далекое прошлое. В них мы можем разглядеть историю, культуру, традиции разных народов.

Литература

1. Замалетдинов Р.Р., Замалетдинова Г.Ф. О роли пословиц в исследовании национально-культурных особенностей языкового сознания // Вестник ТГГПУ, 2010. – №2 (20). – С. 73-78.

2. Кулаковский А.Е. Научные труды. – Якутск: Якутское книжное издательство, 1979. – 494 с.

3. Никитина С.Е. Устная народная культура и языковое сознание. – М.: Наука, 1993. – 187 с.

4. Сайфуллина Э.Р. Когнитивная сфера русских и татарских паремий: «образ языка» и нормы речевого поведения: автореф. дис... канд. филол. наук. – Уфа, 2009. – 22 с.

5. Хроленко А.Г. Основы лингвокультурологии: учеб. пособие. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 184 с.

ДОЛГАНСКОЕ ОЛОНКО «АТ УОЛА АТАЛАМИИ БУКАТЫЫР»: СЮЖЕТ И ПОЭТИКА

Репина М., г. Якутск, ГБНОУ РС(Я) РЛИ, XI класс

Науч. рук. – учитель якутского языка ГБНОУ РС(Я) РЛИ, специалист Музея Письменности СВФУ им. М.К. Аммосова, аспирант Института филологии СО РАН Стручкова Я.В.

Долганы – уникальный народ, который и по сей день сохраняет кочевой образ жизни и традиции. Долганский фольклор – это неповторимые уникальные жанры, которые передавались из поколения в поколение и хранились в памяти народа. Самым архаичным жанром в фольклоре долган является эпический жанр олонко, впитавший в себя многовековую историю и традиции целого народа. Долганское олонко придерживается традиционных канонов. В них элементы сюжетно-композиционной структуры: вступительная часть (эпический зачин), завязка, развитие действия, кульминация, развязка и заключительная часть – следуют установленному образцу структуры долганских олонко.

Как отмечает П.Е. Ефремов: «Долганские олонко, генетически и содержательно восходят к якутским олонхо, но однажды оторвавшись от своих корней и попав на новую почву, они так и застыли в своем первоначальном виде» [2: 39]. Все это в какой-то мере делает долганские олонко уникальным архаическим источником для изучения генезиса данного эпоса. Исследование долганского олонко всегда было и остается актуальным направлением тюркской филологии. В долганском эпосоведении недостаточно изучены сюжетные мотивы, образы, поэтика и язык олонко.

Цель данной работы – исследование сюжетно-композиционной структуры и поэтики долганского олонко «Ат уола Аталамии букатыыр».

Для анализа взяли долганское олонко «Ат уола Аталамии букатыыр». Текст данного олонко начинается с **эпического зачина**, который традиционно состоит из формулы эпического времени, описания происхождения богатыря. В данном эпосе богатырь родился чудесным образом, от лошади. Повзрослев, Аталамии букатыыр выезжает из дома с целью найти счастье, узнать свой род и продолжить его. Далее следуют **сборы богатыря** в поход, которые предполагают получение имени, совета, указания дороги. Потом автор описывает **богатырский поход**, его тяжелый путь, где он встречает сестёр своей матери, которые продолжают указывать путь и давать советы. **Кульминационным моментом** служит борьба богатыря Аталамии против шамана-абаасы. Это сражение описывается очень коротко. **Развязкой сюжета** служит поход Аталамии и девушки к родным богатыря. Когда стали жить отдельно, к ним выскочил абаасы-оборотень. Дрались, шумели. Опять это столкновение описывается очень коротко. Олонко **заканчивается** победой богатыря Аталамии в последней борьбе. И словами, что богатырь со своей женой всю жизнь жили, ни в чем не нуждаясь.

Мы разделили образы героев олонко долганского народа «Ат уола Аталамии букатыыр» на 4 группы. К первой группе отнесен главный герой олонко богатырь Аталамии, ко второй группе – противники и враги богатыря, к третьей – образы женщин, к четвертой – мифологические образы в данном эпосе. Так, герой долганского олонко выступает защитником племени айыы, борется за продолжения рода. В олонко «Ат уола Аталамии букатыыр» у главного богатыря есть два противника. Первый – шаман-абаасы, второй – абаасы-оборотень. Их сражения даются в очень краткой форме. Важную роль в данном олонко играют женские образы, как символы народной мудрости. Мифологические образы проявляют в образе стерхов.

Особое внимание обращено на художественно-изобразительные средства – эпитеты и гиперболы. Эпитеты в тексте данного эпоса дают образную характеристику героям и предметам, позволяют автору выразить свое отношение к описываемому явлению, дать свою оценку и передать это восприятие читателям. В ходе исследовательской работы эпитеты разделили на три группы: связанные с богатырем Аталамии, с природой, с противниками богатыря и их сражения с Аталамии. Например, автор при описании пейзажа использует такие эпитеты, как «*Күн дойду*» (солнечная сторона), «*Таас кайа*» (каменный став).

Гиперболу автор чаще всего использует при описании схватки богатыря и его противников с целью усилить выразительность и подчеркнуть сказанную мысль. Например, такие гиперболы можно увидеть в тексте долганского олонко: «*Үс күн устатыгар аһы даа аһаабакка, таҥаһын даа таҥныбакка, туогу эрэ өйдөөбүт киһи кордук олорбута*» (три дня пищи не принимая, одежды не надевая, будто человек, что-то понявший сидел) [1: 448].

В ходе работы нами были достигнуты все поставленные задачи. И на основании проведенных исследований, в заключении пришли к таким выводам:

- структура долганского олонко состоит из вступления, завязки, кульминационного момента, развязки и заключения;
- героев олонко «Ат уола Аталамии букатыыр» составляют: главный герой, Аталамии букатыыр, противники, женщины и мифологические образы, стерхи;
- выявили, что в данном олонко чаще всего используется простые эпитеты;
- определили, что в долганском олонко автор использует намеренное преувеличение с целью усилить выразительность и подчеркнуть сказанную мысль.

Таким образом, олонко, хранящее в себе всю историю и обычаи долган, является уникальным жанром в фольклоре малочисленного народа. Данная проблема требует дальнейшего, более углубленного и широкого исследования.

Литература

1. Ефремов П.Е. Фольклор долган. – Новосибирск: Издательство Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2000. – 448 с.
2. Ефремов П.Е. Основные образы долганского олонхо. – Якутск: Издательство РАН, 1970. – 267 с.
3. Оросина Н.А. Таттинская локальная традиция: автореф. дис. … канд. фил. наук. – Якутск, 2015. – 24 с.
4. Павлова О.К. Сравнительный анализ сюжетно-композиционной структуры тюркских эпосов (на примере якутского олонхо и шорского эпоса) // Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М. К. Аммосова: Серия Эпосоведение, 2019. – №2 (14). – С. 96-106.
5. Попов А.А. Долганы. Собрание трудов по этнографии. Том II. СПб.: Изд-во «Дрофа», 2003. – 336 с.

ЧУВАШСКИЙ ЯЗЫК – ТЮРСКИЙ ЯЗЫК

Сафронова Е., Буинский р-н, МБОУ «Чувашско-Кищаковская средняя общеобразовательная школа», XI класс
Рук. – Бахтинова О.М.

Чӗлхе – ҫынсене пӗр-пӗринпе хутшӑнма, хӑйсен шухӑшӗсене ыттисене каласа е ҫырса пӗлтерме май паракан чи кирлӗ, чи тухӑҫлӑ

мел. Тӗнчери кашни халӑхӑн хӑйӗн тӑван чӗлхи пур. Пирӗн тӑван чӗлхе – чӑваш чӗлхи; вырӑссен, тутарсен, пушкӑртсен тӑван чӗлхисем – вырӑ, тутар, пушкӑрт чӗлхисем.

Чӑваш чӗлхи тӗрӗк чӗлхисемпе хурӑнташлӑ. Чӑваш чӗлхин аталанӑвӗнче ҫакнашкал тапхӑрсем уйӑраҫҫӗ: 1) прапӑлхар тапхӑрӗ; 2) авалхи пӑлхар тапхӑрӗ; 3) вӑтам пӑлхар тапхӑрӗ; 4) ҫӗнӗ пӑлхар е чӑн чӑваш тапхӑрӗ.

Чӑвашсен сӗм авалхи аслашшӗсем ытти тӗрӗк йӑхенчен питӗ ир уйӑрӑлса кайнӑ та ытти халӑхсемпе хутшӑнава кӗрсе пынӑ. Ҫавна пула чӑваш челхи ытти тӗрӗк чӗлхисенчен чылай уйралса кайнӑ.

Ытти тӗрӗк чӗлхисем пекех, чӑваш чӗлхи фонетика енӗпе сингармонизмлӑ, сӑмах тытӑмӗ енӗпе агглютинациллӗ чӗлхе. Хутсӑр предложенири сӑмах йӗрки те, хутлӑ предложени тытӑмӗ те чылай енӗпе пӗрешкел. Ят сӑмахсен падежпа камӑнлӑх формисенче те, глагол формисенче те пӗрпеклӗхсем сахал мар. Ҫав вахӑтрах уйрӑмлахсем те ҫук мар – фонетикӑра та, лексикӑра та грамматикӑра та.

Ҫакӑ тӗпрен илсен икӗ сӑлтавран килеҫҫӗ:

1.Тӗрлӗ чӗлхепе калаҫакан халӑхсем тачӑ хутшӑнса пурӑннӑ май пӗр-пӗринчен тухӑҫлӑрах ӗҫ хатӗрӗсем тума, хӑйсем унччен пӗлмен ӗҫ меслечӗсемпе, япаласемпе тата весен ячӗсемпе усӑ курма хӑнӑхса пынӑ. Эпир усӑ куракан сӑмахсене илер: витре, пичке, шаркку, сӗтел т.ыт.те.

2. Тӗрлӗ чӗлхесем хушшинчи пӗрпеклӗхсен тепӗр сӑлтавӗ – вӗсемпе калаҫакан халӑхсем чи авал пӗр тымартан, е пӗр йӑхран, пулса кайнӑ.

Тӗрӗк чӗлхисенчен чылайӑшӗ пӗр-пӗрне ҫывӑх. Акӑ турккӑсем, азербайджансем, туркменсем кашни харпӑр хӑй чӗлхипе калаҫсан та пӗр-пӗрне питӗ лайӑх ӑнланаҫҫӗ.

Атӑлҫи Пӑлхар тапхӑрӗнче те чӑвашсен ватӑ аслашшӗсем тухӑҫри халӑхсемпе – арабсемпе, перссемпе хутшӑнма пӑрахман. Ҫав тапхӑрта чӑваш чӗлхине вӗсенчен чылай сӑмах кӗрсе юлнӑ:авал, айӑп, капӑр, масар – кусем араб чӗлхинче; асамат, ӗмӗт, кахал, сурпан, чаршав – кусем перс чӗлхинчен.

Тӗрӗксен авалхи аслашшӗсем Алтай тӑрӑхӗнче пурӑннӑ. Вӗсен чӗлхи те диалектсем ҫине уйрӑлнӑ пулмалла. Икӗ диалект пулни ҫинчен тӗпчевҫӗсем иккӗленмесӗрех калаҫаҫҫӗ – пӗрне «Р» тата «Л» диалект, теприне «З» тата « Ш» диалект теҫҫӗ. Ҫав диалектсен йӗрӗсем хальхи тӗрӗк чӗлхисенче те уҫӑмлӑнах палӑртаҫҫӗ. Чӑваш чӗлхинче «Р» (ротацизм), «Л» (ламбдаизм) сыхланса юлнӑ, ытти чӗлхесенче пуринче те пекех «З» (зетацизм) тата «Ш». Танл.: чӑвашла *хӗл*-тутарла, пушкӑртла, казахла *кыш*; чӑвашла *хӗр* – ытти тӗрӗк чӗлхисенче кыз т.ыт.те.

Чăваш чĕлхинче мари сăмахсем те пур: шалча, пӳрт, йĕлтĕр, тенкел, чĕкеç т.ыт.те. Вĕсене чăвашсем хăйсен хальхи вырăнне килсе вырнаçсан йышăннă.

Тĕрĕк чĕлхисен фонетикин тĕп уйрăмлăхĕ – сингармонизм законĕ. Çак закон тăрăх сăмахри уçă сасăсем е хытă, е çемçĕ пулаççĕ. Тĕрĕк чĕлхисенче сăмах пуçламăшĕнче е вĕçĕнче харăç темиçе хупа сасă юнашар тăма пултараймасть. Хăшпĕр тĕрĕк челхисенче тутапа калакан уçă сасăсен килĕшĕвĕ пур, тĕс., чаваш диалекчĕсенче – вăрăм, кĕмĕл, кăмоко..

Огуз чĕлхисенче (азербайджан, туркка, туркмен) сăмах пуçламăшĕнче янаракан шавла хупа сасăсем пулаççĕ, ыттисене – çук. Кыпчак (тутар, пушкăрт, кумык) чĕлхисенче те сăмахăн асăннă хупă сасăсем пулма пултараççĕ, анчах та сахалтарах. Ике уçă сасă хушшинчи шавлă хупă сасăсем чăваш челхипе Çĕпĕр тутарĕсен чĕлхинче янăраса илтĕнеççĕ, ытти тĕрĕк чĕлхи кунашкал пулăм сарăлман: чăв.упа(уба), кĕлте(кĕлде) ăшă (ăжă)

Тĕрĕк чĕлхинчи япала ячĕсен падеж системи, тĕпрен илсен, пĕрешкел –пурĕ ултă падеж. Чăваш тата якут чĕлхисем ыттисенчен уйрăмрах тăраççĕ: вĕсенче çĕнĕ падежсем пулса кайнă, сăмахран, чăваш чĕлхинче – пĕрлелĕх, çуклăх тата пирке падежĕсем.Кунта пару падежĕпе тăву падежĕн формисем пĕрпекленнĕ те, халĕ -а(-е) аффикслă формăна пĕр падеж – пару падежĕ – тесе пăхаççĕ (лашана, сĕтеле, юлташа)

Нумайлă хисеп аффиксĕ пур тĕрĕк чĕлхинче те, чăваш чĕлхисĕр пуçне. – лар(-лер) е унăн фонетика варианчĕсем пулаççĕ, чăваш чĕлхинче – (-сем) Танлаштаратпăр: чăв. ачасем – тут. балалар, кĕнекесем – тут. – китаплар т.ыт.те.

Паллă ячĕ тĕрĕк чĕлхинче улшăнмасть,вăл япала ячĕпе нимĕнле аффикссăрах çыхăнать: хĕрлĕ чечек-тутарла кызыл чечеклер, сивĕ шыв – тут салкын су.

Синтаксис тĕлĕшĕнчен те тĕрĕк чĕлхи., пĕрешкел модельсем пуррипе паларса тăраççе. Мĕнпур тĕрĕк чĕлхишĕн изафет çыхăнăвĕ (икĕ япала ячĕн çыхăнăвĕ характерлă. Сăмах майлашăвĕн моделĕсем те пĕр сăмах умĕнче тăрать (чăв.сарă чечек, çыру çырать; тутарла тозлы су «тăварлă шыв», минем китап «манăн кĕнеке»).

Çапла вара, тĕрĕк чĕлхин авалхи çырулăх палăкĕсем нумаях мар, вĕсенчен чи авалхисене Vll ĕмĕрте *руна паллисемпе* çырнă. Тупасса вĕсене Орхонпа Енисей шывĕсен бассейнĕнче тупнă. Чылайăшне чул хысакĕсем çине çырнă, çавăнпа вĕсем чиперех сыхланса юлнă. Тĕпчевçĕсем палăк çырăвне вулама тата ăнланма пултарнă.

Пăлхарсен çырулăхĕ анлăн сарăлса аталаннă: пергамент, хут çине çырнă.Вĕсем çирĕп пулман пирки руна çыравĕсем нумаях сыхланса юлайман.

Авалхи чавашсен тата тĕрĕк руна çырăвне сылтăмран сулахаялла, хăш-пĕр чухне çӳлтен аялалла çырнă, вуланă. Хальхи тĕрĕк чĕлхи çырăвне, турккă çырăвĕсĕр пуçне, чылайăшне вырăс графикине тĕпе хурса йĕркеленĕ.

Юлашкинчен, Николай Иванович Ашмарин – чи паллă тюрколог-учĕнăй ĕçне асăнса хăварас килет. Вăл, вырăс çынни, 65 чĕлхе пĕлнĕскер, пĕтĕм пурнăçне чăваш чĕлхине тĕпчес ĕçе панă.Чи паллă ăслăлăх ĕçĕ – «Чăваш сăмахĕсен кĕнеки. Словарь чувашского языка» Вăл 17 томран тăрать, вĕсенче 40 пине яхăн чăваш сăмахĕ.

Литература

1. Языки народов СССР. Том II. Тюркские языки. – М.: Наука, 1966. – 532 с.
2. Исследования сравнительной грамматике тюрских языков. Ч.1-4. – М.: АН СССР, 1995-1962.

ТЕЛ ҺӘМ МӘҘӘНИӘТ БӘЙЛӘНЕШЕ

Сәйфетдинова А., Башкортостан Республикаһы, Габдҗәлил р-ны, Рәхмәт авылы урта мәктәбе, XI сыйныф

Җит. – Хөсәинова В.М.

Тел мәҙәниәт менән тығыҙ бәйләнештә, шул уҡ ваҡытта һәр милли мәҙәниәт күпмелер дәрәжәлә теге йәки был телдең төҙөлөш үҙенсәлектәренә йоғонто яһай.Тел милләт-ара мәҙәни аралашыуҙа ҙур роль уйнай. Мәҙәниәттең йоғон-тоһо, әлбиттә,иң беренсе нәүбәттә телдә сағылыш таба. Тел мәҙәниәт менән үрелеп,уның менән бергә үҫешә,мәҙәниәтте сағылдыра. Тел һәм мәҙәниәт бер-береһе менән тығыҙ бәйләнешле дөйөм тарихи-ижтимағи күренеш. Мәҙәниәт – быуындан-быуынға тапшырыла килеүсе, телдә,коллектив һәм индивидуаль аңда һаҡланыусы ҡиммәттәр системаһы ул. Ғалимдар раҫлауынса, тел – этник һәм мәҙәни аңдың ойоштороусыһы, уның семиотик системаһы.Тел һәм мәҙәниәттең үҙара бәйләнеше, конкрет телдең мәҙәни ҡиммәттәрен тулы кимәлдә сағылдыра алырҙай фән өлкәһе лингвокультурология тип атала. Лингвокультурология – лингвистиканың һуңғы осорҙа барлыҡҡа килгән тармағы, асылда ул милли тел менән этник мәҙәниәтте бер бөтөн күренеш итеп өйрәнеүсе өлкә. Шуныһы мөһим: лингвокультурология йәнле коммуникатив процесты, тел һәм мәҙәниәтте уларҙың синхронияһында өйрәнә. Тимәк, лингвокультурологияның методологияһы, беренсе сиратта, түбәндәгеләр менән билдәләнә:

1) мәҙәниәт – тел кеүек үк, кешенең объектив донъяны ҡабул итеү ысулы;

2) тел һәм этник мәҙәниәт – бер-береһенән айырылғыһыҙ күренеш;

3) телдең лексик байлығы – теге йәки был халыҡтың мәҙәниәтен сағылдырыусы уникаль күренеш.

Шуныһы мөһим: лингвокультурология Рәсәй мәғариф системаһында барған үҙгәрештәр, лингводидактиканың заманса алымдарға, концепцияларға нигеҙ-ләнгән дәүерендә айырыуса актуаль. Әйтәйек,башланғыс дөйөм белем биреүҙең Федераль стандарттарында: “Туған телдәрҙе өйрәнеү уҡыусыларҙың тел компетентлығын, коммуникатив, диалогик, монологик телмәр һәләтен үҫтереүгә йүнәлтелгән. Туған телдә уҡыу барышында уларҙың телмәре, мәҙәнилеге,туған тел менән ҡыҙыҡһыныуы, традицияларға һаҡсыл ҡарашы формалаша”, тиелгән.

Лингвокультурология – мәҙәниәт һәм филология сиктәрендәге фәнни дисциплина. Уның тикшереү объекты булып һөйләү процесында мәҙәниәт һәм телдең бер-береһе менән айырылғыһыҙ бәйләнеше һәм тәьҫир итешеүе һанала. Ошо бер нисә фундаменталь фән – лингвистика һәм культурология, этнография һәм психолингвистика сиктәрендә урынлаша. Ғалимдар, лингвокультурология-ның төп өйрәнеү берәмектәре – фольклорҙа, һөйләштә ҡулланылған һүҙҙәр, фразеологизмдар, мәҡәлдәр, әйтемдәр, ә методтарына һүрәтләү һәм классификациялар, тексҡа лингвокультурологик анализ,тип билдәләй. Бөгөнгө көндә милли мәсьәләләр бик актуаль булғанда, туған телдәрҙең сағыу биҙәктәрен бала күңеленә түкмәй-сәсмәй еткереү өсөн ниндәйҙер бер дөрөҫ юлды һайлау мотлаҡ. Башҡорт теле дәрестәрендә башҡорт теле менән бер рәттән, башҡа телдәргә ихтирам тәрбиәләү; Тыуған илгә, ергә һөйөү тәрбиәләү.

Ә был маҡсаттарға төрлө юлдар менән ирешергә мөмкин: ниндәйҙер грамматик материалдар өйрәнгәндә, дидактик материалдарҙа Тыуған ил, ер, тел тураһында мәғлүмәттәр, шулай уҡ тыуған ауыл, ауылдан сыҡҡан күренекле кешеләр тураһында мәғлүмәттәр ҡулланыу, Башҡортостандың күп милләтле республика булараҡ туған телдәрҙе өйрәнеү мәсьәләләрен аңлатыу, төрлө милләттәрҙең үҙара ныҡлы дуҫлығының мәҙәни һәм телмәр бәйләнешен аңлатыу.

Ниндәй генә халыҡтың телен өйрәнһәк тә, беҙ уны шул халыҡтың мәҙәниәте аша тулыраҡ аңлайбыҙ. Шуның өсөн телде мәҙәниәтһеҙ өйрәнеү мөмкин түгел. Мәҙәниәт менән телдең үҙара бәйләнешен, бер-береһенә йоғонтоһон өйрәнеү – лингвокультурологияның төп принцибы. Әлбиттә, башҡорт телен өйрәнеү ошо принципҡа таянып эшләнә. Туған телде өйрәнеү – донъяны танып белеү, халыҡтың быуаттар буйына йыйылып килгән ғөрөф-ғәҙәттәрен, йолаларын,

мәҙәниәтен өйрәнеүгә, уларҙы быуындан быуынға тапшырыу, һаҡлауға берҙән-бер асҡыс булып тора.

Башҡорт теле төрки телдәргә ҡарай. Үҙенең тамырҙары менән боронғо төрки яҙма ҡомартҡылары теленә барып тоташа. Төрки телдә һөйләшеүсе халыҡтарҙың 6-сы быуатта уҡ әле әҙәби яҙма теле була. Мәҫәлән, Орхон- Йәнәсәй ҡомартҡыларын ғына алайыҡ. Уртаҡ әҙәби яҙма телдәре – уйғыр, ислам динен ҡабул иткәс, ғәрәп графикаһына нигеҙләнгән яҙма тел. Былар бөтәһе лә һүҙҙәрҙең грамматик төҙөлөшөндә лә, һүҙлек составында ла, тарихи яҡтан да уртаҡ сифаттары булыуҙы һөйләй. Лексика бүлеген үткәндә уҡыусыларға фарсы, ғәрәп теленән үҙләштерелгән һүҙҙәрҙе айырып күрһәткәндә, ҡыҙыҡһынып тыңлай. Был иһә башҡорт теле дәрестәрен ҡыҙыҡлы итеп ойошторорға ярҙам итһә, икенсе яҡтан балала теге йәки был төшөнсәнең килеп сығыуын өйрәнеүгә, эҙләнеү эшенә теләк уята. Һөҙөмтәлә ҡәрҙәш телдәрҙең һыҙаттары аша башҡа төрки халыҡтарҙың мәҙәниәте, тарихы, әҙәбиәте менән танышыу һәм логик фекерләү эше уҡыусыға һиҙҙермәй генә ойоштороло, башҡорт теленең бәҫе арта.

Йәш быуынды халҡыбыҙҙың рухи мираҫына ылыҡтырыу, рухи, мәҙәни ҡиммәттәребеҙгә һаҡсыл һәм аңлы ҡараш, Тыуған илгә һөйөү, халҡыбыҙҙың, илебеҙҙең тарихына ҡыҙыҡһыныу тәрбиәләү маҡсатына ирешергә тейешбеҙ. Ә дәрестәрҙә лингвокультурология принциптарын ҡулланыу – ошо маҡсаттарға ирешеүгә тағы бер юл.Тел, психологтар билдәләүенсә, ер йөҙөндә йәшәүсе һәр кеше өсөн төп аралашыу сараһы. Тел айырым шәхестең генә түгел, тотош милләттең йөҙөн билдәләй. Тел һәм мәҙәниәтте бер бөтөн итеп өйрәнеү – белемле, тәрбиәле кешене үҫтереү ул. Мәҙәниәт бит кейенеү менән бер рәттән аралашыуҙы ла үҙ эсенә ала. Шулай булғас, телмәрҙең һәр формаһы “телмәр мәҙәниәте” тигән төшөнсәгә тап килергә тейеш. Теленә, телмәр мәҙәниәтенә ҡарап, кешенең дөйөм мәҙәниәтлелеге тураһында фекер йөрөтөргә мөмкин. Һәйбәт телмәр ике төп талапҡа яуап бирә – дөрөҫлөк һәм тасуирлыҡ. Балаларҙың телмәре, телмәребеҙҙе тупаҫландырыр һүҙҙәрҙән арынып, халҡыбыҙҙың милли һыҙатын сағылдырыр мәҡәл-әйтемдәргә, тапҡыр һүҙҙәргә, фразеологизмдарға бай булһын. Ә уға нигеҙ ғаиләлә һалына, сөнки борон-борондан әсә һөтө, әсә наҙы, әсә хәстәрлеге менән туған тел саралары ярҙамында бала күңеленә тормош һабаҡтары бирелеп килгән. Кешене әҙәп, әхлаҡ камиллығына, йәшәү үрнәктәренә туған телмәр өйрәтә. Уның шулай икәнен халыҡ педагогикаһы, халыҡ аңы элек-электән белгән.

Тел мәҙәниәттең барлыҡҡа килеү ҡоралы, үҫеүе һәм һаҡланыуы, уның төҙөлөшө лә булып тора. Ә мәҙәниәт – халҡыбыҙҙың үҙ-үҙен генетик яҡтан һаҡлай торған ҡалҡан. Шуға күрә лә белем биреүҙең,

туған телдәрҙе уҡытыуҙың бөгөнгө шарттарында лингвокультурологик аспект – заман талабы ул. Ул, беренсенән, яңы ғилми парагдигма – фәндә “кеше факторы” менән билдәләнһә, икенсенән, милли-региональ компонентты һаҡлау, үҫтереү, камиллаштырыу шартында, үҙ телен, халҡының бай этник традицияларын яҡшы үҙләштергән, уны һаҡлаған шәхес үҫтереү менән тығыҙ бәйләнгән. Тормошобоҙҙа күҙгә күренеп тел мәҙәниәте аҡһаған, глобалләшәшеү арҡаһында туған телдәрҙә сит-ят рухлы һүҙҙәрҙең бермә-бер артҡан осоронда лингвокультурология баһалап бөткөһөҙ роль уйнай.

Шулай итеп, телде йәмғиәттән һәм мәҙәниәттән айырып карап булмай. Уның үҫеше-үҙгәреше йәмғиәттең үҫеше,уның матди һәм рухи мәҙәниәтенең үҫеше менән бәйле.Телебеҙ бай, яғымлы һәм матур телдәрҙең береһе һанала. Башҡорт теленең киләсәге беҙҙең ҡулда. Телебеҙҙе һаҡлайыҡ, яҡлайыҡ һәм үҫтерәйек.

Әҙәбиәт

1. Аҙнағолов Р.Ғ. Мәктәптә башҡорт телен уҡытыу методикаһы. – Өфө: Китап, 2011. – 230 б.

2. Зайнуллин М.В., Зайнуллина Л.М. Общие проблемы лингвокультурологии. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2008. – 204 с.

3. Санъяров Ф.Б. Башҡорт телен лингвокультурологик аспектта уҡытыу // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 2013. – №2. – Б. 22-24.

4. Сәмситова Л.Х. Башҡорт тел картинаһында мәҙәниәт концепттары: лингвокультурологик һүҙлек. – Өфө: Китап, 2010. – 162 б.

СЕМАНТИКА ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В ЯКУТСКИХ И ТАТАРСКИХ ПАРЕМИЯХ

Семёнова А., г. Якутск, ГБНОУ РС(Я) РЛИ, XI класс

Науч. рук. – учитель якутского языка ГБНОУ РС(Я) РЛИ, специалист Музея Письменности СВФУ им. М.К. Аммосова, аспирант Института филологии СО РАН Стручкова Я.В.

Паремии (пословицы и поговорки) как уникальная языковая данность, собирающая в себе многовековой человеческий ментально-сенсорный опыт, отражают культуру, обычаи, традиции, являются проявлением народного ума, народной жизни, народного характера и мудрости, объединяют важную и чрезвычайно интересную часть национального менталитета и народной культуры [2: 65].

Цвет – это часть нас самих и нашей культуры. Роль цвета в языковой картине мира различна у разных народов, этносов и даже индивидов. В символических значениях цветообозначений отражается языковая (цветовая) картина мира каждого языка. Национально-культурная специфика цветообозначения находит яркое проявление паремиологических единицах.

Целью исследования заключается в выявлении общих и специфических черт в семантике и функционировании цветообозначений в якутских и татарских паремиях.

Символическое значение ‘трагедии’ цветообозначений як. *хара* и тат. *кара* встречается в составе следующих паремий: як. *Дьыала иһэ хараҥа* ‘Внутри дела темно’. В данной пословице чёрный цвет выражает отрицательную оценку и символизирует темные стороны мира и жизни. В татарских паремиях черный цвет ассоциируется с опасностью, с плохими событиями, трагедиями: тат. *Кара гүргә керү* ‘Лечь в черную могилу’.

В якутском и татарском языках есть ряд паремий, которые построены на антитезе белый – черный, черный – белый. Данные паремии основаны на противопоставлении хороший – плохой. В якутском языке *Тэбиэн саҕа* ***хара*** *санаатааҕар түөн саҕа* ***үрүҥ*** *санаа ордук* ‘Чем черная мысль с верблюда, лучше светлая мысль с моксу’. В данной пословице устойчивое сочетание *хара санаа* употребляется в значении ‘темный, страшный’, а *үрүҥ санаа* в значении ‘светлый и чистый’. В татарском языке ***Ак*** *эт,* ***кара*** *эт – бар да эт* ‘Черная собака, белая собака, а все один пес’.

В символическом значении ‘красивый, прекрасный, великолепный’ встречается в составе следующих паремий: як. *Ыт* ***кыһыл*** *сукуна моонньохтоммутугар дылы* ‘Подобно тому, как собака носит шарф из красного сукна’; тат. *Алданма* ***кызыл*** *алмага* (досл.: не поддавайся обману красному яблоку). А также в якутской пословице с компонентом красный цвет символизирует тяжелые периоды жизни: як. *Кыһалҕа кыһыл талах кымньыылаах* ‘У нужды кнут из краснотала’. В сочетании *кыһыл талах* ‘красный тальник’ прилагательное реализует прямое номинативное значение красного цвета.

В паремиях цветообозначение *от күөх* ‘зелёный’ определяет окружающий растительный мир, наиболее часто употребляется с существительным трава, которое способствует его цветовой номинации: як. ***Күөх*** *оту тосту үктээбэт сытар ынаҕы туруорбат киһи* ‘Человек, не ломающий зеленой травки, обходящий лежащую корову’ (значение: говорят о смирных, скромных людей). В татарской народной культуре *яшел* соотносится с растительностью, неспелые ягоды, фрукты и овощи сначала имеют зеленую окраску. Именно поэтому цветообозначения приобрели символическое значение ‘неопытности, молодости’: *Коры ботакка ябышканчы,* ***йәшел*** *сабакка ябыш* (в значении ‘нужно выходить замуж за молодого’).

С синим цветом *күөх* в якутском языке определяется лексема *далай* ‘море’ или вода. Употребляется в значении «синего цвета», поскольку

синий – это собственный цвет атмосферы водных источников: як. *Улуу дойду оспуостаах, аан дойду ааттыктаах,* ***күөх*** *далай оломноох, хара тыа ыллыктаах* ‘Великие горы имеют проходы, мать-земля – дороги, синяя вода имеет брод, дремучий лес имеет проходимые места’ (значение: говорится в том смысле, что где-нибудь да можно пробраться через естественные препятствия).

Исследование якутских и татарских паремий показал, что семантическая структура цветообозначений является сложной. В цветообозначениях як. *хара,* тат. *кара* доминирует символическое значение ‘плохой, злой, нечестный’ и ‘черный, черного цвета’, а также в этих двух лингвокультурах отмечается значение ‘красивый’. Цветообозначения як. *үрүҥ,* тат. *ак* в основном употребляется в значении ‘светлый, чистый’ и «цвета снега, белый». Цветообозначения як. *халлаан күөх,* тат. *зәңгәр* в основном используются в значении ‘голубой, как светлое небо’, а як. *от күөх* и тат. *яшел* в значении ‘зеленый, как только что выросшая завтра, как хвоя распустившейся лиственницы’. Цветообозначения як. *кыһыл,* тат. *кызыл* из всех цветообозначений, которых мы проанализировали, используются в малочисленных паремиях. В основном эти цветообозначения употребляется в значении ‘красный’, ‘рыжий’ и ‘лучший, высокого качества’.

Литература

1. Аюпова Р.А. Фразеографическое описание татарского, русского и английского языков. – СПб., 2010. – 367 с.
2. Башарина А.К. Семантика цветообозначений в фольклорных текстах. – М., 2000. – 107 с.
3. Габышева Л.Л. Слово в контексте мифопоэтической картины мира: автореф. дис. д-ра филол. наук – М., 2003. – 31 с.
4. Кулаковский А.Е. Якутские пословицы и поговорки. – Якутск: Якутское государственное издательство, 1945. – 104 с.
5. Исәнбәт Н. Татар халык табышмаклары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1970. – 568 с.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА РАЗВИТИЕ ЯЗЫКА.

Сибгатуллина А., Апастовский р-н, МБОУ “Бишевская СОШ”
Рук. – Ахмедзянова М.А.

Язык – это общественное явление и он не в состоянии существовать автономно. Он непостоянен и изменчив. В настоящий момент языковая ситуация в нашей стране такова, что большинство изменений в языке связано с изменениями в обществе. Фердинанд де Соссюр писал, что «язык никогда не существует вне общества, ибо язык – это семиологическое явление. Его социальная природа – одно из его внутренних свойств».

Язык всегда был неразрывно связан с обществом. Формы общественной жизни претерпевают изменения, происходит развитие сознания у человека и в результате, формы общения тоже становятся более сложными. Все изменения, которые происходят в обществе, воздействуют на язык. Он зависим от общества. На него способны воздействовать самые разнообразные социальные факторы: экономические, политические, культурные, исторические и многие другие. В первую очередь преобразованиям подвергается лексика, так как именно она является наиболее восприимчивым уровнем языка. В настоящий момент языковые и речевые нормы не имеют четких границ, что приводит к падению грамотности молодежи. Ввоз в нашу страну товаров импортного производства оказалось мощным социальным фактором, который повлиял на изменение языковой ситуации. Импортные товары заполонили наши магазины. В наших магазинах товары появляются со своими названиями и постепенно изменяют наш язык.

Еще один социальный фактор – это компьютеризация общества. После изобретения компьютера в русском языке стало очень много заимствованных слов. Возник компьютерный жаргон. Сейчас очень сложно представить свою жизнь без компьютера и компьютерные словечки прочно закрепились в нашей речи. Таким образом, современные информационные технологии формируют новую лингвостилистическую норму. И этому сложно воспрепятствовать, потому что они играют важную роль в нашей жизни.

Бурные общественно-политические сдвиги в России последнего десятилетия привели к коренному изменению общественного уклада российского общества, что, естественно, не могло не сказаться на развитии и функционировании русского языка.

Специфика нынешнего состояния языковой ситуации в России в том, что подавляющее большинство изменений в языке связано с изменениями в обществе, точнее, основные изменения в языке и общении являются прямым следствием общественных изменений.

Основные социальные факторы, определяющие на настоящий момент развитие и изменения в русском языке:

- Современное российское общество – это общество, в котором реально осуществлены принципы политической свободы. Это проявляется в активизации политического дискурса, возрастании роли публичной и вообще устной речи, существенных изменениях в языке публицистики и многом другом.

- С другой стороны, подавленная ранее тоталитарным государством активность большинства членов общества нашла взрывной выход, что

привело к выбросу не только активности, но и агрессивности и грубости. В сфере языка это проявляется в росте агрессивности диалога, увеличении удельного веса оценочной лексики в речи, росте вульгарного и нецензурного словоупотребления отдельных слоев населения.

- Свобода слова стала наиболее заметной политической реальностью в современном российском обществе. В языковом плане это приводит к значительному расширению тематики устного общения, расширению активного словарного запаса значительного круга людей, совершенствованию навыков неподготовленной устной речи, ускоренному развитию устной формы существования языка, расширению функций устной и разговорной речи. Растет внимание людей к устному слову, навыкам устной публичной речи.

Изменения затрагивают и письменную публицистику – она становится более разговорной, эмоциональной, раскованной. Сокращается объем письменного общения, предпочтение отдается устным формам. Это приводит к снижению уровня владения людьми монологической речью – при том, что потребность во владении монологом, особенно публичным, возрастает.

Открытость общества приводит к значительному расширению кругозора и объема знаний, в том числе и к улучшению знаний в области иностранных языков. Резко увеличилось число иноязычных заимствований в русском языке, особенно из английского языка. Это объясняется, с одной стороны, действием общемировой тенденции к интернационализации лексического фонда развитых языков, с другой – потребностями в номинации новых предметов и понятий, вошедших в российскую жизнь в период перехода к рынку.

Изменения в политике, экономике и технологиях обычно приводят к социальным изменениям. Социальные изменения вызывают изменения в языке. Другими словами, как только общество начинает меняться, изменение языка вызывает особые эффекты.

Все вышеперечисленные играют важную роль, чтобы понять зависимость развития языка от развития общества. Эти два понятия крепко связаны между собой, и существовать автономно они не смогут. Поэтому необходимо понимать, что любые изменения, которые происходят в обществе, обязательно отразятся и на языке, и язык, в свою очередь, тоже способен влиять на общество. Язык – это явление общественное, и пока будет существовать общество, будет существовать и язык, потому что эти два понятия неразделимы.

Литература

1. Звегинцев В.А. Теоретические аспекты причинности языковых изменений // Новое в лингвистике. Вып. 3. – М.: Издательство иностранной литературы, 1963. – С. 125–143.

2. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – М.: Книжный дом “Либроком”, 2012. – 256 с.

ИСКУССТВЕННЫЙ ЯЗЫК НАУКИ – ХИМИЯ

Тарівердиев Д., г. Набережные Челны, МБОУ “СОШ №24”
Рук. – Якупова Г.Р.

Испокон веков знания передавались с помощью языка. Для выражения научных познаний применяются натуральные и искусственного происхождения языки науки. К ним относится и химический язык, имеющий в собственном составе химическую терминологию, номенклатуру и символику. В отличие от языка хим. науки, школьный химический язык больше адаптирован к целям изучения. Без него исследование почв химии было бы достаточно затрудненным. Он обширно и деятельно применяется на всех шагах изучения предмета. С поддержкой языка передаются и усваиваются мнения, осваиваются различные методы познавательной работы, нужные для воплощения учения.

Основные понятия, термины, номенклатура, формулы – все это основные составляющие языка химии. Он как и все имеет свой алфавит, грамматику и синтаксис. Ведь запись химических формул и уравнений, тоже являются своеобразными предложениями, в которых в роли букв выступают символы химических элементов. Благодаря ему мы имеем возможность не только именовать вещества, но и проводить над ними арифметические операции, но лишь относительно химических формул и уравнений. В химии так же присутствует достаточное количество терминов которые имеют свои тематические группы (свойство, хим. процесс, вещество, материал и т.д.), а в связках могут образовывать систему логических связей. Так же очень интересным морфологической составляющей этого языка, я считаю суффиксы и префиксы, ведь каждый из них несет в себе информацию, принадлежность к какой либо группе, а так же свойства.

Что касается истории, сама химия берет свое начало еще в древности, когда люди учились разводить огонь, готовить лекарства из трав, варили еду. Но основными прародителями данной науки, все же считают египтян и греков ведь именно они во втором тысячелетии до нашей эры обладали знаниями в этой области, которое в последствии привело к созревании такой науки как алхимия. В 600 г. до н.э. появились первые философские представления о материи. Позже, впервые столетия нашей эры начали появляться ассоциации металлов с небесными телами. Так же известно, что в греческих рукописях имеется список, в котором есть обозначения металлов и символы некоторых химикатов

В России же становление языка химии происходило с помощью лексических способностей русского языка, так и за счет

заимствования. Так первородный Гидрогениум в России стал Водородом, Оксиген – Кислородом, а Карбо – Углеродом. Выработка русского научного языка не могла произойти сразу, ведь требовалось время на создание принципов его формирования, именно от этого происходили активные процессы заимствования, а так же поиском более подходящих слов.

«Когда оныя иностранныя слова были в России с начала приняты, то сие было наипаче от иностранных учителей; и нужда нам тогда надлежала вещей паче, нежели слов» – говорил переводчик В.Н. Никитин, объясняя причины активного заимствования иностранных слов. Так же не малую часть в формирование внес и М.В. Ломоносов своими трудами под названием «Первые основания металлургии, или рудных дел».

Химический язык вносит немаловажную лепту в реализацию развивающей функции изучения. Тем более велика его роль в развитии мышления студентов и формировании их творческой работы, например как все операции с этим языком считаются интеллектуальными. Более нередко при оперировании им применяются сопоставление, абстрагирование и иные мыслительные операции

Химический язык так же вносит важный вклад в реализацию воспитательной функции обучения. Он может использоваться как активное средство формирования научного мировоззрения учащихся, поскольку позволяет раскрыть многие мировоззренческие вопросы. Например, символически выраженная периодическая система химических элементов Д.И. Менделеева используется для подтверждения законов диалектики

Он представлен, прежде всего, знаками – заменителями предмета или явления, используемыми для приема или передачи информации об этом предмете или явлении. Знак, по сути, является вторичным. Это овеществленный носитель образа предмета.

Основная масса химических определений образовано из греческих и латинских текстов. Материалистические представления о мироздании возымели более абсолютное выражение в учениях древних философов Греции. Их учения явились плодом исследования, обдумывания различных явлений и стремления предоставить сплошное комментарий обилию вещей. Естественнонаучный материализм античных греков послужил почвой для появления научных доктрин и учений. Это сказалось и на языке науки.

Свой вклад в развитие языка внесли не только современные ученые, но и деятели древности, в частности и Аристотель который начал использовать латиницу в качестве химических терминов, антибиотики,

антифризы, антисептики, в которых фрагмент «анти» в переводе с греческого означает «противоположный». «Крио» по-гречески означает лёд, холод. Отсюда: криолит – холодный камень (внешне похож на лёд); кристаллы – лёд, горный хрусталь. «Гидро», означающее влажность, и слово «гидро», означающее воду, входят фрагментами в современные слова: гигроскопичность (влажность + наблюдение); гидрофобность (вода + боязнь) и др. Другой пример. Термин азеотропный состоит из трех частей: «а» (отрицание), «зео» (кипение), «троп» (изменение). Этот термин характеризует смеси веществ, которые кипят при постоянной температуре без изменения состава.

Латинский язык до XVIII в. был интернациональным языком науки, в следствие этого оставил большущий отпечаток в определениях. Определения, интеллектуальные от латинских текстов, почаще всего значат какую-нибудь технологическую операцию, воздействие. К примеру: адсорбция – поглощение; связь – соединение; диссоциация – разъединение; диффузия – распространение; нейтрализация – ни тот, ни иной (реакция взаимодействия кислоты с базой, при которой ни кислоты, ни причины не остается).свежей для появления научных доктрин и учений.

Итак, язык химии содержит большой смысл в обучении химии, выполняя различные функции. С его поддержкой передаются и приобретаются познания, складываются и развиваются важные мнения. Он принимает участие в знании определенных препаратов и реакций, в описании итогов знания. С поддержкой символики в школьных учебниках и учебных пособиях проявлены различные мнения и абстрактные возведения, отражающие закономерности состава, строения и качеств препаратов и их взаимодействий. Велик смысл хим. языка в повторении, совершенствовании и проверке познаний, умений и способностей, в интенсивном использовании, применении их на практике. Все это разрешает считать хим. язык важным средством и способом изучения химии. В случае если при исследовании языка закрадывается оплошность, то неизбежно в последующем отблеск реальности проявляется в искаженном виде.

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ШИГЪРИЯТЕНДӘ ЗООНИМНАРНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Төхвәтуллина А., Казан ш., ГБМБУ “144нче мәктәп”, X сыйныф
Җит. – Җиһангәрәева Л.Һ.; Төхвәтуллина Л.Р.

Әдәбият образлы фикерләү дөньясы. Шагыйрь, прозаик яки драматург никадәр образлы фикер йөртсә, ул тудырган әдәби әсәр укучы яки тынлаучы күңеленә шулкадәр ныграк тәэсир итә, камилрәк һәм матуррак тоела. Поэзиянең кешеләргә уй-тойгы тудыру өчен

хезмәт итүен искә алган хәлдә, теге яки бу шагыйрьнең, шагыйрәнең образлы сүрәтләүгә омтылуын аңлату кыен түгел [4: 12]. Бу максатка ирешү барышында сүз остасы аеруча поэтик шагыйрь жанрында телнең лексик сурәтләү чаралары аша сүзләрне күчерелмә мәгънә аша куллана, сурәтләүдәге аерым күренешләргә, предметларга фәлсәфи мәгънә сала. Әдәбият белемендә исә, әлеге төшенчә поэтика дип атала, ягъни әдәби әсәр структурасын, әсәрнең оешу алымнарын, чараларын, рәвешләрен өйрәтә торган өлкәсе. Шигърият, шигъри сүз – илаһи төшенчә. Шуңа күрәдер шигъриятгәге образ, фикерләүләр табигать дөньясы аша, сихри күренешләр аша күзаллана. Шигъриятгә хайван атамаларын куллану зур кызыксыну уята. Безнең фәнни эшебезнең темасы да “Хәзерге шигъриятгә зоонимнарның кулланылышы” дип билгеләнә. Хезмәтнең максаты – хәзерге шигъриятгә зоонимнарның кулланылыш үзенчәлекләрен билгеләү.Әлеге максатка ирешү юлында түбәндәге бурычларны чишәргә кирәк дип табылды:зооним төшенчәсенә ачыклык кертү; поэтик ономастика хакында мәгълүмат бирү; хәзерге шигъриятгән зоонимнарны барлау; хайван атамаларының поэтик вазифаларын ачыклау. Безнең тикшеренү объекты итеп хәзерге татар шигъриятендә актив иҗат итүче мәшһүр авторлар – Р.Аймәт һәм Ф.Җамалетдинова шигырьләре алынды. Тикшерү предметы – шигъриятгә кулланылган зоонимнар.

Зоонимика хайван атамаларын тикшерә. Зоонимнар тел белеменең ономастика тармагында өйрәнелә Тел белемендә зооним төшенчәсе берничә мәгънәдә кулланыла: 1) хайваннарның кушаматлары; 2) хайваннарның уртак исемнәре, ягъни күбәләк, ат, керпе кебек төр атамалары; 3) фаунага караган барлык терминнар. Поэтик ономастика бүгенге татар тел белемендә актив өйрәнелә торган тармакларның берсе булып тора. Әдәби әсәр тукымасындагы ономастик берәмлекләрне, шул исәптән зоонимнарны, халыкның, язучының дөньяга карашы, менталь сыйфатлары, психологиясенә бәйле өйрәнү – бик актуаль һәм шул ук вакытта кызыклы мәсьәләләрнең берсе булып тора. поэтик ономастика гаять кызыклы өлкә. Ул әдәби әсәрләрдәге барлык төр ялгызлык исемнәрен өйрәнә. Аларны язучылар төрле максатлардан кулланалар. Кеше исемнәре, географик объект атамалары әсәрнең идея-тематикасын ачуда, сюжет-композициясен коруда, сәнгатьчә матурлыгын булдыруда зур роль уйныйлар. Хәзерге шигъриятгә зоонимнар кулланылышы да зур кызыксыну уята. Барлык шагыйрьләр дә иҗат процесында төрле поэтик алымнар кулланалар. Поэтик әсәр нигезендә образлылык ята. Сүздән сурәт ясаудагы образлылык – беренчел образлылык.

Зөлфәт әйтүенчә: “Шигырь язу өчен күңелнең мөлдерәп торуы, соңгы тамчысының ташуы кирәк. Шигырь – язмыш” [3: 8]. Әнә шул ташу, мөлдерәүдә табигать әнкәнең кайсы балалары (бу очракта хайваннар дөньясы) җан халәтенең нинди мизгелләрен чагылдаруын шагыйрьләребез иҗатында барлап карыйк.

Рәмис Аймәт үзенең шигырьләрендә хайваннар дөньясына, кошлар иленә еш мөрәҗәгать итә. Р.Аймәтнең “Ярты юлда” шигырендә аккош һәм бүре зоонимнары кулланыла. Бүре зоонимы ач метафорасы белән берлектә бирелә һәм куркынычлык, ерткычлык төшенчәсен аңлата. Р.Аймәт шигыръләрендә эт зоонимы актив. Автор аларны төрле метафоралар белән берлектә тәкъдим итә. Мәсәлән, “Шигырьгә кайту” шигырендә. *Р.Аймәтнең “Уяну” шигырендә дә эт зоонимы очрый. Бирегә үзәккә эт улау күренеше куела.* Әлеге шигырьдә шигырь һәм эт, эт улау һәм шагыйрьнең уйлары төшенчәләре янәшә тәкъдим ителә. Эт зоонимы сукбай, *йортсыз калган ерткыч* метафоралары белән сурәтләнә. Эт улау күренеше белән бәйле юрауларны татар халык ышануларында да очратырга мөмкин.

Эт зоонимын фәнни эшебезнең тикшерү объекты итеп алынган Ф.Җамалетдинова шигырьләрендә дә очратабыз. Мәсәлән, “Туган ягымда” шигыре. Р.Аймәт шигырьләрендә эт образы корткычлык, ерткычлык һәм сукбайлык төшенчәләре белән бәйле булса, Р.Җамалетдинова өчен этләр -яшьлек, бала чак, туган як билгесе. Ат – бар татар әдәбиятын, татар тормышын иңләгән хайваннарның берсе. Ат образы ярдәмендә җырларда кешенең кайгы-хәсрәте белдерелә, узган гомере, киләчәге турында уйлану чагыла. Без ат зоонимын Ф.Җамалетдинова шигъриятендә дә очратабыз.((“Карлар ята нарат түбәсендә...”). Борынгы һәм урта гасыр әдәбияттан килгән, халык җырларында актив кулланылган күбәләк образы да хәзерге шигърияттә еш очрый. Мәсәлән, Ф.Җамалетдинованың “Ничә яшь дип сорамагыз миннән...” шигырендә. Татар халкының ышануларына, юрауга бәйле күренешләрне Ф.Җамалетдинова шигырьләреннән дә табарга мөмкин. Бу очракта да төп юрау предметы булып зоонимнар тора. Мәсәлән “Исән чакта” шигырендә мәче зоонимы “кара мәче юлны киссә, юл уңмый” дигән ышануны аңлата һәм лирик геройның күңел халәтен тулырак, төгәлрәк чагылдыру максатыннан кулланыла. Ф.Җамалетдинова шигырьләрендә елан зоонимы да килеп керә. Автор гомер узышын, үткән елларны еланнарга охшата. Бирегә, безнең карашка, беренче чиратта, аваз охшашлыгы зур роль уйный *(“Еллар-еланнар”).*

Шул рәвешле, хәзерге татар шигъриятендә хайван атамаларыннан – ат, эт, бүре, ә кош исемнәреннән былбыл, күбәләк, аккош, акчарлак

актив кулланыла. Эт һәм бүре зоонимнары хәзерге чорны, яшәешне чагылдыру өчен файдаланыла. Лирик геройның күңел кичерешләре исә татар халкының борынгы традицияләренә охшашлыкта аккош, акчарлак, күбәләк һ.б. зоонимнар белән аңлатыла.

Әдәбият

1. Аймәт Р.К. Шомырт салкыннары: шигырьләр. – Казан: Мәгариф, 2000. – 110 б.
2. Җамалетдинова Ф. Толымлы ай: шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 174 б.
3.Зөлфәт. Йөрәгемне былбыл чакты. – Казан: Рухият., 1999. – 415 б.
4. Саттаров Г. Ф. Ни өчен шулай аталган? – Казан: Татар.кит. нәшр., 1971. – 128 б.
5. Юзеев Н. Хәзерге татар поэтикасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 351 б.

ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ХАЛЫКЛАРЫНЫҢ МИЛЛИ АШЛАРЫ

Узум С., Бөгелмә р-ны, Мостафа Өнҗәл ис. лицей-интернат, X сыйныф

Җит. – Юнысова С.Г.

Мин, Бөгелмә шәһәрендә Мостафа Өнҗәл исемендәге лицей-интернатта укыйм, катнаш гаиләдә тәрбияләнәм. Минем әнием – татар, әтием – милләте буенча төрек. Бу эшемдә мин татар һәм төрек халыкларының милли ризыклары турында язып үтәсем килә. Ял көннәрендә мин әнием белән татар һәм төрек халыкларының телеңне йотарлык тәмле ризыкларын пешерәбез, әнием миңа ризык әзерләүдә үзе генә белгән серләрен өйрәтә, киңәшләрен бирә.

Татар халкынына милли традицияләргә бай ашлар әзерләү осталыгы бик күптәннән килә. Күп гасырларга сузылган тарих дәвамында милли оригиналь ашлар барлыкка килгән, алар үзләренә генә хас сыйфатларны әлегә кадәр саклаганнар. Аларның үзенчәлеге халык тормышының иҗтимагый, икътисадый, табигый шартларына, аның этник тарихына бәйле. Ләкин татар халкының милли ашлары үз этник традицияләре нигезендә генә үсмәгән, аңа күрше халыкларның – руслар, мари, удмурт һ.б., шулай ук Урта Азия халыкларының, аеруча үзбәк һәм таджикларның ашлары йогынты ясаган. Башка халыкларга хас ашларны әзерләү, азыкларның төрләрен ишәйтү татар ашларының төп этник үзенчәлекләрен үзгәртмәгән.

Бәлеш – милли татар ашы, ул бәйрәм табынының төп бизәге. Шулпалы бәлешне гадәттә төче камырдан ясыйлар, ачы камырдан шулпасы агарга мөмкин. Әзер бәлеш өчен табага җәйгән камырга ит-бәрәңгене өеп салалар да, камырның кырыен күтәреп, бөрәләр. Шуннан соң капкач өчен калдырган камырны җәеп, бәлеш өстенә тишек тишеп, камырдан бөке ясап куялар. Бәлешне ясап бетергәч, өстен майлап мичкә яки духовкага куялар. 1-1,5 сәгатьтән соң бәлешне мичтән алалар, бөкесен ачып, алдан әзерләгән ит шулпасы салалар, аннары бөкесен ябып, яңадан мичкә тыгалар. 30-40 минуттан бәлеш

әзер була. Әзер зур бәлешне ашауның үз тәртибе бар: башта, түгәрәкләп, аның капкачын кисеп алалар, аны, кунак санынча өлешләргә бүлеп, бәлеш эче белән табынга чыгаралар. Ә аннары, бәлешнең төбен бүлеп, һәр кунак алдына тәмле шулпа тәме сеңгән камыр кисәкләрен куялар.

Татар халкы бик борынгыдан ук аш-су әзерләргә оста булган, тәмле ашлар пешергән. Халкыбызның күп еллардан бирле сакланып, безнең көннәрдә дә яратып ашала торган ризыкларының берсе, татар халык ашларының алтын хәзинәсе – чәкчәк. Чәкчәк – татар халкының милли ризыгы, табын күрке. Туйларны, төрле бәйрәмнәрне аннан башка күз алдына да китереп булмый. Чәкчәкне кияү йортына кәләш һәм аның эти-әниләре алып килә. Юка гына җиләк-җимеш кагына төргән чәкчәк туйда аеруча хөрмәтле сыйлардан санала. Чәкчәкне ашавы да бик рәхәт бит! Чәкчәк өстенә чәчәк тә куярга була. Чәкчәкне шоколад, чикләвек һәм кунжут һәм тагын бик күп тәмләткечләр белән ясыйлар. Тарихи чыганакларга күз салсак, татар халкы элек-электән умартачылык белән шөгыльләнгән. Балдан менә шундый татлы чәй ризыгы уйлап тапкан. Аны бары тик кунак килгән вакытларда гына пешерә торган булганнар. Аеруча туй өстәлендә бик популяр булган. Бүген әлеге татлы ризыкны кибетләрдән дә сатып алырга була. Күп кенә икмәк пешерү заводлары аны җитештерү бенча махсуслашып, килгән кунаклар өчен сувенир кебек итеп тә пешерә башладылар. Чәкчәкне татар халкының визит карточкасы дияргә була. Татарларда кунакларны чәкчәк белән каршылау гадәткә кергән. Кунакка барганда һәркем күчтәнәчкә чәкчәк ала. Россиянең башка шәһәрләрендә, чит илләрдә яшәүче татарлар гына түгел, башка милләт кешеләре дә әлеге ризыкны үз итә, ярата. Чәкчәкне берничә төрле итеп пешерәләр. Һәр төбәкнең үз чәкчәге бар. Кайбер якларда аны токмач кебек кисеп пешерсәләр, чикләвек кебек түгәрәкләп ясаучылар да юк түгел. Көньяк-көнчыгыш төбәгендә исә бавырсак кебек ясыйлар. Аны пешерү гадәти чәкчәктән аерыла.

Çorba bir çok türlüdür.Mercimeklisi de var,domateslisi de. Çorba çoğunlukla sıcak servis edilir. Türkiye'de tatil yaparken, kesinlikle bu Türk çorbasını denemelisiniz, çünkü şimdiye kadar tattığınız tüm yemekler arasında benzersizdir. Çorba, Türk restoranlarındaki en ünlü yemeklerinden biridir ve çoğu restoranlar menülerine dahil etmiştir.

Börek başka bir geleneksel Türk yemeğidir. Büyük miktarlarda hazırlanan ve hazır olduğunda küçük porsiyonlarla servis yapılır. Börek iç malzemesi ile birlikte hazırlanır. Börek, ince yufkalardan hazırlanır. Daha sonra peynir, patates veya ıspanakla doldurulur.

Gözleme-doldurulmuş krep gibi bir şey. Elle karıştırılmış hamurdan hazırlanır ve daha sonra yağ ile yağlanır. Daha da lezzetli hale getirmek için

kendi malzemelerinizle doldurabilirsiniz. Çoğu zaman peynir, patates, yeşillik, patlıcan veya diğer malzemeler kullanılır. Türkiye'ye gelirseniz ve Gözleme'yi denemezseniz, en iyi Türk geleneksel yemeklerinden birini kaçırırsınız. Belki de bu ülkeyi ziyaret eden ve bu lezzetli yemeği denemeyen tek kişinin siz olduğunuzu öğrenmenize şaşıracaksınız.

Türkiye'de genellikle doğranmış etle doldurulmuş sarmaşıkların bükülmüş yaprakları olan geleneksel bir yemektir. Üzüm yapraklarının doldurulması ve bükülmesi biraz zaman alır, ancak sonunda birkaç gün içinde yiyebileceğiniz büyük miktarda sarma elde edersiniz.

Hiç tatlı ve aynı zamanda tuzlu yoğurt denediniz mi? Eğer değilse, mutlaka ayran'ı deneyin. Ne zaman yemek sipariş edersem, her zaman yanında bir ayran vardır. Ve eğer bu içeceği ilk kez denerseniz, biraz garip gelebilir, ancak birkaç gün içinde kesinlikle bu içeceğin hayranı olacaksınız.

Татар халкының яраткан эчемлеге – чәй. Камыр азыклары – кабартма, коймак белән чәй кайчагында иртәнге ашны алыштыра. Чәйне каты итеп, кайнар көе, кайчагында сөт белән эчәләр. Чәй белән сыйлау татар халкында кунакчыллыкның бер билгесе булып тора. Өйгә кем генә кермәсен, барысын да чәй белән сыйлап чыгаралар. Чәй тиз арада популярлык казана. Чәйдән башка бер генә милли бәйрәмне дә күз алдына китереп булмый. Чәйне каты итеп пешергәннәр һәм ул һәрвакыт самовар өстендә торган. Татар чәе турында бик күп атаклы шәхесләр искә алган. Мәсәлән, тарихчы Н.Воробьев: “Татарларда иң киң таралган эчемлек – чәй. Алар аны бик еш һәм бик озак итеп эчәләр”, – дип яза. Ә К.Фукс исә, “Татарлар чәй эчәргә ярата. Аны бал белән кимендә 4 чынаяк эчәргә кирәк”, – дип искә алган.

КЕЧЕ ЕЛГА АВЫЛЫНДАГЫ КУШАМАТЛАР

Фәйзрахманова Д., Казан ш., 177 лицей, X сыйныф
Җит. – Воробьева Л.Н., Хәмитова Р.Р.

Һәр авылның үз гореф-гадәтләре, үз фольклоры һәм һәр нәселгә яки аерым кешеләргә хас кушаматлары бар.

Борынгы заманда кушаматлар фамилия функциясен башкарган, ягъни кеше исеменә өстәлеп, шәхесне тагын да конкретлаштырган. Авыл җирендә һәр кешенең диярлек кушаматы бар. Бу бик үк әдәпле гамәл булмаса да, кайчакта файдасы тия. Бигрәк тә авылда бер үк исемдәге кешеләр күп булганда.

Лаеш районы Кече Елга авылында кушаматсыз гына яшәүчеләр сирәктер. Кушамат – тигәнәк кебек килә дә ябыша, хәтта фани дөнья белән тәмам хушлашканчы тагылып йөри. Кушаматтан мәңге котылам димә. Үпкәлә, гарьлән, кимсен-башкаларның анда эше юк. Кушаматлар сиңа гына түгел, нәсел-ыруыңа да ябышып кала.

Авыл халкы кечкенә генә җирлектә яшәсә дә, анда көн күрүче кешеләрнең үзенә генә хас, берсеннән-берсе кызыклы кушаматлары бар. Алар кушаматларга шулкадәр күнеккән, алар өчен бу гадәти, табигый күренеш. Кушаматлар нигездә, тышкы кыяфәт, холык-фигыль буенча кушыла.

Кече Елга авылындагы кушаматларны барлап, аларны түбәндәге төркемнәргә бүлдек:

1. Фамилиягә нигезләнгән кушаматлар: Әкбәров – Әкбәр Ильясы, Мулюков – Мөлек Рәисе, Хәзиев – Хаҗи, Вәлиуллин – Вәлкә, Зарипов – Зариф, Шәвәлиев – Шәвәли, Кашапов – Кашаф, Гатауллин – Гата, Муксинов – Мөхсин, Сиразиев – Сираҗи, Нәбиуллин – Нәби, Низамов – Низами, Каюмов – Каюм, Яруллин – Ярый, Закиров – Закир, Зарипов – Зарипыч.

2. Кеше исемнәреннән ясалган кушаматлар: Ахунҗан – Ахуныч, Миңлекәй – Михәй, Вәли – Вәлүш, Шәмси – Чәмеш, Шахиҗихан – Шахи, Саимә – Саимыч, Сәлмән – Сәлмәнеч, Бәдретдин – Бәдри, Гәбделхәй – Тукай. Әлеге төркемнәрдән тыш, исем, фамилия, атасының исемен кыскартып ясалган кушамат: БАХ (Батталов Азат Хәйдәр улы).

3. Кешенен тышкы кыяфәте яки холкыннан чыгып бирелгән кушаматлар: Озынборын Миңнуласы, Ашыгыч Галимҗаны, Пырмаз Миңнуласы, Сызгыравыч Габделхәе, Кылчык Хәбире, Тупый Миңнуласы, Кысыр Кәрим, Чарли Илназы, Кара Гали, Кытай Әнисәсе, Чыр-Чык Наиләсе, Тар-Тар Зәкиясе, Алдар Зәйнәбе, Чаян Таһиры, Айнымас Нәҗибе, Әкрен Зиннәт, Кәтүк Рифкате, Акбаш Ризваны, Тычтый Әхәте, Полтора Бибисара, Булдырый Шамиле, Пружин Рифкате, Качкын Хәйдәре, Чаян Таһиры, Тупый Миннуласы.

4. Кош, балык, хайван һәм җәнлек исемнәрен кулланып бирелгән кушаматлар: Мәче Равиле, Куян Габдрафигы, Бүре Зиннәте, Бака Раузасы, Бак-Бак Мәдинәсе, Торна Гайнулласы, Дию Кәриме, Тавык Фоаты, Камбала Фәните, Саескан Әлфиясе, Грач Илгизе, Әпипә Миңнегалие, Поши Нурулласы, Чәүкә Мәгьшиясе, Чебеш Хәлимәсе.

5. Үсемлек исемнәренә таянып бирелгән кушаматлар: Әкәле Ахуны, Кукы Шамиле, Кузак Зиннәте.

6. Күченеп кайту яки яшәү урыны буенча кушаматлар: Казах Эльмирасы, Кубы Кыямы, Атау Әминәсе, Кашан Гөлсинәсе, Сахалин Раузасы.

7. Эш урынын исәптә тотып бирелгән кушаматлар: Мулла Габдулласы, Тимерче Гали, Лесник Равиле, Боцман Равиле, Кибетче Алсу, Токарь Мансуры.

8. Әлеге төркемнәрнең берсенә дә кагылмаган, бирелгән мәгънәсе аңлашылмаган кушаматлар: Әпри, Әлбә, Тырыс, Апуй, Кәчкә, Паджа, Кәли, Үпәй.

Авыл һәм шәһәр, борынгы һәм хәзерге заман кушаматлары арасындагы охшаш яки үзгә якларын билгеләү максатыннан, сораштыру уздырырга булдым. Әлеге чарада барлык X сыйныф укучылары катнашты. Сораштырудан чыгып түбәндәге нәтиҗәгә килдем: 120-гә якын укучының 40 %-ы кушаматка ия, ә авыл халкында бу күрсәткеч – 90%.

Әлеге кушаматлар авыл җирлегендәге һәм борынгы кушаматларга бөтенләй ошамаган диярлек. Алар арасында Ауф, Ботяра, Дезик, Хакин, Эмгыр, Герунди кебек мәгънәсе буенча бик үк аңлаешлы булмаганнары шактый.

Шунысын әйтеп үтәргә кирәк, исем, фамилиягә бәйле кушаматлар шактый: Ларионова – ларик, Медведев – медведь, Брюханова – Хрюханова, Сарян – Сархан, Ивойлов – Иволга. Тышкы кыяфәт яки холык буенча: Черный, Выскачка, Верный, Усатый.

Авыл яки шәһәр, яшь яки өлкән, бай яки ярлы булуларына карамастан, кушамат бирү күренеше беркемне дә читләтеп үтми.

Һәр авылның үткәне һәм киләчәге, матур гореф-гадәтләре, үзенә генә хас йолалары бар. Авылның исә үзенчәлекле, ләкин бик гади булган тырыш халкы бар. Һәр халыкның нәселдән-нәселгә ияреп килгән кызыклы, үзгә кушаматлары бар. Авыл халкы әлеге кушаматларга үпкәләми, чөнки ул аңа инде күнеккән, гадәти хәл буларак кабул итә. Әлеге кушаматлар кешене кыерсыту яки рәнҗетү максатыннан, усал ният белән бирелми. Кушаматлар кешеләрне бер-берсеннән аеру өчен кулланыла. Яшәсен авыл! Яшәсен кушаматлар! Алар бит безнең ата-бабаларыбыздан калган матур гадәт!

Әдәбият

1. Гарипова Ф.Г. Авыллар һәм калалар тарихыннан, I том. – Казан, 2001. – 26 б.
2. Кәримов Т. Гасырлар кичкән авыл. – Казан, 1999. – 192 б.
3. Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы. – Казан, 1990. – 378 б.

РУС ҺӘМ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА БӘХЕТСЕЗ НИКАХ МӘСЬӘЛӘСЕ

Хантимирова Р., Кукмара р-ны, К.Ф. Шакиров ис. Зур Сәрдек гимназиясе, XI сыйныф

Җит. – Шагабиева Й.Ә.

Ата-бабаларыбыз элек-электән үк башка милләт вәкилләре белән дус-тату яшәгәннәр. Бу – илдә тынычлык хөкем сөрсен өчен кирәк булган. Алар бер-берсенең телен өйрәнгәннәр, бәйрәмнәренә йөрешкәннәр һәм, әлбәттә, башка милләтләрне хөрмәт иткәннәр. Бүгенге көндә дә без һәрдаим башка милләт вәкилләре белән аралашып

яшибез. Аларның гореф-гадәтләрен күзәтәбез, бәйрәмнәрендә катнашабыз. Илебезнең сәясәте дә безне һәрвакыт толерантлы булырга өнди. Әмма безнең татар халкы башка милләтләр никадәр дус, тату булырга тырышса да, бу дуслыкның чиге билгеләнгән. Ата-бабаларыбыз башка милләт кызлары белән бергә гаилә коруны, кан кушылуны бер дә өнәмәгәннәр. Кызганыч, бүгенге көндә күп кенә татар егетләре үзләренә гомерлек яр итеп башка милләт сылуларын сайлыйлар. Аларның шушы бер адымнары аркасында күп кенә гореф-гадәтләр, йолалар, иң мөһиме, ислам динендә, саф татарча сөйләшә торган балаларыбыз юкка чыга.

Катнаш никахлар сугыштан соңгы елларда бик активлашып китә, бүгенге көндә дә ул актуальлеген югалтмый. Танылган драматургыбыз Туфан Миңнуллин иҗатында әлеге проблема шактый кызыклы сурәтләнә. Ул милләтләр дуслыгы аша дин һәм тел мәсьәләсен генә күтәреп калмый, ә аннан соң булган фаҗигаләрне дә яктырта. Мәсәлән, “Илгизәр+Вера” драматик пьесасында бер авылда ике милләт – татар һәм руслар – яшәеше сурәтләнә. Татарлар да, руслар да бик дус яшиләр, бер-берсенең телләрен беләләр, бәйрәмнәрдә, хәтта туйларда да бергә бәйрәм итәләр. Көннәрдән бер көнне ике милләт яшьләре Илгизәр һәм Вера кавышырга булалар. Күп еллар дәвамында күршеләр булып яшәсәләр дә, бик яхшы мөнәсәбәттә булсалар да, яшьләрнең никахына ике як әти-әнисе дә каршы чыгалар. Чөнки элеккедән килгән йола буенча, ике дин әһеле кавышу – зур фаҗигагә китерәчәк Бу сүзләрне бигрәк тә ачынып-ачынып Нурхәмәт карт әйтә. Һәм чыннан да зур фаҗига килеп тә чыга. Иң беренче чиратта, рус килененнән туган бала шунда ук Иванга әйләнә. Яшь баланың муенына тәре асыла. Моны күргән татар әбисе хушын җуя. Нәтиҗәдә, ике буын арасындагы бәйләнеш, дини нормалар өзелә. Гомер-гомергә тыныч, матур яшәгән милләтләр дуслыгын кыз белән егетнең кушылуы җимерә. Моны укучыга аңлату өчен автор әсәрдә өянке символын кертә. Йөзьяшәр өянке нәкъ менә шушы милләт арасындагы дуслыкка нокта куйгач ава да инде. Өянкенең авуы күршеләр өчен зур җимерүләргә китерсә, авыл халкы өчен, гомумән, фаҗигагә әверелә. Димәк, автор, милләтләр үзара дус һәм тату яшәргә тиешләр, әмма аларның гаилә булып кушылулары, ике милләт өчен дә фаҗига булып тора дип белдерергә тели.

Шушындый ук мисалны Туфан Миңнуллинның “Төш” пьесасында да күрергә мөмкин. Әлеге пьесада ничә еллар буе күршедә аралашып яшәгән рус кызы Елена һәм татар егете Камил кавышалар. Камил шәһәрдә торганлыктан, гәрчә әбисе Фәүзия белән генә яшәсә дә, бик әйбәт рус телендә сөйләшә. Елена һәм әбисе Анна Егоровна шулай ук рус булуларына карамастан, саф татарча сөйләшәләр. Әлеге ике гаилә

гомер буе килешеп яшәгән күршеләр. Бер-берсе белән татар телендә сөйләшәләр, ике телне дә хөрмәт итәләр. Әмма Елена белән әбисе үзләре генә калганда, беркайчан да татар телендә сөйләшмиләр. Дин мәсьәләсенә килгәндә дә шушы ук хәл кабатлана, әбиләр бер-берсен үзләренең дини бәйрәмнәре белән котлыйлар, кунакка йөрешәләр, күчтәнәчләр бирешәләр. Балалык чорыннан ук бергә булган Елена белән Камил үсеп-буй җиткәч, бер-берсен бик яраталар һәм гөнаһ кылып булса да, бер-берсе белән кавышалар. Ике яктан әбиләр башта беркадәр каршы булалар, әмма яшьләрнең араларына киртә булып басмыйлар, сөйләшеп-аңлашканнан соң үз фатихаларын бирәләр.

Елена белән Камил тормышларының беренче көннәрендә бик бәхетле яшиләр. Бер-берсен хөрмәт итәләр, әмма тора-бара, яшьләрнең мәхәббәт уты сүрелә, берсе артыннан берсе күп сандагы аңлашылмаучанлыклар килеп чыга башлый. Елена, гомумән, дөрес түгел юлга, секталарга кереп китә. Нәтиҗәдә, гомер буе дус яшәгән ике милләт әһеле бер-берсен күрә алмас дәрәҗәгә җитәләр. Әлбәттә, бу фаҗиганең асылында никахсыз кылган гөнаһ ята. Әмма, нәкъ югарыдагы “Илгизәр + Вера” пьесасындагы кебек ике милләтнең гаилә корып яши башлавы халыклар арсындагы дуслыкның җимерелүенә китерә.

Катнаш никахлар темасын минем рус әдәбияты мисалларыннан да эзләп карыйсым килде. Ләкин күп кенә сандагы эзләнүләрдән соң, рус халкына катнаш никах темасы түгел, ә тигезсез никах проблемасы актуаль дигән нәтиҗәләргә килдем. Рус әдәбиятның бөек классикларының күбесе әлеге теманы яктырткан. Мәсәлән, А.С. Пушкинның “Евгений Онегин” шигъри романында ярлыланган дворян кызы Татьяна һәм бай князь Н. өйләнешәләр. Әмма аларның никахлары бәхетле булмый, байлык кына кызның күңеленә үтеп керә алмый. Шушындый ук мисалны без Н.В. Гогольның “Тарас Бульба” әсәрендә дә очрата алабыз. Андрий байлыкны һәм мәхәббәтне үз Ватаны алдында булган бурычыннан өстен куеп, көндәш як короленең кызы Панночкага өйләнә. Ләкин икесе ике милләттән һәм икесе ике дәрәҗәдә булганлыктан, аларның да бәхетләре булмый. Андрийның этисе үзе үк улын үтерә.

Нәтиҗә ясап шуны әйтәсем килә, драматург Туфан Миңнуллин үзенең әсәрләрендә ике милләт вәкилен бергә бәхетле гаилә корып тора торган итеп тасвирламый. Милләтләрнең кушылуын ул җәмгыять һәм милләт өчен фаҗига итеп сурәтли. Төрле милләт балаларының кушылуы ике милләт халкы өчен дә зур фаҗига, чөнки милләтләр кушылса, тел дә, дин дә юкка чыга. Аларның бер-берсен хөрмәтләп

яшәгәндә генә сакланып кала дип әйтергә тели. Ә рус язучылары исә, яшьләрне үзләренең тиң ярларына өйләнергә өндиләр.

Әдәбият

1. Закирҗанов Ә.М. Хәзерге татар драматургиясенең актуаль мәсьәләләре: Уку-укыту әсбабы. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 2010. – 76 б.
2. Миңнуллин Т. Сайланма әсәрләр. – Казан: Хәтер, 2008. – 479 б.

УПОТРЕБЛЕНИЕ СЛОВ-ПАРАЗИТОВ В РЕЧИ УЧАЩИХСЯ

Харисов Т., Республика Башкортостан, Абзелиловский р-н, МБОУ СОШ д.Рахметово, X класс
Рук. – Ахмадеева Г.Р.

Одной из важнейших проблем современного общества является проблема культуры речи. Ни для кого не секрет, что в последнее время наш язык претерпевает огромные изменения. Сегодня, все чаще в речи современных школьников стали «проскальзывать» лишние слова, так называемые слова-паразиты. Слова, которые изменили манеру говорения не в лучшую сторону. В литературе встречаются разные термины: «лишние слова», «пустые частицы», «слова-сорняки». В лингвистике они получили название слов- паразитов.

ля начала необходимо разобраться в том, что такое слово-паразит? Оно не несёт в себе никакой полезной информации, создавая речевую избыточность. Его можно сравнить с мусором, препятствующим пониманию основной сути того или иного разговора. Понятно, что, обсуждая за столом в кругу семьи прошедший день, проблема не кажется такой уж и важной. Тем не менее, коварство слов-паразитов заключается в их незаметности, и они могут проникать в нашу речь, в том числе, во время ответственных событий. По мнению специалистов, их наличие даёт собеседнику понять личность говорящего, уверен ли он в себе, способен ли сдержать свои обещания. Прежде, чем избавляться от речевого мусора, нужно определить, в чём он заключается, а именно, найти само слово-паразит.

Слова-паразиты – это слова или словосочетания, вносимые в речь, но не несущие никакой смысловой нагрузки. Такое явление наблюдается в связи с недостаточной речевой культурой говорящего или в связи с тем, что говорящий затрудняется в выборе слова, не решается определённо высказать мысль. В качестве слов-паразитов чаще всего выступают: *прикинь, это самое, ну, типа, не вопрос, как бы, без проблем, короче, в принципе, по-любому, практически, так сказать, в общем*.

Есть целый ряд терминов, определяющих слова-паразиты: «незнаменательная лексика», «лишние слова» (О.Б.Сиротина), «вставные элементы» (Т.А.Ладыженская), «слова-заменители»

(Е.А.Земская). Самое распространённое определение слов-паразитов, данное филологами – слова и звуки, засоряющие устную речь. [1: 9]

Большинство лингвистов считают, что «слова-сорняки» используются из-за бедности словарного запаса, а сейчас на эти слова в обществе возникает «мода», поэтому их используют практически все люди. Иногда «слова-паразиты» используются для того, чтобы вспомнить что-то или потянуть время.

Существуют также звуки-паразиты. Многие люди имеют привычку, подбирая нужное слово, тянуть «э-э-э», «а-а-а» или «м-м-м». Эта привычка обычно очень раздражает слушателей [3: 54]

Чистота речи – отсутствие в ней лишних слов, слов-сорняков, слов-паразитов, которые становятся таковыми из-за частого и неуместного их употребления. Проблема эта возникла не случайно, а в связи с тем, что за последние два-три десятилетия культура русской речи населения страны катастрофически падает. Нарушение в речи литературных норм, бедность лексического запаса и грамматического строя речи, употребление грубо-просторечных, жаргонных, вульгарных, нецензурных слов, слов-паразитов и слов-сорняков, ненужных иноязычных слов и т.д. стало обычным явлением даже в речи образованной части населения, не говоря уже о «простом» народе. Не свободны от речевых ошибок и небрежностей радио- и телепередачи, спектакли в театрах, культурно-массовые мероприятия в клубах и т.д. Подобная картина чревата опасными последствиями: если не остановить этот процесс, то в конечном итоге это может привести к смерти языка. Останавливать процесс падения культуры речи нужно начинать в школе. С этой целью нужно создать в школе культ грамотной речи (в школе должна звучать только грамотная речь), воспитать у каждого ученика нетерпимость к любым речевым ошибкам; вести беспощадную борьбу с употреблением вульгарных, нецензурных, ругательских, грубых, жаргонных слов, слов-«сорняков»; культивировать активное употребление формул русского речевого этикета; ввести режим высокой речевой культуры и т.д. [2: 117].

Таким образом, слова-паразиты засоряют речь говорящего, затрудняют её понимание, отвлекают внимание от содержания высказывания. Как компьютерные вирусы разрушают операционную систему, так и слова-паразиты портят наш язык. Чаще всего слова-паразиты используются учащимися из-за скудности словарного запаса. Иногда на эти слова возникает мода, поэтому их могут использовать и ученики, не имеющие проблем с речью. Я уверен, если каждый из нас задумается над этой проблемой, то успех обеспечен. И пусть как призыв звучат слова великого русского писателя И.С. Тургенева:

«Берегите чистоту языка, как святыню. Русский язык так богат и гибок, что нам нечего брать у тех, кто беднее нас».

Есть только один путь заставить человека говорить грамотно – научить его любить свой язык.

Литература

1. Дараган Ю.В. Функции слов-«паразитов» в русской спонтанной речи. – М, 1996. – 142 с.

2. Левонтина И.Б. «О словах-паразитах» // Русский язык в школе. – 2004. – №15. – С. 68-70.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕДАЧИ КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРИ ПЕРЕВОДЕ СТИХОТВОРЕНИЙ РЕНАТА ХАРИСА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Хасянова Д., Буинский р-н, МБОУ «СОШ им. Р.З. Сагдеева», X класс

Рук. – Ягудина Г.З.

«Я считаю: если стихи переводятся на английский, немецкий, китайский, японский, они должны звучать хорошо именно по-английски, по-немецки, по-китайски, по-японски». Эти слова принадлежат народному поэту Ренату Харису. Заново создать стихотворение средствами другого языка означает создать такое произведение, которое было бы максимально похоже на оригинал. Произведения, созданные Ренатом Харисом, вызывают живые эмоции: чувство гордости за свою страну, свою малую родину, свой народ. Очень важно, чтобы такие же эмоции могли испытывать и зарубежные читатели, знакомясь с творчеством автора через переводы. Нами выдвинута гипотеза: теряют ли изначальный смысл художественно-выразительные средства при переводе на другой язык?

Итак, перевод – это своеобразный ключ для межъязыкового общения, познания культуры и языка других народов. При переводе татарского литературного произведения на английский язык надо учитывать не просто необходимость перевода, а его качество. Оба языка неродственны генетически и разноструктурны. Поэтому значение имеет не только конкретный переводимый текст, но и лингвистика, история, культура, быт данного произведения. На английский язык стихи Рената Хариса переведены известным поэтом, переводчиком Равилем Бухараевым. На русский язык – Лилией Газизовой. Чтобы понять, удалось ли Равилю Бухараеву как переводчику заново создать стихотворение средствами английского языка, чтобы оно было максимально похоже на оригинал на татарском языке и чтобы понять, достоверно ли передана информация с одного иностранного языка (татарского) на другой (английский), не искажая

ее смысл, рассмотрим примеры из нашего "Словаря языковых средств выразительности" по мотивам стихов Рената Хариса.

В переводах сохранены и точно переданы на английский язык:

анафора *They are harmed by wind, harmed by sun, harmed by settling dust.*

антитеза You cannot get to paradise by a ladder.
You cannot get to hell through a pit.

гипербола The poet is crushed by his plenty of poems.

инверсия The abode of soul is ruined.

контекстуальные синонимы It is only among men
that I play, laugh, sing and chat.
It is among deaf-mute trees and rocks that I enjoy
the beauty of silence, relaying secrets to them.

метафора In the conifers, silence abides.

метонимия Your life always moves forward.

олицетворение In the leafy trees, noisy ovations live,
In the conifers, silence abides.

риторический вопрос And you ask, why is it,
that my soil is in constant pain?

синекдоха The Tatar just bathed in daylight.

сравнение A cloud…like a white cow

эпитет Oh, summers of life!

Таким образом, проанализировав несколько стихотворений Р.Хариса на трех языках, можно сделать следующие выводы:

1. Переводчику Р. Бухараеву в своих переводах удалось передать не только слово и идею поэта Рената Хариса, но и колорит культурной жизни татарского народа.

3. Переводы стихов Р. Хариса на английский язык звучат «ярко», «не скучно». Англоговорящие читатели без особого труда смогут понять мысль поэта – автора стихов.

4. В некоторых переводах не сохраняется рифма, но правильно подобранные языковые средства выразительности делают стихотворение доступным для понимания основной идеи автора.

5. Языковые средства выразительности в переводах сохраняются, но не во всех стихах. Это можно объяснить тем, что в английском языке нет точных эквивалентов этих выражений. Поэтому переводчик использует кальку.

6. В переводе на английский и русский языки «языковые краски», созданные поэтом Р. Харисом, немного тусклее. Оригинал «звучит» ярче и острее.

«Невозможно научить поэта создавать метафоры, это – знак таланта», – сказал когда-то Аристотель. Ренат Харис, действительно, талантливый поэт. Его талант – это его слово, с присущим только ему разнообразием языковых средств. И если вы хотите открыть для себя немного другого Рената Хариса, прочтите его произведения на английском языке. И вы поймете, насколько выразительны языковые средства выразительности в его стихах и как искренне они звучат в переводах. А наш «Словарь языковых средств» поможет вам в этом.

Литература

1. Сәйфуллина Ф.С., Закирҗанов Ә.М., Минһаҗева Л.И. Татарча-русча-инглизчә әдәбият белеме сүзлекчәсе. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 2014. – 160 б.
2. Харис Р. Сайланма әсәрләр. 6 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006.

ЯКТАШ ШАГЫЙРЬЛӘРЕБЕЗ ИҖАТЫНДА КЕЧЕ ВАТАН ОБРАЗЫ

Хәйретдинова С., Буа р-ны, МБГББУ "Түбән Наратбаш ТГБМ", X сыйныф

Җит. – Шәрәфетдинова Л.Г.

Табигать турында сүз алып барганда, аны берничек тә Кеше галиҗәнапләреннән башка күз алдына китереп булмый. Якташ шагыйрьләребез Ренат Харис һәм Гөлнур Айзетуллова шигырьләрен укыганда, бу картина тулаем күз алдына килә, шуның өчен аларның әсәрләрен бу темага туры китереп ачу бик уңышлы булыр дип уйладык. Алдыбызда түбәндәге бурычлар тора: туган җирнең якынлыгын, гүзәллеген аңлый белү хисләрен камилләштерү; туган якның күренекле шәхесләре турында белемнәрне тирәнәйтү; татар халкының мәдәни-тарихи мирасын, туган як әдипләрен өйрәнүгә кызыксыну уяту.

Хәзерге көндә укучыларга таныш булмаган күп кенә шагыйрьләр бар. Укучылар аларның кайберләренең телен, иҗатын класстан тыш уку дәресләрендә, әдәби түгәрәкләрдә өйрәнәләр. Якташ шагыйрәбез булган Ренат Харис һәм Гөлнур ханым Айзетуллова шигырьләренең телен татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә өйрәнү – туган як, туган туфрак кебек төшенчәләр белән якыннан таныштыру өчен кирәк.

Кеше һәм табигать, аларның үзара мөнәсәбәте дә – Р.Харис иҗатындагы төп темаларның берсе. Табигать образы аша кеше кичерешләрен тасвирлауга багышланган шигырьләр Р.Харис иҗатында аз түгел: «Яфракларың гәрәбә...», «Коела яшел яфрак», «Җир – чәчәк», – дигәч...», «Яктылык төшә», «Өянке» һ.б. Табигатьтә җәмгыять өчен, кешеләр өчен гыйбрәтле хәлләрне күп таба әдип. Еш кына андый шигырьләрнең төп идеясен, асыл мәгънәсен символик характердагы шигъри образ аша бирергә тырыша. Ул укучыга әйтер яңа сүзе булмаганга күрә алай эшләми, киресенчә, аның әйтер сүзе артык күп,

ләкин ул укучыларның үз фантазиясенә дә урын калдырырга омтыла: хөкем, нәтиҗә чыгару укучының үзенә кала

Ренат Харис шигырьләрен укыган вакытта, якыннарына багышланганнары гел реаль вакыйгалардан гына торыр кебек, ләкин тора-бара шартлылык көчәя, хыялда гына туа алырлык хәлләр күренә. Монда табигать күренешләре зур әһәмияткә ия, чөнки төп герой – лирик герой – табигать баласы. Туганнан алып бүгенгесе көнгә кадәр ул табигать белән бәйле, табигый инстинктлар колы. Ул шуннан илһам ала, андагы бай төсләргә соклана.

Аларда табигый моң ага, йөрәккә якын алганыңны сизми дә каласың. Ул алар аша Ватан төшенчәсен ача, аның якынлыгын ачып бирә.“Өянке”гә һөҗүм, җәрәхәт ясала тора. Һәркем аны үз кирәгенә файдаланырга тырыша. Ләкин агач әрсез, бирешми. Җирдә нәселен, токымын дәвам итә. Аңардагы яшәүчәнлек, әрсезлек кешеләргә дә өлге булырлык. Бу символиканы алдынгы идеяләрнең үлемсезлегенә дә, тарихта күпне күргән халыкларга дә кайтарып калдырырга мөмкин. Әсәрдә сүз яшәү көченең, тормышның мәңгелек процесс булуы, халыкның һәм аерым кешенең ныклыгы һәм чыдамлыгы турында бара. Анда яшәүгә, тормышка омтылыштан да көчлерәк хис юк, ул үлемнән, вәхшилектән өстен дигән фикер уздырыла.

Ренат Харис әсәрләренең лирик герое җирнең иминлеге, халыкның бердәмлеге хакына яши, табигатьнең матурлыгын күреп соклана һәм ул матурлыкның, хәтта бүгенге хәтәр шартларда да, мәңге дәвам итәчәгенә зур өметләр баглый.

Шагыйрь шигырьләре – чынлап та тормыш күренешләренең олы мәгънәсен ачучы әсәрләр. Бу иҗат дөньясында фикер һәрвакыт тирәнгә, фәлсәфи катламнарга кереп китә, кеше гомере, аның рухи яшәеше проблемаларына барып чыга. Шагыйрь иҗатының поэзия өчен төп кыйммәте дә шунда: ул бүгенге шигъри сүзнең көчен арттыруга зур өлеш кертә.

Гөлнур Хәлил кызы сүз сәнгате остасы буларак, гел әзер формалар белән генә эшләми, сурәтләү чараларын үзгәртә. Аның шигырьләрен тикшергәндә, без шул үзенчәлек белән очраштык.

Чагыштыру формасы ягыннан да үзенчәлекле. Аларда күбрәк бәйлекләр катнаша: бигрәк тә, гүя, әйтерсең лә, төсле, шикелле, кебек бәйлек, теркәгеч, теркәгеч сүзләр куллана. Чагыштыру өчен аның шулкадәр күп предметларга игътибар итүе дә сокландыра.

Без мәдәниләшүнең югары биеклегенә күтәрелдек. Инде кеше табигатьтән файдаланып кына кала алмый, ул аның яклаучысы, яңадан тууда, күтәрелүдә булышчысы да булырга тиеш.Бүген кеше табигатькә

бәйле дип әйтү генә дөрес булмас иде,чөнки табигатьнең язмышын кеше дә хәл итә,ул экологик тотрыклыкны саклап калырга бурычлы.

Якташ шагыйрьләребез Ренат ага Харис һәм Гөлнур Айзетуллова иҗатларында кече Ватаныбыз образын ачыклау максатыннан, түбәндәге нәтиҗәләрне ясый алабыз: вакыт, табигать, кеше Ренат Харис иҗатында кичереш үсешен үти; шагыйрьләр иҗатында табигать сурәте метафорик күзаллау аша тасвирлана; табигать шәхеснең холкын, рухи дөньясын чагылдыра; Кеше һәм Табигать бердәм булганда гына, яшәү дәвам итәр; әсәрләренең лирик герое җирнең иминлеге, халыкның бердәмлеге хакына яши, табигатьнең матурлыгын күреп соклана.

Йомгак ясап әйткәндә, шигырьләре – заман әсәрләре, бүгенге көннең мөһим мәсьәләләрен күтәргән гыйбрәтле тормыш бизәкләре. Безгә тагын шунысы ачык: алар һәрвакыт бөтен җаны-тәне белән үзенең укучылары язмышы өчен янып яши, аларның тормыш-көнкүрешен яхшырту турында кайгырта, яшәештә булган начар гадәтләр турында искәртә; телебез, гореф-гадәтләребезне саклау һәм үстерү өчен тырышалар.

Татар шигъриятендә бу ике шагыйрь тирән эз калдыралар. Алар үзенчәлекле, кабатланмас шәхес булулары, җанга үтеп керерлек әсәрләр язулары белән кадерле. Татар милли әдәбияты фондын баетуга зур өлеш керткән иҗатларының гомере мәңгелек булыр, күңел дөньясы белән укучы арасындагы шигъри элемтә өзелмәс дип ышанасы килә.

Әдәбият

1. Айзетуллова Г. Өч мизгел. – Буа, 2012. – 76 б.
2. Харис Р. Замана эзләре: шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 256 б.
3. Харис Р. Хәбәр: шигырьләр, җырлар, поэмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 368 б.
4. Хатипов Ф. Әдәбият теориясе. – Казан: Мәгариф, 2000. – 352 б.

ФӘНИС ЯРУЛЛИН ХИКӘЯЛӘРЕНДӘ ОБРАЗЛАРНЫҢ БИРЕЛЕШЕ

Хәлиуллина Д., Казан ш., 121 нче лицей, X сыйныф
Җит. – Вәлиуллина Р.Х, Миннуллина А.И.

Татарстанның халык шагыйре, Г.Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреаты Фәнис Яруллин шигырьләр генә язып калмый, ул прозаик һәм драматург та, әкиятләр остасы һәм ялкынлы публицист та. Әдип нинди генә юнәлештә эшләмәсен, аның дөньяга, яшәешкә үзенә генә хас фәлсәфи карашы, җәмгыяткә бара торган үзгәрешләргә үз мөнәсәбәте бар. Фәнис Яруллинның иҗатындагы уңай сыйфатларның берсе – язылачак әсәр геройлары кичерешен үз җаны аша уздырып, теге яки бу вакыйгаларга бәя биргәндә тормышта тупланган бай тәҗрибәсеннән һәм ачы язмыш сабакларыннан файдаланып, шулар аша тормыш агышына объектив бәя бирә белүен әйтергә кирәктер.

Аның хикәяләрендә фикер тыгызлыгы, сюжет төзеклеге, телнең чарланган булуы сизелеп кенә калмый, киресенчә әхлаклык, мәрхәмәт һәм шәфкатьлелек кебек төшенчәләрне укучы күңелгә җиткерүдә төп вазыйфаны үти. Ә ул, әлбәттә, язучының осталыгына барып тоташа.

Әдәби тәнкыйтьтә куренекле язучының иҗаты нәкъ менә шушы яссылыкта өйрәнгән фәнни хезмәтнең булмавы куелган темабызның актуальлеген билгели.

Әлеге фәнни эшебездә без Фәнис Яруллинны хикәя язу остасы буларак образларның бирелешен тикшерүне максат итеп куйдык.

Фәнис Яруллин иҗатында халык традицияләре, әхлак проблемалары җанны тетрәндерерлек вакыйгалар эчендә сүрәтләнә. Автор хикәяләрендә хәзерге заманның характерлы проблемаларына әйләнеп баручы әхлаксызлык, халкыбызда булган матур традицияләрнең – кешелеклелек, ата-ананы зурлау, үз гаебеңне тану кебек матур сыйфатларның югала баруы өчен борчыла. Олыны-олы, кечене-кече итеп карау, авыр чакта бер-береңә ярдәмләшү безнең халкыбызны үзәге нык булган милләт итүдә зур роль уйнаган сыйфатларның берсе. Күп кенә күркәм гадәтләребез онытыла яки башка халыкларның традицияләре белән катнашып, татар халкындагы кыйммәтле сыйфатлар башлангыч чордагы сафлыгын югалта бара. Кешеләрдә хөсетлек, бер-берсеннән көнләшү кебек яман сыqфатлар өстtнлек ала башлады.

Фәнис Яруллин үз хикәяләрендә бу хәятның төрле-төрле халәтләрен һәм мизгелләрен гәүдәләндерә. Әсәрләрендә сурәтләнгәннәрне авторның гадәти күз белән генә түгел, бәлки күңел күзе белән күрүе сизелеп тора. Нәтиҗәдә, ул без тормыш ыгы-зыгысында үз мәшәкать – борчуларыбызга чумып ничектер гамьсезрәк үтеп китә торган көндәлек бик гадәти хәлләргә һәм вакыйгаларга тукталып карарга, аларга сөенергә, борчылырга һәм, гомумән, бу фани дөньяда гамьле булып яшәргә өйрәтә. Баксаң, беренче карашка бертөрлерәк һәм дикъкатьне әллә ни җәлеп итми торган көндәлек яшәешебезнең асылда һәркайсы мәгънәле һәм игътибарга лаеклы вакыйгаларга, күренешләргә һәм язмышларга бай булганын күрсәтә язучы һәм безне тирә-юнебезгә, көндәлек очрашып йөри торган кешеләргә игътибарлырак булырга өнди.

Фәнис Яруллин хикәяләрендә хатын-кыз образы аерым урын алып тора. Ул аларны яратып, иң нечкә кичерешләрен төшенеп тасвирлый.

Хатын-кызны әдип төрле ситуацияләрдә ача. Юмористик әсәрләрендә алар хәйләкәр, тапкыр; тормыш-көнкүреш әсәрләрендә – акыллы, эшчән, сабыр; романтик әсәрләрендә хисчән, саф, ниндидер

биеклеккә омтылучы итеп тасвирлана; кайвакыт бераз идеаллаштыруга да урын бирелә.

Фәнис Яруллин әсәрләрендә хатын-кыз тормышында чор китереп чыгарган мәсьәләләр кузгатыла һәм шуңа кагылышлы әһәмиятле идеяләр күтәрелә. Ул идея герой тарафыннан әйтелгән афоризм булырдай сүзләр белән ныгытыла, һәм Фәнис Яруллин хатын-кызларның тормыштагы кыйбласын билгели.

"Сандугач баласы" хикәясендәге Әнсәрия, үз анасы ташлап киткән авыру малайның йөрәгенә зур сабырлык белән юл сала һәм "Әни" исемен яулый алган хатын, улын: "Яхшылыкны барлык җан иясе дә аңлый. Менә күрерсең, киләсе елга безнең бакчага бер генә кош ояламас әле", – дип юата.

"Бөек сер" хикәясенең героинясы – үсмер кыз Ләйсән фәлсәфәсе үзе матурлык: "Үзенә, киләчәк бәхетенә ышанмаган кеше – сукыр кеше. Андыйлар хакыйкатьне капшап кына табалар. Ә моңа күпме вакыт үтә, хәтта гомере җитмәскә мөмкин", – ди ул бер урында. "Зур мәхәббәт кешегә тормыш кебек бер генә бирелә, аны югалтмаска, гел үстерергә кирәк", – дигән сүзләрне дә шушы героиня әйтә. Шул рәвешле автор яшь героинясы авызыннан укучысына бәхетле булуның бик мөһим бер ысулын җиткерә.

Ф.Яруллин үзенең хикәяләрендә кызыклы гына стилистик алымнар куллана. Аларга бигрәк тә тавышларны төсләр белән бирү, әсәрләрендә эстетик зәвыкка, гаделлеккә игътибар итү, тышкы күренешләр белән артык мавыкмыйча, психологик моментлар аша кичерешләрне ачу, иҗатына мистика алымнары кертеп җибәрү һәм шуларны реаль җирлектән аермыйча типиклаштыру торган саен авторның иҗатында киңрәк урын ала. Мондый эзләнүләре һәм табышлары белән Фәнис Яруллин, гомумән, татар хикәясе үсешенә дә зур өлеш кертә.

Әдәбият

1. Яруллин Ф. Җилкәннәр җилдә сынала. – Казан: Татар. кит. кәшр., 1973. – 116 б.
2. Яруллин Ф. Сайланма әсәрләр: 3томда. – Казан: Мирас., 1994. – 2 т.: хикәяләр, очерклар. – 550 б.
3. Яруллин Ф. Туган көн бүләге: Хикәяләр. – Казан: Татар. кит. кәшр., 1985. – 184 б.

МӨХӘММӘТ МӘҺДИЕВ ӘСӘРЛӘРЕНЕҢ РУСЧАГА ТӘРҖЕМӘЛӘРЕНДӘ ФРАЗЕОЛОГИЗМНАРНЫҢ БИРЕЛЕШЕ

Хәнәфиев Т., Саба р-ны, Олы Кибәче урта гомумбелем бирү мәктәбе, X сыйныф

Җит. – Сафина С.З.

Фәнни эшне башкарган вакыттагы максатым М. Мәһдиев әсәрләрендәге фразеология белән рус фразеологиясен чагыштырып карау иде. Бурычларым – әсәрне тулысынча укып чыгу, фразеологик әйтелмәләрне җыю, татар һәм рус телләрендәге мәгънәләре һәм

төзелешләре ягыннан тикшерү. Моның өчен ике әсәр янәшә укылып барылды, татар фразеологиясенең рус телендә ничек бирелүе карточкаларда теркәлде

Язучының "Кеше китә – җыры кала" повесте Юрий Галкин тарафыннан русчага тәрҗемә ителгән. Эшемдә Нәкый ага Исәнбәтнең 2 томлык сүзлеге төп кулланма булды.

Мин – авыл баласы. Җырлы моңлы, искиткеч гүзәл табигатьле Саба районының Төбәк авылында дөньяга килгәнмен. Авылымның челтерәп аккан чишмәләре, борылмалы инешләре , елның һәр фасылында да шаулап торган серле нурларын каршылаучы мәчет манарасы – болар барысы да минем йөрәгем түрендә. Чөнки мине әби-бабайларым, әти-әниләрем туган якның матурлыгын күрә, аңлый белүче, туган телен өзелеп яратучы итеп тәрбияләргә тырышалар. Үз халкымның яшәү рәвеше, гореф-гадәтләре, туган телемнең аһәңле яңгырашы каныма сеңә бара. Тел – кешелек җәмгыятендәге гаҗәеп үзенчәлекле, катлаулы һәм гаять әһәмиятле күренеш. Аның кайсы гына өлкәсен алып карасаң да, кызыклы һәм шул ук вакытта мөһим фактларга тап буласың, әллә никадәр яңалыклар ачасың. Дөньяны танып-белү кебек үк телне өйрәнүнең дә ахыры-чиге юктыр.

Ә язучы М.Мәһдиев иҗаты белән чын-чынлап кызыксынуым 6 нчы сыйныфта "Без – кырык беренче ел балалары" әсәрен укыганнан соң башланды. Әсәрдә безнең яшьтәге малай-кызларның җиңү сәгатен якынайту өчен ничек итеп тырышулары үзенә күрә бер төрле алымнар белән кызыктыргыч, сихри итеп бирелә. Үзеннән үзе шул балаларга булышасы, ярдәм итәсе килә. Әйе, язучының теле, язу стиле башка язучылардан аерылып тора. Аның әсәрләрендә башыннан ахырына кадәр сузылып баручы сюжет сызыгы очратмыйсың. Автор бер вакыйгадан икенчесенә, бер дәвердән икенче дәвергә җиңел күчеп йөри.

Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә фразеология – билгеле бер телгә хас тотрыклы тәкъбирләр, фразеологизмнар җыелмасы дип бирелә. Бу эшне тикшергәннән соң түбәндәге нәтиҗәләр ясалды. "Кеше китә – җыры кала" повестенда барлыгы 119 фразеологик әйтелмә кулланылган, тәрҗемәче тарафыннан шуның 76 сы тәрҗемә ителгән.

Әгәр эшемне бүлекләргә бүлеп, нәтиҗә ясасак, түбәндәгеләрне күзәтергә мөмкин:

1. М.Мәһдиев фразеологиясе белән рус фразеологиясенең сүзгә-сүз туры килгән 18 очрагы күзәтелде. Мәсәлән: чыгырыннан-чыгарды – вывели из себя; борын салындыру – вешать нос; караш ташлады – бросил взгляд; кулы җиңел – легкая рука; җылы сүз – теплое слово;

борын төбеннән – из-под носа; ике ут арасында – между двух огней; теле ачылу – развязался язык; теш ыржайту – скалив зубы; күз ачып йомганчы – в мгновение; югалып калу – растерялся.

2 .Фразеологик әйтелмәләр юкка чыккан 34 очрак теркәлде. Мәсәлән: әкәмәт ясау, җиң сызгану, кәеф-сафа кору, кырт кисү, телләренә шайтан төкерү, уҗым бозавы, теле-телгә йокмау, тәгаен генә, шом салу, кылына чиертү, кибәш-табыш, сабыр канаты сыну, тишекле бер тиен, йөрәккә тоз салу, суга төшкән тавык кебек, шырпыланып алу, чатыр-чабу, эт итеп сүгү, сүз кату.

3. М.Мәһдиев фразеологиясе белән рус фразеологиясенең бер сүзе (өлешчә) туры килгән 34 очрак күзәтелде. Мәсәлән: авыз күтәрү – разинув рты; каты булу – строг; җае чыгу – нашелся выход; ярага тоз салу – нашатырь в рану; алыш-биреш – дача-отдача; юк-барга – из-за пустяка; җиде кат җир астыннан – из-под земли; хәсрәткә бату – утонув свои печали; үпкә тамак төбенә күтәрелү – комок поднялся к горлу.

4. Тәрҗемәдә фразеологик әйтелмәләрнең мәгънәләре генә бирелгәннәре бар. Аларның саны – 10. Мәсәлән: уҗым бозавы – олух; телгә килү – хотел сказать; ык-мык итү – не знали, что и отвечать; ябышып чыгу – вышла убегом; җәнҗал чыгару – заявил; исәп йөртү – подумывать.

5.Фразеологик әйтелмәләрнең бер урында тәрҗемә ителеп, икенче урында тәржемә ителмәгәннәре бар. Алар 4 очрак: теш ыржайту; онеметь; караш ташлау; чыгырыннан чыга.

Гомумән, югарыда күрсәтелгән өлешләргә бүлеп карап чыкканнан соң түбәндәге фикерләр туды. Тәрҗемәче тарафыннан фразеологизмнар бик аз тәрҗемә ителгән. Безнең милли телебез, сүз байлыгыбыз, әлбәттә, рус укучысына тулысынча җиткерелмәгән. Шунлыктан әсәрнең эчтәлеге дә, язучының язу стиле дә аз сакланган. Тәрҗемәче никадәр оста, тәҗрибәле булмасын, ул рус укучысына кыр чәчәкләре урынына кәгазь, ясалма чәчәкләр тоттыра. Минемчә, татар теленең, Мөхәммәт Мәһдиев теленең матурлыгы югала, ә Мөхәммәт ага теле ул – милли байлыгыбыз. Аның сурәтләү чараларының палитрасы, тел бизәкләре кабатланмас вә тутыкмас көзгебез түгелмени? Әдипнең әдәби осталыкка өйрәтүдәге шифалы йогынтысы күмелеп калмасын, югалмасын иде. Аннан киләчәк буын язучылары да үрнәк алып яшәсеннәр иде.

Әдәбият

1. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. 2 томда, 1-2 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 365 б.

2. Мәһдиев М.С. Кеше китә – жыры кала. – Казан: Татар китабы, 1996. – 315 б.

3. Магдиев М.С. Летят гуси. Роман и повесть / Пер. с татарского Ю.Галкина. – М: Современник,1979. – 450 с.

ТЕЛ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Хәсәнова Ф., Зәй р-ны, МБОУ «6 нчы номерлы Зәй урта гомумбелем бирү мәктәбе», XI сыйныйф
Җит. – Романова Г.Н.

Мода дигән күренеш кием-салымга гына хас түгел. Сүзләр дә модага иярә. Ислам дине үтеп кергәч, телебезгә гарәп сүзләре агыла башлаган, гарәп сүзләре модага кергән. Гарәп сүзләре катнаштырып сөйләү, язу кешенең укымышлылыгын, дәрәҗәсен билгели торган күрсәткечкә әверелгән. Шунысы кызык: еллар узган саен, бу мода көчәя генә барган. Кайбер галимнәребез, язучыларыбыз арасында бөтенләй гарәп телендә язуга күчү дә булмаган түгел. Татар телендә дә, гарәп телендә дә язучыларыбыз да булган – әллә кая еракка барасы түгел, XIX гасыр галиме Шиһабетдин Мәрҗанине генә искә төшерик.

Гарәп-фарсы сүзләрен язу шул дәрәҗәгә җиткән ки, “татарча” язган кайбер шагыйрьләрне, язучыларны мәдрәсәдә укыган укымышлылар гына иркен аңлый алган. Утыз Имәнинең аерым шигырьләрендә гарәп-фарсы алынмалар 70-80 процентка җитә.

Шул заманның тел остасы шагыйрь Габделҗаббар Кандалый, мулла булса да, гарәпчелек модасына иярмәгән,татарча матур, йөгерек телдә яза белгән. Гарәп сүзләрен урынлы-урынсыз сибеп кенә укымышлы да,зыялы да булып булмасын мулладан башка кем яхшырак аңласын!

К.Насыйри, Г.Тукай, Г.Камал кебек язучыларның башлангыч чор иҗатларында гарәп-фарсы сүзләре күп булган. Соңыннан алар гади халыкка да аңлашыла торган телдә иҗат итә башлаганнар. XX гасыр азагында башланган үзгәртеп кору чоры әдәби телгә үзгәрешләр алып килә. Сәяси-икътисади язмаларның теле чит сүзләр белән чуарлана.

Кайбер авторларда рус-европа алынмалары, икенче берәүләр язмасында гарәп-фарсы алынмалары өстенлек итә. Соңгы вакытта гарәп-фарсы алынмаларын файдалану модага керде. Бер үк автор, бер үк язмада бер үк төшенчәне аңлатыр өчен, әле гарәп-фарсы, әле рус-европа сүзләрен кулланып, синонимик байлыктан файдаланып калу очракларын да күзәтергә мөмкин.

Әдәби телне бигрәк тә, публицистика “чуарлый”. Публицистика теле чит сүзләргә аеруча бай, ул аларны мул “сибә”. Политик, экономик мәсъәләләрне яктырткан язмаларның күбесе рус теленнән тәрҗемә ителгәнгә күрә һәм тәрҗемәченең, филолог булып та, политик, экономик мәсъәләләрнең асылын тирән аңлап җиткермәгәнгә күрә, чыганак телнең сүзләре һәм сүзтезмәләре турыдан-туры бу

язмаларга үтеп керә, яртысыннан артыгы чит сүзләрдән булган җөмләләр артканнан-арта бара.

Икенче яктан, публицистикада тагын “миллилек” өчен тырышып, рус-европа сүзләрен “үз” сүзләребез белән алыштыру модага әйләнде. Тик аларның күбесе яңадан ... чит тел сүзләре булып чыгалар. Кайчандыр публицистика рус-европа сүзләреннән файдалана иде, хәзерге публицистика гарәп-фарсы сүзләрен кыстыра. Аның бер сәбәбе журналистның телләрне белмәве.

Онытылган татар сүзләрен якты дөньяга чыгарам дип белеп, революция еллары алдыннан модада булган гарәп сүзләрен казып чыгаралар, мәсәлән: *политика – сәясәт, революция – инкыйлаб* һ.б. Алай гына да түгел, телебездә бер мәгънәдә актив кулланылышта йөргән гарәп сүзенең әллә кайчангы, онытылган мәгънәләрен куллана башладылар.

Татар теленең нинди булырга тиешлеге, ягъни әдәби тел мәсьәләләре 20 гасыр башында зур бәхәсләр кузгаткан. Берәүләргә гарәп сүзләрен күп кушып язу ошый, икенчеләре төрекчәлекне яклый, мәгърифәтчеләр чын татар теле белән сөйләшү, язу ягында. Хәзер дә шул бәхәсләргә охшаган фикерләр матбугатта күзгә ташлана: берәүләр татар матбугаты телендә гарәп-фарсы сүзләренең артык күбәеп китүеннән зарлана, икенче берәүләр бу сүзләрнең “милли” бизәк булып, телдә үсеп баруын яхшы дип таба, өченче берәүләр рус-европа сүзләрен файдалануга каршы чыга.

Г.Тукай телне халык җырларыннан өйрәнергә кирәклеге турында яза: “Халык җырлары чын үзебезнеке генә булганга, анда читтән гарәп, төрек, сарт кебекләрнең тәэсире булмаганга, мин аларга әһәмият бирәм һәм мәхәббәт итәм”. Тел белгече Гали Рәхим Тукай турында: “Ул күңелдә эз калдырырлык сүзләрне бер дә мәшәкатьсез таба, чөнки ул аларны төпсез кое шикелле булган халык теленнән чүпли”, – дип язган. Г.Ибраһимов та: “Татар әдәби теленең иң төп нигез материалы үзебезнең ана телебездән алынырга тиешле. Татарчада сүзләр була торып, болар урынына башка һичбер телдән һичбер сүз кертелмәсен”.

Телнең чисталыгы өчен көрәш – үзе бер мөһим проблема. “Телне бозмыйча, дөрес итеп, фикереңне җиткереп сөйләшү ул – кешенең әдәп, культура билгесе”, – дип язган Хәсән Сарьян. Бүгенге көндә телебездәге ялгышларның күбесе татарларның, нигездә, ике телле булуы, ягъни туган телләрендә дә һәм рус телендә дә сөйләүләре, язулары белән бәйле. Рус телендә эш итә торган татар кешесе еш кына үзе дә сизмәстән туган теленә урынсызга рус сүзләре китереп кертә. Татар теленең үз сүзләре яки күптән үзләштерелгән, аңлаешлы гарәп

алынмалары була торып та, кирәксезгә рус сүзләре куллану очраклары, телне бозуга китерә.

Шулай итеп, күп гасырлар буе татар теленә керә барган гарәп һәм фарсы алынмалары татар теленең лексикасында шактый урын биләп тора. Мәшһүр язучыбыз Ә.Еники болай дип яза: “Сүз, теләсә нинди телдән керсә дә, безнең тел кагыйдәләренә буйсынып, үз урынын тапкан икән, аның яшәргә хакы бар. Мәгәр телдә мәгълүм бер тәртип сакланырга тиеш. Бигрәк тә рәсми дәүләт телен ныклы бер нормага кертергә кирәк. Телебез бай, дөрес, нәфис булырга тиеш. Алынмаларга мөнәсәбәт мәсьәләсен һәр очракта конкрет хәл итәргә кирәк. Әмма бер нәрсә бәхәссез: телнең үзендә кирәкле сүз була торып, аның урынына алынма сүз куллану урынсыз.

Хәзерге икетеллелек шартларында тел, сөйләм культурасы, миллителнең чисталыгы мәсьәләләре үзәктә тора. Кирәксезгә рус сүзләре кулланып сөйләшү әдәпсезлек, тәртипсезлек билгесе икәнен истән чыгармаска кирәк.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтәсе килә: телебезне саклау һәм үстерүгә игътибарны арттырырга, телебез чуарланмасын өчен, ике телне дә яхшы үзләштерергә, һәр телнең үзенә генә хас үзенчәлекләрен өйрәнергә кирәк.

Әдәбият

1. Абдуллина Р.С. Стилистика һәм сөйләм культурасы мәсьәләсе. – Яр Чаллы,1997. – 128 б.

2. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. – Казан: Мәгариф, 2002. – 407 б.

II кисәк.

ИЗУЧЕНИЕ ОНОМАСТИКИ В ПИСЬМАХ КАЗАХСКИХ ХАНОВ: ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

Авалиев А., КазНУ им. Аль-Фараби, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Кортабаева Г.К.

Официально-деловые документы XVIII в, написанные как на русском, так и на чагатайском языках, заключают в себе обширные материалы по тюркским и русским топонимам. Собственные имена всегда были предметам изучения лингвистов, и к настоящему времени опубликовано немало трудов, посвященных топонимии. Материалы по исследованию онимов в письмах казахских ханов служили географические карты, историческая и художественная литература, сведения информантов. Изучение ономастики позволяет проследить этапы исторического развития, этнокультурные контакты, определить особенности исторической географии, хозяйственно-культурного уклада населения. Материалом для данной статьи послужили письма казахских ханов, написанные русским государям, в ходе переписке с российской администрацией ханами обсуждались вопросы военных действий, политических событий, торговли с соседними регионами. Письма ханов отличаются разным содержанием и объемом. Анализ топонимов сопровождается примерами из текстов, основная часть топонимов, встречающихся в ханских письмах, это гидронимы – названия водных объектов, и ойконимы – названия населенных пунктов. В письмах упоминаются известные реки ايديل ‘Волга’, ايرطيس ‘Иртыш’, ايشيه ‘Ишим’, توبول ‘Тобол’, протекающие как на территории Казахстана, так и на территории России. Название реки ايديل *(Идель)* ‘Волга’ имеет тюркское происхождение, крупнейшая в мире река Волга, протекающая по европейской части России и впадающая в Каспийское море, имела и до сих пор имеет как русское название, так и тюркское, которое происходило от названия народов проживающие по ее берегам (казахское – *Еділ*, татарское – *Идель*, чувашское – *Этел*, башкирское – *Идель*). Из письменных источников средневековых авторов X в. известно о реке Итель и одноименной столице Хазарского каганата, расположившейся в низовьях реки Волга (Ителя) [1: 92]. В письмах гидроним встречается в основном как географическое название: ايديلدان ايريلدی هالق سبيبلی شول *(šol sebeble halq Ideldan ayrildi)* ‘поэтому народ покинул Идель’, ايديلدا اورنالاستی *(Idelda urnalašti) расположились у реки Идель,* ايديل نيهريرين يزروردو *(Idel nehridan yűzdűrdű)* плыли по реке Идель. Река ايرطيس Иртыш левый приток Оби, название в форме Артис упоминается в древнейших памятниках рунического письма VI-VII вв. На карте Герберштерна (1549 г.)

впервые под собственным именем иностранной литературе выступает Иртыш. Толкование приводится В.П. Семеновым: «*Ир* – по-киргизски означает «земля», *тыш* – «рыть». На казахском языке имеет название Ертіс, Е. Койчубаев объясняет значение Ертіс от тюркского – *артыш* «перевал». В персидских источниках река Иртыш состоит из двух компонентов: *Ир* и слова *тыс/чис/сис/сес* (река) и означает «река с бурным стремительным течением» [2: 40]. Письмо Нуралы хана, адресованное российской императрице Екатерине II, говорится, что по данной территории султан Елфайыз имел свою ставку: ايرطيش نيهريدى لفايز صولطانين هالقى ...قالوپ – *Al-Fayuz sultanin halqi…Itriš nehrida qalmuš)* – ‘ставка Аль-Файыз султана ... остановилась у реки Иртыш’. Река ايشيه Ишим – река в Казахстане и России, левый и самый длинный приток Иртыша. Народное предание рассказывает, что название реки Ишим получило от имени сибирского хана Кучума Ишима, который утонул в безымянной реке, в позднее время в его честь было названа река Ишим. С татарского слово *ишимак* переводиться как «разрушающий». По мнению Е. Поспелову казахское название Есиль, имеет древнетюркское происхождение йешиль – «голубая». بويوندا ايشيه *(İšim boyunda) вдоль Ишима,* ايشيهدان وتتو *(İšimdan uttu)* перешли реку Ишим [3: 104]. Река توبول Тобол – левый приток реки Иртыш, протекает в Кустанайской, Курганской и Тюменской областях РФ. Исследователи дают несколько характеристик название реки Тобол. Одна из версии происхождения от казахского слово *ту – «знамя», «знак»* в сочетании с глаголом *бөлу* – «делить», «разделить», что вместе означает «граница», «разграничительный знак» т.е. «пограничная река», поскольку Тобол когда-то был пограничной рекой какими-то народами; и татарское слово *табылу* – «находиться». Другая версия имеет следующее объяснение, лингвистически, исторически и географически версии о сходстве слова с казахским *тобылки* и татарским словом *тубылги* – «таволга». В письмах часто упоминаются ойконимы. Один из часто употребляемых городов является اورينبور Оренбург, город был построен в 1735 г. Во время царствования Анны Ивановны, на устье Ори была построена крепость, ее назвали «крепость на Ори» по-немецки – Orenburg, где слово *бург* – «крепость», «укрепленный город», *Орен* – немецкая форма названия реки Орь. Гидроним *Ор* имеет тюркское происхождение, в казахском и других тюркских языках *ор* – «канава», «ров» [5: 138]. Город был крупным торговым центром Российской империей со Средней Азией, также город имел помимо торговли, стратегическое и дипломатическое значение.

В заключении можно отметить, что изучение ономастики по материалам из архивных источников, способствуют пониманию

многих событий прошлого. Результаты настоящего исследования показывают, что названия рек и населенных пунктов, природно-географических объектов как в зеркале отражаются политические и этнокультурные процессы. В связи с этим перспективными являются сравнительные историко-этнографические исследования не только топонимии, но и антропонимики и ономастики в письмах казахских ханов адресованных разным правителям.

Литература

1. Аспандияров Б. Этимология некоторых топонимических названий (к вопросам исторической топонимики). // География в школах и вузах Казахстана. – 2007. – №2. – С. 38-43.

2. Ержанова Ұ. Ақжайық өңірінің топонимиясы: тарихи-этнолингвистикалық зерттеу. – Алматы: «Арыс», 2001. – 174 б.

3. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1974. – 275 с.

4. Матвеев А. К. Географические названия Урала: Топонимический словарь. – Екатеринбург: Сократ, 2008. – 352 с.

5. Пачкалов А. В. Средневековые города Нижнего Поволжья и Северного Кавказа. – М.: КноРус, 2018. – 180 с.

ОБУЧЕНИЕ АУДИРОВАНИЮ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Авхадиева З., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова

Основная форма человеческого общения – это речь, она реализуется через речевую деятельность. Аудирование, говорение, чтение и письмо являются основными видами речевой деятельности и взаимодействия людей в процессе вербального общения. Термин «аудирование» был введен в 1950 году американским психологом Доном Брауном в его работе «Teaching Aural English». Он и некоторые другие исследователи обозначили его как процесс восприятия и понимания слышимой речи. Аудирование – это вид специфической человеческой деятельности. Ее основу составляет процесс смыслового восприятия аудиоинформации. По мнению И.А.Зимней, слушание как вид речевой деятельности характеризуется тем, что:

· осуществляет непосредственное устное общение;

· к нему формируется наследственная предрасположенность или генетическая готовность;

· является условием говорения и письма;

· выступает в качестве ответных реактивных процессов;

· является рецептивным видом речевой деятельности;

· является внешне невыраженным процессом внутренней активности, вызванной необходимостью формирования и формулирования мысли;

· определяется как внутренний вид речевой деятельности [1: 41-45].

Аудирование, как и другие виды речевой деятельности и любая деятельность человека в целом, обладает своей своеобразной горизонтальной структурой. И.А.Зимняя выделяет в аудировании три фазы: мотивационно-побудительную, исследовательскую (аналитико-синтетическую) и исполнительскую (реализующую). А.А.Леонтьев предлагает выделить еще и фазу контроля. Рассмотрим каждую фазу подробнее.

1) Мотивационно-побудительная фаза – это начальная фаза, которую приводит в движение коммуникативная задача. Перед аудированием ученикам надо сообщить о том, что они будут слушать и что им конкретно нужно услышать, запомнить. Мотив может создаваться интересной экспозицией, беседой о теме произведения, о его авторе. Мотивы для восприятия и понимания в естественном общении – это тема общения, манера общения самого собеседника, его умение привлечь внимание слушающего и т.д.

2) Аналитико-синтетическая фаза является самой основной частью аудирования, которая предполагает организацию средств и способов осуществления деятельности. На этом уровне происходят восприятие и переработка услышанной информации. Именно здесь происходит умозаключение, то есть результат понимания, который осуществляется с помощью таких механизмов, как слуховая память, прогнозирование, идентификация и другие.

3) Исполнительная фаза аудирования внешне не выражена, все вышеперечисленные процессы, включая и сам результат аудирования, носят скрытый характер. Поэтому мы можем сказать, что реализующая фаза в аудировании сливается со второй фазой. В реальном общении результат аудирования (понимание или непонимание), обычно остается скрытым. А в учебной ситуации, для того, что обучать этому виду речевой деятельности, результат аудирования необходимо сделать наблюдаемым. Именно поэтому фаза контроля тоже является очень важной, в ней понимание выносится во внешний план. Учителю нужно добиваться обратной связи: он должен узнать удалось ли ученикам решить коммуникативную задачу. По данным ученых, восприятие речи на слух и ее понимание занимает на уроке довольно большое место: около 40-60 % [2: 17-18].

В настоящее время принята стратегия обучения одному виду речевой деятельности через другой, поэтому, говоря о любом виде речевой деятельности, следует рассматривать каждый из них с двух главных позиций: как цель обучения и как средство обучения. Так, целью обучения аудированию является формирование у учащихся навыка воспринимать

различные виды речи (монологическая, диалогическая) на иностранном языке на слух, распознавать и понимать ее. В качестве средства обучения иностранному языку аудирование можно использовать:

· как способ введения нового языкового материала и средство его запоминания;

· в процессе создания прочных слуховых образов языковых явлений в единстве;

· в процессе развития фонетических, грамматических и лексических навыков у учащихся.

Аудирование – это сильное средство обучения, которое помогает овладеть звуковой стороной иностранного языка. Ученики усваивают речь через имитирование. Также аудирование помогает при усвоении лексического состава языка и его грамматической структуры, облегчает овладение говорением, чтением и письмом. Практический опыт обучения иностранному языку показывает, что слушание можно определить как один из самых сложных видов речевой деятельности. Сложность аудирования характеризуется рядом причин. Во-первых, во время устного общения мы слушаем высказывания других людей только один раз. Во-вторых, речь каждого человека индивидуальна, ее невозможно подстроить под свой уровень понимания [3: 124].

Таким образом, аудирование как вид речевой деятельности играет огромную роль на начальном этапе изучения иностранного языка и служит эффективным средством обучения языку, несмотря на то, что процесс овладения им имеет сложный механизм восприятия и обработки информации.

Литература

1. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М.: Просвещение, 1985. – 160 с.

2. Бредихина И.А. Методика преподавания иностранных языков: Обучение основным видам речевой деятельности: учеб. пособие. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018. – 104 с.

3. Солововa Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. 4-е изд. – М.: Просвещение, 2006. – 239с.

КУЛЬТУРА РЕЧИ В АСПЕКТЕ МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ ТИПОЛОГИЧЕСКИХ КОНТРАСТОВ

(на материале русского и узбекского языков)

Азимова А., БухГУ, студент II курса

Науч. рук. – Розикова Н.Н

Основными целями культуры речи как учебной дисциплины нам представляются следующие: 1) усвоение языковых норм; 2) обучение языковому мастерству, уместности данного варианта в той или иной ситуации, варьированию лексем в зависимости от целей коммуникации. В условиях Узбекистана существует серьезная

сложность в создании действенных учебников и пособий по данной дисциплине: в студенческих группах с русским языком обучения уровень знания русского языка зачастую бывает неровным – часть студентов владеет лексикой и нормами русского языка свободно и на достаточно высоком уровне, но в технических и гуманитарных вузах немало и студентов со слабым уровнем подготовки по русскому языку. В таких случаях считаем необходимой модификацию учебной программы «Культура речи» и разработку системы упражнений с учетом реальной подготовки студентов и сложностей, проистекающих из типологических контрастов русского и узбекского языков. Целью данной статьи является выделение аспектов русской морфемики, словообразования и морфологии русского языка, представляющих особые сложности для узбекских учащихся в связи с наличием в их родном языке ярких типологических контрастов [1]. Для узбекской морфемики характерны стабильность фонетического состава корней и аффиксов, четкое и относительно легкое проведение морфемных границ, стабильность семантики формантов. Для русской морфемики характерно асимметричное соотношение формы и содержания основ и формантов. Флексии русского языка – это не только грамматические морфемы, они играют большую роль в процессах словообразования, так как являются обязательной составной частью суффиксального форманта или выступают в качестве самостоятельного форманта при субстантивации и нулевой суффиксации. Морфем такого класса в узбекском языке нет, в нем четко разграничены словоизменительные и словообразовательные морфемы. Для русского языка как флективного закономерно широкое использование словообразовательных средств для выражения стилистической оценки. Русский и узбекский языки относятся к языкам с развитыми системами словообразования, причем наибольшее сходство проявляется в субстантивных подсистемах словообразовательных систем обоих сопоставляемых языков. Однако в плане организации способов словообразования выявляется принципиальный алломорфизм сопоставляемых языков. В «Русской грамматике» выделяются следующие способы словообразования: суффиксация, префиксация, постфиксация, префиксально-суффиксальный способ, префиксально-постфиксальный способ, суффиксально-постфиксальный способ, субстантивация, чистое сложение, сложение в сочетании с суффиксацией, сращение, аббревиация [2]. В узбекском языке выделяется 4 способа словообразования: суффиксация, префиксация, сложение, аббревиация, причем термин «суффиксация», широко используемый, например,

А.А.Азизовым [4], представляется не вполне соответствующим для агглютинативных языков.

В свете типологического контраста флективных и агглютинативных языков более подходящим для посткорневых формантов последних является термин «постфикс».

Для узбекского словообразования не характерны смешанные способы словообразования, менее разнообразны разновидности способа сложения. Такое расхождение в количестве и сущности способов словообразования в русском и узбекском языках вполне закономерно и отражает специфику детерминант сопоставляемых языков: для флективного русского языка следует отметить принципиальную множественность способов словообразования, причем тип русского словообразования можно в целом определить как флективный, поскольку система флексий входит в большинство формантов. Ограниченное число способов словообразования в узбекском языке полностью соответствует детерминанте узбекского языка, экономному и компактному использованию формантов в процессах словообразования. Вследствие отсутствия флексий как класса морфем узбекское словообразование может быть охарактеризовано как чисто аффиксальное. Большую сложность для узбекских учащихся с недостаточной подготовкой по русскому языку представляют производные семантических и формально-семантических разрядов, отсутствующих в узбекском языке, например, существительные со значением женскости и невзрослости, приставочные глаголы (при наличии субстантивных приставок в узбекском языке полностью отсутствуют глагольные), конфиксальные производные [3]. Перечислим наиболее проблемные для усвоения узбекскими учащимися темы русской морфологии. Грамматические категории рода и одушевленности, дающие проекцию на синтаксические нормы согласования, с чем связан высокий процент речевых ошибок узбекских учащихся. Категория падежа вследствие флективного выражения, многотипности склонения существительных в русском языке на фоне строго однозначного выражения падежных значений ограниченным набором аффиксов. Грамматические категории вида и залога, их семантика и формальное выражение.

Причастия русского языка, поскольку причастия узбекского языка более однотипны. Таким образом, обилие типологических контрастов на морфемном, словообразовательном и морфологическом уровнях (с проекцией на синтаксический уровень) связано с особыми сложностями в усвоении норм русского языка и требует особого внимания при составлении программ дисциплины «Культура речи», а

также разработки продуманной, компенсирующей языковые контрасты системы упражнений.

Литература

1. Азизов А.А. Сопоставительная морфология русского и узбекского языков. – Ташкент: Укитувчи, 1983. – 187 с.

2. Казакова О.П. К проблеме типологии словообразовательных систем славянских и тюркских языков. Русский язык в национальной школе. – М., 2009. – 54 с.

3.Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: дооктябрьский период. – М.: Наука, 1972. – 344 с.

4.Улуханов И.С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. – М.: РАН, 1999. – 222 с.

ҰЛТ ҰСТАЗЫ – АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕМЕЛІК МҰРАСЫ

Айдархан А., Абай атындағы ҚазҰПУ, IV курс студенті

Ғыл. жет. – аға оқытушы Бақбергенова Р.Қ.

«Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек» [1: 4]. Қазақ тілі – қазақтың жаны. Қазақ тілінің қалыптасуы жолында аянбай еңбек еткен ұлт ұстазы – Ахмет Байтұрсынұлы болды. Ахмет өмірінің алғашқы баспалдақтары бала оқытудан бастау алады. 1922 жылдың тамызында Ташкентке барған сапарында қазақ халқының көрсеткен құрмет-қошеметіне: *«Мен халық мұғалімімін. Оқуым көп емес, аз, бірақ білімімді халық мақсаты үшін жұмсағаным рас. Оның да себептері бар... Мені тудырған – заман, патша заманының зұлым саясаты, зорлығы, зомбылығы, қорлығы...»* [3: 5] – деген еді өз уақытында ғалым. Ол ағартушылық жолға түскенде қазақ балалары оқитын оқулық болмаған, сол кезеңнен бастап, барша халықты оңтайлы әдістермен сауаттандыруды, оқу-құралын жазуды мақсат етеді.

Әдіс дегеніміз – педагогика ғылымында жеке пәнді оқытудың тиімді әдістерін зерттейтін сала. Халқымызда баланың сауатын ашу, шешендікке баулу сынды әдістемелерінің ұлттық дәстүрлері ежелден болған. Қазақ тілін оқыту әдістемесі – бүгінде ғылымның жеке саласы. Ғылымның тууының көш басында Ахмет Байтұрсынұлы тұр. Ғалымның ұлттық тілді оқытуға бағытталған әдістемелік мұраларына: «Оқу құралы», «Тіл құрал», «Баяншы», «Әліппе астары», «Сауат ашқыш», «Тіл жұмсар», «Нұсқаушы», және «Баулу мектеп», «Дыбыстарды жіктеу», «Қай әдіс жақсы?», «Жалқылау» (айырыңқы әдіс) туралы мақалаларын жатқызамыз.

Ғалымның 1928 жылы жарияланған «Қай әдіс жақсы?» деп аталатын мақаласында: «Әдіс керекшіліктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы, жаман болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай» – деп жазды [1: 3]. Бұл еңбегінде балаларға қандай жолмен, қай әдісті

қолданып оңтайлы білім беруге болады, осылардыегжей-тегжейлі талдап көрсетеді. Әр сөздің оқуы мен жазуын білдіруде «Жалқылаулы-жалпылау» әдісі деп көрсете келе, оның «Шағын сөзді» түрі «Жазу-оқу» түрі, «Дыбысты әдіс» деген түрлерін бөліп береді [1: 4] Әрбір дыбыс, буын, құралатын сөз, олардың қолдану орнына, жазылуы мен оқылуына түсінік беріп, былай дейді: «Жұрт өзінің тілінің, емлесінің жүйесіне қарай түрліше ыңғайлап қолданады. Сондықтан, пәлен әдіс, түген әдіс деп түрлі атпен аталады. Атына қарамай, затына түптеп қарағанда бәрінің негізі бір болып шығады» [1: 4]. «Шағын сөз» әдісінің негізі – аз сөзді оқи білумен балалар көп сөзді оқып кетуге жарайды, яғни білім беру жолында үнемі шағыннан күрделіге аяқ басудан күтілетін нәтиженің үлкен болатындығы айтылады. Әдіс негізі мынадай берілген: «Әліпби кітабы болмақ, ол кітаптың ішінде: 1. Сүгіреттер болмақ. 2. Сүгіретті нәрселердің атын көрсететін баспа да, жазба да сөздер болмақ. 3.Сол сөздерге ұқсас басқа да сөздер болмақ. 4. Үйретілген әріптерден жасалған сөздер, сөйлемдер, және қысқа-қысқа әңгімелер болмақ. Бұл соңғысы үйрету үшін емес, әріп біткеннің бәрі үйретіліп болғандығын көрсету үшін қойылады» – дейді ғалым. «Жазу-оқу» әдісі – оқуды үйрету үшін ең алдымен жазудан бастау қажет. Жазусыз оқу мүмкін емес деген тұжырым жасайды. «Былай деп біреулер жазу мен оқу екеуін қабат үйретуді айтады. Біреулер оқуды жазу арқылы үйретуді айтады. Әдістің затына соңғы мағынада айтулары дұрыс келеді. Мұны былай дәлелдейді: «Жазу жоқ кезде оқу жоқ. Оқудан жазу дүниеге бұрын келген. Оқуды жазу тудырған» дейді». «Дыбысты әдіс». Дыбысты әдіспен үйреткендегі істелетін істің негізгі бес түрін былай жіктейді: «1. Балалармен әңгімелесу; 2. оқу үйретуге де даярлайтын жұмыстар; 3. сөздерден дыбыстарды айырып шығару; 4. әріптермен таныстыру; 5. берілген әріптерінен сөз құрау, соны оқу. Әңгімелесу. Бұл баланың бойын үйрету үшін істеледі. Әңгімелескеннен кейін бала оқытушыға үйір болады, оқытушы баланың жайын біледі. Әңгіме арқылы бала мектептегі мәдениет, тәртіптермен танысады» [2: 3].

Ахмет Байтұрсынұлының тағы бір көлемді мұрасы «Тіл жұмсар» әдістемелік нұсқауы. Автор: «Бұл «Тіл жұмсар» деп ат қойып отырған кітап ана тілін жаңа жолмен (тәжірибе арқылы) үйретуге ыңғайланып шығарылған. Мұндағы білім – «Тіл құралдағы» білім, бірақ сол білімді мұнда үйрету жолы басқа. «Тіл құрал» қазақ тілі қандай құрал екендігін тұтас түрінде таныту үшін түрлі бөлшектерін, яғни ұсағы мен ірісін жүйелеп алып көрсетіп танытады. «Тіл жұмсар» сол үлкен құралдың бөлшектерін, тетіктерін балаға шағындап, бөлек- бөлек ойыншық сияқты құрал жасап, соларды танытып жұмсату арқылы

барып үлкен құралды танытады» [2: 3] – деп бастайды. Әдіскер «Тіл жұмсардың» берер пайдасы жөнінде «Емле үйретуге «Тіл жұмсардың» екі бөліміндегі қолданыстық нәрсе жеткілікті. Соның бәрін балалар дұрыстап, түгел қолданып өтсе, емленің 90 процент шамасы білуге дыбыс жүйелі. Оны білу үшін буынды жақсы білу, сөздің буындарын біліп отырып жазуға әдеттену керек. «Әліпби» мен бірінші «Тіл жұмсар» көлеміндегі нәрсе де, мезгіл де, білім де жеткілікті. Онан арғысын 2-ші «Тіл жұмсармен» толықтырып, үшеуінің көлеміндегі нәрседен 90 процент білімін толық алуға болады. Онан әрі қалған 10 процент білімін 3-ші «Тіл жұмсар» беруге тиіс» [1:26] – дегені оған айғақ. Бүгінгі жаңартылған білім беру жүйесінде кеңінен қолданыста жүрген технологиялардың бірі «Блум таксономиясы» Ахмет Байтұрсынұлы жазып қалдырған еңбектерден бастау алатынын байқаймыз. Блум таксономиясы бірізді мақсаттар жүйесі арқылы оқушылардың білімін анықтап, шығармашылық деңгейге жетуді көздейтін әдіс. Оны алты деңгейге бөлді: білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау. Блум таксономиясындағы ойлау деңгейлері қарапайымнан күрделіге қарай ұстанымына сәйкес келеді. Яғни, Ахмет Байтұрсынұлының ұсынған бұл ұстанымы қазіргі білім беру жүйесінің негізі деп айта аламыз.

Қорыта келгенде, Ахмет Байтұрсынұлы – өзінің барша саналы ғұмырын ана тілінің өміріне арнаған асыл тұлға. Білім саласына қосқан үлесі әлі күнге дейін өзінің құндылығын, өміршеңдігін жоймауда. Ахмет – қазақ тіл білімінің пірі. Тарихында Ахметтей асқар тұлғасы бар қазақ жұрты қандай бақытты!

Әдебиет

1. Байтұрсынов А. Тіл құрал. – Алматы, 2009. – 348 б.
2. Әнес Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2013. – 640 б.
3. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. - Алматы, 1990 . – 49 б.

ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ В РУССКОМ И В ТУРКМЕНСКОМ ЯЗЫКАХ

Акыджанова Г., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Салахова Р.Р.

Имя числительное – самостоятельная часть речи, которая обозначает число, количество и порядок предметов. И в русском и туркменском языках числительные имеют лексико-грамматические разряды. Например, разряд количественных числительных: а) на русском языке: *один, два, пятьдесят, двести, триста пятьдесят и т.д.*; б) *на туркменском языке: бир, ики, уч, дёрт, бэш, алты, йеди, секиз, докуз, он;* порядковые числительные: а) русского языка: *первый, второй, сотый и* б) туркменского языка: *биринжи, икинжи, учинжи,*

бэшинжи. В туркменском языке так называемые разделительные числительные так же соответствуют русским словосочетаниям типа «по одному», «по два» и т.д. Они образуются с помощью аффикса *-ар/-er* после согласных и *-шar/-шer* после гласных: *Birer, teker/ по одному, Ikişer / по два, Üçer / по три* [1: 87].

В состав количественных числительных русского языка входят определённо-количественные и неопределённо-количественные числительные. Первые обозначают определённое число единиц *(два, четыре, пятнадцать, полтораста, двести*), вторые – неопределённое число единиц; к ним относятся слова *мало, немало, много, немного*, а также местоименные числительные *несколько, сколько, сколько-нибудь, сколько-то, столько* [2: 43]. В отличии от русского языка, числительное *bir* может выступать в функции неопределенного артикля, если предмет, о котором идет речь, является пока неизвестным и упоминается впервые: *bir чёрек (какой-то хлеб).*

Рассмотрим функционирование имен числительных в пословицах русского и туркменского народа. В пословицах туркменского языка наиболее используемое числительные: *ики (два), еди (семь), мүң (тысяча).*

По частоте употребления в паремиях и широте охвата сфер употребления число «*бир»* (один) занимает лидирующее место среди чисел и в туркменском и в русском языках. Например: *Бир бакча йимеше – Одного поля ягоды. Bir gezek ýedi gezek ölçetek – Семь раз отмерь, один раз* отрежь.

Интересен тот факт, что во многих пословицах числительное «*бир*» использовано в сочетании с «*ики*». Например: *Бир гөрен – таныш, ики гөрен – гарындаш* / Раз встретился – знакомый, два раза встретился – родня; *Бир ок билен ики ав* / Одной пулей двоих убить; *Бир элде ики гарпыз тутдурмаз* /Одной рукой два арбуза не схватишь. Такая пословица есть и в русском языке. Например: *За двумя зайцами погонишься – ни одного не поймаешь.Чага чалтың бир элини баглар, чаманың ики элини* / Проворной женщине ребёнок одну руку свяжет, ленивой – обе. Приведённый перечень позволяет сделать вывод о структурном сходстве паремий с компонентом «один-два» и «*бир-ики*» в двух языках: в обоих случаях паремии построены на противопоставлении.

В туркменском языке числительное «бир» используется и с помощью числительного «*мүң*». Например, *Гарга мүң гагырса-да яз чыкмаз, газ бир гагырса – яз* / Ворон хоть тысячу раз крикни – весны нет, гусю раз крикнуть – сразу весна); *Дәлиниң мүң сөзи телек, бир сөзи герек* / У сумасшедшего из тысячи слов одно верное. В русском

языке есть следующая пословица: *Временами и дурак правильно говорит.*

Мүң ишчиден – бир башчы / Один руководитель дороже тысячи исполнителей; *Ягшы ата бир гамчы, яман ата мүң гамчы* / Хорошей лошади довольно одного удара, а плохой и тысячи мало.

Имя числительное «бир» (один) очень акивно используется в пословицах и с числительным «еди» (семь): *Единиң бири есер. Из семерых один всегда хитёр.* Числительное «еди», как известно, активно используется в языках и, соответственно, в культурах многих народов, о чём свидетельствуют устойчивые образы, в том числе и закрепившиеся в языке – ср. выражения: *семь чудес света, семь нот, семь континентов на земле, семь цветов радуги, семь дней творения Вселенной, семь дней* недели и многие другие. Как видим, туркменский язык в данном случае не является исключением: туркменское числительное «еди» играет в картине мира важную роль. Кроме того, в русских поговорках и пословицах число семь часто выступает в значении «много»: *Семеро одного не ждут; Семь бед – один ответ; Лук от семи недуг.* Семь – число совершенства природы, число конечного решения. Русская поговорка *Семь раз отмерь – один отрежь* говорит именно о правильности конечного выбора, точно такую же поговорку рассмотрели ранее и в туркменском языке.

Таким образом, русские пословицы с числительным «один» и туркменские с числительным («бир»), сопоставлением с другими именами числительными, в частности «два» и «ики», свидетельствуют об общности осмысления мира этими языками – в обоих из них пословицы, образующие эти группы, являются наиболее многочисленными. Соответствия функционирования числительных русского языка с числительными туркменского языка наблюдаются и в следующих пословицах: *Ики пычак бир гына сыгмаз* / В одни ножны два ножа не поместятся. Русская пословица: *Два медведя в одной берлоге не уживутся.* Однако необходимо обратить внимание на тот факт, что одно и то же значение пословиц в разных языках передается с использованием различной лексики: *Ики пычак* – два ножа – два медведя. Подведя итог, следует отметить, что в русском и в туркменских паремиях компонент *«один»/«бир»* является наиболее частотным из функционирующих компонентов-числительных. Вторую по частотности группу аналогичных пословиц в обоих языках образуют выражения с числительным *«два»/«ики».*

Наши наблюдения подтверждают, таким образом, положение о том, что паремии являются довольно яркими выразителями народной идеологии, которая развивается под влиянием множества факторов.

Национально-культурная специфика данных устойчивых единиц языка проявляется в том, что при определённом сходстве (интернационализме) восприятие и мировидение у представителей разных народов.

Литература

1. Грунина Э.А. Туркменский язык. – М.: Восточная литература, 2005. – 288 с.

2. Радзиховская В.К. Морфология современного русского языка. Вводный курс: Учебное пособие. - 2-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 120 с.

TA'LIM JARAYONIDA YANGICHA INOVATSIYALAR

Alimqulov A., Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti, II kurs talabasi

Ilmiy rahbar – Baykabilov U. A.

Yurtimiz ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini innovatsiyalar asosida tashkil etish va boshqarishni davr taqozo etmoqda. Ta'lim muossasini ilmiy metodik boshqarishda innovatsion ta'limga katta chtiyoj sezilmoqda. Innovatsion (inglizcha "inno" - yangi, "vasion" - kiritish, tatbiq etish) va noananaviy talim usullari an'anaviy usulda boshqarilayotgan ta'lim tizimiga nisbatan pedagogik jarayonlar amaliyotida o'zining ijobiy natijasini bermoqda. Sababi, an'anaviy usullarda boshqarilayotgan ta'lim jarayonida o'quvchilar dars davomida passiv ishtirok etadilar. Ular o'qituvchining ma'ruzasini tinglab, qabul qiluvchi informator sifatida namoyon bo'ladilar. Inovatsion va noan'anaviy ta'limda esa, barcha o'quvchilar faol qatnashadilar [1:42].

Innovatsion pedagogik ta'lim yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

Aqliy hujum" (o'qituvchi tomonidan berilgan savolga o'quvchilarning birin-ketin javob berishlari).

"Aqliy hujum" uslubi: "Aqliy hujum biron-bir muammoni yechishda guruh qatnashchilari tomonidan bildirilgan erkin fikr va mulohazalarni to'plab, ular orqali ma'lum bir yechimga keladigan eng samarali uslubdir. Muammoli o'qitishda o'qituvchi tayyor bilimlarni bayon qilmasdan balki o'quvchilar oldiga muammolar, vazifalar qo'yadi va ularni ushbu vazifalarni bajarishga undaydi. Muammoli o'qitishda o'quvchi bilimlarni mustaqil, shaxsiy-ijodiy faoliyat yo'li bilan egallaydi, fikrlashi rivojlanadi. Muammoli o'qitishda o'quvchilar o'z fikrlarini qancha ko'p taqdim etsa, natija shuncha yaxshi bo'ladi.

O'qituvchining bu jarayondagi vazifasi izlanishda bo'lib, qo'shimcha adabiyotlardan, qomuslardan keng foydalanishi zarur. "Aqliy hujum" uslubida yangi bilimlar bo'yicha o'quvchilar baholanmaydi, faqat rag'batlantiriladi [2:54].

Biz fan o'qituvchilari bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatlarini egallashlarida, o'qitishda turli interfaol o'yinlardan, seminar darslardan,

bahs-munozaralardan, innovatsion omillardan keng foydalangan holda mashg'ulotlarni tashkil etish zarurligini o'rgatib boramiz. Chunki bolalar tafakkurining faollashuvi, mustaqillik darajasining ortishi-ana shunday amaliy darslar jarayonida qaror topadi. Xitoy faylasufi Konfutsiy fikrini misol qilib keltirish mumkin.

"Aytsang-eshitaman, unutaman"

«Ko'rsatsang- eslab qolaman.»

« O'zim bajarib- anglab yetaman"

Ayni vaqtda ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan bir necha innovatsion ta'lim turlaridan namunalar keltiramiz: Modifikatsiyalashgan ta'lim" shakli o'zgartirilgan ma'ruza (O'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot tarzida, savol-javob, baxs-munozara orqali dars o'tadi). - "Multimedia - video dasturlar asosida dars o'tish"- ma'lum bir mavzuni dasturli, ovozli, ko'rgazmali vositalar yordamida o'tish usuli: "Muayyan vaziyat yoki holatni tahlil qilish biron-bir hayotiy voqea, vaziyat, hodisalarni o'rganish, tahlil qilish, to'g'ri xulosa chiqarish, "Nuqtai nazaring bo'lsin"- o'qituvchining savol yoki topshiriqlariga barcha o'quvchilar o'z maqtai nazarlarini bildiradilar, shu orqali ularda o'zlarining shaxsiy fikrlari qaror topadi [3: 9].

O‘qituvchi biror predmet bo‘yicha o‘quvchilarning tizimli bilim olishini ta’minlash maqsadi sari intilar ekan, ma’lum ishlarning bajarilish namunasini ko‘rsatadi. Ayni vaqtda, u ta’limning barcha bosqichlarida uquvchining faolligi va mustaqilligini ta’minlaydi. O‘quvchilar o‘qituvchi rahbarligida tajriba va kuzatuvlari asosida yangi bilimlarni o‘zlashtiradi. Ularga chuqur va mustaqil o‘zlashtirishlari, o‘rgangan bilimlarini amaliyotda ijodiy qo‘llashlari uchun maxsus topshiriklar beriladi. "Tanqidiy fikrlash"-o'quvchilar o'qituvchining bergan savollariga -birini takrorlamagan holda, tanqidiy yondashib fikr bildiradilar. Yordamida Bundan tashqari, "Har kim- har kimga o'rgatadi", "Pantomima-so'zsiz harakatlar ifodalash", "Rolli o'yin, sahna ko'rinishi" kabi usullar ham mavjud. Innovatsion ta'lim o'ziga taaluqli bo'lgan bir necha bosqich va vositalar jamlanishi natijasida ilmiy-ijtimoiy yangilik yoki g'oyaga aylanadi. Bunda yangilik kiritish innovatsiya natijasi sifatida qaraladi, innovatsiya jarayoni esa umumiy tarzda quyidagi uch bosqichda rivojlanadi: g'oyalarni berish (ilmiy yangilik ochish), g'oyalarni amaliy jihatdan ishlab chiqish (yangilik yaratish yoki yangilikni kiritish) va yangilikni amaliyotga tadbiq etish. Texnologiyaning asosiy maqsadi o'quvchining o'zi o'rganishi uchun mas'uliyatini shakllantirishga qaratilgan. Bunda "o'rgatish muhim emas, o'rganish muhim" degan haqiqatni o'qituvchi yoki ota-onalar emas, balki har bir o'quvchining o'zi tushunib yetadi [4: 35]. U ta'lim olishi uchun o'zi masul bo'ladi. Texnologiya o'quvchini o'qib materialini tushinishga va bilimini o'stirib borishga o'rgatadi. O'quvchilar o'z faoliyatini xolis baholashga o'rganadilar.

Ammo pedagogikaning eng muhim vazifasi - mustaqil insonning ta'limini chegirmaslik kerak. Biror kishi nafaqat nazariy bilimlarni o'rganishi, balki uni o'qituvchi unga tushuntirish yo'li bilan qo'llashi kerak, balki yangi narsalar yaratish uchun ushbu dastlabki nazariyalar va amaliyotlardan ijodiy foydalanishi kerak. Ushbu pedagogika sohasi rivojlanish o'rganish nazariyasi deb nomlandi. Uning poydevori XVIII asrda Pestalozzi tomonidan taqdim etilgan bo'lib, bu inson tug'ilishdan orzu-istak paydo bo'lishiga ishora qilmoqda Rivojlanish. O'qituvchining vazifasi bu qobiliyatlarni to'liq rivojlanishiga yordam berishdir. Ta'lim nazariyasi quyidagi masalalarni: ta'lim jarayonining mohiyati, ta'lim mazmuni, ta'lim qoidalari, ta'lim metodlari, ta'limni tashkil etish shakllari hamda ta'limda o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malakalarini hisobga olish va baholash kabilarni o'z ichiga oladi. Xulosa qilib aytganda, innovatsion omillarini ta'lim tizimini joriy qilish bo'lajak pedagoglarning faoliyatini kuchaytiradi, ta'lim samaradorligiga erishiladi, demak, o'z kasb mahoratlarini oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Adabiyot

1. Almetov N.SH. Pedagogika. Olma ota.2002.
2. A.G'ulomov, X.Nematov. Ona tilim mazmuni T., 1995.
3. K.Usmanova. Adabiyotdan zamonaviy daris turlari. T., 2007.
4. M.Abduraimova. Ona tili ta'limi – yangi asrda. T., 2007.

DİLLER ARASI ETKİLEŞİM: ARAPÇA VE TÜRKÇE ÖRNEĞİ

Alşeyho G., KFU, I kurs yüksek lisans öğrencisi

Danışman – filoloji fen kandidatı. Bulgarova R.M.

İki dil arasındaki geçişkenlik ve benzeşme kelime, ses ve terkip gibi dil düzeylerinde rastlanabilen bir olgudur. Sözcüksel ilişki dilsel etkileşimde en yaygın durumdur. Her dilin kendi sözlük hafızası olmasına rağmen herhangi bir dili konuşan bir kişi anadilinden farklı başka bir dilden kelime almak zorunda kalabilmektedir. Çünkü ödünçlenen kelime duyguları daha iyi ifade etmeye yardımcı olabilmektedir. Bu durum özellikle bilimsel ve teknik terimler söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır. Eski gramercilerin "mu'arrab, dahîl, garîb" isimleriyle atıfta bulunduğu bu olguya "dilsel ödünçleme" denmektedir. Kuşkusuz Arapça ve Türkçe diğer diller gibi tarihî süreçte büyümüş ve gelişmiştir. Farklı lisanlar konuşanlar, diğer dillerden kelime transfer etmek suretiyle belirli alanlardaki kelime eksikliğini telafi etmişlerdir.

Arapçanın Türkçeye etkisi Arapça Kur'an-ı Kerim'in dili olması hasebiyle tüm Müslümanlar arasında ortak bir dil olma özelliği taşır. Bazı oryantalistlerin iddia ettiği gibi Arapçanın Araplara özgü bir dil olduğunu söylemek güçtür. Nesiller boyu Müslüman toplulukların ve İslam'a sonradan girenlerin Arapça eser yazdıklarına rastlanmıştır. Onlar din işlerini, ilahi kelâmı, dinin buyruk ve

yasaklarını anlamak için Arapçayı son derece iyi öğrenmeye gayret etmişlerdir. İslam topraklarının geniş fetihlere ve büyük göçlere tanık olduğu dönemde Arapça zirveye ulaşmıştır. Böylelikle Arap dili, doğuda Çin, batıda Portekiz ve İspanya, kuzeyde Anadolu'nun eteklerine güneyde Afrika'nın derinliklerine uzanan büyük bir coğrafyayı etkilemiş ve bu coğrafyanın özelliklerinden etkilenmiştir. Arap dili dünya dilleri arasında önemli bir konuma sahip olmuştur. Kuran-ı Kerim'in Arapça inmiş olması, Arap dilini diğer dillerden ayıran en önemli sebeptir. Arap ve İslam toplumları bu dile din dili olduğu ve Müslümanların onu öğrenmesinin gerekliliği düşüncesi ile bağlı kalmışlardır. Örneğin "Perslerin İslamiyet'e girmelerinden sonra Farsça, din dili olması hasebiyle Arapçadan çok etkilenmiştir. Bu etkilenme sadece Farsçaya Arapça sözcüklerin girmesiyle kalmamış, birçok ilim dalında Arapça kavramların yoğun olarak kullanılması noktasına ulaşmıştır." [1: 102-103]. Yaşar Avcı'nın 2005 yılında Türk Dil Kurumu'ndan çıkan Türkçe Sözlüğünü kaynak alan araştırmasına göre Türkçe ile ilişkili olan dillerin başında Arapça gelmektedir. Türkçeye diğer dillerden geçen kelime sayısı analizleri ise aşağıdaki tabloda yer almaktadır [2:7]. Arapça 6463 Macarca 19 Fransızca 4974 Rumca 14 Farsça 1347 Moğolca 13 İtalyanca 632 İbranice 9 İngilizce 583 Bulgarca 8 Yunanca 399 Japonca 7 Latince 147 Portekizce 4 Almanca 85 Norveççe 2 Rusca 40 Fince 2 İspanyolca 36 Arnavutça 1 Yugoslavca 24 Korece 1 Ermenice 23 Soğdca 1, Yukarıdaki tablodan Türk dili ile tarih boyunca bilinen 24 dil arasında bir etkileşimin olduğu ve yaklaşık 6463 sözcük ile Türkçe'nin etkilendiği diller arasında en yüksek yüzdeyi Arapçanın elde ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Fransızca 4974 kelime ile ikinci sırada, 1347 kelime ile Farsça üçüncü sırada gelmektedir. Türkçenin başka dillerden aldığı kelimelerin toplamı yaklaşık 14697 kelimedir. Dolayısıyla Türklerin diğer milletlerle kaynaşarak, onlardan ve dillerinden etkilendiğini söylemek mümkündür. Bu etki, Müslüman Türklerin İslam halifeliğini devralmaları neticesinde ve gerçekleştirdikleri İslami fetihlerle bağlantılıdır, onu dünyanın çeşitli yerlerinde yaklaşık beş yüzyıl süren Osmanlı Türk hakimiyetinin bir ürünü olarak değerlendirmek olasıdır.

Türkçe üzerindeki Arapça etkisinin yönleri: Türkçe araştırmacıları Türkçe ile Arapça arasında çeşitli alanlarda birçok ortak yön ve özelliğin, etkileşimlerin olduğunu belirtmiştir. Türkçe'de "M" Harfi İle Başlayan Kelimeler: Türkçede "m" harfi ile başlayan çoğu kelimenin kökeninin başka dillerden olduğu söylenebilir. "M" harfi ile başlayan kelimelerin % 97'inin Arapça kökenli olduğu ileri sürülmüştür. "M" harfi ile başlayan bazı kelimeler şöyledir ⟨Menşe منشأ Mezhep مذهب Mazlum مظلوم Mazhar مظهرMeşakkat مشقة⟩ ,Yukarıdaki tabloda yer alan "m" harfi ile başlayan kelimelerin genelinin Arap kökenli olduğu ve sıfat olduğu görülmektedir.

Türkçede Yardımcı Fiiller,Türkçede diğer dillerde de olduğu gibi kelimeler fiil, isim ve harf olarak sınıflandırılır. Fiiller yapıları bakımından

basit, türemiş ve birleşik fiil olmak üzere üç bölüme ayrılır. Türkçede (et-) yardımcı fiili (-mek) eki ile beraber çok sık kullanılan yardımcı fiillerdendir. Türkçe sözlükler ve kitaplar incelendiğinde (etmek) yardımcı fiili ile kurulan Türkçe fiillerin büyük oranda Arapça kelimelerden türetildiği görülmüştür. Bu yardımcı fiil Türkçe'de tüm türevleriyle kullanılmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu duruma örnek olarak bazı kelimeler verilmiştir. ⟨Bahs et-mek بحث Affet-me عفا Kabul et-mek قبل Sabr et-mek صبر Davet et-mek دعا⟩

Sonuç olarak,Türk diline, tarihine, bugünkü durumuna gelene kadar geçirdiği aşamalara ve Arap Dili'nin üzerindeki etkisine ışık tuttuktan sonra şu sonuçlara varabiliriz: Arap harfli eski Türkçe Arapçadan yaklaşık % 70 oranında etkilenmiştir, Arapçanın Kur'an-ı Kerim'in dili olması sebebiyle Müslümanlar tarafından öğrenilmesi bir görev kabul edilmiştir. Arapçanın Türkçe üzerindeki etkisi, 1928'deki "harf devrimi" sonrasında Arapça kelimelerin kullanımının azalması ve Latin harflerinin benimsenmesiyle % 30 civarına düşmüştür. Bununla beraber Türkçeyi etkileyen en önemli yabancı dil olma özelliğini korumaktadır. Modern Türkçe, 24 farklı dilden kelime almış ve etkilenmiştir. Bu bağlamda 6463 kelime ile Arapça birinci sırada ve 4974 kelime ile Fransızca ikinci sırada gelmiştir. Öte yandan Türkçe üçüncü en çok etkilendiği dil olan Farsçadan 1347 kelime ve etki bakımından sıralamada hemen onu izleyen İngilizceden 583 kelime almıştır. Arapçadan Türkçeye geçen kelimelerin büyük çoğunluğu "M" harfi ile başlayan sözcüklerdir. Türkçede "etmek" yardımcı fiiliyle kullanılan kelimelerin neredeyse tamamı Arapça asıllıdır.

Kaynakça

1. Aktaş O. Kelime Türetme Örneğinde Fars Dilbilimcilerin Arap Dilbiliminden Etkilenmesi. // Tyb Akademi, 26 (9), – Istanbul, 2019.– S.101-112.

2. Avcı Y. Arapça Kökenli Osmanlıca Sözcükler. – Ankara: Beta Yayıncılık, 2006. – S.1918

3. Serdar M.Dağarcık türkçe – arapça sözlük.– İstanbul: Beta Yayıncılık,2004.–S.1046

«АЙ» СӨЗІНІҢ ЭТНОСЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ
(этнограф Зейнолла Сәнік зерттеулері бойынша)

Амантұрдықызы А., КазЖенПУ, магистрант II курса

Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Ермекова Т.Н.

Күнтізбе біздің алдымызда әлемнің құрылымын түсіну, оның циклдік сипатын түсіну тәсілі ретінде пайда болады. Ежелгі уақытта күнтізбенің пайда болуы қасиетті деп саналды. Сондықтан уақытты өлшеу, күнтізбелерге байланысты әртүрлі есептеулер барлық халықтарда тек діни қызметкерлер болды.

Ай – бұл ежелгі уақыт бірлігі және жас айдың пайда болуын бақылау кезінде оңай орнатылды. Күнтізбенің кейбір зерттеушілері көптеген тілдерде «ай», «өлшеу» сөздерінің ортақ түбірі бар деп санайды, мысалы латын тілінде: «mensis» (ай) және «mensura»

(Өлшем), грек тілінде «мэнэ» (Ай) және «мэн» (ай), ағылшынша «moon» (Ай) және «month» (ай).

Зейнолла Сәнік көкек айын – көкектің алғаш шақыра бастаған айы деп атады. «Көкектің алғаш шақыра бастаған айы болғандықтан осылай аталған» деседі халық. Бұл мезгілде қар еріп, су тасиды, күн жылына бастайды. «Наурыз келмей жаз болмас, сәуір болмай мәз болмас» дегендей, бұл айды кейбір жерлерде «сәуір айы» деп те атайды. Бұл айдың аяқ шенінде *(25-28 күндері)* қара суық қайталанады. Мұны «тобылғыжарғанның суығы» дейді. Осы кезден бастап тобылғы бүр жара бастайды. Осы айда туғандарға осы айдың аты қойылады деген дерек қалдырған [1: 125].

Қазақ тілінде ай аттарының бірнеше нұсқасы сақталған. Қазіргі қолданыстағы ай аттары әр жүйенің ішінен құрастырылған жиынтық деуге келеді. Мысалы, *мамыр* айы кеңес дәуірі кезінде әдеби тілде *май* делінді. М.Мақатаев шығармаларында *Мамылжыған мамырдан май тамып тұр* деген жолдар кездеседі. Ал *Зейнолла Сәнік* еңбектерінде *мамыр айы* үшінші ай деп жазылды. «Көктемнің ең сұлу кезі. Жер бусынып, табиғат құлпырады. *Мамыр айы* – тоқшылық, мамырлап, маужырап, мал қолдана бастаған, адам көктемгі мал төлдету қарбаластығынан ес жиған кез болып есептеледі. Бұл кезде қой қырқу, жылқы күзеу, түйе жүндеу басталады. «Қымызмұрындыққа» шақыру да осы айдың еншісіне кірген», – деген ақпараттар жазған [1:126].

Ай аттарына байланысты шыққан еңбектерде мамыр айы шаруалар тілінде «сәуір», ал аңшылар тілінде «құралай айы» деп аталатындығы көрсетіледі.

Жыл басы наурыздан басталатын жүйедегі ай аттары мыналар: *наурыз, көкек, мамыр, маусым, шілде, тамыз, қыркүйек, қазан, қараша, желтоқсан, қаңтар, ақпан.*

Маусымды – отамалы, *тамызды* – сарша, *көкекті* – сәуір деп атау қажеттігі туралы да пікірдің барлығын айтқан жөн. Зейнолла Сәнік өз еңбектерінде Маусым айы төртінші ай, жаздың алғашқы айы деп жазады. «Маусым үндінің *«маусын»* деген жұлдыз атауынан шыққан екен, кейін түркі елдерінің тіліне енген» деген жорамал бар екендігін айтады. З.Сәнік те бұл айдың кейде «отамалы» деп аталатындығын атап кеткен. Бұның жер отының молайып, нәрленіп, малға жұғымының артуына байланысты шыққандығын жаза кеткен. Ал *тамыз* айына көне Сирия, ежелгі еврейлердің *«туммұз»* деген сөзінен шыққандығын жазып, біздің елімізде, тілімізде «сары» деген ұғымды білдіретінін айтқан. Қазақтар бұл айды «саршатамыз» деп те атайды. Сары сарша – сарғаю, яғни жердің қуаң тартып, өсімдіктердің сарғайған кезін білдіреді. Бұл кезде жайлау «сары жұт» аталады [1: 127].

Ай атауының барша түркі тілінде, байырғы заман ескерткіштерінде мән-мағынасы, дыбыс формасы өзгеріссіз сақталған. Әртүрлі тілдердің семантикалық құрылымы үстірт құрылыммен салыстырғанда жақын болып келеді. *Ай* ұғымы фразеологиялық тіркестердің бойына етене сіңіп, өзінің тура мағынасынан басқа жанама, ауыспалы мағыналарынан туындаған мазмұнда тұрақты сақталып, қолданысқа еніп кетті. Ежелден бері *Ай* сөзі қыздың сұлулығын бейнелеу, бүгінгі фразеологиялық бірліктердің бойында қыз сұлулығын сипаттау мағынасында кең қолданыс тауып отыр. Әсіресе, *толған ай* мен *туған айдың* сұлулығы ерекше. Ай сөзін тіркестіре отырып жастарға, кішкентай сәбиге, қыздарға, аналарға айтылатын көркем тілде жазылған тіркестер бар. Мәселен, Ай десе аузы бар, Күн десе көзі бар, Ай қабақ, алтын кірпік, айдай сұлу, Ай мен Күндей, толған айдай дидар деген сияқты тіркестерді айтуға болады [2: 72]. Қазақ халқының айға табынуға байланысты наным-сенімдерді біршама деуге болады. Соның ішіндегі өте жиі айтылатыны Ай көрдім, аман көрдім, бұрынғыдай заман көрдім, ескі ай есірке, жаңа ай жарылқа!деп айға қарап бата тілегендерін аңғаруға болады. Осы орайда Шоқан Уәлихановтың айға табынуға байланысты наным-сенімдер туралы мынандай қысқаша сипаттамасы бар: «Ай бір кездері тәңірі болған сияқты. Қазақтар жаңа ай көргендей иіліп сәлем береді [2: 73].

Жоғарыда көрсетілген талдау, зерттеулерге қарап «Ай» сөзінің жалпыадамзаттық сипат алып, мағыналары мен жан-жақты қолданысына, мекені мен тіліне қарай адамның танымы мен түсінігінде көп деген ұғымдарымен танылғандығын көре аламыз. Қазақ халқының әр бір сөзі терең ұғым мен үлкен тәрбиелік мағына береді. Сол амалдар мен мағыналы сөздерді жиі қолданыста айтып, пайдаланатын болсақ болашақ ұрпақ саналы, тәрбиелі болмақ. Менің зерттеп отқан этнограф-ғалым Зейнолла Мүбәрәкұлы Сәніктің осы күнге дейін жазылған құнды ақпарат-деректері мен шығармашылығы осы менің сөздеріме дәлел бола алады.

Әдебиет

1. Сәнік З. Қазақ этнографиясы. 8 том. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2017. – 125 б.
2. Мұратұлы Ә.О. Қазақ күнтізбе жүйесінің лексика-фразеологиялық бірліктері». – Алматы, 2008. – 72 б.

THE ILLUSTRATIONS AND COLLECTION OF MYTHS BY A GROUP OF PEOPLE

Ahrorova N., master of Bukhara State University
Rasulov Z.I., prof. f.f.n. docent of Bukhara State University

A mythology is a collection of myths or stories about a specific person, culture, religion, or any group with shared beliefs.Most people do not consider mythology to be entirely true, but they still take it seriously.

Mythology refers to a set of legends, stories or beliefs, especially ones that illustrate a religious or cultural tradition. Myth stories usually address the origins of a people or culture or explain events. In many instances, myths are built around the lives of gods and goddesses. If humans were involved, they were usually larger than life with tremendous heroic prowess. While we may have worked out most of nature's occurrences, thousands of years ago, that was not the case. Why did the rivers dry up? Why did healthy crops suddenly die? In nearly every civilization, creation and nature myths began to emerge, and some of the Earth's natural phenomena were explained in a way that made sense to the people of that time.

Today, we can learn about our ancestors through the study of mythology. We discover them through etiological, chthonic, historical, and psychological myths. As the categories of myths abound, so do their symbolic meanings. Let's take a look at some types of mythology. Etiological myths explain why specific things are the way they are or came to be. Origin and creation myths can fall into the category of etiological myths. In many ways, it was easier for ancient civilizations to believe that the world was created by unseen gods or creatures than face a series of unknown questions. Here are a few examples of etiological myths.

A Native American Seneca legend also attempted to explain why chipmunks have stripes. One day, a bear boasted to a chipmunk that he could do anything. The chipmunk asked him if he could stop the sun from rising. After the bear tried and failed, the chipmunk made fun of him. In anger, the bear pinned down the chipmunk with one paw. The chipmunk managed to squeeze free but with a new set of stripes made by the bear's claws.

The Pueblo believed they began life underground and were guided by a spirit to climb up through a hole into the Earth. Once there, they found suitable land where the gods taught them how to farm, build houses and create communities.

The Inuit believed first there were giants. Two giants had a baby named Sedna, who became so large they could no longer feed her. Because of this, they threw her into the ocean, cutting off her fingers when she tried to cling to the kayak. Each finger became a sea creature. Sedna became a powerful spirit who controlled the sea and its animals.

In a Filipino myth, the Children of the Limokon, the Limokon were powerful birds that could talk. On the banks of the Mayo River, they laid

two eggs. These eggs became the first man and woman who married and had many children.

In southern Nigeria, the Ekoi believed there were two gods in the beginning: Obassi Osaw of the sky and Obassi Nsi of the land. Osaw created the first man and woman. Nsi taught them how to survive. When they died, Nsi took them down into the earth.

In Papago mythology, First Born came to the world when it was only darkness and water and completed the creation of the world. After he prepared the Earth, I'itoi (Elder Brother) was created, then Coyote and Buzzard, and together they finished the world, its people and creatures.

In Norse mythology, Baldr was immune from harm, so the gods had fun throwing things at him. One day, trickster Loki gave the blind god Hodr mistletoe to throw at Baldr — the only thing that could hurt him — and he died.

In Aztec mythology, Quetzalcoatl created humanity in its current incarnation, "the Fifth Sun," by journeying to Mictlan, the underworld, and using his blood to give new life to the bones of those who had lived in the previous eras.

In Egyptian mythology, Ma'at was the goddess who decided who would enter the underworld. When people died, their hearts were placed on one side of a scale. The other side of the scale held Ma'at's feather of truth. If their heart was heavier than the feather, they were sent to their "second death."

Psychological myths are more personalized myths that tell why people feel a specific way. They show emotions and lessons. Hero's journey myths are, perhaps, the most entertaining of psychological myths. They don't necessarily explain any natural phenomenon or significant life occurrence. They might, however, illustrate admirable human traits, such as valor or morality. Here are some examples of psychological myths.

Achilles was also a Greek hero. He was the son of a king and a nymph. When he was born, his mother wanted him to be immortal, so she dipped him in the river Styx. However, she was holding him by his heel, mistakenly leaving that part of his body vulnerable. Achilles went on to command legions of men in the Trojan War. He died when a poisoned arrow struck that one part of his body that remained mortal.

Beowulf was a Scandinavian hero, immortalized in a medieval poem, a brave warrior who fought and conquered the monsters that terrorized Denmark and Sweden. He not only depicted moral virtues but also lived an adventure-filled life.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ЛЕКСИК СИНОНИМНАРНЫ ӨЙРӘНҮ

Әминова Г., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд, доц. Хөснетдинов Д.Х

Татар теленең аерым аспектлардан торуы, әлегекурсның барлык тел сегментларына да тигез игътибар бирелмәгәнлегенә ишарә ясый. Бу грамматикага каралган дәресләр саны һәм башка бүлекләргә – лексика, фонетика, сүз ясалышына азрак вакыт бирелүе белән аңлатыла ала.Башлангыч сыйныфларда әлеге бүлекләр турында алга таба нигез булып тора алырлык дәрәҗәдә мәгълүмат бирелә, ә чыгарылыш сыйныфларда материал кабатланып кына кителә. Бу исә татар теленең төрле лексик күренешләре турында тирәнбелемнәр формалаштыра алмауга, аларның сөйләм процессында үзара бәйләнешен төгәл аңламауга китерә. Шулардан чыгып, мәктәптә шушы бүлекләр өстендә эшләүне җентекләп методик яктан өйрәнү зарурлыгы һәм мөһимлеге аңлатыла. Бу исә лексик системаны оештыру үзенчәлекләренә төшенү юлларын яңадан карау, тулаем лексика буенча дәресләрнең продуктивлыгын арттыру мөһимлегенә китерә.

Лексикология бүлеге мәктәп программасында бары тик 1970 еллардан башлап кына өйрәнелә башлый. Бу бүлектә татар теленең сүз байлыгы өйрәтелә: синонимнар, антонимнар, омонимнар, фразеологик әйтелмәләр һ.б.

Татар лексикологиясендә синонимия һәм синоним төшенчәсенә түбәндәге билгеләмә бирелә:

Синонимия – интеграль һәм дифференциаль семаларны берләштергән лексик-семантик бергәлек ул. Синонимия чынбарлыктагы объектив күренешләрнең үзенчәлекләрен телдә төрле яклап чагылдыра, аның лингвистик табигате тел берәмлекләренең үзара якынлыгы, охшашлыгы белән билгеләнә [3: 158].

Синоним (грек. synonymos – бердәй исемле) дип мәгънә төсмерләре ягыннан охшаш яки тәңгәл килгән сүзләрне атыйлар [3: 159]. Синонимнар телнең сүз байлыгын тәшкил итәләр. Синонимнарның төп бурычы булып сөйләмне тәэсирле итү, сүзләрнең мәгънәсен дөрес тапшыру, күренешләрне билге һәм үзлекләреннән чыгып төгәл атарга ярдәм итү тора. Мәктәптә синонимнарны өйрәнгәндә синоним исемнәргә караганда, сыйфат һәм фигыльләргә игътибар күбрәк юнәлтелә. Шулай итеп, лексиканың зур катламы укучылар тарафыннан тиешенчә үзләштерелмичә кала.

Телнең сүз байлыгын шактый дәрәҗәдә синонимнар тәшкил итә. Предметлар, гамәлләр, билгеләр турында төшенчәләр бик күп вариантларга, төсмерләргә ия. Татар теле дәресләрендә синонимнарны

текстларда табып алырга өйрәтү, аларның актив сүз байлыгын синонимнар белән баету татар теле укытучысының төп бурычларыннан берсе булып тора. Шул уңайдан укучыларны татар теленең синонимик байлыгы белән таныштыру, сөйләмдә кулланырга, башка тел күренешләреннән аера белергә өйрәтү мөһим көнүзәк проблемаларның берсе буларак билгеләнә.

Укучыларга синонимнарның мәгънәләре арасында аерымлыклар булуын аңлату иң мөһим моментларның берсе булып тора. Мәсәлән, *юешләү, манчу, чылату, дымлау* синонимнарының уртак мәгънәсе дә, бер – берсеннән аерып тора торган мәгънә үзенчәлекләре дә чагыла. Синонимнарның мәгънә нечкәлекләрен ачыклау аларның төп билгесе булып тора. Алар контекстта һәрвакыт бер-берсен алыштырып килә алмый. Мәсәлән*, ауды, төште, егылды* синонимнары барысы да бер мәгънәдә кулланылмыйлар *("чиләк ауды", "әйбер төште", "кеше егылды"*сөйлиләр), дип билгеләп китәләр Ф.Г. Вәлиева һәм Г.Ф. Саттаров [1:151].

Татар теле дәресләрендә синонимнарны өйрәнгәндә лингвокультурологик аспектка басым ясап, укучыларны фразеологизмнар белән тирәнрәк таныштыру да бик мөһим. Синонимнар һәм синонимнар рәте белән (*күз ачып йомганчы – тиз, тиз генә, бик тиз; коеп куйган – нәкъ үзе, үзенә охшаган, тач үзе; баш тыккысыз – инә тыккысыз, күп, чиктән чыккан* һ.б.) фразеологизнарның мәгънәләрен аңлату алып барылырга мөмкин дип искәртә Ф.С. Сафиуллина [2: 241]. Бу очракта сайлап бирелгән сүзләргә синоним булган фразеологизмнарны табу, тексттан фразеологизмны синонимы белән алмаштыру, диктант текстындагы фигыльләрне яки башка сүз төркемнәрен синонимнары белән алмаштырып язу күнегүләрен файдаланып була. Алар укучыларның сүзлек составын баетырга, фразеологимзнарны телдә мәгънәләре ягыннан дөрес һәмуңышлы куллану күнекмәләрен үстерергә ярдәм итә.

Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә укучының сүзлек составын синонимнар белән баету синтезда алып барылырга тиеш. Укучыларның синонимнарны сөйләмдә дөрес куллануы, беренче чиратта, укытучының үзеннән тора. Әгәр ул стилистик яктан дөрес һәм мәгънәләре ягыннан туры килгән сүзләр белән җөмләләр төзи икән, балаларның да сөйләмендә үзгәрешләр күзәтеләчәк. Нәтиҗә ясап әйткәндә, синонимнар, телнең байлыгы булу белән беррәттән, сөйләмнең матурлыгын, яңгырашлылыгын һәм семантик нечкәлекләрен чагылдыра торган төп берәмлекләрнең берсе булып торалар.

Әдәбият

1. Вәлиева Ф.С., Саттаров Г.Ф. Урта мәктәп һәм гимназиядә татар телен укыту методикасы. – Казан, 1978. – 456 б.

2. Сафиуллина, Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. - Казан: Хәтер, 2001.– 432 б.

3. Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – Т. I. – 352 б.

Р.ГӘРӘЙ ШИГЪРИЯТЕНДӘ ТЕЛ КАРТИНАСЫНЫҢ БИРЕЛЕШЕ

Әхмәтҗанова Г., «ТПК» ДАҺБУ, II курс студенты

Фән. җит. – Галимова Ф. А.

Яшьли откан җырларыма Сынау булды кичәләр.

Башым күккә тия иде, Җырчы малай, дисәләр, –

дип язган моңлы шагыйребез Рәшит Гәрәй үзенең “Җырчы малай, дисәләр” шигырендә. Ул – җырчы шагыйрь: ул – гади татар авылы шагыйре, гүзәл табигать: сихри урманнар, чәчәкле болыннар, игенле кырлар, фидакарь хезмәт, батырлык һәм мәхәббәт җырчысы. Аның һәр шигыре көйле, моңлы, аһәңле.

Серләремне аңлатырга Уйладым җырга салып.

Һәм матур сүзләр эзләргә Тотындым ялгыз калып, –

дип дәвам иткән ул шул ук шигырендә. Ул сүзләрне тапкан, ул алардан төрле ысуллар белән сурәт ясап, реаль дөнья картинасын гаҗәеп үзенчәлекле итеп тасвирлап та биргән.

Дөнья картинасы тел картинасы, ягъни тел-сурәтләү чаралары аша ачыла. “Язучы аңында, күңелендә әсәрнең уйланмасы барлыкка килүгә, сюжет һәм анда хәрәкәт итәчәк геройлар, пафос табылуга, ул шунда ук сүзләргә мөрәҗәгать итә, үзенә кирәкле катламнан энҗе эзли башлый. Кайсы катлам нигез итеп алынуга карамастан, язучы әсәр теленең сурәтлелегенә ирешә,” – дип бирелә фәнни әдәбиятта. “Сурәтләү исә – билгеле бер күренеш, вакыйга, кеше, аның халәтен-хәлен, фикерләү рәвешен күз алдына килерлек итеп сөйләп бирү дигән сүз” [2: 34]. Сурәтләү чаралары аша һәр язучының сөйләме, ягъни шәхси фикер йөртү үзенчәлеге, үзенә генә хас тел картинасы ачыла. Автор кулланган чаралар, алымнар җыелмасы язучының дөньяга карашын, иҗат ысулының юнәлешен дә билгели. Язучы сүзләрне билгеле бер максат белән сайлый, урнаштыра.

Р. Гәрәйнең теле, шигърияте сурәтләү чараларына гаять бай булса да, иҗатында шуның кадәр синоним, шуның кадәр чагыштыру, яки эпитет дип, саннар белән күрсәтү дә дөрес булмас. “Мин синеке булып каламын” шигырендәге:

“Урамнарын сөям, паркларын, Бульварларын сөям каланың.

Тик шулай да, авылым, җырларымда Мин синеке булып каламын,” –

дигән юлларны алыйк. Анда гап-гади сүзләр кулланылган. Шигъри әсәр теленең иң зур, иң саллы өлешен төгәл, туры мәгънәле сүзләр алып тора. Ләкин игътибар белән карасаң, лексик чаралардан алынма сүзләрне дә, стилистик фигуралардан сүзләр кабатлануын, җөмлә төзелешендә инверсияне, кала белән авылның каршылыгын да күрергә мөмкин. Шагыйрь тасвирында үтә дә гади сүзләр яңа нурлар белән балкып киткәннәр, аһәңле яңгыраш алганнар.

Якты төн... Тыныч күл өсте Нур белән тулган. –

Ай, кемнәндер качкан кебек, Тирәнгә чумган, –

дигән юллардан "якты төн", "тыныч күл өсте" кебек эпитетларны, "күл өсте тулган", "ай чумган" шикелле сынландыруны, ә инде "Ай, кемнәндер качкан кебек, Тирәнгә чумган"дай чагыштыруны табарга мөмкин.

Ә каеннар аңа карап, Тып-тын калганнар.
Таллар күл читенә басып, Уйга талганнар.

Строфа тулысы белән сынландыруга нигезләнгән, сынландыруның да персонификация (кешеләштерү) дигән төренә туры килә.

Якында гына кыр казы Моңланып куя. –

Күңел нидәндер чак кына Шомланып куя.

Көтмәгәндә тынгысыз җил Уяныр төсле.

Күңелнең рәхәт тынычлыгы Югалыр төсле.

Бу юлларны "тынгысыз җил", "рәхәт тынычлык" кебек эпитетлар, "кыр казының моңаюы", "җилнең уянуы", "тынычлыкның югалуы" шикелле сынландырулар, "күнел шомлану" дигән фразеологик әйтелмә, "куя", "төсле" сүзләренең кабатлануы, "җил уяныр төсле", "тынычлык югалыр төсле" кебек ярымчагыштырулар бизи.

... Шикләнмә, күңел, шикләнмә, Ул хакта уйлап.

Йолдызлар сакка баскан ич Киң офык буйлап.

Табигать иртәнгә кадәр Ял итә ереп.

Аның серен тыңлап тору Килешми кебек, –

дигән соңгы строфада да сурәтләү чараларының байлыгын очратабыз. Р. Гәрәй "Шикләнмә, күнел" шигырендә серле төнне серле итеп сурәтләп бирә алган. Кичке гозурлыкны бер дә авырсынмый, рәсемгә төшерерлек итеп, күз алдына китереп бастыра. Бу – авторның сүз белән эш итә белүен күрсәтеп тора. "Саргайсын, дигәнсеңдер" шигыре үзенең яңгырашы белән үзенчәлекле.

Су буйлары гаеплеме Сары чәчәк үскәнгә?

Юк, мин үзем гаепледер Су буена төшкәнгә.

Төшмәсәм, анда мин сине Күрмәгән булыр идем.

Син миңа сары чәчәкләр Бирмәгән булыр идең.

[с – ш – ч] авазларының бик еш кабатлануы (аллитерация) әсәрнең темасын, анда бирелгән хисләрнең төгәл ачылышына ярдәм итә.

“Тормыш юллары бормалы, Бормаларда сикәлтә. Сикәртәләр тәртәләрне Кабат-кабат сипләтә,” – дигән юллар ялгауга (эпанафора) корылса, “Туган ягым, кешеләрең Ничек шулай шат булган? Ничек шулай һәркайсына Ягымлылык хас булган?” –дигәннәре, кабатлаулардан башка, риторик эндәш, риторик сорауга нигезләнгәннәр.

“Сезнең авыл чишмәсенең Сулары салкын икән. Сезнең авыл кызларының Карашы ялкын икән. Якын дустым, җанашым, Йөрәгемдә янасың. Йөрәгемдә янасың да Сүнмәс утка саласың,” – дип җырлап тора Рәшит Гәрәй шигырьләре. Мондый матур сүзләрне, сурәтләү чараларын каян тапты икән соң шагыйрь? Моңа җавапны Р. Гәрәйнең “Сүзләр эзләп чыгам” шигыреннән табарга мөмкин. Ул аны туган ягыннан, аның чык төшкән яшел аланнарыннан, яшь үләннәр сөйләгән серләрдән, сабантуйларында чапкан атларның тояк тавышларыннан, чишмә көйләреннән ала. Менә нинди аның тормыш картинасы!

Юк, җыенмыйм, һич юк, аланнардан Кем өчендер гөлләр өзәргә.

Мин бит чыгам анда яңа җырлар Язар өчен сүзләр эзләргә, – ди ул.

Рәшит Гәрәй – сүз остасы. Ул җырлап тора торган ягымлы, моңлы, чын мәгънәсендә халыкчан шигырьләр иҗат иткән. Татар халыкының гади, йөгерек, матур, музыкаль телен файдалану белән үзенчәлекле Рәшит Гәрәй иҗаты.

Әдәбият

1. Гәрәй Р.Г. Буразналар: шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 287 б.
2. Татар әдәбияты: Теория. Тарих. – Казан: Мәгариф, 2006. – 319 б.

ЖУРНАЛИСТ ҺӨНӘРЕНЕҢ КЫЕНЛЫКЛАРЫ

Әхмәтшина А., КФУ, I курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Нәбиуллина Г.Ә.

Һәрбер һөнәрнең яхшы һәм кыен яклары бар. Идеаль кешеләр булмаган кебек үк, идеаль һөнәр дә юктыр ул. Һәрвакыт үзеңне төрле тормыш “киртәләренә” әзерләргә кирәк. Һөнәр сайлаганда, бу фикер төп принцип булып тора. Син үзеңнне төрле кыенлыкларга, көтелмәгән борылышларга әзерләргә тиешсең.

Журналист... XXI гасырда журналист бик кирәкле һәм актуаль һөнәрләрнең берсе булып кала бирә. Ул елдан-ел үз популярлыгын җыя бара, үзенә яшь талантларны җәлеп итә. Яңа танышулар, аралашу мөмкинлеге, төрле яңа җирләрдә булу гына түгел, әлеге һөнәрнең кыенлыклары да бар. Минем фикеремчә, журналист физик яктан да, акыл эшчәнлеге буенча да әзерлекле булырга тиеш, чөнки эш барышында беренчесе дә, икенчесе дә кирәк, ә кайвакытта хәтта алар

кушыла да. Шушы фикердән һөнәрнең беренче кыенлыгы туа – *физик һәм акыл көче таләп ителү*. Журналист мәгълүмат тупларга, җыелган материалга анализ ясарга, мәкалә язарга тиеш. Шуның өстенә тагын җаваплылык дәрәҗәсе, дулкынлану, оператив булу журналисттан шактый көч, белем, түземлек таләп итә.

Кынлыкларның тагын берсе – *вакыт* мәсьәләсе. Яңалык кайда – журналист шунда. Кайда һәм кайчан нәрсә була – журналистлар һәрвакыт әзер булып торарга тиеш. Журналист буласың килә икән, үзеңнең барлык вакытыңны шушы эшкә сарыф итәргә әзерлән.

Журналист, гомумән, нейтраль карашлы кеше булырга тиеш. Үз фикерле, нейтраль карашлы. Эш барышында төрле кешеләр, төрле мәгълүмат белән эшләргә туры килә. Шуңа күрә кайвакытта үзеңнең кискен уйларыңны, сузләреңне әйтми калу отышлырак була.

Журналист аңлаешлы, халык телендә язарга тиеш, чөнки аның төп бурычы – халыкка яңалыкны җиткерү. Ул киң аудиторияне күз алдында тотып эш итә. Әлеге һөнәр ияләре гади гражданнарны сәяси, иҗтимагый, социаль өлкәләр белән бәйләп торучы бер элемтә дә.

Журналист бөек шәхесләр, язмышлар турында яза, шунлыктан ул, беренче чиратта, дөресен язарга, әйтергә ләкин нейтральлекне сакларга тиеш. Ул үз фикерен белдерә ала, тик язма аның фикеренә гына нигезләнә алмый. Моның өчен журналист үзенең шәхси битләрен куллана ала, яки тәнкыйтьче позициясенә күчә.

Безнеңчә, нинди генә һөнәр сайлавыңа карамастан, син барысына әзер булырга тиешсең. Шулай да, әгәр эшеңне яратсаң, бар күңелеңне биреп эшләсәң, кыенлыкларны җиңәргә мөмкин.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

Бақбергенова Р., КФУ, I курс магистранты

Ғыл. жет. – филол. ғыл. док., проф. Юсупова А.Ш.

Әлем кеңістігінде өз дәуірімен бірге аталатын өзі ғұмыр кешкен кезеңмен бір ұғым, бір құбылыс болып кететін ұлы тұлғалар есімі жеткілікті. Қазақ ғылымы да қашан да ғұлама ғалымдарымен танымал, текті тұлғаларымен тұғырлы. Алаш ардагері Ахмет Байтұрсынұлы: *«Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы һеш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады»,* - деп айтып қана қоймай, қазақ ұлты мен ана тілінің сақталуы жолында ерең еңбек етті. Қасіретті ғасырлардың тоғысында өмір сүрген қазақ түркітану ғылымының көсемі Ахмет Байтұрсынұлының қазақ руханиятындағы орны қандай?

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойы халықаралық деңгейде, ЮНЕСКО аясында атап өтілуде. *«Ұлы дала тұлғалары: Ұлттың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлының тағылымы»* тақырыбында ғылыми конференциялар өтуде. Қазақ руханиятында ғана емес, түркі әлемінде биік тұғырлы тұлға – Ахмет Байтұрсынұлының орнын тағы анықтасақ, ұлттық ғылыми орта былай деп жауап береді: *Ахмет Байтұрсынұлы – мемлекет қайраткері, көрнекті ғалым, қазақ тілтанымының негізін қалаушы, әдебиет зерттеуші, түркітанушы, ақын, публицист, педагог, аудармашы. Энциклопедист ғалым Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттық рухымыздың ұлы тіні, ұлттық ғылымымыз бен мәдениетіміздің көсемі. Ұлағатты ұлт ұстазының қасіретті тағдырының өзі жоғары адамгершілік рухпен тарих сабақтарын үйрететін тағылым.*

Ахмет Байтұрсынұлы – мемлекет қайраткері. Ұлт ұстазы, Алаш қайраткері Қазақстанның автономиялық республикасының тұңғыш халық ағарту министрі (комиссары), ғылыми-әдеби комиссияның председателі, Бүкілресейлік ВЦИК-тің мүшесі,Кирвоенкомның мүшесі, КазЦИКмүшесі, сондай-ақ Академиялық Орталықтың председателі ретіндегі қызметтерді аса зор жауапкершілікпен орындады. Халық ағарту комиссары қызметін атқарған кезеңде білім беру саласында оқулықтардың қажеттілігін білген ғалым М.Жұмабаевқа – педагогика, Ж.Аймауытовқа – психология, М.Дулатовқа – есеп құралын, Х.Досмұхамедұлына – сингармонизм жазуды тапсырады. Аталған ғалымдардың еңбектері ұлттық ғылымның дамуы мен қалыптасуының негізі болып отыр.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақтың ұлттық ғылымының көшбасшысы, ұлттық ғылымының арқауы. Неге? Басқа ұлттың ғалымдары (орыс ғалымдары): «Қалайша мектеп оқулықтарын ғылымның басы дейсіз?» – деп таңғалады. Әрине, бұрыннан оқу-жазуы бар, ғылымы бар, университеттері үш жүз, төрт жүз жыл бұрын ашылған халықтар үшін ғылымның негізін мектептен бастау оғаш көрінетін шығар. Шындығында, қазақтың нағыз ұлттық ғылымы – қазақ тілі туралы ғылым, қазақтың әдебиеті, қазақтың тарихы туралы ғылым [1: 52].

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тілінің құрылымдық жүйесін тұңғыш зерттеген ғалым. Бүгінде Ахмет Байтұрсынұлының тіл білімі саласындағы еңбектерін саралау, жүйелеу, оларға тарихи тұрғыдан баға беру тілші ғалымдардың еншісіндегі зор жауапкершілігі бар іс болып отыр. «Оқу құралы» арқылы балаларды сауаттандырып алғаннан кейін қазақ тілін жеке пән ретінде оқытудың құралын жазады. Ғалымның «Тіл – құрал» атты оқулығы – қазақ тілінің тұңғыш оқулығы. «Тіл – құрал» қазақ жұртшылығы үшін тілтаным ғылымында

жазылған ең тұңғыш оқулық, тың дүние екендігін Ахмет Байтұрсынұлының өзі де ескертеді. Оқулықтың алғы сөзінде: «*Тіл – құрал» деген ат қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, өйткені бұл – қазақта бұрын болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң қалатын»,* – деген пікірін жазады. Бірнеше бөлімнен тұратын бұл оқулықтың әр бөлігі жеке-жеке «Тіл – құрал» деген атпен жариялана бастайды. Ғалым қазақ тілінің құрылымын жүйелеуде, біздің байқауымызша, орыстың лингвистикалық ілімін негізге алғанымен, оның қағидалары мен жіктеулерін көшіріп алмаған. А.Байтұрсынұлының ғылыми концепциясы – әр тілді өз табиғатынан шығарып сипаттау. А.Байтұрсынұлы когнитивті грамматика, коммуникативті грамматика, функционалды грамматиканың қазіргі кездегі терминдерін қолданбаса да, ғалымдық интуициясымен, ғалымдық талантымен жаңа бағыттарды негізін қалады.

Қазақ түркітану ғылымының ұлттық терминологиялық жүйесін қалыптастырған – Ахмет Байтұрсынұлы. Қазақ терминологиясының негізі өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдары жарық көрген А.Байтұрсынұлының «Тіл – құрал», «Әліппе», «Әдебиет танытқыш» атты іргелі еңбектерінде берік қаланды. Ғалым оқулықтарды жазу барысында әрбір ұғым, түсінік, нәрсе, затқа, әсіресе грамматикалық категориялардың әрқайсына қазақша термин беріп, алғаш қолданысқа енгізді. Қазақ тілтанымында қазақ терминологиясының негізін салып, қағидаларын анықтап берді. Ахмет Байтұрсынұлы профессор Щербаның еңбектеріне сілтеме жасай отырып, түркі тілдерінің жазу тәртіптерін орыс тілі фонетикасы заңдылықтармен салыстырып, тұжырымды талдаулар жасай білген.

1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ білімпаздарының I съезі мен 1926 жылы Бакуде болған түркітанушылардың I құрылтайында жасаған баяндамаларында: *«Как мы, казахские научные и литературные работники, строим терминологию для литературы народа, и во-вторых, какого принципа мы придерживаемся в выработке терминологии»* [2: 97], – дей келіп, терминжасамның негізгі қағидаларын ұсынды: 1) алдымен, ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөзі алынуы керек; 2) ондай сөз табылмаған жағдайда ондай сөзді туыстас тілдерден алу; 3) кең тараған халықаралық терминдер қабылданғанда, олар қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес өзгертіліп алынады;

4) қазақ тілінің табиғатына сәйкес келмейтін өзге тілден енген сөздер қазақша айтылуына сәйкес өзгеруі тиіс [3: 45]. Ғалымның терминжасамдағы негізгі қағидаларынан «тіл мен ұлт» сабақтастығы

ұстанымын ұстанғандығын байқаймыз. «Ана тілі» атауын алғаш енгізген Ахмет «Тіл – құрал» оқулықтарында 310 лингвистикалық термин қолданыпты. Оның ішінде 108-і фонетикаға, 11-і лексикологияға, 109-ы морфологияға, 64-і синтаксиске, 18-і жалпы тіл біліміне қатысты [4]. Ахмет Байтұрсынұлының еңбектеріндегі 300-ден аса лингвистикалық терминнің 120-ға жуығы қазіргі қазақ тіл білімі ғылымында қолданылып келеді. Лингвист ғалым ұсынған тілтанымдық терминдер өте ұғынықты, қарапайым, түсінікті және дәл, әр термин қазақ тілінің байырғы сөз байлығы негізінде жасалынған.

Қорытындылай келгенде, Ахмет Байтұрсынұлының лингвистикалық идеяларының өміршеңдігі уақыт өткен сайын анықталып отыр. Олай болса, ғалымның еңбектерін жаңа бағытта зерттеу, таныту жұмыстарын жалғастыру ұлттық ғылымда мәңгілік мұра екендігін айқындай түседі.

Әдебиет

1. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақтың ұлттық ғылымының негізін қалаушы // Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау. Халықар. ғыл. теор. конф. материалдары. – Алматы: Елтаным баспасы, 2017. – 396 б.
2. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003. – 384 б.
3. Алаштың тілдік мұрасы. – Алматы, 2009. – 248 б.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ТӘРҖЕМӘЛӘРЕН МӘКТӘПТӘ ӨЙРӘНҮ МӨМКИНЛЕКЛӘРЕ

Бариева А., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Сәйфулина Ф.С.

XX гасырда бөтенсоюз тәрҗемә мәктәбенең аерылгысыз өлеше буларак татар әдәби тәрҗемә мәктәбе уңышлы үсеш кичерә һәм бер төркем талантлы тәрҗемәчеләргә ия була. Нәкъ менә әлеге тәрҗемәчеләр татар укучысына күренекле классик язучылар әсәрләре һәм шул чор дөнья әдәбияты белән туган телдә танышу мөмкинлеге тудыра. Атап әйткәндә, бу эштә Р. Даутов, Я. Халитов, Э. Нигъматуллин, К. Минебаев, Т. Нурмөхәммәтов, А. Хәсәнов, Ш. Максудова, Ф. Гайнанова, Н. Вәлитова, Л. Нәҗмиева, Ф. Миңнуллин, Я. Шәмсетдинов, С. Әдһәмова, Н. Арслан, А. Исхак, М. Ногман, М. Хөсәенов, Т. Айди, Х. Әюпов, Л. Хәмидуллин, А. Рәхимова кебек профессиональ тәрҗемәчеләрнең һәм татар әдәбияты осталарының өлеше зур була.

Чыңгыз Айтматов прозасының татарчага тәрҗемәләре, аларны татар укучысы, әдәбияты күзлегеннән әдәби кыйммәте тиешенчә өйрәнелмәгән булса да, иҗатының тәрҗемәләрен төрле якларын яктырткан мәкаләләр татар әдәбият белемендә бар. Алар арасыннан Д. Заһидуллина [1: 100], Х. Миңнегулов [2: 75], К. Миңнуллин [3: 79],

Ф. Сәйфулина [4: 130;], М. Хәбетдинова [5: 270] һ.б.ларның мәкаләләрен аерып атарга мөмкин. Бу тикшеренүләрдә Чыңгыз Айтматов прозасы төрле аспектларда өйрәнелә, оригинал әсәрләрне тәрҗемә итү үзенчәлекләре билгеләнә. Шунысы әһәмиятле, язучының 85, 90 еллык юбилейлары уңаеннан Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар Институтында халыкара конференцияләр оештырылды, аларда Чыңгыз Айтматовның шәхесе, иҗатының гомумкешелек мәдәнияты өчен әһәмияте, шул исәптән төрле телләргә тәрҗемәләре турында да фикер алышулар оештырылды.

Чыңгыз Айтматов әсәрләрен татар теленә тәрҗемә итү белән күпчелек очракта М. Усманов, Ә. Еники, Я. Халитов, Х. Сарьян, Л. Ихсанова, М. Харисов, Р. Ширияздaнов, М. Вәлиев кебек атаклы галимнәр, талантлы әдипләр һәм шагыйрьләр шөгыльләнгән.

Җәмәгатьчелек Чыңгыз Айтматов эшчәнлеге һәм иҗатының әһәмиятен бик югары бәяли. Шуңа да карамастан, Чыңгыз Айтматовның әдәби әсәрләре мәктәп шартларында өйрәнелми диярлек. Бүгенге көнне мәгълүмат заманы дип әйтәбез икән, Чыңгыз Айтматов турындагы мәгълүматны да укытучы һәм укучылар бергә туплап, өйрәнеп, өлешләп-өлешләп әдәбият дәресләрендә, сыйныфтан тыш эшчәнлектә куллану кирәк, мәктәпкүләм чараларында, укучылар конференциясе өчен язылган фәнни-тикшеренү эшләрендә дә нигез итеп файдалану зарур. Әлеге эш предмет нәтиҗәләренә дә, шәхескә юнәлгән нәтиҗәләргә уңай йогынты ясаячак, дип уйларга нигез бар.

Чыңгыз Айтматовның “Анам кыры” повестен мәктәптә өйрәнү күздә тотылмый. Әлеге бушлык, лакунаны да сыйныфтан тыш уку дәресләрендә каплау мөмкинлеге бар. Әйтик, татар телендә төп гомуми белем бирү оешмаларында укучылар Фоат Садриевның “Таң җиле” әсәре белән танышалар. Шушы әсәр укылганнан соң, “Милләт аналары” дип исемләнгән сыйныфтан тыш уку дәресе оештырырга мөмкин. Әлбәттә, дәрескә Чыңгыз Айтматовның “Анам кыры” повесте дә укылып килергә тиеш. Дәресне заманча педагогик технология – тәнкыйди фикерләү технологиясенә кору уңышлы булыр, дип уйлыйбыз. Бу технология буенча дәреснең беренче этабы чакыру дип атала. Әлеге этапның максаты – балаларны дәрескә куелган проблемалы сорауны чишүдә катнашырга чакыру. Безнең тарафтан дәреснең проблемасы “Тулганай һәм Нуриәсма – милләт аналары булып торалармы?” буларак билгеләнде. Фоат Садриев һәм Чыңгыз Айтматов әсәрләре нигезендә балалар кластер булдыралар. Эш ике төркемдә алып барылырга мөмкин: беренче төркем Чыңгыз Айтматов әсәрендәге Тулганай образы буенча, икенче төркемдәгеләр Фоат Садриев романындагы Нуриәсма образы буенча эш алып бара.

Тәнкыйди фикерләү технологиясе буенча эшнең икенче этабы – төшенү. Төшенү стадиясендә кластер нигезендә Тулганай һәм Нуриәсма образларына характеристика тәкъдим ителә. Дәреснең рефлексия өлешендә синквейн алымын кулланырга була. Синквейн шулай ук дәрес атамасы төсле үк "Милләт анасы" дип исемләнергә мөмкин.

Күзәтүләребез күрсәткәнчә, иске программалар буенча җиденче сыйныфта Ч.Айтматовның "Беренче мөгаллим" әсәрен уку каралган була. Заманча программаларга әлеге әсәр кертелмәгән. Әмма, әлеге повестьны уку традициясен кайтарырга теләге булган укытучы бу эшне филологик сәләте булган укучылар белән гамәлгә куярга мөмкин. Әйтик, "Әдәбиятчылар" түгәрәге эшчәнлеге кысаларында повесть буенча әңгәмә оештырырга, балаларның теләге булган очракта, проект яки эзләнү-тикшеренү эшләре башкарырга мөмкин

Уйлавыбызча, повестьны югарыда күрсәтелгәнчә өйрәнгәндә, балаларда тугандаш халыкларның әдәби мирасы белән кызыксыну барлыкка киләчәк, шулай ук укучылар төрле халыкларның әдәбиятын чагыштырып өйрәнү осталыгына ия булачаклар.

Ч. Айтматов шәхесе өчен кыргыз һәм татар әдәбияты, мәдәнияте генә түгел, совет әдәбияты кысалары да "тар". Ул – дөньякүләм масштабтагы әдип. Моңа ачык дәлил – аның әсәрләре дөньяның йөзләрчә телләренә тәрҗемә ителгән булуы. Әдип иҗатын өйрәнүне татар мәктәпләрендә дә, рус мәктәпләрендә дә гамәлгә ашырырга мөмкин. Һәр ике очракта да аның әсәрләре әдәби зәвыгы югары булган укучы әзерләүдә зур роль уйный.

Әдәбият

1. Заһидуллина Д.Ф. XX гасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек.– Казан: Казан университеты, 2011. – Т. 2. – 198 б.
2. Миңнегулов Х. Гади кешене олы итеп // Казан утлары. – 1966. – №6. – Б. 148
3. Миңнуллин К.М. XX гасырның икенче яртысы татар әдәбиятын өйрәнү контекстында Чыңгыз Айтматов иҗаты // Фәнни Татарстан. – 2018. – №4. – Б. 79-82
4. Сәйфулина Ф.С. Чыңгыз Айтматов иҗатының татар теленә тәрҗемәләре // Туган телләрне һәм әдәбиятларны саклау һәм үстерү Халыкара фәнни-гамәли форумы кысаларында уздырылган конференция материаллары. – Казан, 2010. – Б.126-131.
5. Хабутдинова М.М. Личность и творчество Чингиза Айтматова в оценке татарского писателя Аяза Гилязова // Филология и культура. Philology And Culture. – 2013. – №2(32). – Б.270-276.

РОЛЬ СОЦИОЛИНГВИСТИКИ ВО ВЗАИМОВЛИЯНИИ ЯЗЫКА И ОБЩЕСТВА

Бахшиллоева Ш., БухГУ, студент IV курса

Науч. рук. – ст. преп. Исаева Г.А.

Процессы глобализации, происходившие во всем мире, продемонстрировали необходимость социолингвистических исследований за счет экспансии национальных языков и английского языка. Включение большого количества английских слов в словарь национального языка также свидетельствует о необходимости изменений в языковой политике.

В лингвистической литературе отношения языка и общества, социальная дифференциация языка, языковая ситуация в обществе, социальность языка, язык и социальные отношения, влияние социальных факторов на язык, двуязычие и многоязычие, языковая политика, нация и национальный язык вопросы являются важными задачами социолингвистики. В этом смысле социальная дифференциация языка обусловлена тем, что в его состав входят члены общества с разными профессиями, разными профессиями, разными умственными способностями и, соответственно, каждая социальная группа имеет активный и неактивный словарь. Различна, конечно, и территориальная принадлежность членов общества. Следовательно, социальные и территориальные диалекты – это способы использования языка языковыми группами в соответствии со своим профессиональным, профессиональным, интеллектуальным и территориальным происхождением.

В этом смысле современная социолингвистика требует не только фиксации социальных и региональных диалектов, объяснения их языковой природы, но и эффективного их использования.

Понятно, что социальные и региональные диалекты являются важными лексическими и семантическими источниками в обогащении литературного языка и поиске национальных альтернатив ассимилированным терминам. В лексиконе единой судебной системы для обогащения литературного языка и расширения возможностей формального стиля могут использоваться новые специализированные значения слов *прощение, залог, подозревать, исполнитель, действие, мера, овладение.*

Отношение членов общества к языку, то, как они используют язык, и влияние изменений в обществе на язык не чужды языковому сообществу. В ходе исторического развития узбекского языка на него активно влияло общество, которому он принадлежит, и изменения в жизни и менталитете узбеков наложили свой отпечаток на язык. Например, под влиянием Арабского халифата и ислама были ассимилированы арабские единицы. Или монгольское правление привело к притоку элементов монгольского языка. С распространением джадидского движения началась тюркизация арабских диалектов.

Особенно в бывшем Советском Союзе тысячи слов были заимствованы из русского или других языков, а также были приняты определенные модели иностранных слов.

Это видно на примере слов, оканчивающихся на -ия, -сия. После обретения независимости открылись новые возможности для развития узбекского языка, реактивировались многие устаревшие слова. В эпоху глобализации узбекский, как и многие другие языки, находится под активным влиянием международных языков. Следует отметить, что указанные влияния и изменения в языке обусловлены не чисто языковыми, а внеязыковыми, например, социально-политическими, экономическими и культурными процессами. Узбекская социолингвистика должна будет объективно оценивать такие влияния и действовать в интересах национального языка и государственного языка.

В Узбекистане также большое внимание уделяется преподаванию иностранных языков, особенно языков мира. Одним из практических шагов стало преобразование в 1992 году бывшего Института русского языка и литературы и Ташкентского института иностранных языков в Узбекский государственный университет мировых языков. Затем последовало принятие документов государственного уровня, направленных на повышение эффективности обучения иностранным языкам. Изучение иностранных языков больше не считается вредной привычкой.

Изучение иностранных языков – хорошая и нужная работа. Сегодня существует большой спрос на специалиста, владеющего одним из иностранных языков. Однако «неправильно учить иностранные языки, забыв родной язык. Потому что иностранный язык, выученный путем забывания родного языка, неизбежно заменит родной язык, и национальное мышление и национальное восприятие станут совершенно другими, чужим мышлением и чужим восприятием». К сожалению, сегодня в языке социальных сетей увеличивается англизация, англоязычные элементы (скажем по-другому). Например, слово вой заменяется на вау; бопти – на ок. Вызовы набирают популярность со словами инициатива, призыв и приглашение; Есть много заимствований выражений вроде лайкать, босс, хэштег, тег, пост в блоге, поста, обозревателя. Такие ассимиляции необходимо быстро выявлять и заменять соответствующими альтернативами, не «ожесточая» язык. Например, можно слово шеф заменить словом boshliq, а слово нейминг можно легко заменить nomlash. Возникновение таких проблем во взаимоотношениях языка и общества связано с последствиями глобализации, безграмотностью и ухудшением наших языковых навыков.

Таким образом, происходит постоянное взаимодействие языка и общества. Развитие науки и образования, культуры и искусства, технологий и государственности являются ключевыми факторами взаимодействия языка и общества. Движущей силой этого процесса влияния является, конечно же, человек и общество, к которому он принадлежит. С другой стороны, потребности общества позволяют языку расширяться по объему и стилю.

Литература

1. Башатова Н.А., Исакова Р.К., Гуральская И.М. Проблемы функционирования и преподавания русского языка в Узбекистане в современных условиях // Вестник МАПРЯЛ. – 2006. – № 50. – С. 21-26.

2. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: дооктябрьский период. – М.: Наука, 1972. – 344 с.

3. Муртазаева Р.Х. Узбекистан – уникальный край межнационального согласия и толерантности // Узбекистан – страна мира и согласия: Сб. материалов конференции. – Ташкент, 2017. – С. 343.

4. Назаров Р.Р. Этническая политика в полиэтническом социуме (на примере Узбекистана). [Электронный ресурс] URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/32345/1/klo_2015_198.pdf/.

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ ТАТАРСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Болгарова А., КФУ, студент IV курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Шемшуренко О.В.

Сравнения играют огромную роль в познании и восприятии действительности. Способность сравнивать органически входит в процесс человеческого сознания и находит отражение в языке. Изучение сравнений в разных языках позволяет обнаружить сходства в сознании, мышлении представителей различных национальностей, а также помогает выявить специфичность, своеобразность мировоззрений, менталитетов.

Семантика сравнения в татарском и английском языках передается системой языковых единиц различных уровней.

Наречиями, образованными при помощи аффиксов -*ча/-чә*, -*дай/-дәй* в татарском языке. Например: *Билен шөпшәдәй кысып буган сары чәчле бер хатын Шәяхмәт карт килеп керүгә, папкасын тотып, нәрсәдер укый башладй (М.Мәһдиев); Бүренекедәй кан баскан бер яман бәбәк (тишектән) карады (И.Сәләхов).*

Сложными прилагательными, содержащими элементы *сыман* в татарском языке. Например: *Язгы аяз күктә, биектә-биектә, бөдрә ак болытлар йөзә иде. Кояш нурлары аларны үтәдән-үтә яктырткан, алар шундый җиңелсыман тоела, өрсәң, тузганак башы кебек, очып китәр төсле (Г.Әпсәләмов).*

Отдельные полнозначные слова, сохраняя вещественное содержание, тяготеют к функциональному сближению с неполнозначными словами. В лексическом значении данных слов содержится указание на операцию сравнения. Метаслова сравнения объединяют различные лексико-грамматические классы: *охшаган, хәтерләткән, булып, зурлык, кадәрле* и др.

Основную часть лексико-грамматического способа репрезентации сравнения в простом предложении составляют послелоги *кебек, шикелле, сыман, хәтле, кадәр* и др. При употреблении этих лексико-синтаксических средств проводится параллель между предметами, признаками и выявляется их общность, сходство.

Более широкий диапазон употребления имеет послелог *кебек*, который дает понятие вида, используясь для выявления внутренней и внешней сущности предметов и явлений. Например: *Яңаклары алма кебек янып тора (Г.Әпсәләмов); Ташбака кебек әкрен барабыз, – диде Мостафа, үзе һаман басып тора бирде (Г.Әпсәләмов).*

Послелог шикелле употребляется в основном при уподоблении предмета по внешнему виду и форме. Например: *Кызлар... тәпән шикелле юаннар...(Ә.Еники).*

Особо нужно отметить специфическую функциональность послелога *төсле*, который выражает сравнительные отношения и по цвету, и по образу действия, и по качеству, хотя его конкретное компаративное значение – уподобление по цветовому качеству. Например: *Үзләренең капка төбендә җитен төсле ап-ак чәчле Әсхәт басып тора (М.Кәрим).*

Послелог *сыман* в татарском языке также выражает сравнительные отношения. Например: *Шәүлә сыман ияреп йөри узган гомер, калган хәтерләр (М.Кәрим).*

В английском языке сравнение может выражаться при помощи слов *as, as if, as though, similar to, like*, сравнительной степени прилагательного с частицей *than* и другими связанными контекстно словами.

В английском языке существует целый ряд устойчивых сравнений, которые подчеркивают тождество различных качеств или действий человека или животного, являющегося носителем данного качества: *sly as a fox, busy as a bee, playful as a kitten*. Кроме того, можно заметить прием аллитерации в некоторых общеупотребительных сравнениях*: as dead as a door-nail, as bright as a button, as cool as a cucumber.*

Итак, в зависимости от частей речи сравнения включают следующие структуры: 1) as + прил.+as+ сущ.: *as big as an elephant, as black as pitch, as hard as nails*; 2) глагол +like+ сущ.: *drink like a fish, eat*

like a bird, eat like a horse; 3) нар. / прил. в сравн. степени + than/ as if: *It is larger than life. He ran as if for their lives.*

К авторским сравнениям относятся вновь созданные сравнения из вариантов идиом. Структуры авторских сравнений отличается большим разнообразием:

(as) + прил./нар.+as+сущ.: *Continuous as the stars that shine, And twinkle on the Milky Way (W. Wordsworth)*;

сущ.+ like/as +(прил.)+ глагол-связка: *The dell is fresh and delicate as vernal cornfield (S. Coleridge«Fears in Solitude»)*;

глагол+ like/as+ (прил.)+сущ.: *I wandered lonely as a cloud (W. WordsworthDaffodils)*;

в отрицательной форме: *Her eyes are nothing like the sun*;

с помощью прилагательного в сравнительной степени: *He had no more idea of money than a cow*;

с помощью обстоятельственного оборота, содержащего предложное определение: *With the quickness of a long cat, she climbed up to the tree*;

посредством союзных наречий as though, as if, вводящих придаточное сравнение (сказуемое, которое обычно употребляется в сослагательном наклонении): *The Cataract strong/ Then plunges along, / Striking and raging/ As if a war waging/ Its caverns and rocks… (R. Southey `The Cataract of Lodore')*;

посредством лексически выраженного указания на факт сопоставления: *He reminded Fleur of a hungry cat*;

с помощью сложного предложения, содержащего обстоятельственное придаточное сравнения: *Like a cloud that travels on,/ Steamed up from Cairo's swamps of pestilence,/ Even so, my countrymen! (S. Coleridge «FearsinSolitude»).*

Итак, сравнительная семантика в системе татарского и английского языков передается языковыми единицами различных уровней. Сравнения оформляются синтаксическими, морфологическими и лексическими средствами.

ДРАМАТИЗАЦИЯ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ПРИЁМ ПРИ ОБУЧЕНИИ ГОВОРЕНИЮ

Валеева Л., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Шаяхметова Л. Х.

Даже после многих лет обучения иностранному языку ученики не приобретают решительность в использовании языка в классе и за его пределами. Для достижения этой цели учителям необходимо организовать занятия в парах и группах, чтобы дать учащимся возможность использовать язык в личном общении. Им необходимо

создать ситуацию для активного и интересного обучения языку, потому что использование традиционных методов не может вызвать достаточную мотивацию и интерес у изучающих английский язык как иностранный. Драматизация – отличное занятие для изучения устной речи в классе. Таким образом, учащимся отводятся определенные роли. Это дает им возможность попрактиковаться в изучаемом языке, прежде чем они начнут разговаривать в реальной обстановке.

Определение, характеризующее драматизацию с точки зрения обучения говорению, дала В.Ю. Курдюмова. Она считает, что «драматизация – это совокупность действий, являющихся средством организации ролевого поведения учащихся в заданных реальных и игровых ситуациях в образовательном процессе, способствующих как формированию и развитию коммуникативной компетенции, там и их всестороннему развитию путем обращения к эмоционально-чувственной сфере» [3: 21].

Использование драматургии и театральных мероприятий имеет явные преимущества для изучения языка. Это побуждает учеников говорить, это дает им возможность общаться, даже с ограниченным языком, используя невербальную коммуникацию, такую как движения тела и выражение лица. Существует также ряд других факторов, которые делают драму очень мощным инструментом в языковом классе. Описание некоторых областей, в которых драматургия очень полезна для изучающих язык и учителей, перечислены ниже [5]:

1. Дать учащимся опыт использования языка для подлинного общения и реальных жизненных целей и путем создания потребности говорить. Драматизация – это идеальный способ побудить учащихся угадывать значение неизвестного языка в контексте. Учащимся необходимо будет использовать сочетание языковых структур и функций, если они хотят успешно общаться.

2. Сделать изучение языка активным, мотивирующим опытом.

3. Помочь учащимся обрести уверенность и чувство собственного достоинства, необходимые для спонтанного использования языка. Когда ученикам дают особые роли, это побуждает их быть такими персонажами и отказаться от своей застенчивости.

4. Привнести реальный мир в классную комнату. При использовании драматизации цель может быть не только лингвистической, можно использовать темы из других предметов: учащиеся могут разыгрывать сцены из истории, они могут работать над идеями и проблемами, которые проходят через учебную программу. Драму также можно использовать для ознакомления с культурой нового

языка с помощью историй и обычаев, а также с контекстом для работы над различными видами поведения.

5. Стимулировать интеллект и воображение учащихся.

6. Развивать способность учащихся сопереживать другим и, таким образом, становиться лучшими коммуникаторами.

Драматизация как подход состоит из следующих компонентов [1]:

1. Коммуникативная ситуация, включающая предмет взаимодействия (предмет, продукт, результат) и обстоятельства взаимодействия, поведение, также пара – и экстралингвистические способы взаимодействия, временные и пространственные свойства.

2. Общественные роли коммуникантов и система их собственных отношений.

3. Возможность применения социальных способов взаимодействия - реализации ситуации общественного контакта, конкретных речевых функций, самих способов взаимодействия (начало взаимодействия и завершение беседы, кастинг и смена коммуникативных ролей, продолжение беседы, подтверждение надежности общения, уточнение, поправка и самокоррекция).

К основным видам драматизации относятся [2: 58]:

1. Пантомима. Значительную роль в процессе общения играет использование невербальных средств взаимодействия, так что мимика, жесты и движения помогают показать чувства, настроение, события.

2. Импровизация. Само общение не подготовлено, поэтому людям нужно импровизировать в процессе взаимодействия. Этот вид драматизации можно и нужно практиковать на уроках. В качестве информации для импровизации берутся известные учащимся литературные произведения, а также произведения или главы недавно прочитанных произведений. При распределении ролей надо наблюдать за тем, чтобы учащиеся каждый раз получали новую роль [2: 160].

3. Неформальная инсценировка отличается высокой спонтанностью и возможностью разработки стратегии проблемного обучения, поэтому его используют для незаконченных рассказов и эпизодов [4: 94].

4. Формальная инсценировка. Учащиеся либо читают письменный диалог, либо рассказывают выученный наизусть диалог. Такая тренировка запоминания в подготовленных ситуациях помогает выучить и тренировать правильное иностранное произношение, запоминаются определенные устойчивые выражения, а грамматические конструкции намного яснее.

Таким образом, драматизации является средством взаимодействия в эмоционально-чувственной сфере и повышает мотивацию к изучению иностранного языка. Этот подход обладает множеством

положительных характеристик и может быть успешно использован для профессионального обучения, которое дает студентам возможность сыграть любую заданную роль в моделируемой ситуации профессионального взаимодействия.

Литература

1. Vanina I.L. Компоненты драматизации [Электронный ресурс]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/educational-value-of-dramatization-approach-for-development-of-dialogue-speaking-skills/pdf (дата обращения 28.01.2022).

2. Конышева А.В. Английский для малышей: Стихи, песни, игры, рифмовки, инсценировки, утренники учеб. пособие по английскому языку − Санкт-Петербург: КАРО, 2018. – С. 58, 160. 3. Курдюмова Ю.В. К вопросу использования драматизации в обучении иностранному языку в общеобразовательной школе // Вестник Бурятского Государственного университета. 2009, № 15. – С. 21-25.

4. Lopez Tavera P. Области изучения драматизации [Электронный ресурс]. URL: https://www.academia.edu/20723364/THE_USE_OF_DRAMATIZATION_IN_EDUCATION (дата обращения 27.01.2022).

5. Михайлова А.Я. Театр в эстетическом воспитании средних школьников: Пособие для учителей средних классов. − Москва: Просвещение, 1975. − 94 с.

РАЗНОВИДНОСТИ ЗАДАНИЙ ПО СЛОВООБРАЗОВАНИЮ В ТЕСТАХ ПО АНГЛИЙСКОМУ И ТАТАРСКОМУ ЯЗЫКАМ

(на примере B2 First и сертификации по татарскому языку на уровне B2)

Валиев И., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

Словообразование – это система производных типов слов и процесс создания новых слов из имеющегося в языке материала по определённым структурным и семантическим формулам и шаблонам [2: 70]. Образование новых слов – это не только задача, с которой приходится сталкиваться на большинстве языковых экзаменов, но и навык, необходимый всем для повседневного использования письменного или устного языка.

Цель заданий по словообразованию состоит в том, чтобы позволить кандидатам использовать слова в контексте до применения знакомых принципов словообразования. Они способствуют пониманию как значения, так и формы слов, которые кандидаты должны использовать в письменной или устной речи.

Использование международных языковых тестов прочно вошло в практику современного образования и является наиболее оптимальным способом измерения уровня владения тем или иным языком [3: 198]. B2 First является одним из самых популярных кембриджских экзаменов по английскому языку.

Третья часть раздела «Reading and Use of English» данного экзамена посвящена словообразованию. Она содержит в себе небольшой текст с 8 пробелами. Предлагаются слова-подсказки, из которых необходимо

сформулировать новые слова, чтобы сделать предложения логичными и связными. Данное задание проверяет лексико-грамматические знания кандидатов, а также их навыки чтения. Основное внимание уделяется словарному запасу, в частности использованию аффиксов. Чтобы иметь возможность заполнить пробелы, необходимо понимать текст в целом и знать, как формулировать слова.

Выделяют следующие разновидности заданий по словообразованию на экзамене B2 First:

Образование имён существительных из глаголов. В данном типе заданий основное внимание уделяется людям и их работе, профессии. Здесь используются наиболее распространенные суффиксы *-er/-or, -ist, -ian, -ance/-ence, -ation/-tion, -ment* и т.д.;

Образование имён существительных из глаголов, существительных и прилагательных с помощью суффиксов *-ty/-ity, -ness, -cy* и т.д.;

Формирование противоположных значений слов. Здесь основное внимание уделяется общим префиксам и суффиксам, используемым для образования противоположных слов: *il-, ir-, im-, in-, un-, dis-, mis-, -less* и т.д.

Образование глаголов из других частей речи. В данном типе заданий рассматриваются общие суффиксы, используемые в создании глаголов: *-en, -ify, -ise* и т.д.;

Образование прилагательных из существительных при помощи суффиксов *-al, -ful, -ous, -y, -ish, -ic* и др.;

Образование прилагательных из глаголов с помощью суффиксов -*able/-ible, -ed, -ing, -ive* и др.;

Образование наречий от имён прилагательных. Основное внимание уделяется формированию наречий, касающихся времени, места, способа, причины и степени действия, с помощью суффикса *-ly*;

Трудное написание слов. Задание фокусируется на сложных случаях правописания. Например, *impossible (inpossible), truly (truely)*;

Внутренние изменения в словах. Они характерны для неправильных глаголов и формы множественного числа некоторых существительных. Например, *sing-sang-sung, goose-geese*.

Первый языковый тест по татарскому языку был представлен Центром языковой сертификации по татарскому языку Научнообразовательного центра «Институт Каюма Насыри».

В 2015 году рабочей группой были разработаны тесты для уровня B2 (уровень выше среднего). Третья часть раздела «Чтение» теста по татарскому языку требует от кандидатов заполнения 8 пропусков в тексте. При этом необходимо изменить слово-подсказку так, чтобы оно лексически и грамматически соответствовало предложению. В отличие от международного теста B2 First, данное задание относится не только

к словообразованию, но и к грамматике. Это связано с тем, что в татарском языке падежи, множественная форма существительных обозначаются при помощи окончаний, которые присоединяются к слову после словообразовательных суффиксов, а в английском языке отсутствуют изменяемые окончания у существительных, местоимений и числительных, которые служат для связи слов в предложении.

Выделяются несколько типов данного задания со словообразовательным содержанием:

Образование имён существительных. В данном типе заданий основное внимание уделяется абстрактным понятиям, людям, их работе, профессии, инструментам. Здесь используются наиболее распространенные суффиксы -*чы/-че, -лык/-лек, -вык/-век, -гыч/-геч (-кыч/-кеч)* и др.;

Образование глаголов при помощи суффиксов *-ла/-лә, -лан/-лән* и т.д.;

Образование прилагательных. Здесь используются общие суффиксы, используемые в образовании прилагательных: *-лы/-ле, -гы/-ге (-кы/-ке)* и т.д.

Образование наречий. Основное внимание уделяется формированию наречий, касающихся образа, времени, места, причины и степени действия, с помощью суффиксов *-ча/-чә, -лата/-ләтә* и др.

Таким образом, при подготовке к языковым тестам кандидатами должно уделяться должное внимание словообразованию. Оно требует от кандидатов прочных знаний, так как предполагает наличие нескольких разновидностей заданий, отличающихся по своему содержанию.

Литература

1. Jurate Ruzaite. Studying Word-Formation in English. A resource book. – Kaunas: Vytautas Magnus University Publishing House, 2012. – 288 с.

2. Зыкова И.В. Практический курс английской лексикологии. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 70 с.

3. Фатхуллова К.С., Денмухаметова Э.Н. Современные методы диагностирования в обучении татарскому языку // Филологические науки. Вопросы теории и практики, 2016, №7-1 (61). – С. 198-199.

4. B2 First: Cambridge English [Электронный ресурс]. URL: https://www.cambridgeenglish.org/exams-and-tests/first/. (Дата обращения: 28.01.2022).

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ ЭМОЦИЙ, СВЯЗАННЫХ С ЛЮБОВЬЮ (на материале произведений И.С. Тургенева)

Ван Юйлинь, КФУ, аспирант II г. о.

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Исламова Э.А.

По мере развития антропологической лингвистики эмоции и мысль человека, его внутренний мир являются объектом не только психологии, философии, биологии, социологии, но также лингвистики и литературоведения. В настоящее время появилось много междисциплинарных отраслей науки, как например эмотиология,

которая изучает роль эмоций в деятельности человека и связь эмоций и языка; понимается как лингвистика эмоций. Язык представляет собой систему выразительных символов и является самым прямым способом раскрытия души человека, выражения эмоций в языке, способом их проявления. “Эмоция в языке” стала актуальной проблемой в современных лингвистических исследованиях [1: 2]. Исследователь В.И. Шаховский пишет: «Эмоции как психическое явление отражают в сознании человека его эмоциональные отношения к миру. Эти эмоциональные отношения являются хотя и субъективными, но социально осознанными и потому в определенной степени типизированными» [3: 88].

Очевидно, что в тексте не только содержатся слова или синтаксические конструкции, но и выражаются мысли, отношение автора к окружающему миру. В художественных произведениях особое место занимает изучение проблем вербализации эмоционального состояния героев с помощью различных языковых средств. Целью данной статьи является рассмотрение разнообразных средств выражения эмоций в художественном контексте. Материалом послужили произведения И.С. Тургенева.

Творчество И.С. Тургенева характеризуется точным отбором средств выразительности, лексическим богатством, а любовь является вечной темой в его работах, почти каждый герой проходит испытание любовью и часто остается несчастным. Любовь представляет собой способность человека испытывать глубокие душевные переживания или сильные внутренние ощущения на протяжении длительного времени, включает различные эмоциональные состояния, ощущения и воздействия, зависит от ситуации, объекта и субъекта любви.

В эмоциональной сфере героев происходят постоянные переходы из одного состояния в другое: *Не могу утаить от вас, что и я любил и страдал, как все... Когда и как? Об этом говорить не стоит; но сердце мое испытало много радостей и много горестей... (И.С. Тургенев «Рудин», 1856).* Обычно любовь имеет положительный характер, сопровождается радостью, счастьем, интересом, удовольствием и др., но в этом контексте сложная любовь проявляется в наличии двух противопоставленных эмоций “радость и горесть”.

Сердце во мне так и прыгало; мне было очень стыдно и весело: я чувствовал небывалое волнение (И.С. Тургенев «Первая любовь», 1860) С помощью глаголов “испытать, чувствовать” и абстрактных имен существительных в устойчивой структуре автор передает нам представление об эмоциональном состоянии героев, и данный способ является основным средством конкретизация эмоций в языке.

В своих работах И.С. Тургенев часто изображает внутренний мир персонажей через описание их внешних проявлений, так как эмоциональная деятельность человека обязательно сопровождается определенными физиологическими реакциями или изменениями. Такой способ дает читателям возможность прочувствовать эмоции героев по их поведению, например: *Она опустила их и слегка покраснела. Я увидал, что она покраснела, и похолодел от испуга (И.С. Тургенев «Первая любовь», 1860); Наталья, вся бледная, едва держалась на стуле и не поднимала глаз (И.С. Тургенев «Рудин», 1856).* В данных примерах возникновение любви сопровождается внешними изменениями персонажей, выражается глаголами *покраснеть, похолодеть, побледнеть* и др.

Писатель активно исследовал взаимосвязь природы и персонажей, в его творчестве пейзажи являются параллелью духовности человека: *Шёпот ветра в моих ушах, тихое журчанье воды за кормою меня раздражали, и свежее дыханье волны не охлаждало меня; соловей запел на берегу и заразил меня сладким ядом своих звуков (И.С. Тургенев «Ася», 1858).* Природный мир тесно взаимосвязан с эмоциями героев, автор одновременно изображает состояния природы и души персонажа, такой способ и является основным эмоциональной фоном истории.

Таким образом, эмоции героев произведений могут проявляться во внутреннем состоянии героев, в их поведении или связываться с описанием окружающего пейзажа в тексте.

Литература

1. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. – Екатеринбург: Изд-во Уральского унта, 1989. – 184 с.

2. Карданова Х.И. О психологическом параллелизме «Человек-природа» в романах И.С Тургенева // Сфера знаний: структурные преобразования и перспективные направления развития научной мысли. – Казань, 2018. – С. 104-109.

3. Шаховский В.И. Эмотивная семантика слова как коммуникативная сущность // Коммуникативные аспекты значения: Сб. науч. ст. – Волгоград: Волгогр. пед. ин-т, 1990. – 88 с.

СИМВОЛИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КРАСНОГО ЦВЕТА В ЯЗЫКАХ И КУЛЬТУРЕ ТЮРСКОГО НАРОДА

Вафина И., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

Многое в окружающей нас действительности воспринимается посредством цветов. За именами цвета стоит обширный информационный потенциал. Благодаря первичности персептивной формы освоения мира цвет становится культурообразующим.

Символика цвета в культуре любого народа имеет особое значение. Фактически цветовые обозначения являются знаками.

Вникая вглубь истории словарного состава любого языка, количество слов, в том числе, цветообозначений, уменьшается, а многозначность увеличивается.

У многих народов существовала сложная система цветового обозначения стран света.

В рамках цветовой геосимволики тюрков, заимствованной из Китая, красный цвет был соотнесен с югом. Она выглядела следующим образом: восток – синий, юг – красный, север – черный, запад – белый [3: 482]. Обращаясь к мотивации данных цветовых обозначений, специалисты полагают, что *«юг 'красный' – 'цветущий, яркий, горячий' – элемент фольклора»* [2: 164].

В тюркских языках южная сторона именуется как *'солнечная': турец. güney, каракалпак. күнгэй, кирг. күн жак, тат. көнъяк* и т. д. В полдень солнце проходит через южный небосклон и достигает своего зенита, ассоциация понятий *'полдень' – 'солнце' – 'вверх' – 'юг'* образует перенос значений.

Кызыл 'красный' – уменьшительно-ласкательная форма отглагольного прилагательного *қыз 'красный'* + *-ғыл ~ -қыл* (*-ғыл* служит для образования имён прилагательных).

Это слово встречается: 1. в этнонимах (крайне редко): *қызыл бурқ, ызыл к;урт*; 2. в топонимах: *Кызылсу* – название многих рек в Казахстане, Кызыл Мишә.

В тюркоязычных языках красный цвет *«кызыл»* имеет ряд значений: 1) красный; 2) румяный (о человеке); 3) кызыл от «рыжевато-светло-серая» (масть лошади).

Солнечные люди изображаются в фольклоре тюркских народов красноликими, лица их пылают, как пламя. Знаменитый алтайский эпос «Маадай-Кара» начинается со строки: «Алып јӱзи кызыл ӧрттий… Лицо алыпа как красный пожар…» [5: 67] – и это описание не состояния гнева. Она встречается много раз с мотивом выражения богатырства и героизма.

В олонхо краснота лица является, по народным представлениям, непременным атрибутом человека. «Только он тем и человек, что лицо у него красное. Дьэ киһи сирэйэ кытаран», – в такой специфичной форме осуждается гость, уличенный в воровстве [4: 178]

Богатырь эпических сказаний монгольских народов тоже характеризуется как 'красноликий'. О герое говорится: "Хүрэ улаан шарайтай" с темно-красным лицом. Это характеристика пышущей силы, здоровья.

Наряду с этим «краснота лица является одним из своеобразных критериев красоты», пишет Б. Тухлиев, анализируя сравнение лица человека с деревом аргуван в памятнике «Кутадгу билиг».

В дастане “Идегей” пишется так: “Төлкедәй кызыл йөзле кол! Әләкләгән әләк кол!”, то есть красный в этом случае дается в отрицательном значении.

В крымскотатарском языке реализуются в основном такие символические значения красного цвета, которые связаны с молодостью, красотой: «Ананым джаваным, гель яныма, Къызыл гуллер сачайым ёлунъа / О, моя прекрасная, приди ко мне, Усыплю твою дорогу красными розами» («Багъчаларда кестане / В садах каштаны»). Другое из значений красного цвета связано с чисто физиологический реакцией организма (из-за стыда или смущения).

В огузском эпосе “Книга моего деда Куркута” есть эпизод где, Байындыр хан, собрав застолье для знатных беков, велит ставить к шатру бездетного красный флаг, а к шатру того, у кого есть сын – белый. Тут белому цвету даётся предпочтение над всеми другими, в том числе и красным.

В татарских фразеологизмах также получила отражение народная символика цвета. Оно используется в значении смущения, стыда. Например, чәч төпләренә кадәр кызару (смутиться). Красный цвет также встречается в значении пожара: кызыл әтәч җибәрү – поджечь. Фразеологизм татарского языка кызыл авыз связан с умением разговаривать красиво. Кызыл туй – свадьба под революционным лозунгом. В значении чего-то невозможного, не сбудущегося никогда – кызыл кар яугач. В значении главной мысли, идеи текста. кызыл җеп булып сузылу.

Также известно, что красный цвет использовался на штандартах тюрков и монголов. Подлинно существование красного знамени у золотоордынского хана Орысхана (Урусхана), дедапервых казахских ханов Керея (Герея) и Жаныбека, пишет Курбангали Халид.

Таким образом, в фольклорных текстах имена красного цвета оказываются семантически и семиотически нагруженными: их роль не ограничивается номинативной функцией. Язык в данном случае используется как культурный код, в своих семантических связях он сохраняет в свернутом виде древнейшие мифологические представления народа.

Литература

1. Подосинов А.В. Ex oriente lux! Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии. – М.: 1999. – 718 с.

2. Никонов В.А. Наименования стран света // Этимология-1984 / Отв. ред. О.Н. Трубачёв. – М.: Наука, 1986. – С. 162-167.

3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на буквы "В, "Г", "Д"). – М.: Наука, 1980. – 389 с.
4. Маадай-Кара. Алтайский героический эпос / Сказитель А.Г. Калкин. – М.: Гл. редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1973. – С. 61-461.
5. Исторические предания и рассказы якутов: В 2 ч. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1960. – Ч. 2. – 359 с.

Г. ӘПСӘЛӘМОВНЫҢ "АК ЧӘЧӘКЛӘР" ҺӘМ "ГАЗИНУР" РОМАННАРЫНДАГЫ СИНОНИМ ПАРЛЫ СҮЗЛӘРНЕҢ ЧАГЫШТЫРМА ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Вилданова Ә., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Денмөхәммәтова Э.Н.

Г.Әпсәләмов үз иҗатында синонимнарны, синонимик парлы сүзләрне аеруча күп куллана. Синонимик парлы сүзләрне куллану авторның телен баета. Шул рәвешле ул еш кабатлаулардан, тиңдәш кисәкләрне еш кулланудан, бертөрлелектән кача. Г. Әпсәләмов телдә инде булган парлы сүзләр белән беррәттән үзе ясаган, ягъни автор парлы сүзләрен дә кулллана. Шулай ук "Ак чәчәкләр" романында һәм "Газинур" романында кулланылган синонимик парлы сүзләр дә төрле. Бу әсәрнең тематикасы, язылу еллары белән дә бәйле. Шулай ук ике әсәрдә дә кулланылган бер төрле синонимик парлы сүзләрнең дә төрле контестта кулланылуы күзәтелә.

Романнарда кулланылган парлы сүзләр тәрҗемәләрдә төрлечә бирелә.

1) Ике әсәрдә дә урын алган парлы сүзләр һәм аларның тәрҗемәдә бирелешенә килгәндә, иң еш кулланылган парлы сүз – *хатын-кыз* лексемасы. Ике әсәрдә дә женщина дип тәрҗемә ителде, шулай да кайбер очракларда аермалыклар күзәтелде. Күп очракта кулланылган исәпсез-хисапсыз синонимик парлы сүзе ике әсәрдә дә бескрайний дип тәрҗемә ителә;

2) "Ак чәчәкләр"дә генә булган парлы сүзләр исәбенә дан-шөһрәт, вәгъдә-ант, җыр-музыка кебек синонимик парлы сүзләр керә. Аларның тәрҗемәдә бирелеше: бер сүз белән генә – *вәгъдә-ант* (обещания), тиңдәш кисәкләр белән дан-шөһрәт (авторитет и добрая слава), җыр-музыка (музыка, пение) тәрҗемә ителгән. Кайбер тәрҗемәләр уңышлы дип, ә кайбер тәрҗемәләр әсәр мәгънәсенә зыян китерә, уңышсыз дип табылды;

3) "Газинур романында гына булган берәмлекләр һәм аларның тәрҗемәдә бирелеше: романда күбрәк телдә инде кулланылган парлы сүзләр очрый, автор ясаган парлы сүзләр юк диярлек. Ләкин әсәрнең рус телендәге вариантына синонимик парлы сүзләр дөрес тәрҗемә ителгән. Хәтта синонимик парлы сүз итеп тәрҗемә итү очраклары да бар: *дус-иш (друзья-приятели), очы-кырые (конца-краю)* һ.б.

Әсәрләрдә кулланылган башка синонимик сүзләр дә бар. Алар төрле мәгънәдәге сүзләр. Күбесе телдә инде парлы сүз буларак калыплашкан сүзләр. “Газинур” романын карап үтик. Автор кулланган синонимик парлы сүзләр: *тирә-як, иксез-чиксез, хатын-кыз, кирәк-ярак, үрмәләп-шуышып, арып-талып, бетмәс-төкәнмәс, сакал-мыек, урын-җир, азык-төлек, буй-сын, нәсел-нәсәп, көч-хәл, ыгы-зыгы, очсыз-карыйсыз, әйләнә-тирә, бала-чага, таныш-белеш, абына-сөртенә, немец-фашист, шау-шу, тирләп-пешеп, янып-пешеп, урып-җыю* синонимик парлы сүзләре кулланыла.

Ә “Ак чәчәкләр” романында *исәпсез-хисапсыз, хатын-кыз, исәп-хисап, тавыш-өн, иелә-сыгыла, туган-тумача, җыр-музыка, дан-шөһрәт, вәгъдә-ант, хәер-фатиха, хәл-әхвәл, тирә-як, буй-сын, тирә-юнь, бәрә-суга, бетмәс-төкәнмәс, шаулап-гөрләп, азык-төлек, ис-акыл, сакал-мыек, көч-хәл, өс-баш, дус-иш, им-том, өшкерү-төкерү, исән-сау, кәкре-бөкре, исән-имин, гарип-гораба, хәер-сәдака, Тукай-шагыйрь, вак-төяк, савыт-саба, кайгы-хәсрәт, күрше-күлән, үлем-бетем, яну-көю, тавыш-тын, кош-корт, төп-тамыр, бала-чага, бата-чума, очсыз-кырыйсыз, моң-зар, уй-фикер* һ.б.

Күргәнебезчә, “Ак чәчәкләр” романында синонимик парлы сүзләр күбрәк һәм төрлерәк. Беренчедән, әлеге күренеш, әсәрләрнең язылу еллары белән бәйле булырга мөмкин. Чөнки әсәрләрнең язылу елында тугыз ел аерма бар. Еллар үткән саен авторның иҗаты камилләшә, каләме чарлана бара. Ул әсәр теленең әдәбилеген арттыра, күбрәк парлы сүзләр, тиңдәш кисәкләр, фразеологизмнар куллана. Икенчедән, ике әсәр гомумән бер-берсеннән аерылып торган ике темага язылган. Шуңа күрә әсәрдә кулланылган синонимик парлы сүзләр бер-берсеннән аерыла. Ләкин ничек кенә булмасын, ике әсәрдә дә инде телебездә булган, аралашу вакытында кулланылган синонимик парлы сүзләр күпчелекне тәшкил итә.

“Ак чәчәкләр” романында да, “Газинур” романында да синонимик парлы сүзләр шактый күп кулланыла. Аларны рус теленә тәрҗемә иткәндә зур хаталар ясалмаса да, тәрҗемә әсәре теле ярлылана, чөнки тәрҗемәдә синонимик парлы сүзләр күп очракта бер генә сүз белән алыштырып бирелә. Шулай ук синонимик парлы сүзләрне тиңдәш кисәкләр итеп, “Газинур” романында синонимик парлы сүз итеп тәрҗемә итү очраклары күзәтелде. Кызганычка каршы, гомумән тәрҗемә ителмәгән синонимик парлы сүзләр һәм синонимик парлы сүз кергән җөмләләр дә очрады.

Ике әсәр өчен дә уртак булган синонимик парлы сүзләрнең тәрҗемә ителеше туры килгән очраклар да, аерымлыклары булган очраклар да бар. Бу, әлбәттә, контекстка бәйле. Рус теленә тәрҗемә иткән

вариантларның татарча-русча сүзлеккә туры килмәү очраклары да күзәтелде.

Әдәбият

1. Абсалямов А.С. Белые цветы: Роман / Пер. С татарского К. Горбунова. Художник И. Субаев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1987. - 560 с.

2. Абсалямов А.С. Газинур: Роман / Авторизов. перевод М. Демидовой, М. Чечановского. Казань: Татар. книжное изд-во, 1991. – 384 с.

3. Әпсәләмов Г. Ак чәчәкләр: Роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 575 б.

4. Әпсәләмов Г. Газинур: Роман. – Казан: Татгосиздат, 1953. – 506 б.

5. Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге. – Казан: Хәтер, 1999. – 256 б.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ФИГЫЛЬЛӘРНЕ УКЫТУ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Габделхакова А., КФУ, V курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Сәлахова Р.Р.

Татар телендәге фигыль сүз төркеме – сөйләмнең иң киң һәм катлаулы сүз төркемнәренең берсе санала. Ул эшне яки вакыт дәвамында башкарылган хәлне белдерә. Бүгенге көндә төрле белем бирү оешмаларында, шул исәптән, мәктәпләрдә дә фигыль сүз төркемен өйрәтү дәресләрендә заманча эффектив педагогик технологияләрне актив рәвештә гамәлгә кертү процессы җанланып китте. Әлеге күренеш бу мәсьәләнең методик үзенчәлекләрен өйрәнү ихтыяҗын тудыра. Татар теле дәресләрендә фигыль сүз төркемен укытканда заманча технологияләр кулланып, фигыльләрнең функциональ-семантик үзенчәлекләрен укучыларга тирәнтен өйрәтү методикасы әлегә кадәр фәндә ныклап өйрәнелмәгән.

Мәктәптә фигыль сүз төркеме башлангыч сыйныфтан башлап, чыгарылыш сыйныфка кадәр өйрәнелә. Ел саен, укучыларның белемнәре киңәйгән саен, фигыль сүз төркеме турында күзаллаулары да киңәя бара. Бу аңлашыла да, чөнки фигыль сүз төркеме – телнең нигезен тәшкил итә, фигыльләрне белми торып, татар телен предмет буларак өйрәнеп булмый. Шуңа күрә дә татар телен туган теле буларак өйрәнүче укучылар да, телне чит тел буларак өйрәнүче рус балалары да, әлеге төр сүз төркемен яхшы үзләштерергә тиеш: аларны танып, төрләрен бер-берсеннән аерып, дөрес сораулар биреп, фигыль сүз төркеменә хас грамматик категорияләрне аерып чыгарып, әлеге сүзләр кергән берәмлекләрдән җөмләләр төзи белергә тиеш [1: 81].

Билгеле, башлангыч сыйныфта укучы балага фигыльнең барлык грамматик категорияләрен, барлык сыйфатларын өйрәтеп бетереп булмый. Әлеге белемнәр сыйныфтан-сыйныфка артып, ныгытылып барылырга тиеш.

Гомуми белем бирү оешмаларында рус телендә сөйләшүче балалар өчен “Татар теле” предметыннан үрнәк программада (авторлары: Р.З. Хәйдәрова, К.С. Фәтхуллова, Г.М. Әхмәтҗанова) күрсәтелгәнчә, фигыль сүз төркеме 1-11 сыйныф рус телле укучылары тарафыннан түбәндәгечә өйрәнелә:

Татарстан Республикасы мәктәпләре өчен башлангыч белем бирү баскычында татар теле предметын укытуга 270 (өстәмә 135) сәгать билгеләнә. Шушы сәгатьләр эчендә фигыль сүз төркемен өйрәтүгә түбәндәге темалара багышланган: хәзерге заман, билгеле үткән заман хикәя фигыльнең барлыкта һәм юклыкта төрләнеше.

Татарстан Республикасы мәктәпләре өчен төп гомуми белем бирү баскычында татар теле предметын укытуга 350 (өстәмә 170) сәгать билгеләнә. 5-9 сыйныф укучыларының аралашуда киң кулланылышта йөргән фигыль сүз төркемен тануы һәм куллануы максат итеп куела. Темалар түбәндәгечә бүленә: *Фигыль. Хикәя фигыль.* Хикәя фигыльнең хәзерге, билгеле һәм билгесез үткән заман, билгеле һм билгесез киләчәк заман формалары, барлыкта һәм юклыкта зат-сан белән төрләнеше. *Боерык фигыль.* Боерык фигыльнең 2, 3 зат берлек һәм күплек сан формалары. Боерык фигыльләрдә басым үзенчәлеге. *Теләк фигыль.* Теләк фигыльнең 1 нче зат берлек һәм күплек сан формалары. *Шарт фигыль.* Шарт фигыльнең барлыкта һәм юклыкта зат-сан белән төрләнеше. *Аналитик фигыльләр.* Процессның башлануын, дәвам итүен, тәмамлануын *(укый башлады, укып тора, укып бетерде),* теләкне *(барасым килә)* белдерә торган модаль мәгънәле фигыльләрнең сөйләмдә кулланылышы. *Исем фигыль.* Исем фигыльләрнең сөйләмдә кулланылышы. *Инфинитив.* Инфинитив формасының модаль сүзләр белән *(кирәк (түгел), тиеш (түгел), ярый (ярамый)* сөйләмдә кулланылышы. *Сыйфат фигыль.* Хәзерге һәм үткән заман сыйфат фигыльнең *-учы/-үче; -а/-ә,-ый/-и торган; -ган/-гән,-кан/-кән* формалары. *Хәл фигыль.* Хәл фигыльнең *-ып/-еп/-п; -гач/-гәч, -кач/-кәч; -ганчы/-гәнче, -канчы/-кәнче* формалары.

Төп гомуми белем бирү баскычында күрүебезчә, фигыль темасы күпкә киңрәк өйрәнелә. Биредә фигыль төрләре һәм формалары, аларга хас үзенчәлекләр өйрәтелә. Дәресләрнең төп фәнни максаты булып укучыларга фигыль төрләре һәм формалары турында төшенчә бирү, аларны җөмләдә танып, аера белергә өйрәтү санала.

Татарстан Республикасы мәктәпләре өчен урта (тулы) гомуми белем бирү баскычында татар теле предметын укытуга 68 (+өстәмә 68) сәгать билгеләнә. Югары сыйныфларда фигыль сүз төркеменә хас грамматик формаларның татар һәм рус телләрендә тәңгәл килү-

килмәве, ягъни татар телендә хикәя фигыльнең заман формаларының мәгънәви үзенчәлекләре кабат өйрәнелә, ныгытыла.

Шул рәвешле, татар теле дәресләрендә фигыль сүз төркеме грамматика бүлеге кыссаларында 1нче сыйныфтан алып, 11нче сыйныфка кадәр өйрәнелә. Сыйныфтан-сыйныфка әлеге белемнәр киңәйтелә, үстерелә, ныгытыла.

Анализ күрсәткәнчә, дәреслекләрдә махсус рәвештә фигыльнең лексик-семантик төркемчәләрен өйрәтү үзмаксат итеп куелмый. Укучылар фигыльнең барлык эчке мәгънәсен тулы итеп аңлап, грамматик категорияләрне дә җиңелрәк һәм дөрес үзләштерсен өчен фигыльләрнең мәгънәви төркемчәләренә дә игътибарны арттыру кирәк дип исәплибез. Фигыльнең мәгънәви төркемчәләре турында фәнни нигезе инде берникадәр булган укучыларга фигыльләрнең лексик-семантик төркемнәрен өйрәтү эшен дәрестә башка төр күнегүләр системасы эчендә дә башкарырга мөмкин. Шул ук вакытта, бу теманы аңлату дәресләрендә махсус фигыльнең мәгънәви төркемчәләрен танырга һәм аерырга өйрәтүгә багышланган күнегүләр башкару зарур.

Киләчәктә, дәреслекләр төзегәндә, рус һәм татар мәктәпләрендә фигыльләрнең төрләнешен өйрәнүгә ул кадәр үк зур игътибар бирмичә, аларның мәгънә ягына игътибарны җәлеп итү отышлы булыр дип саныйбыз.

Әдәбият

1. Мәхмүтов М.И. Мәктәптә проблемалы укытуны оештыру. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. – 230 б.

М. МИРЗА ИҖАТЫНДА КӨНЧЫГЫШ ЖАНРЛАРЫНА ОХШАТЫП СТИЛЬЛӘШТЕРҮ КҮРЕНЕШЕ

Габделхакова С., КФУ, IV курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Йосыпова Н.М.

М. Мирза татар шигъриятенең алга таба үсешен үз, нигез традицияләрне яңартуда, көнчыгыш әдәби үзенчәлекләрен заманга яраклы дәвам итүдә күрә. Шагыйрь шигъриятнең үсешен асыл кыйммәтләрне милләт хәтерендә яңартуга бәйли, шәркый сәнгати алымнарның актуальлеген югалтмавын дәлилли. Бу сыйфат аның шигырьләрендә чагылыш тапкан дөнья сурәтендә, лирик геройның дөньяга карашында яки тәрбияви максатларда гына түгел, сурәтләү чаралары, образлылыкта, жанрлар төрлелегендә яисә шигырь калыбын, хәтта үлчәмен сайлауда да ачык күренеп тора. Аның әсәрләрендә шәркый әдәби сурәтләр шигырь структурасына табигый кереп урнаша, көнчыгыш, ислам фәлсәфи тәгълиматларына хас караш-билгеләр алга чыга, әдәби тасвирда гарәп-фарсы лексик берәмлекләренә урын бирелә, шәркый әсәрләргә охшатып стильләштерү күзәтелә.

М. Мирза шигърияттендә урын алган газәл, робагый, касыйдә, нәсыйхәт жанрларының трансформациясе шул хакта сөйли. Биредә жанрлык сыйфатларының үзгәреше лирик герой концепциясен үзгәртү белән янәшә алып барыла. Шагыйрь көнчыгыш поэтик текстларына хас дидактик геройны да кабатламый, шул ук вакытта ул традицион субъектив лирик геройдан да ераклаша, шушы фонда үз тормыш тәҗрибәсе белән уртаклашырга әзер, философ, акыл иясе образы пәйда була.

Мөхәммәт Мирзаның аерым әсәрләре көнчыгыш әдәбиятындагы кешедә әхлак кануннары булдыруга йөз тоткан, әхлакый кыйммәтләрне киләчәк буыннарга тапшыру идеясе белән сугарылган дидактик башлангычлы классик нәсыйхәт жанры таләпләренә туры китереп иҗат ителә. Мисал өчен, аның «Әйтче, кардәш, һаман түзеп торыйкмы...», «Бәләкәй булсаң бул, тик син вак булма...», «Күзгә-күз кагып бирәмсең сәламең...», «Холыксызлар кемнедер гел битәрләр...» һ.б. шигырьләре шундыйлардан. Боларда әле традицион жанр таләпләре саклана: үгет-нәсихәт, вәгазь укучы лирик герой, дидактик башлангыч үз функциясендә кулланыла. Аларның күбесе, көнчыгыш әдәби текстлары кебек, ике юллы бәетләрдән тора.

М. Мирза газәлләре исә, шәркый үзенчәлекләрне дәвам итүдән бигрәк, төрки-татар әдәби традицияләрен үстерә. Алар, гыйшык җырыннан бигрәк, иҗтимагый-социаль эчтәлек, дини хис-кичерешләр белән сугарыла. Мондый әсәрләрендә шагыйрь кеше гомерен Аллаһ тарафыннан бирелгән бүләк итеп таный, язмышның алдан язылуы хакында сөйли, шуңа бәйле әт-тәүхид (бераллалык) идеяләре, ислам кануннарындагыча, язмышның Аллаһтан булуы мотивы алга куела. Мондый шигырьләрдә лирик герой ислам фәлсәфәсен, кануннарын яхшы белүче, тормыш авырлыгыннан Аллага сыенучы, аңардан ярдәм көтүче, аңа рәхмәт укучы диндар кеше булып күтәрелә, шушы юлны бу дөньядагы бердәнбер хакыйкать итеп таный. «...Фатихасыз бер көнем дә торалмам...» шигырендә ул, ислам кануннарында язылганча, Аллаһтан ярдәмне үзе өчен генә түгел, бөтен милләт, кавем өчен сорый: («Фатихасыз бер көнем дә торалмам, / Ил-көнемә иминлек бир, бер Аллам»).

Шуның белән янәшәдә М. Мирза иҗатында касыйдә жанрының яңарышы да күзәтелә. «Күкләр хәбәр итә шул көн хакында...», «Чигенде кыш – чигенгән гаскәр кебек...», «Кышның китәсе килмиме һич кенә», «Күкләр битараф түгел һәр тарафка...» һ.б. әсәрләрен чагыштырмача мөстәкыйль булган икеюллык строфалардан, бәетләрдән төзи.

Шагыйрь иҗатында бишьюллыклар, аеруча «Адәм баласы»

шигырьләр циклы үзенчәлекле. Мәкаль-әйтемнәр куллану, шигырь юлларын хикмәтле сүз кебек төзергә омтылу, «шәркый» характерлы, бик нечкә иронияга, төртмәле кинаягә мөрәҗәгать итү – барысы да аларның оригинальлеген тәэмин итә. Шагыйрьнең осталыгы образларны көтелмәгән мәгънә борылышлары белән баетып, ассоциацияләр тудыра алуда да күренә.

Әлеге циклда урын алган бишъюллыкларны символик эчтәлекле җыелма Адәм баласы образы, философ статусындагы лирик герой һәм фәлсәфи башлангыч бербөтенгә туплый. Лирик герой укучыны кешелек өчен беренчел кыйммәтләр, яшәү мәгънәсе, шәхеснең тормыш-яшәештәге урыны, вазифасы хакында сөйләшүгә алып керә, кешелек һәм кеше турында уй-тойгылары белән уртаклаша. Шагыйрь үзе аларны «уйлы шигырьләр» дип атый.

Шагыйрь иҗатында көнчыгыш традицияләренең тергезелүе образлар системасында ачык чагылыш таба. Шәркый шигърияттән яхшы мәгълүматлы М. Мирза көнчыгыш поэзиясендә еш кулланылган образларга яратып мөрәҗәгать итә. Мәсәлән былбыл, гөл кебек суфичылык поэзиясе аша танылa торган образлар тормышка булган мәхәббәтне һәм лирик геройның шушы тормышны бүләк иткән Аллаһка мәхәббәтен тасвирлауга юнәлтелә, лирик герой үз тормыш тәҗрибәсеннән туган караш-фикерләр белән уртаклаша.

М. Мирзаның фәлсәфи эчтәлекле шигырьләрендә көнчыгыш әдәбиятына хас изгеләштерү дә күзәтелә, шушы фонда шигърият, шигъри сүз еш кына Илаһи нур чагылышы кебек шәрехләнә, шагыйрь образының вазифасы да шуңа бәйле билгеләнә: Шагыйрь – шигырь язучы чикләрендә генә калмыйча, яшәешнең пульсын алдан сиземләүче, җәмгыятьне рухи яктан төзек, сәламәт тотучы пәйгамбәр, милли юлбашчы кебек күзаллана.

Әнә шулай шәркый жанрлар яки стильләштереп иҗат ителгән жанр формалары бүгенге әдәби барышта шәркый традицияләрнең дәвам ителешен, үстерелешен, мәгънәви баетылышын дәлилли һәм шигъриятнең милли нигезләрне, кыйммәтләрне югалтмавы хакында сөйли.

Әдәбият

1. Ганиева Р. Акыллы сүз белән рухи-әхлакый яңарышка таба // М.Мирза Сайланма әсәрләр: 5 томда. Т. 5. – Казан: Мәгариф-Вакыт, 2018. – 535 б.

2. Заһидуллина Д.Ф. М.Мирза шигърияте: жанр өлкәсендә яңалыклар // М.Мирза. Сайланма әсәрләр: биш томда. Т. 2. – Казан: Мәгариф – Вакыт нәшр., 2018. – 383 б.

3. Йосыпова Н.М. Татар шигъриятендә шәркый традицияләр яңарышы: М.Мирза иҗаты // М.Мирза. Сайланма әсәрләр: биш томда. Т. 1. – Казан: Мәгариф – Вакыт нәшр., 2018. – 335 б.

4. Переяслов Н. Кажущаяся легкость поэтической «школы» Хайяма // Аргамак. – 2011. – № 8. – С. 17-19.

5. Хасанова Ф.Ф. Новый жанр в татарской литературе: «Татарская танка» // Научный Татарстан. – 2009. – № 4. – С. 151.

ТАТАРСКИЕ РЕАЛИИ НА ФОНЕ АНГЛИЙСКИХ ЭКВИВАЛЕНТОВ

Габдрахманова К., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

В процессе глобализации появилась проблема исчезновения татарского языка. По словам М. Мейергоф его витальность зависит от нескольких факторов: статус говорящих на языке, государственная поддержка и демографическая ситуация. В наше время татарский язык является государственным языком в Республике Татарстан. На не говорят большинство населения, но в мировом масштабе ситуация несколько иначе. Татарстан – один из лидеров среди регионов России по привлекательности зарубежных инвесторов. В соответствии с этим вытекает проблема ознакомления с культурой и литературой татарского народа. Английский является международным языком и служит для общения между различными народами мира. Как же передать атмосферу народности татарского языка через английский язык?

Здесь мы ознакомимся с тематической классификацией татарских реалий на фоне их английских соответствий.

Материалом для изучения этой проблемы будут народные сказки, так как в них отражается быт, история, традиции любого народа. В сказках вы столкнетесь с большим количеством реалий, которые мы разберем.

В лексике любого языка есть слова, которые невозможно перевести. Их называют безэквивалентной лексикой. По Е.М. Верещагин и В.Г. Костомарову «Слова, план содержания которых невозможно представить с каким-либо иноязычным понятиями, называются безэквивалентными» [2: 42]. Эта лексика составляет небольшой процент.

Татарская лексика имеет различные классификации, один из которых разработал Л.С. Бархударов. Он представляет ее в следующем виде: 1. Имена собственные и географические названия, названия учреждений, газет, не имеющих эквивалента на другом языке. 2. Реалии, то есть слова, которые обозначают предметы, понятия и ситуации, не существующие в практическом опыте людей, говорящих на другом языке. Сюда относятся слова, обозначающие разного рода предметы материальной и духовно культуры, свойственные только данному народу. 3. Лексические единицы, которые можно назвать случайными лакунами. Случайными лакунами Л.С. Бархударов считает слова, не имеющие перевод по непонятным причинам.

В сказках, изученных нами, были реалии, которые свидетельствовали о том, что татарский и английский народ проживали в разных географических и исторических условиях и что они по-разному воспринимали культурную картину мира.

Как вы могли заметить, очень малое количество переводов с татарского языка на английский язык, что говорит о том, что английские лингвисты освоили татарскую культуру в малой степени.

В качестве метаязыка переводчики выбирают русский язык. Например, *Бажҗай* (тат.), муж сестры жены (рус.), а в английском языке такого слова нет. По словам ученых, реалиями могут быть только номинативные единицы (имена существительные), редко – имена прилагательные, образованные от соответствующих реалий.

По Н.А. Фененко, чтобы изучить реалии, во-первых, нужно распределить их по тематическим областям, затем поделить на более мелкие подгруппы.

Мы составили следующую тематическую классификацию татарских реалий, исходя из текстов сказок: *Термины родства и окружения человека. Названия животных. Бытовая лексика. Религиозная лексика. Названия элементов ландшафта. Сказочные герои. Случайные лакуны.*

Мы рассмотрим некоторые из них.

Термины родства и окружения человека.

В процессе изучения этих реалий мы выявили, что иерархия родственных отношений в татарском языке более детальна. Например, *бертуган* – единокровный родственник (рус.), англ. – нет перевода; *сеңел* – младшая сестра (рус.), younger sister (англ.) и другие. Кроме того, в татарском язык есть различие младших и страших (абый, эне (тат.), страший / младший брат (рус.), elder / younger brother (англ.). В татарском языке в знак уважения мы говорим *абый* или *апа*.

Следующее – религиозные реалии. К такой лексике входит *намазлык* – молитвенный коврик для совершения намаза (рус.), англ. – нет перевода; *корбан чалу* – жертвоприношение (рус.), англ. – нет перевода; *комган* – предмет, используемый для омовения (рус.), англ. – нет перевода; *кыйбла* – сторона, куда мусульмане обращаются взорами во время молитвы, англ. – нет перевода и другие слова.

Животные: *тай* – жеребенок до трех лет (рус), англ. – нет перевода; *колын* – жеребенок до года (рус), англ. – нет перевода и другие.

В отличие от английкого языка в татарском языке часто репрезентуется возраст животного.

Сказочные герои. У любого народа есть характерные герои сказок. Например, *Бабаяга, Кощей Бессмертный* – в русских сказках, *Шүрәле, убырлы карчык* – в татарских, *goblin, dwarf* – в английских.

Передача имен сказочных персонажей на другой язык – непростая задача. *Шүрәле* в татарско-русском словаре определяется как леший, а в русско-английском он представлен в виде словосочетания wood goblin.

Таким образом, мы разобрали несколько тематических групп татрских реалий на фоне их английских эквивалентов. Большинтсво из реалий не имеют эквивалентов и требуют отдельного толкования.

Литература

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (вопросы общей и частной теории переводы). – М., 1975. – 240 с.
2. Верещагин Е.М. Язык и культура. – М., 1990. – 246 с.
3. Инглизчә-татарча сүзлек. – Казань, 2007. – 231 б.
4. Татарские народные сказки. – Казань, 1958. – 359 с.
5. Электронный словарь Cambridge Dictionary.

Ч. АЙТМАТОВНЫҢ «БУРАННЫЙ ПОЛУСТАНОК» («И ДОЛЬШЕ ВЕКА ДЛИТСЯ ДЕНЬ») ӘСӘРЕНДӘГЕ ОНОМАСТИК РЕАЛИЯЛӘРНЕҢ ТАТАР ТЕЛЕНДӘ БИРЕЛҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Газизова И., КФУ, 1 курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Мөгътәсимова Г.Р.

Һәр телдә аерым бер милләткә генә хас объектларның һәм күренешләрнең атамалары бар. Алар бу милләтнең мәдәнияты, тарихы, дине, гореф-гадәтләре белән бәйле. Әлеге этномәдәни берәмлекләрне реалияләр дип атыйлар.

Реалияләрне тәрҗемә итү – милли һәм тарихи үзенчәлекләрне мәгънәләрен саклап, укучыга җиткерү дигән сүз. Мәдәният һәм телнең милли үзенчәлекләрен чагылдыра торган предмет-күренешләрне белдергән сүзләрнең мәгънәсен башка телдә дөрес бирү гаять мөһим.

Ч. Айтматовның «Буранный полустанок» романында күзәтелгән ономастик реалияләрнең һәр төркемчәсен карап үтик.

1) Топонимнарга без торак пункт, географик объект, станция, разъезд атамаларын кертеп карадык. Географик объектлар күптөрле: табигать ясаганнарыннан алып (тау, тарлавык һ.б.), кеше ясаганнарга кадәр (шәһәр, разъезд һ.б.). Казахстан топонимиясе башка илләрнекеннән аерыла: топонимнар гадәттә казах теленә нигезләнеп ясалган.

Романда түбәндәге торак пункт атамалары очрый: Сары-Озеки, Кзыл-Орда, Казалинск, Кумбель.

Казахстан территориясенә хас булган топонимнарны тикшерелә торган телләргә тәрҗемәдә бирү шактый уңышлы башкарылган.

Транслитерация (Эгиз-Тюбе – Игез-Түбә – Ekiz Tübe), калькалаштыру (Семиречье – Җиде-Су), сүзгә сүз тәрҗемә (Ак-Мойнак – Ак-Муйнак – Ak-Moynak) алымы белән эшләү күзәтелә.

Төрек теленә дә тәрҗемәне алып карасак, бу мисаллар арасында тәрҗемәчеләрнең һәм тел белгечләренең игътибарын җәлеп итә торган реалия булуын күрәбез. Чыганак телдә Казалинск, татар теленә тәрҗемәдә Казалы дип бирелгән топоним төрек телендә ни өчендер Kazanlı дип бирелә. Берничә басманы алып тикшергәч, без бу реалиянең барлык китапларда да шулай язылуын билгеләдек. Безнең фикеребезчә, бу атаманы Kazalı дип бирү һәм фактик, һәм тәрҗемә ягыннан уңышлырак.

2) Әсәрдә кулланылган антропонимнар арасында түбәндәгеләр күзәтелде: Едигей, Казаке, Буранный Едигей, Шаймерден, Оспан, Казангап, Сауле, Шарапат, Абуталип, Зарипа, Коспан, Эрлепес, Раймалы ага, Бегимай, Абдильхан, Альжапар Кахарманович.

Ч. Айтматов геройларының исеме – гадәти булмаган сүзләр һәм атамалар дөньясы: алар бөтен текстның мәдәни кыйммәтен җиткерүдә зур роль башкаралар. Нәкъ менә исемнәр аша язучы үзе өчен мөһим булган мәсьәләләр турында уйлана. Әдәби әсәрдә антропонимик тирәлек язучының әдәби методлары, жанр закончалыклары белән билгеләнә. Язучы үз чиратында үзендә тарихи, мифологик, мәдәни, халык авыз иҗаты турында белемнәрне туплый. Мисалларга игътибар итик: Оспан, может, тогда еще и не родился, когда *Казангап* начинал здесь и никакую собаку ни за какие деньги не затянуть было тогда сюда, на сарозеки. – Кеше түгел, этне дә өстерәп алып килеп булмый торган бу Сары Үзәккә *Казангап* килеп эшли башлаганда Оспан әле дөньяга тумагандыр да.

Романда очраган реалияләр татар теленә гадәттә транслитерация алымы белән тәрҗемә ителә: Едигей – Идегәй – Yedigey, Айзада – Айзадә – Ayzade.

3) Зоонимнар романда аеруча мөһим урынны алып тора: Жолбарс, Белоголовая, Буранный Каранар.

Төп геройларның берсе булган Буранлы Каранарны Ч. Айтматов сырттан-дөя дип атый, ягъни мифлардагы гадәттән тыш җан иясе. Сырттан – казах мифларында курку белмәс, ерткыч әкияти эт, тормышта – көчлеләрдән көчле кеше. Сүзнең синонимы – алып: алып дөя.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, ялгызлык исемнәре теләсә кайсы тел сүзлек составының күп өлешен тәшкил итә. Нәкъ менә топонимнар, антропонимнар, зоонимнар аша милләтнең, халыкның мәдәнияте, бай һәм катлаулы тарихы ачыла. Ч. Айтматовның «Буранный полустанок» романында да үзенчәлекле исемнәр, кушаматлар очрый. Милли

колоритны саклау максатыннан, тәрҗемәче Рим Шириязданов бу реалияләрне нигездә транслитерация ысулы белән тәрҗемә итә: Эрмек – Эрмәк, Ак-Мойнак – Ак-Муйнак һәм башкалар. Мондый тәрҗемә, милли үзенчәлекле булу өстенә, әсәрне укучыларга сүзләрне төрле чыганаклардан эзләп табып өйрәнергә мөмкинлек бирә.

Әдәбият

1. Айтматов Ч.Т. Бер көн – бер гомер: Роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 287 б.
2. Айтматов Ч.Т. Буранный полустанок (И дольше века длится день...): Роман. – М: Советский писатель, 1984. – 304 с.
3. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: Учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений. – СПб.: СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 181 с.
4. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Международные отношения, 1980. – 352с.
5. Набиуллина Г.А. Перевод художественного текста. Конспект лекций. – Казань, 2014. – 109 с.

ГАСТРОНОМИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА СИБИРСКИХ ТАТАР РУБЕЖА XVIII-XIX ВЕКОВ

Гайнуллина А., ТюмГУ, студент III курса

Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Файзуллина Г.Ч.

Гастрономическая лексика является тем языковым кластером, который репрезентирует национально-культурный фрагмент картины мира. На наш взгляд, значимость исследования гастрономической лексики рубежа XVIII-XIX вв. аргументируется тем, что изменения в ней происходили медленнее по сравнению с другими пластами лексики. Мы предполагаем, что это объясняется сохранением гастрономических предпочтений народа, которые складывались на протяжении многих веков. Традиционная пищевая культура народов Сибири рассмотрена в научных трудах Г.И. Афанасьевой и Ю.Б. Симченко, Ш.К. Ахметовой, Е.А. Бельгибаева и др. Вместе с тем гастрономическая лексика сибирских татар была и остаётся недостаточно изученной темой.

Цель исследования заключается в лексико-семантическом анализе гастрономических терминов сибирских татар, функционировавших на рубеже XVIII-XIX веков. Методы исследования: сплошная выборка из российско-татарского словаря И. Гиганова, систематизация и классификация лексического материала.

Каждый народ формирует свои гастрономические традиции на протяжении столетий, они продиктованы такими факторами, как физико-географические условия территории проживания, религиозные установки, исторические контакты с другими народами и т.д. Из этого следует, что гастрономия несет в себе национально-культурную

специфику, в связи с чем играет важную роль в понимании общей оценочной картины мира определенной нации [3: 9].

Гастрономия – наука, изучающая связь между культурой и пищей. Часто ошибочно относится к кулинарии, однако последняя – только небольшая часть научной сферы [1].

Материалом для написания данной статьи явился российско-татарский словаря Иосифа Гиганова, священника Тобольского собора, лингвиста и педагога; автора ряда учебников, пособий и словарей. А.Е. Крымский писал, что Иосиф Гиганов «заложил основу для изучения языка татар Тобольщины и не утратил своего значения для тюркологов» [5: 147].

Словарь вбирает в себя около 9400 лексем. Мы выявили 7 лексико-семантических групп, которые образуют гастрономическую сферу в сибирско-татарском диалекте: мучные изделия (12 единиц), напитки (9 единиц), молочные продукты (3 единицы), кондитерские изделия (7 единиц), блюда (5 единиц), пряности (4 единицы), мясные изделия (3 единицы).

Важно отметить, что в рассматриваемых лексико-семантических группах (это 6 % от общего количества лексем в словаре) не обнаружено устаревших слов. Это подтверждает наше предположение, что изменения в гастрономической лексике происходят медленнее по сравнению с другими пластами словарного запаса.

В данной статье остановимся на рассмотрении 1 лексико-семантической группы:

1. Лексико-семантическая группа «Мучные изделия, их ингредиенты»: *тартылганъ ашъ* «измолотый хлъбъ», *ацыганъонъ* «кислое тъсто», *итмякъ юмүшакъ* «мякишь», *мялицъ* «пирогь круглый», *иритникъ* «пирогь съ рыбой», *бюкма* «пирогь», *сумса* «пирожокъ», *арышъ итмяякъ* «ржаный хлебь», *канагятлы ашъ* «ситный хлъбь», *цюплю ашъ* «травниетый хлъбъ», *басканъ онъ* «тъсто», *сабанъ ашъ* «яровый хлъбь».

Обратим внимание на наибольшее, по сравнению с другими, количество слов в лексико-семантической группе «Мучные изделия, их ингредиенты», они составляют 12 единиц. В рационе сибирских татар особое внимание уделяется злаковым культурам и приготовленным из них продуктам питания. Это объясняется тем, что традиционное хозяйство представлялось многоотраслевым, одной из которых было земледелие. Хлеб – это основа материальной культуры. В книге по татарскому этикету «Гыйбадат Исламия» начала XX века, изданной журналистом и учителем Ахметхади Максуди, написано: «нельзя класть на него нож, вытирать нож о хлеб» и т.д. [2: 47].

В словаре Иосифа Гиганова представлены лишь ржаной хлеб *«арышъ итмякъ»*, яровый хлъбь *«сабанъ ашъ»*, травниетый хлъбъ (травяной) *«цюплю ашъ»*. Хлеб чаще выпекался из ржаной муки. Пшеничный хлеб можно было увидеть на столе богатых людей. В основном выпечка изготовлялась на основе кислого теста – *«ацыганъонъ»* (*ачы* «киснуть»). *Иритникъ* < русск. рыбник (пирог с рыбой) можно причислить к позднему блюду в кухне сибирских татар, его отличие в том, что сегодня готовится иритник на дрожжевом тесте.

Лексико-семантическая группа «Мучные изделия, их ингредиенты» в процентном соотношении составляет 27,9%, напитки 20,9%, молочные продукты 6,9%, кондитерские изделия 16,2%, блюда 11,6%, пряности 9,3%, мясные изделия 6,9%.

Одна из важнейших проблем при изучении и интерпретации особенностей кухни рубежа XVIII-XIX вв. – это произошедшие изменения в пищевом рационе сибирских татар во второй половине XX в., связанных с усовершенствованием качества и техники приготовления (массовое использование дрожжей фабричного производства, соды, переход на «русскую» форму печи и пр.).

Литература

1. Архангельский А., Булич С., Венгеров С. И др. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб, 1890. – 82 т. 4 доп. 7 с.
2. Ахметхади Максуди Гыйбадат Исламия. – Казань, 2017. – 47 с.
3. Бессонова Е. Гастрономическая лексика и фразеология как форматор оценочных значений в испанском языке. – СПб, 2016. – 9 с.
4. Гиганов И. Словарь российско-татарский. – СПб, 1804. – С.8-650.
5. Кононов А.Н. Библиографический словарь отечественных тюркологов: дооктябрьский период. – М.: Наука, 1972. – 271 с.

ОБРАЗ СЕМЬИ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Гайсина Л., Таскинбаева Н, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, студенты II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, преп. Вахитова Т.Ф.

В последние десятилетия в гуманитарной науке наблюдается тенденция к проведению междисциплинарных исследований, в частности, изучение языка сквозь призму культуры, сознание этноса, взаимосвязь триады язык – человек – культура.

Язык служит своеобразным хранилищем культурно-национальных богатств, обеспечивая преемственность поколений, участвуя в формировании менталитета народа [4: 28]. С помощью этноспецифичных стереотипов, концептов, культурных реалий складывается национальная языковая картина мира.

Феномен семьи является многогранным и охватывает разные сферы человеческой жизни: хозяйственно-бытовой, социально-экономической, репродуктивно-воспитательной.

Формирование представления о семье как об одной из жизненных ценностей происходит в социуме, где посредством языка начинает складываться языковая картина мира (ЯКМ). Изучив множество толкований понятия ЯКМ, мы пришли к следующему выводу: языковая картина мира – это представление о действительности, отраженное в языковых знаках и их значениях, результат отражения объективного мира обыденным (языковым) сознанием того или иного языкового сообщества.

Сопоставительное исследование родственных наименований позволяет узнать особенности формирования семьи как общественного института, его правил и закономерностей. В лексико-семантическое поле «Семья» входят такие понятия, как дом, очаг, род, дети, гнездо, фамилия, родословная.

Дом представляет собой «свой угол», безопасное пространство, в котором человек чувствует себя защищенным и уверенным: *«На своей печи – сам себе голова», «Твой дом – твоя и воля», «А домик-то хоть гнилой, а свой», «И стены в доме помогают», «Хоть по уши плыть, да дома быть»* [1]*; на казахском языке: «Туған үйдің түтіні жылы, Туған ананың күтімі жылы» («Дым родного дома согревает, забота матери греет»), «Үлкен үйге не керек, кіші үйге де сол керек» («Что нужно большому дому, то нужно и маленькому дому»)* [2].

Смысл приведенных пословиц сводится к одной общей мысли, что родной дом всегда ассоциируется у человека с частицей себя, со своей семьей, вызывает чувство тепла и спокойствия, защиты от бед.

С момента рождения каждому ребенку, независимо от его принадлежности к определенной национальности, необходимы дом и семья, где происходит закладка фундамента для формирования его личности и жизненных ценностей, развития мировоззрения и духовно-нравственных качеств.

Семья по своей структуре делится на нуклеарную (простую), состоящую из одного поколения, и расширенную (проживание в одном доме нескольких поколений); патрилинейную (дети принадлежат к семье отца) и матрилинейную (род определяется по линии матери).

Казахское общество издревле и по настоящее время относится к патрилинейному обществу, в котором родство идет по мужской линии – линии отца и его семьи.

Одним из важных принципов выстраивания отношений между кровными родственниками в казахской и русской семье является

принцип подчиненности младших по возрасту и статусу членов семьи старшим родственникам: *«Кто свою мать уважает – чужую не обругает», «Для внука дедушка – ум, а бабушка – душа», «Брат брата не выдаст», «Әкеден – ақыл, анадан – мейір» («От отца совет и разум, от матери – доброта»), «Аға інiге ұстаз, апа сiңлiге ұстаз» («Старший брат – пример для младшего брата, старшая сестра – для младшей сестры»).*

Систему родственных наименований казахского народа отличает ее разветвленный характер, охватывающий большое количество родственных связей, что связано с наличием ру – родословная, берущая свое начало от общего предка по мужской линии. Принадлежность индивида к определенному ру создавала возможность для взаимного позиционирования людей в системе властно-статусных отношений, так как именно род обеспечивал социальную интеграцию и согласование интересов различных социальных групп в процессе их конкурентной общественной практики, способствовал идентичности индивида в соответствии с предписанным ему статусом группы. Такая ситуация формировала своеобразный психологический облик номада (кочевника), который ощущал поддержку рода и мог рассчитывать на помощь родственников в трудные моменты [3: 17].

О важной роли ру и значимости семейно-родственных отношений свидетельствуют нижеследующие казахские пословицы: *«Атадан жалғыз болсаң да, рудан жалғыз болма»; «Ағайын алтау болса – адам тимейдi» («Когда у тебя много родственников, тебя никто не смеет тронуть»); «Ағайынмен iшкен ас тәттi («В родной семье еда слаще»)* [2: 43].

Взаимоотношения в казахской семье строятся на взаимной помощи – асар, уме, жылу, сауын. В случае возникновения стихийного бедствия или при праздновании важных семейных событий все члены семьи – близкие и дальние – собираются вместе, оказывая материальную поддержку и помогая своими силами. Институт родовой помощи выполнял важную роль в формировании коллективной ответственности рода, племени, укреплении единства, что способствовало сохранению культурной самобытности казахского народа.

Если сделаем экскурс в прошлое, то увидим, что русская семья по своему количественному составу тоже была многодетной, где взаимоотношения строились не только на родственных связях, но и на хозяйственно-экономических связях. Главой семьи был мужчина, а женщина выполняла роль хозяйки и хранительницы очага. Все отношения в семье были упорядочены, определены, для сохранения

целостности семьи и духовно-нравственного воспитания детей все члены семьи должны были знать традиции и соблюдать их, бережно относиться к своему прошлому для передачи этих знаний последующим поколениям.

Таким образом, на основании изложенного, мы приходим к выводу, что семья у каждого народа остается высшей ценностью, базовой ячейкой общества.

Литература

1. Зимин В.И. Словарь-тезаурус русских пословиц, поговорок и метких выражений. – М.: Знание, 2008. – 729 с.
2. Казахские пословицы и поговорки / Сост. и пер. с каз. В.Б. Захаров, А.Т. Смайлова. – Алматы: Кочевники, 2007. – 280 с.
3. Сарыбаева М.Ш. Система обозначения родства в английском, русском и казахском языках: автореф. дис. …канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1991. – 31 с.
4. Язык и национальное сознание: вопросы теории и методологии / Под ред. З.Д. Поповой, И.А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2002. – 245 с.

ЛИРИКА: ТӨП ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ ҺӘМ ЖАНРЛАРЫ

Гайфетдинова Д., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Йосыпова Н.М.

Матур әдәбиятта, бер-берсен тулыландырып һәм баетып, өч төр үсеш-үзгәреш кичерә, шулар арасында иң үзенчәлеклесе булып лирика санала.

Лирика – грек телендә музыка коралының исеме. Ул безгә музыкаль, көйле әсәр буларак билгеле. Кешенең халәтен, хисләрен, уйларын, кичерешләрен сурәтләү предметына әверелдереп, ул чынбарлыкны кешенең эчке дөньясы көзгесендә чагылдыра. Лирикада билгеле бер моменттагы, вакыттагы нәфрәт, ачу, кайгы, борчылу, сагыш, шатлык, сагыну кебек хисләр урын ала, бу хисләрнең тирән, күпкырлы сәбәпләре ачыклана [1: 63].

Әдәбият белеме сүзлегендә күрсәтелгәнчә, лирика – кешелек тормышын һәм ул катнаша торган вакыйгаларны хикәяләүче эпостан, тормышны кешеләрнең эш-хәрәкәтләре һәм кичерешләре аша чагылдыручы драмадан кешенең кичерешләрен, аның тормыштагы теге яки бу хәлләргә бәйле рәвештә туган уйларын һәм хисләрен тасвирлау белән аерыла. Кешенең лирикада ачылган рухи дөньясы аша без ул кешене дә, аның кичерешләрен дә күз алдына китерәбез. Лирик кичереш лирик әсәрдә лирик геройныкы булып формалаша. Бары тик лирикада гына сәнгать чаралары системасы кеше күңелен ачуга тулысынча хезмәт итә. Лирикада сурәтләнгән кичереш тормыштагы эмоцияләрдән шактый аерыла. Тормышта чуалчыклык, аңлашылмаучанлык, аморфлык бар. Лирик эмоция исә – кешенең рухи тәҗрибәсе тупланмасы. Бу үзенә күрә рухи балкыш, яктылык. Лирик

эмоцияне булдыру өчен кеше кичергән хисләрне сәнгати үзгәртергә, ахырына кадәр кичереп бетерергә кирәк. Шуңа күрә лирика бер кешенең эчке дөньясында гына томаланып калмый. Аны тышкы чынбарлык белән аралашучы күңел торышлары кызыксындыра [4: 32]. Шушы фонда лирика аң торышын гына үзләштерми, ә чынбарлыкны, яшәешне дә танырга омтыла. Ләкин Поспелов лириканың үзенчәлеген аңны сәнгати үзләштерү вазифасында күрә, аныңча чынбарлыкны танып-белү – ул эпик әсәрләрнең предметы; лирикада бу вазифа икенче урында гына тора ди ул [3: 32]. Ә Хализев исә, лириканың аерым бер жанрларын күрсәтеп (фәлсәфи, пейзаж һәм гражданлык шигырьләре), лирика табигый рәвештә пространство һәм вакытны күзаллауны сурәтли ала һәм чагылдырылучы хисләрне табигать һәм яшәеш, тарих һәм бүгенге фактлары белән бәйли, җир торышын, мәңгелекне, галәмне тойгы белән бәйләнештә тудыра ала дип белдерә.

Лирик фикер алдан күреп әйтелми һәм үзенә бәйле вакыйга сурәтләү белән шөгыльләнми. Бу фикер кайда, кайчан әйтелгән һәм кемгә мөрәҗәгать ителгәне лирик әсәрдән аңлашыла яисә бөтенләй әһәмияте булмаган фактка әйләнеп кала. Күп кенә лирик әсәрләр турыдын-туры «эчне бушату»га хезмәт итәләр, шуңа да карамастан еш кына тирә-юньдәге чынбарлыкка юнәлтелгән булалар. Лирик әсәрләрдә сүз гомумән чынбарлык турында (ил һәм чор, кешелек, дөнья) яки әхлакый принциплар, матурлык, сәнгать һ.б. турында булырга мөмкин [2: 104]. Лирикага субъективлык хас, чөнки ул уй, хис, тәэсирләрне сурәтли. Лирик фикерләр һәрвакыт эмоциягә, хискә манылган була. Лириканы тулысынча тою ул шагыйрьнең акыл һәм кәеф дөньясына үтеп керү, һәм шул хисләрне үзеңнеке итеп яңадан кичерү. Бу вакытта шагыйрънең уй-хисләре укучы хисләре белән тәңгәлләшә, укучы белән автор арасында тыгыз контакт барлыкка килә, лириканың тәэсире дә нәкъ шунда [4: 32].

Лирикада сурәтләнгән дөнья – лирик геройның эчке дөньясы ул. Шуңа күрә лирикага медитативлык хас. Психологизм беренче урында тора. Барлык детальләр дә психологик детальләр булып, пейзаж, портрет, әйберләр дөньясы да психологик вазифа башкара. Лирик әсәр сюжетлы түгел, ләкин кайчакта сюжетка охшаш хис-кичереш үсеш-үзгәреше ачык күренеп тора [1: 64]. Поспелов лириканың үзенчәлеген ачыклау барышында аның өч төп сыйфатын аерып чыгара: медитатив, тасвирлы һәм хикәяләүче. Медитация – кешенең уй-тойгыларын чагылдыру; тасвирлы лирика – статик хәлдәге тышкы дөньяны сүзләр ярдәмендә сурәтләү һәм хикәяләүче лирика – вакыт һәм пространстводагы хәрәкәт һәм гамәлләрне чагылдыруны аңлата [3: 206].

Язучының аңы лирикада һәрвакыт нәрсәгә дә булса − я үз-үзенең эчке дөньясына, эмоциональ халәтенә, я тышкы дөнья күренешләренә, яшәешнең социаль я шәхси мөнәсәбәтләренә, я табигать күренешләренә юнәлгән була. Шуннан чыгып, әдәбият белемендә лирик әсәрнең жанрларын аерып чыгаралар. Н. Юзиев фәлсәфи, интим, гражданлык төрләрен күрсәтә. Икенче төрле бүленештә ул фәлсәфи, патриотик, сәяси, мәхәббәт һәм пейзаж төрләрен аерып чыгара [5: 197].

Тематик яктан пейзаж, гражданлык, сәяси, күңел һәм фәлсәфи лирика жанрлары аерыла. Пейзаж лирикасының нигезендә табигать белән бәйле хис-кичереш ята. Шагыйрь табигать образын детальләрдә тулы бер рәсем итеп «төзеп куя», аннары шушы рәвештә мөнәсәбәт белдерә. Чиксез арттыру, сынландыру, табигатькә риторик эндәш табигать сурәтенең гадәти булмавын ассызыклый. Гадәттә, соңгы строфа фикер әйтүгә, идеяне сүзләр ярдәмендә белдерүгә хезмәт итә [1: 67]. Гражданлык лирикасында хис-кичерешләрнең сәбәбе булып ниндидер тарихи вакыйга яки хәл, ситуация тора. Хис-кичереш үзе шагыйрьнең гражданлык позициясен, җәмгыятьтәге тәртип һәм кагыйдәләргә мөнәсәбәтен ача. Ул җәмгыятьтәге, ил-халык тормышындагы хәлләрдән, каршылыклардан туа, шулар турында әйтеп, сөйләп узуны таләп итә. Нәтиҗәдә хис-кичерешләргә мөнәсәбәт лирик геройныкы булса да, ул ниндидер иҗтимагый катлау кешесенең уртак фикер-хисе булып аңлашыла.

Хисләрнең үсеп-үзгәреп торуына барыннан да элек үз тормышындагы аерым моментлар хакында сөйләвенә корылган күңел лирикасы лирик герой белән авторны якынайта. Шәхси башлангыч алга чыга. Ләкин мондый әсәрләрдә дә хис-кичереш гомумиләштерелә. Бигрәк тә юану өлешендә кеше, тормыш-яшәеш хакында тирән фикерләр бирелә.

Шулай итеп, лирик әсәр – ул кешенең уй-тойгыларын чагылдыручы шигъри әсәр. Лирикада сурәтләнүче герой – лирик герой – автор белән тәңгәлләшергә, әдип белән бер караштa торучы кешеләрнең хис омтылышларын чагылдырырга мөмкин. Яисә ул башка бер чит кешенең тойгыларын үзенеке итеп «торгыза». Лирикага медитативлык хас, чөнки ул кешеләрнең эчке дөньясын чагылдыра. Лириканы төркемләү мәсьәләсенә килгәндә, Хализов рольле һәм автопсихологик төрләрне аера. Поспелов лириканы медитатив, тасвирлы һәм хикәяләүче төрләргә бүлә. Тематик яктан күпчелек галимнәр гражданлык, фәлсәфи, күңел, мәхәббәт, пейзаж, сәяси лирикаларны аерып чыгаралар.

Әдәбият

1. Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 152 б.

2. Введение в литературоведение. Лекции по курсу. Вып. 3. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1970. – 104 б.
3. Поспелов Г.Н. Лирика среди литературных родов. – М: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 32 б.
4. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высш. шк., 2004. – 32 б.
5. Юзиев Н. Хәзерге татар поэтикасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1973. – 197 б.

БАС «ВСТАВАТЬ» ↔ БАТ «ПОГРУЖАТЬСЯ» ТАМЫРЛАРЫНЫҢ ЭТИМОЛОГИК ОЯСЫ

(борынгы төрки язма истәлекләр нигезендә)

Галеева А., М. Акмулла ис. БДПУ, V курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Хәлиуллина Н. У.

Бас «вставать» ↔ *бат* «погружаться» тамырларының этимологик оясын өйрәнү объекты буларак сайлап алу аларның түбәндәге үзенчәлекләре белән аңлатыла. Беренчедән, бу тамырлар гомумтөрки тарихи катламына карыйлар һәм хәзерге төрки телләрнең барысында да актив кулланылалар. Икенчедән, *бас* «вставать» һәм *бат* «погружаться» сүзләре татар телендә күпмәгънәле берәмлекләр дип саналалар. Татар телендә *басу* сүзенең – 41 [4: 420], *бату* сүзенең 16 [4: 426] мәгънәсе теркәлгән. Өченчедән, *бас* «вставать» ↔ *бат* «погружаться» тамырлары татар телендә сүзъясалыш мөмкинлеге һәм яңа сүзләр ясауда семантик деривация активлыгы буенча актуаль булып торалар. Алар төрле семантик кырларга караган сүзләрне үз эченә алалар.

Без үзебезнең хезмәттә *бас* «вставать» ↔ *бат* «погружаться» тамырларын тиңдәш, синкретик, этимологик яктан бер-берсенә карата билгеле бер тәртип буенча семантик мотивлашкан һәм ясалышы ягыннан деривацион мөнәсәбәттә тора дигән фикерне алга куябыз.

Лексик оя термины синхрон һәм диахрон яктан тикшерү нәтиҗәсендә аерып алынган лексик оя төрләренә карата гомум төшенчә буларак билгеләнә. Синхрон ясыллыкта лексик оя сүзъясалыш оясы, диахрон аспектта этимологик оя булып тора. Ж.Ж. Варбот этимологик оя дип билгеле бер телнең тарихында яшәп килгән тамырның рефлексларын, Баба теле өчен реконструкцияләнгән нигезләрне үз эченә алган сүзләр төркемен атый [1: 8]. Этимологик оя ул – тарихи яктан тамырдаш сүзләр җыелмасы, алар арасында семантик бәйләнеш нигездә саклана, ләкин телнең хәзерге үсеш баскычында деэтимологизация нәтиҗәсендә сүзъясалыш мөнәсәбәтләре югалган була. Этимологик оя лексик-семантик системада билгеле синхрон халәтне алдагы лингвохронологик баскычлар белән бәйләүче күпер булып тора [5: 168].

Борынгы төрки телләрдә, Орхон-Енисей язмаларыннан башлап, ***бас*** *“вставать”* сүзе актив кулланылган. *****Bas*** фигыленнән **basïl, *basïγ, *basïmčï, *basïn, * basïntur, *basïq* сүзләре ясалган.

Борынгы төрки сүзлегендә ****bas*** сүзенә түбәндәге билгеләмәләр бирелә:

Басу “давить”: *üzä täŋri basmasar asra jer tȩlinmäsär.* – [В то время], когда не давит небо вверху и не разверзается земля внизу. [2: 85] – Өстә Тәңре басмаса, аста Җир теленмәс; *ï ïγač qaja qum barï qop basar.* – [На] растительность, скалы, песок – [на] всё полностью давит [2: 85]. – Үсемлеккә, кыяга, комга – барчасына баса.

Куярга “ставить (печать)”: *tamγalarïmïznï basïp bertimiz.* – Мы поставили наши печати. [2: 85] – Без тамгаларыбызны куйдык.

Басарга, җиңеп чыгарга “подавлять, преодолевать”: *qïlïnč edgü tutγïl esiz jasï bas.* – Твори добрые дела, подавляй вред злых. [2: 85] – Кыл изгелек, явыз эшләрне бас; *täŋri umaj ïduq jer sub basa bȩrti ȩrinĕ.* – Видимо, Небо [богиня] Умай и священная Земля подавили [врагов] [2: 85] – Тәңре Умай һәм изге Җир-Суны бастылар.

Һөҗүм итәргә “нападать”: *qïrqïz bodunïγ uda basdïmïz.* – Мы ночью напали на кыргызский народ. [2: 85] – Кыргыз халкын йоклаганда бастык; *oγuz jaγï orduγ basdï.* – Враждебные огузы напали на орду [2: 85] – Угыз явы урданы басты; *üc oγuz süsi basa kelti jadaγ jabïz boltī ter alγalï kelti.* – Войско уч-огузов напало, пришло [нас] пленить, полагая, [что мы] стали без коней и ослабели [2: 85]. – Өч-угыз сугышчылары баса килделәр, җәяү булдылар дип, алырга килделәр.

Биләргә “овладеть”: *ȩr qïzïγ basdï.* – Мужчина овладел девушкой [2: 85]. – Ир кызны басты.

Борынгы **basïl* «быть управляемым, управляться» дигәнне аңлата. Мәсәлән, борынгы төрки сүзлектә шундый кызыклы мисал китерелә: *qaläm birlä baslïr qalï bassa el.* – Если же надлежит управлять страной – она управляется калямом [2: 85]. – Каләм белән басылыр, басса ил.

Димәк, борынгы төрки язма истәлекләрендә **bas* тамыры үзаллы лексик берәмлек буларак ясалма нигезләр һәм фразеологик әйтелмәләр составында актив кулланылган. Тамыр фигыльнең мәгънәләре теркәлгән һәм ул *куярга, җиңеп чыгарга, һөҗүм итәргә, биләргә* һ.б. сүзләрегә синоним булып килә алган.

Борынгы төрки телләрдә ****bat-*** тамыры түбәндәге мәгънәләрдә теркәлгән:

1. *Чуму, күмелү* “погружаться, нырять”: *bušušqa batïp köŋüllär.* – Их сердца охватила скорбь (*букв.* погрузившись в печаль). – Пошынуга батып күңелләр.

2. Баю “заходить”: *kün battï.* – Солнце село. – Кояш батты; *kečä jaruq batur çrikli süŋüšdim.* – Вечером при закате солнца я вступил в бой. – Кичен, кояш батканда, сугыштым [2: 89].

**Batïγ* лексемасы ике төсмергә ия: 1) «низкое влажное место»; 2) «низина»: *aγïšqa eniš ol ęδizkä batïγ.* – За подъемом – спуск, за высоким местом – низина. –Агышта – иңеш, үрдә – бату. **Batïm* «глубина (погружения)»: *süŋüg batïmï qarïγ sökipän.* – Проложив [дорогу] через снег, глубиною с копье. – Сөңге батымы кар.

Борынгы төрки язма истәлекләрдә ***bat*** тамыр фигыле күпмәгънәле лексик берәмлек буларак билгеләнә. Аннан үсеш алган лексемаларда *чуму, күмелү, баю, бату* мәгънәләренең үсеш алуы күзәтелә.

Әдәбият

1. Варбот Ж.Ж. История славянского этимологического гнезда в праславянском языке // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов: Доклады российской делегации. – М., 1993. – 23 с.
2. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 677 с.
3. Пятаева Н.В. Понятие лексического гнезда в современной лингвистике (к проблеме квалификации и классификации) // Филологический класс. – Екатеринбург, 2003. – №9. – С. 42-49.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Т.I-III. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – Т. I. – 712 б.
5. Халиуллина Н.У. Этимологическое гнездо как отражение синергизма в языке // Гуманитарные науки и образование. – Саранск, 2018. – Т. 9. – №3(35). – С. 167-171.

ОСНОВНЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Галиева Г., КФУ, студент IV курса

Науч. рук. – канд. наук, ст. препод. Гайнутдинова А.С.

Русский и турецкий языки – это языки разного строя, которые представляют собой немало расхождений. Усложняется структурные различия между грамматической системой. Тем не менее, даже у не родственных языков наблюдается определенное сходство.

Турецкий язык представитель агглютинативного строя. Главную роль в строении слов играют – аффиксы, где каждый формант несёт только одно значение. Агглютинативный строй языка противоположен флективному строю. В языках относящиеся к флективному строю – в грамматическом построении слов доминирует словоизменение при помощи аффиксов, которые сочетают в себе одновременно множество значений. [2: 118]

Фонетическая система турецкого и русского языков и их влияние на орфографию.

Гласные и согласные в русском и турецком языках заметно отличается друг от друга.

А) В алфавите турецкого языка имеется восемь гласных букв: a, ı, o, u, e, i, ö, ü, которые образуют две подгруппы: твердых и мягких. Твёрдые (kalın): a, ı, o, u, мягкие (ince): e, i, ö, ü.

Конечно, в русском языке твёрдыми или мягкими могут быть только согласные. Твердые: п, б, ф, в, т, д, с, з, ш, ж, к, г, х, м, н, р, л, ц. Мягкие: й, ч, щ. Согласные: ж, ш, ц – всегда твердые, а в случае с остальными согласными – если после них стоят гласные буквы: е, ё, я, и или ь, то согласные будут мягкими.

Б) Согласные звуки в турецком языке, как и в русском, тоже бывают глухими и звонкими. Однако есть некоторые сложности.

В грамматике турецкого языка, если слово из нескольких слогов оканчивается на глухой согласный p, ç, t, k и после него стоит ещё одно слово, начинающийся с гласного, то в таком случае данный глухой согласный меняется на звонкий:

p > b; ç > c; t > d; k > ğ Примеры: kitap (книга) – kitabı (эту книгу), renk (кресло) – rengi (этот цвет), yurt (кулак) – yurdu (этот кулак), ağaç – ağacı (это дерево), yatak – yatağı (эту кровать). [1: 139]

В русском языке такое невозможно, с точки зрения орфограммы правописания парных звонких и глухих согласных на конце слова, говорящая, что парная согласная на конце слова нужно проверять, для этого нужно изменить слово так, чтобы после этого парного согласного следовал гласный звук или же сонорный. Таким образом, согласная, которая пишется в проверочном слове, так же пишется и в проверяемом. Например: шоколад, в конце слова пишем букву д, проверяемое слово: нет (чего?) шоколада

Порядок слов. Особенности образования различных грамматических форм в турецком языке влияют на построение целого предложения. Но при этом необходимо принимать к сведению и правила порядка слов в предложении. [3: 41]

В турецком языке в простом предложении порядок слов такой же, как и в русском языке: подлежащее используется в начале предложения, а сказуемое – в конце. 1) *Barış koşuyor. – Барыш бежит.* 2) *Telefon çalıyor. – Телефон звонит.*

Порядок слов в турецком предложении является типичной особенностью всех тюркских языков, однако, положение слов иногда может меняться в зависимости от ситуации высказывания. Например: *Мама мыла кота.* В русском языке данное предложение с прямым порядком слов имеет привычную схему: **подлежащее - сказуемое - дополнение**. С точки зрения синтаксиса турецкого языка, данное предложение должно звучать только так: *Мама кота мыла.* [3: 166].

В простом распространенном (çok öğeli yalın tümce) предложении кроме подлежащего и сказуемого присутствуют второстепенные члены, которые уточняют подлежащее, сказуемое или предложение в целом.

Определения (прилагательные, указательные местоимения, количественные числительные), относящиеся к подлежащему, всегда располагаются перед ним. Например: *Пятеро друзей поехали купаться. – Beş arkadaş yüzmeye gittiler.*

Дополнение (объект действия, выраженного сказуемым) располагается перед сказуемым.

Схема порядка слов в турецком языке: **определение** – **подлежащее** – **обстоятельство** – **дополнение – сказуемое**. [3:166].

En güzel arkadaşım Ayzile ilginç kitap okuyor. – *Моя самая близка я подруга Айзиля читает интересную книгу.*

По правилу синтаксиса русского языка дополнение, выраженный сказуемым, ставится после глагола, иначе структура предложения будет неправильна – *Моя самая близкая подруга Айзиля интересную книгу читает.*

В стандартном случае порядок слов в современном русском таков: Определение чаще предшествует слову, которое оно определяет, то есть подлежащему или дополнению. Обстоятельство чаще идет перед сказуемым, к которому оно относится. Дополнение – после подлежащего и сказуемого. Стандартная схема порядка слов в русском языке: **определение** – **подлежащее** – **обстоятельство** – **сказуемое** – **дополнение.** [3: 166].

Таким образом, грамматическая система русского и турецкого языка имеют значительное количество различий, несмотря на то, что они находятся в разных языковых строях, параллельно этому имеют некоторые сходства.

Литература

1. Sevindik A. YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE HALKBİLİMSEL UNSURLARIN KULLANIMI, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, sayı. 2020 Sonbahar Özel Sayı I/I, ss. 139 s., [Электронный ресурс]. URL: https://dergipark.org.tr/tr/pub/gopsbad/issue/57486/784637 (дата обращения: 29.01.2022)

2. Айдын А. Преподавание турецкого языка в РФ и связанные с этим проблемы // Проблемы преподавания тюркских языков и тюркологических дисциплин. – М., 2009. – 118 с. [Электронный ресурс.] URL: https://cyberleninka.ru (дата обращения: 30.01.2022)

3. Гениш Э. Грамматика турецкого языка. Фонетика, морфология, этимология, семантика, синтаксис, орфография, знаки препинания: Т. 3: Служебные слова, послелоги, союзы и частицы, междометия, аффиксы, предложение, правила орфографии, знаки препинания. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – С. 40-41.

Г.ИСХАКЫЙ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ЭТНИК ТӘҢГӘЛЛЕК ФОРМАЛАШТЫРУ АЛЫМНАРЫ ҺӘМ ЧАРАЛАРЫ

Галимова А., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Гыйлаҗев Т.Ш.

Теләсә кайсы милләтне барыннан да элек аның күренекле кешеләре аша беләләр. Татар халкы да үзенең олы һәм катлаулы тарихында бөек шәхесләрне аз тудырмый. XX йөз башында шундыйлар рәтендә милли рухлы реалист Гаяз Исхакыйны да һич шикләнмичә атарга була. Гаяз Исхакыйның тормыш сәхифәләрен сурәтләгән чыганаклар, әдип турындагы истәлекләргә караганда ул тынгысыз җанлы, үз идеалы өчен көрәшүчән, киң масштабта фикер йөртүче зирәк шәхес була.

Гаяз Исхакый әсәрләрендә этник тәңгәллек төрле аспектларда, төрле алым-чаралар ярдәмендә яктыртыла. Язучы, драматургның төрле әсәрләрендә туй йоласы, бала туу һәм исем кушу, ир-баланы сөннәткә утырту, Корбан гаете белән бәйле йолалар, татар халык ашлары, татарларда китапка мөнәсәбәт, кунакка йөрешү әдәбе-әхлагы һәм башка яклар белән танышу мөмкинлеге бирелә.

Әдәбият укыту дәресләрендә төрле алымнар, методлар кулланыла. Шунысын да онытмыйк: бер генә укытучыга да теге яки бу төр метод белән эшләүне мәҗбүр итеп булмый. Һәркем, эшнең нәтиҗәлелеген күз алдында тотып, дәресне үзенчә оештыра ала.

Алдан әйтеп үткәнебезчә, Г.Исхакый иҗатында милләт язмышы, киләчәге, милли тәңгәллек мәсьәләләре төп һәм шактый күләмле урынны алып торалар. Мәктәпләрдә Г.Исхакыйның хәтта бүгенге татарлар өчен мөһим мәсьәләләр яктыртылган “Ике йөз елдан соң инкыйраз”, “Зөләйха” фаҗигасе, “Җан Баевич” комедияләре өйрәнелә.

Зөләйха” трагедиясе Исхакый иҗатында үзенчәлекле урын алып тора. Трагедия татар тарихының аянычлы сәхифәләрнең берсе – көчләп чукындыру вакыйгаларына багышланган.Шунысы үзенчәлекле: борынгы бабаларыбыз мөселман булып, башка диннәрне дошмани буларак кабул итмәгәннәр, толерантлылык, күңел юмартлыгы үрнәген күрсәткәннәр.

Зөләйха үткән сынауны иманы нык шәхес кенә үтәргә сәләтле: ул – көчләп чукындыру сәясәтенең миллионлаган корбаннарының берсе. Аны иленнән, иреннән аералар, сәрхүш руска хатынлыкка бирәләр. Зөләйха үзен, иманын мыскыл иткән ирен үтереп, егерме ел тормышын каторгада үткәрә, үзен рус дип таныган баласыннан баш тарта һәм ул бары исеме һәм җисеме ягыннан татарлыкка кайткач кына аны кабул итә. Зөләйха – бай татар әдәбиятында символик образларның берсенә әверелә. Моңарчы Кол Галинең “Кыйссаи Йосыф” поэмасындагы

Зөләйха мәхәббәт һәм сабырлык символы булса, Гаяз Исхакыйның Зөләйхасы иманга тугрылыкны гәүдәләндереп килә.

Аның иҗатында этник тәңгәллек формалаштыру алымы буларак иманга, исламга тугрылык мотивы кат-кат яңгырый. Мисал рәвешендә язучының “Көз” повестен карап китик. Бик тә мавыктыргыч тел белән язылган, әһәмиятле проблемаларны үзәккә куйган, үзендә өч сюжет сызыгын берләштергән “Көз” повесте – Гаяз Исхакыйның иң күркәм әсәрләренең берсе. Әсәрдә ике хатын-кызның язмышы тасвирлана. Нәфисә язмышы – беренче сюжет сызыгын, Гөлсем язмышы – икенче сюжет сызыгын тәшкил итеп, алар өченче сюжет сызыгында – пристаньдә Хәлил белән очрашуга бәйләнгән сюжетта кисешәләр.

Милли мохиттән, татар җирлегеннән, халкыннан аерылу Гөлсемне драматик финалга китерә. Үз балалары Гөлсем язмышын кичермәсеннәр өчен, татар мохитендә үссеннәр өчен, Нәфисә белән Хәлил тырышалар.Гаяз Исхакый көз символик образы ярдәмендә этник тәңгәллекне формалаштыру алымы һәм чарасы буларак әйләнә-тирә мохитнең, диннең һәм милләтнең кешегә нинди зур йогынты ясавын күрсәтә. Татар тәрбиясен алган Нәфисә гомер көзендә мул уңыш алса, ни татар, ни рус мохитендә тәрбияләнгән Гөлсемнең бәхетен гомер көзендә сары яфраклар каплап китә, җил тузаннар очырта. Гомер көзендә мәхәббәттән, сау-сәламәт, инсафлы балалар анасы булу бәхетеннән мәхрүм ителгән Гөлсем мирзалар нәселенә тап төшергәне, милләтенең өметен акламавы өчен Хәлил тарафыннан да, табигать тарафыннан да гафу ителми: “шайтан туе, сары яфраклар, сары саламнарны җыеп, Гөлсемнәрне куа иде, аларны җитәм-җитәм дип ашыга иде. Менә тагын җил, менә тагын өермә, әнә аларның өстенә сары яфраклар, көзге яфраклар оча”.

Этник тәңгәллек формалаштыру алым-чаралары буларак татар халкының гореф-гадәтләре бирелеше ягыннан Гаяз Исхакыйның “Сөннәтче бабай” хикәясе үзенчәлекле урын алып тора. Билгеле булганча, сөннәткә утырту – шәригать кануннарына яраклы рәвештә эшләнгән һәм ислам дине буенча мәҗбүри саналган йола. Бүгенге көндә аның дин тәгълиматлары буенча гына түгел, гигиеник максатлардан һәм авыруларны кисәтү ягыннан да әһәмиятен ассызыклыйлар [Сөннәткә утырту, интернет-ресурс]. Гаяз Исхакый мәсьәләнең икенче ягына туктала. Ул иҗат иткән Сөннәтче бабай образы – тулысы белән татарча яшәү рәвешен үзләштергән һәм үз вазифасына бар җаваплылык белән караган герой буларак ачыла. Сөннәтче бабайны халык башкача кабул итә: аның яше дә юк, аның йорты-курасы да аерым образ булып түгел, ә Сөннәтче бабайның дәвамы булып кабул ителә.

Йомгак ясап, шуны әйтергә кирәк: Гаяз Исхакый эшчәнлеге, иҗаты тулаем татар милләте алгарышына, бәйсезлегенә багланган. Нәкъ шушы сыйфаты белән ул большевиклар хакимиятенә ярый алмый, читкә китәргә мәҗбүр була. Әмма кайсы чор иҗатын карама, әдип милли хисләр кайнарлыгы белән иҗат итә, аның әсәрләре бүгенге татар милләтенә дә юл яктыртучы маяк булып тора.

Әдәбият

1. Ганиева Р.К. Гаяз Исхакый иҗаты. – Казан: КГУ, 2005. – 38 б.
2. Гыйлаҗев Т.Ш. Әдәби мирас: тарих һәм заман. Кереш сүз авт. Д.Ф.Заһидуллина. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 206 б.
3. Заһидуллина Д.Ф. Гаяз Исхакыйның әдәби иҗаты: милләтне үстерү-үзгәртү юлын эзләү // Гаяз Исхакый һәм XX гасыр башында татар милли яңарышы. Халыкара конференция материаллары, 2018 ел, 6-7 сентябрь – Казан, 2018. – 450 б.
4. Заһидуллина Д.Ф., Закирҗанов Ә.М., Гыйлаҗев Т.Ш. Татар әдәбияты: теория, тарих – Казан: Мәгариф, 2004. – 247 б.

ОБУЧЕНИЕ ГРАММАТИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Гамирова Л., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

В настоящее время насчитывается более семи тысяч языков на Земле. У каждого из них есть свои особенности в алфавите, орфографии, грамматике, фонетике, пунктуации, и каждый из них имеет своеобразный лексический состав.

В современном обществе самым популярным языком принято считать английский. Если анализировать English language со стороны лингвистики, то он относится к западной группе германской ветви индоевропейской языковой семьи и изначально распространяется на территориях США, Англии, Австралии, Канады, Индии и Африки.

Для выявления периодизации данного языка используют сравнительно-исторический метод и делят его на:

– древнеанглийский (происходит реформация фонетической системы);

– среднеанглийский (формируется новая система гласных и согласных звуков; появляется личное местоимение, артикли, наречия; развивается тенденция развития синтаксиса; образуются парные слова и этимологические дублеты);

– новоанглийский периоды(возникает книгопечатание; нормы английского языка стандартизируются) [1: 26-258].

Время от времени английский язык обогащает свой словарный запас, заимствуя слова из других языков и за счёт этого англичане хотят, чтобы их язык стал популярным среди всех остальных народов в том числе. Поэтому у них возникает потребность формулировать

правила английского языка и создавать методические пособия и книги для их преподавания в школах или университетах.

Говоря о методах обучения грамматике, самым распространённым из них является коммуникативный метод: при помощи него обучающиеся учатся правильно писать, читать и говорить. Однако изучение грамматике даётся ученикам очень тяжело, ведь они часто путают правила своего родного языка и языка, которому их обучают. Именно из-за этого каждый преподаватель старается найти свой подходящий метод обучения и сформировать грамматические навыки у детей.

Сам термин «грамматический навык» обозначает, что в процессе речевой деятельности ученик, не делая почти никаких ошибок, может построить правильное предложение со стороны морфологии и синтаксиса. При этом он знает и понимает грамматические структуры, имеет возможность регулировать скорость своей речи и может поддерживать разговор на различные темы.

Что касается этапов формирования грамматических навыков, методист С.Ф. Шатилов выделяет следующие:

1. Ориентировочно-подготовительный, целью которого является то, что обучающиеся и учитель выводят правило грамматических явлений вместе.

2. Ситуативно-стереотипизирующий, где ученики выполняют различные подстановочные упражнения, употребляя полученные знания о грамматическом явлении.

3. Ситуативно-варьирующий, где формируется гибкость и автоматизм использования правила у учащихся. Этого можно добиться при помощи предоставления различных ситуаций и упражнений при сохранении в них главного смысла темы [5: 298-300].

Для создания учебно-речевых ситуаций можно использовать жесты, различные картинки, слайды, фильмы, привести примеры из жизни или разыграть «театр».

Чтобы ребёнок мог участвовать в учебно-речевых ситуациях и понимать темы, ему нужно владеть грамматическим минимумом языка.

Грамматический минимум подразумевает определённый набор грамматических структур, которые используются для правильного употребления их как в письменной, так и в устной форме речи.

У него бывает активный (важные структуры для употребления при письме и говорении) и пассивный (явления, которые важны при чтении текста) объём грамматических конструкций.

Говоря об упражнениях, следует помнить что они бывают первичные (даются сразу после прохождения темы для выработки навыков у обучающихся), вторичные (развивают сформировавшиеся навыки и увеличивают частотность их использования) и речевые (дают возможность закрепить полученные знания при помощи коммуникации) [4].

Хочется обратить внимание на то, что при формировании грамматических понятий путь умозаключений у учащихся бывает двух видов: индуктивный (обучающиеся сами приходят к какому-либо правилу и поэтому на уроках ведут себя очень активно) и дедуктивный (учитель всё берёт в свои руки и может указать на трудности темы) [2].

Эти пути формирования нужно осуществлять поэтапно с учётом того, насколько быстро ученики могут улавливать суть грамматических конструкций и чтоб у них появились грамматические навыки, которые делятся на: экспрессивный и рецептивный.

Экспрессивные грамматические навыки играют важную роль при формировании говорения и письменности, обеспечивая автоматизированное употребление и подходящее расположение слов в предложении, основываясь правилам какого-либо языка.

Рецептивные грамматические навыки занимают важное место при формировании умений в аудировании и чтении, при котором ученики имеют возможность понимать грамматические явления на слух и распознавать их при работе с текстами [3:102].

На сегодняшний день существует очень много методов формирования грамматических навыков, однако пути осуществления данной цели базируются на Федеральных государственных образовательных стандартах (ФГОС). На их основе разрабатываются учебные книги, рабочие тетради, строятся специальные образовательные программы для учеников в соответствии с их возрастом и интеллектом.

Литература

1. Аракин В.Д. История английского языка: Учеб. Пособие. – 2-е изд. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2003. – 272 с.

2. Каляцкая Н.Я. Индуктивный и дедуктивные методы обучения/URL:https://infourok.ru/induktivnie-i-deduktivnie-metodi-obucheniya-1980151.html (дата обращения: 29.01.2022).

3. Соловова Е. II. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс лекций: Учеб. Пособие. – 1-е изд. –М .: Просвещение, 2002. – 239 с.

4. Васильева О.В.Формирование грамматического навыка/URL:https://infourok.ru/etapy-formirovaniya-grammaticheskogo-navyka-5127885.html (дата обращения: 28.01.2022).

5. Шатилов С.Ф. Теоретические основы методики обучения грамматическому аспекту иноязычной речи // Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия. – М.: Русский язык, 1991. – 305 с.

ДИАЛОГИЧНОСТЬ И ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ

Гареева А., БГПУ им. М. Акмуллы, магистрант II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Халиуллина А.Г.

Термин «интертекстуальность» в современном литературоведении используется в нескольких значениях. Интертекстуальность в широком значении – это бесконечный диалог текстов. В узком значении рассматривается как определенное историческое явление в литературе, как смысловая и творческая составная художественного произведения, и как один из способов выражения автором своей позиции. Основы теории диалога были заложены трудами Л.В. Щербы, Л.П. Якубинского, М.М. Бахтина в 20-30-е гг. XX в. Позже, в 60-е гг. XX в., теория диалога нашла свое развитие в работах Ю. Кристевой, М. Бубера, М. Фуко, Р. Барта, Ж. Деррида, Ж. Женетта, Ю. Лотмана, Ц. Тодорова, У. Эко и др.

Впервые термин «интертекстуальность в научный обиход вводит Ю. Кристева, используя его в статье «Бахтин, слово, диалог и роман» в 1967 г. Она рассматривает ее как характеристику произведения, обеспечивающую его двойное прочтение.

Вслед за Ю. Кристевой на термин «интертестуальность» активно опирался Ролан Барт. Он характеризует интертекстуальность так: «Каждый текст является интертекстом: другие тексты присутствуют в нем на различных уровнях в более или менее узнаваемых формах: тексты предшествующей культуры и тексты окружающей культуры. Каждый текст представляет собой новую ткань, сотканную из старых цитат. Обрывки культурных кодов, формул, ритмических структур, фрагменты социальных идиом и т. д. – все они поглощены текстом и перемешаны в нём, поскольку всегда до текста и вокруг него существует язык» [1: 78].

Огромный вклад в создание теории интертекстуальности внесли работы русского академика М.М. Бахтина о диалогизме, «чужом слове», полифоническом тексте. М.М. Бахтин считал, что ни одно высказывание или письменное произведение невозможно понять без соотнесения его предшествующими и будущими высказываниями или произведениями. По мнению исследователя, диалогизм пронизывает всю литературу и язык, значит, любой текст и речевое высказывание содержат в себе элементы другого текста и высказывания: «Язык живет только в диалогическом общении пользующихся им. Диалогическое общение и есть подлинная сфера жизни языка. Вся жизнь языка, в любой области его употребления (бытовой, деловой, научной,

художественной и др.), пронизана диалогическими отношениями» [2: 395].

Категория диалогичности активно взаимодействует с категорией интертекстуальности. Между ними немало общего, но они отличаются своей направленностью. На это обращает внимание Т. Н. Колокольцева: «Категория диалогичности (..) ориентирована прежде всего на фактор адресата и взаимодействие смысловых сфер адресанта и адресата. Категория интертекстуальности (...) учитывает прежде всего процессы межтекстового взаимодействия» [3: 9].

Как замечал М. М. Бахтин, читатель делает первый шаг для установления диалогического контакта с автором произведения в русле так называемого диалога сознаний или диалога личностей.

Основным свойством диалога является его *адресованность*, или ориентация на собеседника. Средством выделения адресата является обращение, так как оно и ориентировано на адресата.

Межтекстовые связи могут проявляться в различной форме. Например, в творчестве великого татарского поэта Габдуллы Тукая можно встретить стихотворения, которые являются своеобразным литературным переводом.

Интертекстуальностью насыщена вся лирика и сатира Габдуллы Тукая. Он, пользуясь цитатами, реминисценциями, аллюзиями, вводит читателя в постоянный диалог с текстом. Поэт переводил стихотворения Лермонтова, Пушкина и ряд своих произведений опубликовал с пометкой «по Пушкину» или «подражание Лермонтову». Некоторые произведения Г. Тукая адресованы великим русским поэтам. Текстообразующий характер имеет здесь такая фигура диалогизма, как риторическое обращение. Каждый из стихотворных фрагментов, обращенных А.С. Пушкину, М.Ю. Лермонтову, строится по одной и той же схеме, где в качестве желаемых объектов называются какие-то важные для стихотворца качества.

Стихотворение «Пушкину» является, в сущности, оценкой творчества великого русского поэта. Габдулла Тукай ведет постоянный диалог с Пушкиным.

По миропониманию и мироощущению Тукаю был очень близок художественный опыт Лермонтова. Оригинальность и своеобразие татарского поэта хорошо раскрываются на примере поэтической интерпретации им лермонтовского стихотворения «Пророк». Тукай пишет свое стихотворение под тем же названием, использовав при этом и пушкинского «Пророка». Это явяется одним из примеров «реализации диалога православной и мусульманской культур» [6: 103].

Таким образом, интертекстуальность получает конкретное воплощение в разных видах и формах межтекстового взаимодействия. Это может быть диалог между текстами, включающий элементы биографии авторов и реальных жизненных ситуаций; полемический диалог с предшественниками и современниками; может быть спор с художественными образами, созданными другими авторами; возможно пародирование на любом языковом уровне.

Литература

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.

2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского // Собрание сочинений: в 7 т. – М.: Русские словари, 2002. Т. 6. – 205 с.

4. Колокольцева Т.Н. Диалогичность и интертекстуальность в поэтическом тексте (на материале «Молитвы перед поэмой» Е.А. Евтушенко) // Грани познания: электрон. науч.-образоват. журн. ВГСПУ. – 2015. – № 5. URL: http://grani.vspu.ru/files/publics/1439732160.pdf

5. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / Пер. с франц., сост., вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: ИГ Прогресс, 2000 – С. 427-457.

6. Мухаметшина Р.Ф. Диалог русской и татарской культур в системе литературного образования. – Казань: Магариф, 2007. – 200 с.

МӨДӘРРИС ӘГЪЛӘМОВ ИҖАТЫНДА ПОЭМА ЖАНРЫ

Гарипова Ә., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Йосыпова Н.М.

Мөдәррис Әгъләмов – әдәбиятка XX гасырның 60 нчы елларында килеп, татар шигърияте үсешенә зур йогынты ясаган әдип. М. Әгъләмов иҗатында иң актив жанрлар булып күңел лирикасы һәм гражданлык лирикасы аерылып чыга. Бу жанрда халкыбызның тарихи үткәне, тормыш-көнкүреше, гореф-гадәтләре белән бәйләнеш мәсьәләсе актуальләшеп китә. Халык тарихындагы иң мөһим кыйммәтләрне бүгенгегә күчерү милләтне саклап калырга мөмкинлек бирү юлы итеп карала башлый.

Әлеге үзенчәлек күңел лирикасында да актуаль булып кала. М. Әгъләмовның мәхәббәт лирикасы үзенчәлекле фикри-шәкли табышлары, хисләренең ихласлыгы, нәзакәтлелеге белән җәлеп итә.

Гражданлык һәм күңел лирикасының мөмкинлекләрен киңәйтү аша М. Әгъләмов баллада һәм поэма жанрларына килә.

Лиро-эпик әсәрләр исемлеген 1980 еллардан соң иҗат ителгән «Тукайдан хатлар», «Акмулла арбасы», «Онытма, Европа» поэмалары тулыландыра. Аларда милли, иҗтимагый һәм фәлсәфи мәсьәләләр аеруча калку гәүдәләндерелә һәм аларны чишү юллары эзләнә. Милләт язмышы – шәхесләр язмышы, милләт язмышы – шагыйрь язмышы

чылбыры көчәя, милләт тарихы, аның үткәне, бүгенгесе, киләчәге аерым шәхесләр, аларга мөнәсәбәт белән бәйләнештә ачыла.

«Акмулла арбасы» (1981) поэмасында, Д. Заһидуллина фикеренчә, «Акмулла арбасы» дип көчле позициягә чыгарылган символ «юл арбасы», «яктылык илтүче» генә түгел, ә тормышны алга җибәрүче кыйммәт рәвешен ала. Асылда, поэма шушы кыйммәтне, кешелекне үстерүче билгене эзләү төсендә язылган». Шул рәвешле, шагыйрь турындагы поэма халык язмышы, тарихы хакында язылган әсәр кебек кабул ителә башлый [2: 143]:

Кайсы якка гына юл алмасын,
Кайсы якка гына бармасын,
Күтеп алган халык Акмулланың
Өч бүлектән торган арбасын. [1: 249]

Әлеге фикерләр шагыйрьнең Тукай турындагы поэзиягә жанр һәм фикер яңалыгы алып килгән «Тукайдан хатлар» (1986) поэмасында да дәвам итә.

Әсәрнең керешендә Тукайның Габдулла Кариевка язган хатындагы «Сез дә, һаман бер төсле караңгы вә ямьсез эт оясыннан чыгып, кояш күрдеңез...» юлларын эпиграф итеп кертә һәм, шул рәвешле, кереш өлештә үк автор әсәрнең катламнарын билгеләп куя: яшәеш кануннары, кеше гомеренең кыйммәте, асылы, хакыйкать, бөеклек турында уйлануларны эченә алган фәлсәфә; Тукай шәхесенә, иҗатына, аның аркылы бүгенге шигърияткә бәя биргән әдәби-мәдәни; чор сәясәтен ачуга юнәлтелгән, аның иҗат кешесенә йогынтысын бәяләргә мөмкинлек бирүче сәяси караш-фикерләр. Аларның синтезы Тукайга, аның чорына, шулар аша бүгенгегә яңача карарга, бәя бирергә ярдәм итә. Бу – шагыйрьнең матур табышы.

Мисал өчен, Тукай поэзиясеннән килүче «ил җылый» гыйбарәсе XX гасырның уртасына бәйләнә, Тукай чорын язу аша М. Әгъләмов иҗат иткән, яшәгән дәвер, иҗтимагый-сәяси шартлар хакында сөйләшү башлана, иҗат кешесенең кадере булмау, сүзнең кадере китү, үз яшәешен генә кайгырту юлына басу проблемалары калкуландырыла:

...Ә ил җылый... Кемнең кайгысы бар
Моңнар белән аккан күз яшендә?
Һәркайсының үз кайгысы кайгы,
Вакыты юк илгә эндәшергә. [1: 155]

Шагыйрьнең иҗади мирасы, шигъри хәзинәсе бик бай. Аның поэмалары милли, иҗтимагый, фәлсәфи мәсьәләләрне күтәрү ягыннан көчле. «Тукайдан хатлар» поэмасы эчтәлек һәм форма җәһәтеннән Тукай турындагы поэзиядә генә түгел, гомумән, чор шигъриятендә яңа сүз буларак яңгырый. «Акмулла арбасы» поэмасында исә шагыйрьлек

вазыйфасы, аның әдәбиятта гына түгел, ә халык тормышында тоткан урыны билгеләнә.

Әдәбият

1. Әгъләмов М.З. Еракка китеп кара: шигырьләр, балладалар һәм поэмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 479 б.
2. Заһидуллина Д. 1960-80 нче еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 383 б.
3. Йосыпова Н.М. М.Әгъләмов // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. Т. 7. – Казан: Фолинта, 2019. – 562 б.

ТЕЛ СИСТЕМАСЫНЫҢ БИЛГЕСЕ БУЛАРАК ВАРИАНТЛЫЛЫК КҮРЕНЕШЕ

Гарипова Д., КФУ, I курс аспиранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Саттарова М.Р.

Һәр телдә һәм һәр вакыт тел формаларының вариантлылыгы дигән күренеш яшәп килгән. Н.Н. Семенюк язганча: “төрле тел чараларын кулланганда, һәр әдәби тел өчен константлылыкның билегеле бер дәрәҗәсе генә түгел, ә телнең эшчәнлеге процессында туган билгеле бер вариантлар булуы да хас” [2: 48]. Шуңа бәйле варинатлылык күренеше телнең төрле сферасы һәм дәрәҗәсе галимнәрендә һәрвакыт кызыксыну уяткан.

Вариантлылык проблемасы, Р.О. Якобсон билгеләвенчә, беренче тапкыр XIX гасырның 70 нче елларында Казан лингвистика мәктәбендә танылa, һәм шуннан бирле ул хәзерге тел белеменең иң төп төшенчәләренең берсе булып кала бирә [3: 177]. Лингвистик анализ эченә махсус идентификацияләү процедурасын кертү, телнең форма һәм эчтәлеге ягыннан вариантлашуга сәләтле булуы белән бәйле. Әлеге күренеш тел белеменең төрле өлкәләренә караган галимнәр тарафыннан танылган. Беренче тапкыр форманың, мәгънәсен югалтмый, үзгәрә алу сәләте Ф. Де Соссюр тарафыннан билгеләнә. Шулай ук тел чараларының мондый күренешен Л. Ельмслев та кире какмаган.

Россия лингвистлары вариантлылык проблемасының теоретик нигезләмәсен XX гасырның 40 нчы елларында башлыйлар. 1944 елда В.В. Виноградовның “Сүз формалары турында” дип исемләнгән фәнни мәкаләсе дөнья күрә.

Вариативлык, вариантлылык, һәм әлеге төшенчәләр белән бәйле булган, “вариант”, “инвариант”, һәм, шулай ук, алардан ясалган башка терминнар, башыннан ук лингвистик терминнар булмаганнар. Болар, гадәттә объектларның структурасын, яшәешен һәм функциональләшүен характерлаучы, чынбарлыкның төрле сфераларына караучы - дисциплинаара терминнар.

В.Н. Ярацев редакциясе астында чыккан Лингвистик энциклопедик сүзлектә (сүзлек мәкаләсе авторы В.М. Солнцев), варинатлылык терминына аңлатма мондыерак: “Вариантлылык (лат. Varians, variantis – үзгәрүчән, алмашынучан) (вариативлык) – 1) нindидер тел асылының, аның модификациясе, төрлелеге яки ниндидер нормадан тайпылышы буларак (мәсәлән, бер үк тарихи һәйкәлнең төрле укылышы), төрле ысуллар белән белдерелүен күзаллау; 2) тел берәмлекләренең һәм тулаем тел системасының, яшәвен һәм эшчәнлеген характерлаучы термин” [5: 80]

Кайбер галимнәр, мәсәлән Гомуми тел белеме (1970) авторлары, телнең синхрон эшчәнлегенә хас хәрәкәт формаларын һәм телнең диахрон эволюциясенә хас формаларны аерырга тәкъдим итәләр. Алар фикеренчә, әлеге ике термин ике төрле кинематик процессны тасвирлый. Шуңа күрә беренче төр хәрәкәтне – “вариантлашу”, ә икенче төр хәрәкәтләрне яки процессларны – “үзгәрүчәнлек” дип атарга тәкъдим ителә. Варинатлашу процесслары бу очракта, нинди дә булса билге буенча берләшкән, еш кына каралган берәмлекләрнең денотатив мәгънәсе охшашлыгына нигезләнеп, гетерохрон һәм гетероген барлыкка килүләрнең эшчәнлеге яки конкурентлыгы буларак күзаллана. Телдәге үзгәрүчәнлекләр дип, тел берәмлекләренең охшашлыгы җимерелү процессын һәм әлеге процесс нәтиҗәсен атый алабыз. Әлеге термин (үзгәрүчәнлек), ниндидер бер вакыт аралыгында барган эзләнүләр һәм алар белән бәйле дәвамчан һәм алмашынучан мөнәсәбәтләр күренешләре арасындагы аермалыкларны атар өчен генә кулланыла. Тел берәмлегенең башка модификацияләре “варинатлашу” термины белән билгеләнә.

Вариантлылык төшенчәсенең тел белемендәге күренеш буларак каралуы, теоретик уйлынылышы, практик стилистика белән бәйле проблемалар туу сәбәпле, XX гасырның уртасыннан башлана. Аеруча XX гасырның соңгы унеллыгында әлеге проблема игътибарга алына. Нәкъ менә узган гасырның җитмешенче, сиксәненче һәм туксанынчы елларында К.С. Горбачевич, Л.К. Граудина, Н.Н. Семенюк кебек галимнәрнең хезмәтләрендә сүзләрнең варинатлары проблемасы күтәрелә һәм өйрәнелә башлый. Әлеге эзләнүләрдә вариантлар алмашыну, вариантлар конкуренциясе, вариантлар классификациясе, сүз вариантларының норматив аспектлары, вариантларның тәңгәллеге һ.б. мәсьәләләр карала. Н.Н. Семенюк болай яза: “Вариантлылык – ул билегеле бер телдә берүк лексеманың, сүз формасының яки бер үк синтаксик конструкциянең, кимендә ике төрле формаль модификацияләр формасында, билгеле бер берәмлекнең төп лингвистик мәгънәсе үзгәрми яшәве.

Вариантлылыкны лексик-семантик күренеш буларак караганда, К.С. Горбачевич шуны билгели, сүз вариантлары – ул бер үк сүзнең кабатланып килә торган төрләнеш формалары. Әмма бу вакытта морфологик, сүзьясалышы структурасы, лексик һәм грамматик мәгънә саклана, аермалыклар бары фонетик яктан (авазлар әйтелеше, фонемалар составы, басым төшү һәм әлеге билгеләр комбинациясе), яки формаясаучы аффикслар (суффикслар, флексия) була ала. [1: 17]

Шуннан чыгып, "сүз вариантлары" тәшенчәсенә аңлатма биргәндә, аларның тамырлары һәм, тамыр яки аффиксларда аваз үзгәрешләре, яки стилистик аермалыклар булса да, мәгънәләре бердәй булырга тиешлекне онытмаска кирәк. Әмма сүз вариантларын ачыклаганда алда әйтеп узган критериялар гына җитми, чөнки, бер үк сүзнең вариантларын караганда, формаль (аваз) аермалыкларның нинди булырга тиешлеге билгесез.

Әдәбият

1. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма (на материале современного русского языка). – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1978. – 238 с.
2. Семенюк Н.Н. Некоторые вопросы изучения вариантности // Вопросы языкознания. – 1965. – №1. – С. 48-55.
3. Якобсон Р.О. Избранные работы. – М., 1985. – 460 с.
4. Ярцева В.Н. Проблема вариативности и взаимоотношение уровней грамматической системы языка // ВЯ. – 1983. – № 5 – С. 17-24.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 688 с.

РОЛЬ РОДНОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВОЙ СРЕДЕ: НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ В РОССИИ И ТУРЕЦКОЙ ДИАСПОРЫ ВО ФРАНЦИИ

Гасанов М., Гасымова Г., РУДН, аспиранты II г.о.

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Москвичева С.А.

Всемирная глобализация повлекла за собой множество последствий, одним из которых является массовая миграция. Группы людей мигрируют в развитые страны в надежде обрести новую жизнь. В результате миграции люди одной этнической группы объединяются и образуют диаспору, которая является звеном для ассимиляции мигрантов в новое общество.

Одной из самых важных функций диаспоры является сохранение родного языка и передача его последующим поколениям. Турецкий толковый словарь определяет родной язык, как «Çocuğun ailesinden ve içinde yaşadığı topluluktan edindiği dil» (Язык, приобретенный ребенком в его/ее семье и сообществе) [1]. Однако, стоит отметить, что «термин-категория «родной язык» как теоретический конструкт представляется неточным и, в сущности, не соответствующим никакой четко

определенной онтологической реальности» [2: 1]. Из чего следует, что для турок первого поколения, проживающих во Франции родным языком однозначно будет являться турецкий, а для второго поколения также наряду с турецким и французский.

Турецкий язык в качестве родного языка играет очень значительную роль среди представителей турецкой диаспоры. В ходе исследований, описанных в книге «Development of Turkish clause linkage in thenarrative texts of Turkish-French bilingual children inFrance» [4], было выявлено что около 77% семей говорят исключительно на турецком у себя дома, в то время как 68% детей говорят по-французски друг с другом. Турецкие дети говорят на турецком языке до тех пор, пока не начинают ходить в школу в возрасте от 2 или 3 лет. Таким образом, они оказываются в повседневных ситуациях, где они вынуждены говорить по-французски со своими сверстниками. В возрасте 10 лет, большинство детей становятся доминирующими во французском языке. Тем не менее многочисленные исследования показали, что влияние французского языка является значительным. Турецкий язык в повседневной жизни играет ведущую роль в семье, в частности, при воспитании детей. Таким образом, существует высокая степень сохранения турецкого языка в турецком обществе: частые праздники в Турции, открытый доступ к использованию турецких СМИ ресурсов, а также множество социальных сетей помогают поддерживать свой родной язык.

Азербайджанский язык то же играет, довольно значительную роль среди представителей азербайджанской диаспоры в России. Для данной статьи был проведен опрос об отношении к азербайджанскому языку среди азербайджанцев, проживающих в РФ, и было выявлено, что азербайджанцы стремятся обучить родному языку своих детей. В ходе исследований в статье «Языковые практики и языковые идеологии при передаче языка в азербайджанской общине в Москве», было выявлено, что по параметру «Первый выученный язык» данные по двум возрастным когортам мигрантов сопоставимы. Материалы интервью показывают, что многие респонденты осваивали русский язык в детских дошкольных образовательных учреждениях, при этом дома продолжали употреблять азербайджанский язык. У большинства респондентов к 6–7 годам сформировались билингвальные навыки [3].

Азербайджанский язык в повседневной жизни играет ведущую роль в семье, параллельно с русским языком, в частности, при воспитании детей. Таким образом, для сохранения родного языка в азербайджанском обществе: доступ к использованию азербайджанских СМИ ресурсов, а также плотность социальных сетей и возможность

участвовать в различных мероприятиях, которые проводятся при поддержке посольства Азербайджана в России и фондом имени Гейдара Алиева помогают поддерживать свой родной язык.

Таким образом, основными инструментами при изучении родного языка являются интернет ресурсы, СМИ, национальные организации, а также повседневное общение внутри семьи. Освоение родного языка в одинаковой степени является важным элементом для обеих диаспор. Каждое новое поколение стремиться сохранить и передать турецкий и азербайджанский языки своим детям.

Литература

1. Akıncı M-A., Jisa H. Development of Turkish clause linkage in the narrative texts of Turkish-French bilingual children in France. – Lincoln College,Oxford, 2000. – 324 p.

2. Güncel türkçe sözlük (Türk Dil Kurumu) // https://sozluk.gov.tr/ (дата обращения: 25.01.2022)

3. Москвичева С.А., Сафина Л.М. Мотивация изучения языка в миноритарной ситуации: татарский язык в условиях внутренней диаспоры города Москвы. // Acta linguistica petropolitana. Труды института лингвистических исследований. – 2018. – Т. 14. – №3. – С. 275-300.

4. Москвичева С.А., Гасанов М.М. Языковые практики и языковые идеологии при передаче языка в азербайджанской общине в Москве // Томский журнал лингвистических и антропологических исследований (Tomsk Journal of Linguistics and Anthropology). – 2021. – Вып. 3 (33). – С. 59-69.

ӨСТӘЛМӘЛӘРНЕҢ СОЦИАЛЬ ЧЕЛТӘРЛӘРДӘ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Гафарова Л., М.Акмулла ис. БДПУ, V курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Халиуллина Н.У.

Интернет коммуникацияләрнең бер төре буларак, социаль челтәрләр, бүгенге яшәешкә тирәнтен үтеп керде. Төрле форумнар, чатлар, блог-платформалар яшьләр арасында да, өлкәннәр тарафыннан да актив кулланыла. Социаль челтәр публицистик жанр өчен мәйданчык булса, тел белгечләренә анда тәкъдим ителгән текстларны тирәнтен өйрәнү зарурлыгы туа.

Бүгенге көндә «ВКонтакте», «Инстаграмм» ресурсы иң популяр социаль челтәрләр булып торалар. Әлеге социаль челтәргә килүчеләр саны ай саен 80 млн. кешегә җитәргә мөмкин.

Социаль челтәрләрендә тәкъдим ителгән текстларга игътибар итсәк, анда еш кына өстәлмәләр актив кулланыла. Өстәлмәләр текстка эмоциональлек, экспрессивлык өсти, өстәмә мәгълүмәт бирә. Татар теле синтаксисында өстәлмәләр темасы гади һәм кушма җөмлә темалары арасында тора. Җөмлә составындагы синтаксик берәмлек һәм төзелмәләрнең һәммәсе дә, нинди кисәк булуларына карап, аерымланып та, аерымланмыйча да, инверсияләнү юлы белән җөмлә ахырында яисә аерым жөмлә булып өстәлеп килергә мөмкин. Ягъни

өстәлмә конструкция булып формалаша. Өстәлмәләр үзенчәлекле эчтәлеккә, экспрессив мәгънә төсмеренә ия булып, махсус функция башкаралар.

Өстәлмәләр ярдәмендә социаль челтәрендә еш кына афористик яисә юмористик мәгълүмәт тәкъдим ителә. Мәсәлән: *Гафур кайтып китте. Кая барсын.* ***Куып чыгаргач*** (Социаль челтәрдән). *Куып чыгаргач*, бу очракта өстәлмә булып килә. Алдагы җөмләгә төгәллек өсти, хәбәр ителгән хәл-вакыйгаларның сәбәбен ачыклый. Автор өстәлмәләр ярдәмендә текстның эмоциональлеген үстерә, табигый рәвештә сөйләмне киң аудиториягә житкерә.

Өстәлмәнең мәгънәсе текст эчендә логик басымга ия булган сүз мәгънәсеннән дә әһәмиятлерәк яңгыраш ала. Мәсәлән: *Һәрвакытта эшеңне намус белән башкарырга кирәк.* ***Әниең кебек*** (“Вконтакте”). Бу мисалда өстәмә шулай ук алдагы җөмләгә төгәллек өсти. Биредә күрсәтелгән өстәлмәләр мәгънәсенә ныграк басым ясалганны күрәбез. Алар сөйләмне, хәбәр ителәсе яңалыкны тагын да ассызыклабрак, ачыграк белдерәләр [1: 216].

Өстәлмәләр, һәрвакытта аерым җөмлә булып киләләр һәм алдагы җөмләдән зур пауза белән аерылалар. Алда килгән җөмләнең тәмамлануы аңлашыла, интонацион яктан өстәлмә аерым бер җөмлә кебек әйтелә һәм шулай ук аерым жөмлә булып языла да [1: 216]. Мәсәлән, *Эх, минә хәзер лачын буласы иде дә, күккә күтәреләсе иде,* ***канатларны киң җәеп.*** Бу очракта *канатларны киң җәеп* дигән өлеше җөмлә составында килә үзе аерым җөмлә интонациясе төземи, шуңа да ул өстәлмә була алмый, бары тик инверсия буларак таныла. Бу очракта да экспрессивлык төсмере сизелә, ләкин аны өстәлмәләр белән чагыштырсак, бераз кимрәк булганы сизелә [1: 216].

Өстәмәләр социаль челтәрдә сөйләмнең эчтәлегенә, логикасына зур үзгәреш кертеп, аудиториянең игътибарын җәлеп итәләр һәм, нәтиҗәдә, үзгә басым алып, аерым интонация белән әйтеләләр.

Социаль челтәрдә сүз тәртибе ирекле кулланыла: иң кирәкле сүзне (сөйләмнең актуаль яналыгын) җөмлә эчендә әйтмичә, ахырга чыгару гадәти күренеш булып тора. Өстәлмәләр сөйләмә телдә киң кулланыла, шуңа да социаль челтәрләрдә жөмләнең төп фикерен белдерер өчен актив кулланылалар. Мәсәлән: *Без кичә иптәш кызым белән шәһәргә барып кайттык.* ***Мегага*** (“Вконтакте”). *Мин бүген дәрескә бармадым.* ***Чирләдем*** (“Инстаграм). *Мин кибеттән бик матур күлмәк алдым.* ***Кызыл төстә*** (“Инстаграм”). *Алсуны шәһәргә озатабыз.* ***Укырга*** (“Вконтакте”). *Алардан ныграк мин шатландым.* ***Котылдым дип*** (“Вконтакте”).

Социаль челтәрдә киң кулланылышта йөрегән өстәлмәләр шигъри әсәрләрдә дә еш очрый торган күренеш. Шулай да язма әдәби телгә бик үк кабул ителмәсә дә, милли тел барлыкка килгәндә һәм аның халык сөйләме хисабына баюы процессында, өстәмәләр әкренләп язма телгә дә үтеп керә.

Социаль челтәрдә хәбәр ителәсе мәгълүматны җанлы итеп язарга омтылу – өстәмәләрне куллануның бер сәбәбе булды. Икенчедән, өстәлмәләр кулланып язу сөйләмне табигый итә, кирәкле мәгънәгә тагын да басым ясап әйтергә мөмкинлек бирә.

Өстәлмәләр, сөйләм теленең иң характерлы үзенчәлеге буларак, социль челтәр авторларының сөйләм үзенчәлеген ачыклый. Югарыда китерелгән мисаллар моның шулай икәнен раслый. Хәбәр ителәсе мәгълүматның табигый агышын барлыкка китереп, өстәмәләр текстка яңа төсмер өстиләр, интонацион яктан баеталар. Социаль челтәрдә үзләреннән-үзләре туган бу төзелмәләр һәрвакыт билгеле бер максат белән кулланылалар. Авторның аны язмасына кертүе нинди дә булса вазифа үтәргә тиеш. Өстәмәләр юмор, сатира, каршы кую, ирония, комизм алымы буларак та кулланылалар.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: өстәлмәләр синтаксик берәмлек буларак аз өйрәнелгән. Шуңа күрә аларны туплау, тикшерү, анализлау бүгенге көндә бик актуаль.

Әдәбият

1. Зәкиев М.З. Татар грамматикасы: Синтаксис. 3 томда. – М.: Инсан: Фикер, 1999. – Т. 3. – 512 б.

МЕТОДЫ РАБОТЫ С ФЛЭШ-КАРТАМИ НА УРОКАХ РОДНОГО (ТАТАРСКОГО) ЯЗЫКА

Гильметдинова А., КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Галиуллина Г.Р.

Под формированием лексической навыков младших школьников понимаем правильную организацию мотивационной, когнитивной, практической, рефлексивной и поведенческой лексической деятельности, основанную на закономерностях и особенностях грамматической структуры языка, оперирование достаточным запасом слов в пределах возрастного периода, адекватное использование лексем, уместное употребление выразительных средств – образных выражений, поговорок, пословиц, фразеологических оборотов.

При условии успешного внедрения в практику обучения начальной школы указанных видов лексической деятельности на уроках татарского языка, лексическая компетентность учащихся начальной школы возрастет и результаты учебной деятельности школьников создадут возможность определить среди них лингвистически одаренных, способных овладеть несколькими языками одновременно.

Оптимальное решение проблем компетентно-ориентированного обучения и речевого развития младших школьников возможно при наличии методической системы обучения с применением флэш-карт, адекватной современному уровню научных знаний о языке и речи, с учетом закономерностей усвоения родной речи и соответствующих принципов обучения.

Использование флэш-карт на уроках татарского языка в младшей школе – отличный инструмент для развития лексических навыков, в особенности на начальном этапе обучения.

Флэш-карты – специальные карты, которые включают в себя различную информацию. Информация может располагаться по одной или обеим сторонам флэш-карты. Например, на уроках татарского языка при изучении новой лексической единицы само слово изображается на одной стороны флэш-карты, а на другой стороне – написание на русском языке этого слова или рисунок. Этот метод помогает определить прямые связи между конкретным словом и его образом и, кроме того, делает учебный процесс интересным, увлекательным. Использование флэш-карт в начальном классе дает положительные результаты, поскольку именно на начальном этапе визуализация играет важную роль.

В начальном классе на уроках татарского языка можно показать несколько приемов работы с флэш-картами:

1) Учащимся демонстрируется рисунок на флэш-карте, и в результате они должны называть это слово. Это один из самых простых приемов работы.

2) Детям демонстрируется несколько карточек. Затем одна убирается. Дети должны определить, какая карточка пропала и назвать слово.

3) Карточка крепится к доске. На доске пишется предложение, где вместо пропусков прикреплена картинка. Детям предлагается сначала произнести предложение вслух, а затем записать его. Для усложнения можно добавить несколько карточек. В процессе выполнения этого упражнения детям не только нужно записать и произнести предложение с «двумя неизвестными», но также употребить слово в правильной форме Таким образом, данное упражнение проверяет не только знание лексики, но и грамматики.

4) Перед детьми кладется вся стопка с карточками, а на доске пишутся несколько букв и предлагается найти все слова, начинающиеся с этих букв. Упражнение хорошо подходит для тренировки сложных для запоминания букв.

5) Детям указывается любая флэш-карта с изображением. Дети называют слово, а затем должны произнести и другие слова, начинающиеся на эту букву.

С помощью различных программ, которые удобны для учителя, можно сделать флеш-карты. Одна из таких программ – «Kids Flashkards». При работе с программой можно рекомендовать приблизить к реальному миру изображенный объект, лицо, явление, действие. Ученик в этом случае все больше чувствует связь изучаемой лексической единицы с реальным миром. При работе с этой программой есть возможность дать и транскрипцию слова, что еще больше повышает ценность программы.

В виде другой удобной платформы можно назвать “Quizlet”. Учителям, работающим с русскоязычными детьми, мы можем предложить эту платформу, которая, хотя и не имеет ресурса, работающего на татарском языке, но имеет готовой карточной базы для изучения лексических единиц татарского языка. В бесплатном варианте платформы, как понятно, меньше возможностей, только платный вариант создает возможность работать с аудиофайлами. Но и в бесплатном варианте учитель может выполнять довольно полезные упражнения. Данные флэш-карты могут использоваться и на уроке. Также учитель может предложить их учащимся для укрепления домашних лексических навыков. В дальнейшем будем отслеживать возможности изготовления и использования флэш-карточек.

Использование флэш-карт на уроках татарского языка является отличным инструментом для работы с лексикой, особенно на начальном этапе обучения, когда дети только начинают пополнять свой словарный запас. Постоянное повторение лексики, подкрепляемое визуальной опорой, позволяет быстрее запоминать новые слова.

Литература

1. Букреева О.С. Особенности использования флэш-карт для введения лексики // Ступени роста – 2019: тезисы 71-й межрегиональной научно-практической конференции молодых ученых, Кострома, 25 марта 2019 года. – Кострома: Костромской государственный университет, 2019. – С. 303.

2. Гусева С.Г., Солдак Е.Г. Использование флэш-карточек на уроках английского языка как средства закрепления и контроля лексико-грамматического материала // Педагогические мастерские: Сборник научных трудов. – Киров: Межрегиональный центр инновационных технологий в образовании, 2020. – С. 26-31.

3. Десятова Е.Е. Приемы использования флэш-карт для обучения английскому языку // Вопросы педагогики. – 2019. – № 3. – С. 97-99.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ИНТЕРНЕТ-АРАЛАШУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Гобәйдуллина Л., КФУ, III курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Кузьмина Х.Х.

Интернет челтәрләрдә аралашу бүгенге көндә кешенең иҗтимагый эшчәнлегенең аерылгысыз өлешенә әверелде. Бу төрле социаль челтәрләрнең һәм күңел ачу ресурсларының популярлыгы арту белән бәйле. Бүген теге яки бу дәрәҗәдә интернет-коммуникациядә катнашмаган заман кешесен күз алдына да китереп булмый диярлек.

Коммуникация – шәхесара һәм массакүләм аралашуда вербаль һәм вербаль булмаган төрле коммуникатив чаралар ярдәмендә, төрле каналлар аша социаль яктан бәйле мәгълүматны тапшыру һәм кабул итү процессы.

Интернет-коммуникация – Интернет каналлар аша аралашу, мәгълүмат алмашу һәм тапшыру ысулы. Аның аша мәгълүмат төрле формаларда тапшырыла ала. Мәсәлән: тавышлы хәбәрләр, видеохәбәрләр, төрле документлар һәм файллар җибәрү – тиз арада хәбәрләр алмашу һәм башкалар.

Интернет-коммуникация, аралашуның яңа төре буларак, түбәндәге билгеләр белән характерлана: анда кулланучыларның саны чикләнмәгән, алар үз чиратында билгеле бер гомумиләштерелгән шәхес тибын тәшкил итәләр, аларга аралашуның аерым максатлары хас (үз-үзеңне белдерү, мәгълүмат алмашу яисә эмоциональ контактны хуплау). Интернет-аралашуда катнашучылар виртуаль киңлекне генә тудырып калмыйлар, ә тел иҗатчыларына да әвереләләр.

Бүгенге көндә массакүләм мәгълүмат чараларының рәсми интернет бите һәм шул ук массакүләм мәгълүмат чаралары төркеме арасында көндәшлек тенденциясен күрергә мөмкин. Социаль челтәрләр ярдәмендә массакүләм мәгълүмат чараларының күп кенә бурычлары хәл ителә, мәсәлән, социаль сораштыруларны тиз арада уздыру зарурлыгы, актуаль мәгълүматны үз аудиториясенә җиткерү. Шунысын билгеләп үтәргә кирәк, күпчелек басмаларның, аудио- һәм медиаканалларның социаль челтәрләрендә үз рәсми берләшмәләре бар.

Хәзерге заман социаль челтәрләрендә төркемнәр һәм бергәлекләр массакүләм мәгълүмат чараларының рәсми сайтларыннан ким түгел. Массакүләм мәгълүмат чараларының рәсми электрон битләре һәм рәсми сайтлары актив интеграцияләнә. Мондый чынбарлык социаль челтәрдә медиаконтентның яңа һәм үзенчәлекле тибы формалашсын өчен шартлар тудыра. Интернет-киңлек, аерым алганда социаль челтәрләр, массакүләм мәгълүмат чаралары өчен яңа кабатланмас мөмкинлекләр бирә. Web-киңлек мохитенә эләккәч, журналист материалы билгеле бер төзәтмәләргә һәм кыскартуга дучар ителә:

социаль челтәрләрдә массакүләм мәгълүмат чараларының шәхси битләрендә текстның иң кызыклы өлеше, цитата, видео яки фотография урнаштырыла.

Әдәбият

1. Корконосенко С.Г. Основы журналистики. Учебник для ВУЗов. – М.: Аспект Пресс, 2001 – 242 с.

2. Toffler A. Future Shock. – New York, Random House, 1970. – 555 p.

3. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture of Social Forecasting. – New York, Basic Books, 1973. – 507 p.

ДЕРЕВНЯ СТАРОИТИКЕЕВО: ГОДОНИМЫ И ГИДРОНИМЫ

Гумерова Д., БГПУ им. М. Акмуллы, студент I курса

Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Насипов И.С.

Староитикеево (Иске Итекәй / Старый Итикей) – небольшая деревня в Батыровском сельском совете Аургазинского района Республики Башкортостан. Расположена в 8 км к востоку от районного центра Толбазы и 22 км к северо-востоку от железнодорожной станции Белое Озеро. Деревню основал ясачный татарин Гумер Исламгулов, поэтому от его имени в народе известна и как Гумерово. Среди известных уроженцев – Г. Гумерский, З. Нагаева и др.

В деревне сегодня проживают татары, башкиры, русские, чуваши, армяне и др. А основана она ясачными татарами в 1779 году, которые с этого же года перешли в тептярское сословие. В 1795 году в 32 дворах проживало 203 человека, в 1865 году в 35 дворах – 236 человек. В 1870 году отмечена мечеть, а в 1906 году – медресе. Население занималось земледелием, лесным промыслом, скотоводством.

В советское время в деревню проложена асфальтированная дорога, которая доходит до конца главной улицы. В 1970 году здесь построили начальную школу: детей было много, они учились в две смены, а в 1995 году ввели в эксплуатацию новую современную школу. К сожалению, в 2010 году ее ликвидировали в связи с оптимизацией школ. В 2016 году торжественно открыли Доску Памяти участникам Великой Отечественной Войны: в 1941 году из деревни на фронт ушло 100 человек, а вернулось всего 30. В настоящее время в населённом пункте насчитывается 5 улиц, каждая из которых имеет свое особенное, символическое значение.

Улица *Центральная* (*Үзәк* урам) проходит по центру и пересекается с улицей *Советской* (*Совет* урамы). *Үзәк* урам делит деревню на две равные части, это объясняет её название. До того, как в населенный пункт провели газовое отопление, эта улица носила название *Советская*, но позже ее переименовали. На данной улице расположено 20 домов. Один конец улицы расположен рядом с озером, а другой – с колхозным полем.

Озерная (*Күл* урамы) – улица, в которой на данное время насчитывается 19 домов. Возможно, название связано с его расположением: во времена возникновения деревни один конец *Күл* урамы находился вблизи главного водоема деревни – *Түбәнге күл* (*Нижнее озеро*). Со временем объем озера стал меньше – на месте воды образовался пустырь, тем не менее, название улицы менять не стали. Она пересекается с концом улицы *Советской*.

Само озеро *Түбәнге күл* раньше являлось основным водным источником населенного пункта. Воду из озера употребляли в пищу, поили домашний скот, летом также использовали для бытовых нужд, ловили рыбу. Благодаря озеру разводить гусей, уток было намного легче. Зимой дети и взрослые катались на коньках. Сложность состояла в том, что каждый день необходимо было прорубать лед, чтобы можно было обеспечить хозяйство водой. За порядком следил старейший мулла деревни – Муким бабай. Запрещалось кидать в озеро камни, палки, выбрасывать отходы. Самое главное, что эти порядки уважал весь народ – никто не осмеливался нарушать неписанные законы деревни.

Сегодня, к сожалению, *Түбәнге күл* хоть и большое, но не такое чистое, как раньше: со временем уровень воды в озере снизился, родников с каждым годом становится меньше, поэтому водоем становится грязнее. Тем не менее, каждой весной *Түбәнге күл* преображается и очищается. Поэтому озеро придает красоту всей деревне.

Улица *7 ноября* (*7 нче ноябрь* урамы) расположена в начале деревни и пересекается с улицей *Советской*, в ней насчитывается 12 домов, включая дом заслуженной работницы культуры Башкортостана, известной татарской певицы Зифы Нагаевой. Название улицы связано с Октябрьской революцией. Сегодня один конец улицы завершается у колхозного поля, а другой конец – озером *Түбәнге күл*.

Улица *Луговая* (*Болын* урамы) – новая улица в деревне, где выделяют земельные участки для личного подсобного хозяйства многодетным семьям, ветеранам труда и т.д. Застраивается она с 2011 года, на данный момент на этой улице расположено всего 2 дома и более 7 участков. На улице *Луговой* находится небольшое озеро *Үрге күл* (Верхнее озеро). В настоящее время водоем имеет мутную воду, что свидетельствует о ее небольшой фауне.

Таким образом, топонимические названия деревни Староитикеево богаты и очень интересны. Хотя мы здесь рассмотрели лишь часть этих названий – годонимы и несколько гидронимов, они дают нам ценные сведение об истории формировании населенного пункта, о его

населении и особенностях их материальной и духовной культуры. Изучение истории родного края и его топонимики формируют у нас чувство гордости за наших предков.

Литература

1. Архив Батыровского сельсовета Аургазинского района РБ.

2. Сафин М.Х., Аминова М.С. Староитикеево // Башкирская энциклопедия: в 7 т. – Т. 6: Советы народного хозяйство / Гл.ред. М.А. Ильгамов. – Уфа: Башкир.энцикл., 2010. – С. 71.

ТАТАР ҺӘМ ИНГЛИЗ ТЕЛЛӘРЕН УКЫТУДА МӘДӘНИ АСПЕКТНЫ ЧАГЫЛДЫРУЧЫ ИНТЕРАКТИВ ДӘФТӘРЛӘР

Гыйләҗева Р., КФУ, III курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Әшрәпова А.Х.

Хәзерге заман мәгарифе иҗади шәхес, аның эчке мәдәниятын формалаштыру, кешене социомәдәни тормышка кертү, әйләнә-тирә дөньяны үзләштерүнең актив процессына кертү механизмы булырга тиеш. Аның төп максаты билгеле бер белем һәм күнекмәләрне үзләштерүдә генә түгел, бәлки укучының иҗади индивидуальлекләрен үстерү өчен шартлар тудыруда, аның эчке потенциалын максималь тулы ачуда да чагыла.

Мәкаләдә инглиз һәм татар телләрен интерактив метод ярдәмендә укыту һәм культурологик аспект мәсьәләләре каралган. Минем фикеремчә, һәр телне өйрәнгәндә җәмгыятьнең милли мәдәни үзенчәлеген исәпкә алу мөһим. Уку-укыту процессында милли-мәдәни аспект телнең мәдәни киңлегенә кертү белән генә чикләнмичә, укучыларның гомуми мәдәни дәрәҗәсе дә арта торган шартлар тудыра.

Заманча укыту технологияләр арасында иң нәтиҗәле ысулларның берсе – интерактив укыту методикасы. Интерактив укыту – ул танып белү ысулы, шул ук вакытта укучылар бер-берсе белән үзара хезмәттәшлек итә, мәгълүмат белән алмаша, бер-берсенең гамәлләрен һәм үз-үзләрен тотышын бәяли, проблемаларны бергәләп хәл итә, ситуацияне модельләштерә һәм аларга чума [3: 24]. Күрсәтмәлелек булганда, һичшиксез, аңлау җиңеләя, тиешле сөйләм күнекмәләре уңышлы формалаша.

Интерактив дәфтәр – ул укучының дәфтәрен заманча алып бару формасы, ул дәресләрдә актив катнашырга, яңа мәгълүматны анализларга һәм тиз үзләштерергә ярдәм итә. Мондый дәфтәр балага теләсә кайсы вакытта уку материалын өйрәнү, карау, мавыктыргыч рәвештә кабатлау мөмкинлеген бирә.

Интерактив дәфтәр түбәндәге характеристикалар нигезендә дәүләт стандарты таләпләренә җавап бирә:

- мәгълүматлы;

- вариатив, ягъни файдалануның берничә варианты мөмкин;

- күпфункцияле, ягъни баланың иҗаты, фикерләве, игътибары, логикасы һәм хәтере үсешенә булыша;

- укучының сәнгати-эстетик үсеш чарасы булып тора;

- милли-мәдәни байлык турында мәгълүмат бирә;

- укучыларның уен, танып белү, иҗади эшчәнлеген тәэмин итә.

Интерактив дәфтәрләр түбәндәге өстенлекләргә ия:

1) грамматик теория визуальләшә, бу материалны аңлауны бермә-бер җиңеләйтә;

2) балалар мәгълүматны системага салып өйрәнә;

3) балаларның иҗади потенциалы үсә, фәнне өйрәнүгә мотивация арта;

4) интерактив дәфтәрләр ярдәмендә дәресләр җанлана [2: 42].

Интерактив дәфтәрләр грамматика, лексика, сөйләшү бүлекләрен өйрәнүдә кулланылырга мөмкин.

Күпчелек кешеләрдә күрү хәтере өстенлек итүен истә тотып, грамматиканы төрле схемалар сызып, рәсемнәр белән аңлату чыннан да отышлы килеп чыга. Укучы грамматик кагыйдәне яисә нинди дә булса конструкцияне төсле карандашлар, төрле кәгазьләр ярдәмендә мөстәкыйль рәвештә рәсмиләштергән вакытта, ул моны зур кызыксыну белән башкара, чөнки иҗат итү процессы аңа ләззәт бирә. Мондый материал дәреслектәге теләсә кайсы кагыйдәгә караганда яхшырак истә кала. Һичшиксез, үз кулың белән ясаган һәрнәрсә кыйммәтрәк.

Һәр телне өйрәнү өчен зур сүзлек запасына ия булу бик кирәк. Лекцияләрне китап-раскладушкалар аша үзләштерү традицион ятлауга караганда күпкә продуктиврак. Башка сүзләр белән әйткәндә, бала интерактив дәфтәрне ачканда рәсемле уку материалын күргәч, яңа сүзләрне ассоциатив рәвештә истә калдыра. Өстәвенә интерактив дәфтәрдә яңа лексика тематика буенча бүленгән, ягъни билгеле бер системага салынып бирелә (“Family members” – “Гаилә әгъзалары”, “National food” – “Милли ризык”, “Home” – “Өй”). Әлеге интерактив дәфтәр ярдәмендә өйрәнелгән материал хәтердә озак саклана.

Бөтен кешегә мәгълүм факт: “Телне өйрәнү өчен, барыннан да элек, анда сөйләшергә кирәк”. Бу очракта интерактив дәфтәрнең аерылгысыз өлеше булган рольле уеннарның сөйләшү күнекмәләрне нәтиҗәле үстерүе турында сүз алып бару урынлы дип саныйм. Һәр укучы, билгеле бер роль алып һәм дәфтәрдәге күрсәтмәләрне кулланып, диалоглар төзи башлый, шул рәвешле үзен реаль тормыш ситуациясендә катнашучы дип күз алдына китерә. Балалар “In the shop” – “Кибеттә”, “In the theater” – “Театрда”, “At home” – “Өйдә” уеннарында актив катнашып, үз фикерләрен өйрәнелә торган телдә

белдерә башлый. Һичшиксез, укуны уенга әвереллдереп, баланың белем алу процессына кызыксынуын җәлеп итәргә һәм яхшы нәтиҗәләргә ирешергә мөмкин.

Шулай итеп, интерактив дәфтәр укучының иҗатын, игътибарын, хәтерен, фикерләвен һәм логикасының үсешенә ярдәм итә. Мондый дәфтәрләрне дәресләрдә куллану укыту процессын укытучы өчен дә, укучылар өчен дә кызыклы итәргә ярдәм итә. Интерактив дәфтәр – ул укучының танып белү, иҗади активлыгын үстерергә, дәрестә материалны нәтиҗәле үзләштерергә һәм кабатларга ярдәм итә торган заманча укыту методы.

Тел – ул мәдәниятнең бер өлеше һәм аны культурологик белемнәрдән башка өйрәнү мөмкин түгел. Заманча яшәү шартлары теләсә кайсы телне өйрәнүдән функциональлек таләп итә. Телне белү генә түгел, аны шул мәдәният вәкилләре белән аралашу чарасы буларак файдалана белергә дә кирәк. Әлеге төп гамәли максатка ирешү өчен укуда интерактив метод кулланырга мөмкин.

Литература

1. Малышева Т.В. Влияние методов интерактивного обучения на развитие коммуникативной компетенции учащихся // Учитель в школе. – 2010. – № 4 – С. 14-16.

2. Райс О.И., Карпенко Е.А. Интерактивные технологии в обучении. Педагогика нового времени. – Издательство Ridero, 2020. – 80 с.

3. Щукин А.Н. Методы и технологии обучения иностранным языкам. – М.: Икар, 2017. – 240 с.

ТЕРМИНЫ РОДСТВА ПО БРАКУ В ТУРКМЕНСКОМ ЯЗЫКЕ

Денгизов Д., КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Замалетдинова Г.Ф.

Терминология родства многогранна и сложна. В сферу наших научных интересов попадает одна группа терминов, которые обозначают отношения людей, возникшие в результате брачного союза – отношения одного из супругов с родственниками другого, а также между родственниками обоих супругов. Терминология родства, являющиеся средством обозначения родственных отношений между людьми, рассматривается как феномен социальной жизни, напрямую связанный со спецификой национальной культуры каждого народа.

В настоящее время система родства туркменского языка охватывает следующие терминов свойства: *är, aýal/ hatyn, guda, baja, baldyz, gelin, giýew, gelineje / ýeňňe , ýüwürji*. Многие слова этой группы состоят из двух частей, первым компонентом которых является *gaýyn*. Слово *«gaýyn»* служит как обобщающий термин родства по браку, т.е. без конкретизирующих его значение слов он передает в туркменском языке лишь идею родства по мужу или жене. *Gaýyn* в сочетании с термином *ata* обозначает ‘отца мужа или жены’, т.е. соответствует в

русском языке терминам ‘свекор’ и ‘тесть’, а в сочетании с термином *eпe* обозначает ‘мать мужа или жены’, т.е. соответствует в русском языке терминам ‘свекровь’ и ‘тёща’. В результате сочетании с термином *‘aga’, ‘gaýyn aga’* – обозначает старшего брата мужа или жены, т.е. соответствует понятиям ‘старший деверь’, ‘старший шурин’. *Gaýyn* в сочетании с термином *ini* обозначает ‘младшего брата жены или (реже) мужа’, т.е. соответствует в русском языке терминам ‘младший шурин’ и, реже, ‘младший деверь’, а так для обозначения младшего брата мужа имеется специальный термин ‘*ýüwürji*’.

Guda – сват, gudagaý – сваха. Эти термины имеются в большинстве современных тюркских языках с различными фонетическими вариантами. *Guda* – является «взаимным» термином родства для родителей молодой супружеской пары и, обозначаются по-русски терминами ‘сват’, ‘сватья’. В туркменском языке термином *guda* обозначаются свойственники и мужского и женского пола. ***Är – муж***. Не зря у туркмен гласит такая пословица: *“Agzybir maşgalada är – baş, aýal – ojakdyr”,* “букв. В дружной семье муж – глава, а жена – очаг”. Как, освидетельствуют эти пословицы, после вступление в брак, муж обязан обеспечивать семью и членов семьи, заботиться о них, подавать добрый пример. Жена и дети обязаны повиноваться ему, относиться с уважением, потому что, муж решает все важные семейные дела, посоветуясь со своей любимой женой. ***Aýal/ hatyn – жена***. Данный термин известен большинству тюркских языков. Слово *кадын// хатун* “жена”, “женщина” имеет в современных тюркских языках различную степень активности употребления. А в туркменском языке литературной нормой также является *aýal* в значениях “жена”, “женщина”, а *hatyn* характерно лишь для разговорного языка. Туркменская жена должна обладать покладистым характером, быть трудолюбивой и почитать родителей и родственников мужа к примеру:*“Ýagşy aýal – maşgalanyň at-abraýynyň daýanjydyr”* “букв. Хорошая жена – эта незапятнанная репутация своей семьи”. ***Giýew – зять*** – в различных фонетических вариантах имеется почти во всех современных тюркских языках. Термин *giýew* по своему фонетическому облику характеризуется большим разнообразием вариантов, так в башк. *кейэу*, тат. *кияү*, узб. *куёв.* Но, с семантической стороны он является более устойчивым. Так, во всех перечисленных выше языках слово *giýew* обозначает “зять”. Термин *giýew* в туркменском языке обозначает жениха и молодого мужа только по отношению к родственникам невесты – молодой жены и гостям на свадьбе.

Gelin – сноха. Термин *gelin* является общим для всех современных тюркских языков. Варианты этого слова в современных юго-западных

тюркских языках отличаются от основного варианта *келин* главным образом озвончением начального согласного: тур, *gelin* азерб. *гэлин,* гаг. *гелин*, турк, *gelin*.В татарском и башкирском это слово употребляется в варианте *килен.* Значения термина *келин* во всех тюркских языках совпадают: это ‘невестка’, ‘невеста’, ‘сноха’. Точнее, термином *келин* в туркменской семье называют молодую женщину со дня свадьбы. Термин ***ýeňňe*** встречается в значительно большем числе тюркских языков. В семантике, как термин родства по браку он означает ‘старшая невестка’, ‘жена старшего брата’, ‘сноха’. Термин *ýeňňe* в туркменском языке выступает также как почтительное обращение не только к родственнице, но и вообще к старшей по возрасту женщине. Например, *‘Gözel ýeňňäniň ogly öýlenýär’,* ‘букв. У уважаемой тёти Гозел сын женится ’.

Baja* – свояк.** Этот термин известен во многих современных тюркских языках, во всех этих языках слово *baja* обозначает ‘свояк’ т.е. муж свояченицы (сестры мужа). Например, *‘Bu gun bajalar myhmancylyga geljekler’*, ‘букв. Сегодня, все свояки придут к нам в гости’. ***Baldyz* – *золовка – этот термин распространен в большинстве современных тюркских языков. По своей семантике термин родства по браку *baldyz* означает ‘золовка’. Например: *‘Baldyzym, ýör seýilgähe gideli’,* ‘букв. Золовка, пошли погулять в парк’.

В результате проведенного исследования основных терминов родства по браку в туркменском языке можно сделать следующие выводы: а) большинство рассмотренных нами терминов родства по браку встречаются во многих современных тюркских языках и, безусловно, они входят к общетюркскому словарному запасу; б) важнейшие термины по браку *är* – муж, *aýal / hatyn,guda, baldyz, gelineke, baja* и др. составляют основной словарный фонд современного туркменского языка.

Литература

1. Джуманиязова С. Термины родства в русском и туркменском языках // Молодая наука в классическом университете: тезисы докладов научных конференций фестиваля студентов, аспирантов и молодых ученых, Иваново, 5– 9 апреля 2016 г. – Иван. гос. ун-т, 2016. – Ч. 4 – С. 78.

2. Джумагельдиева Б. О терминах брачного родства в русском и туркменском языках // Вопросы лексики и грамматики русского языка / Отв. ред. Л. Д. Земскова. – Ашхабад, 1976. – С. 67-71.

3. Рамазанова Д.Б. Термины родства и свойства в татарском языке. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1991. – Кн.I. – 87 с. – Кн.II. – 192 с.

4. Хамзаев М., Бердыев Р. Краткий очерк туркменского языка. – Ашхабад: Туркменистан, 1971. – С. 29-30.

5. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. – 767 с.

КОГНИТОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ТҮСІНІКТЕР ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Жаледден М., М.Өтемісов атындағы БҚУ, ІІ курс магистранты
Ғыл. жет. – филол. ғыл.док., проф. Хасанов Ғ.Қ.

Ғылыми білімнің салалары бір-бірінен толығымен оқшау өмір сүрмейді, бірақ үнемі өзара әрекеттесіп, жаңа қиылысу нүктелерін ашып, жаңа ғылыми бағыттарды қалыптастырады. Қазіргі тіл білімі бірнеше ғылымдардың өзара байланысы мен синтезі нәтижесінде пайда болған бірқатар ғылыми бағыттардың болуымен сипатталады. Тіл білімінің кейбір шекаралас салаларына әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану т.б. жатады. Бірақ когнитивтік лингвистиканы жоғарыда аталған пәндермен бір қатарға қоятын статусын басқаша анықтау керек.

Бір жағынан, когнитивтік психология, антропология, жасанды интеллект сияқты салаларды модельдеумен қатар когнитивті пәндердің бірі болып табылады және өзіндік ауқымы кең зерттеу пәні болып есептеледі. Бұл туралы орыс ғалымы Е.С.Кубрякова былай деп жазады: "Когнитивтік лингвистика – лингвистикалық бағыт, оның назарында тіл жалпы когнитивтік құрал ретінде – ақпаратты бейнелеуде (кодтауда) және түрлендіруде рөл атқаратын белгілер жүйесі болып табылады" [2: 53]. Екінші жағынан, когнитивтік лингвистика жеке лингвистикалық бағыт қана емес, сонымен қатар тіл білімінің алдына жаңа міндеттер қойып, басқа сабақтас лингвистикалық салалардағы мәселелерді шешу жолдарын ұсынатын білімнің жаңа ғылыми парадигмасы болып табылады.

Ал, формальды лингвистиканың көзқарастарына қарама-қарсы гносеологиялық көзқарастарға сәйкес (сипаттама емес, лингвистикалық фактілерді антропоцентристік позициялардан түсіндіру), когнитивтік лингвистика функционалдықпен тоғысады. Жалпы әдіснамалық көзқарас зерттеушілерге когнитивтік лингвистика туралы функционализм шеңберіндегі бағыттардың бірі ретінде айтуға немесе когнитология мен функционализмді біртұтас когнитивтік-функционалдық парадигма ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі тіл білімінде ғылыми білімнің когнитивтік лингвистика шеңберінің белсенді түрде қалыптасуы мыналармен дәлелденеді:

1) Ғылыми ақпараттардың жүйеленуі және соның нәтижесінде терминологиялық сөздіктің жасақталуы;

2) Когнитивтік лингвистиканың тарихын қалыптастыру, оның дамуы мен қалыптасу кезеңдерін анықтау;

3) Когнитивтік лингвистиканың қағидаларының тұжырымдалуы;

4) Когнитивтік лингвистиканың бірқатар дербес пәндердің басын біріктіретін негіз болуы: когнитивтік грамматика, когнитивтік семантика, когнитивтік дискурстық зерттеулер және т.б;

5) Когнитивтік лингвистика әдістерінің дамуы;

6) Конференцияларда, лингвистикалық журналдарда, мақалалар жинақтарында және жеке монографиялық зерттеулерде когнитивтік лингвистика мәселелерінің белсенді талқылануы.

Когнитивті лингвистиканың тәуелсіз ғылыми бағыт ретінде қалыптасуы, әдетте, 1989 жылдың көктемінде Дуйсбергте (Германия) Рене Дирвен және басқа да еуропалық ғалымдар ұйымдастырған симпиозиуммен байланысты деп көрсетіледі. Сол кезде алғаш рет Когнитивтік лингвистиканың халықаралық қауымдастығын құру, сондай-ақ осы ғылыми бағытта журнал мен монографиялар сериясын шығаруға дайындық туралы шешім қабылданды.

Кез-келген ғылымның жеке дара қалыптасуы оның терминологиясымен ғана емес, әдіснаманың ерекшелігімен де анықталады. Орыс тіл білімінде танымдық көзқарас құрылымдық тұрғыдан қарама-қайшылықтар негізінде пайда болды. Когнитивті лингвистика Тілді ақпаратты ұйымдастыру, өңдеу және беру құралы ретінде қарастырады. Бұл процестерді, әрине, таным тақырыбынсыз, тілдік тұлғасыз елестету мүмкін емес. Сондықтан, Ресей тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың деңгейінің пайда болуы ХХ ғасырдың екінші жартысындағы антропоцентрлік көзқарастың басымдыққа ие болуының нәтижесінде қалыптасты. Әлемнің тілдік бейнесін, тілдегі адам факторын зерттеу, тілдік тұлға мәселелері қазіргі заманғы танымдық зерттеулердің негізін қалады. Сөйтіп, когнитивтік лингвистика құрылымдық лингвистикадан сипаттап-түсіндіру әдістеріне көше бастайды. Құрылымдық сипаттағы лингвистика когнитивті лингвистика түсіндіру әдістеріне көшеді. Бұл туралы А. Н. Баранов былай деп жазады: “Когнитивті парадигма, құрылымдық лингвистикамен салыстырғанда ғылыми зертеудің жаңа әдістерін ұсынды. Егер, құрылымдық лексикада нәтижені тексеру белгілі бір талдау жұмыстарын жүргізу арқылы және бірнеше рет қайталау арқылы жүзеге асып отырса, кейін когнитивті леингвистикада верификация психология және нейрофизиология салалары, сонымен қатар компьютерлік модельдеу салалары арқылы жүзеге асты [1: 306-307]. Осылайша, деректерді тексеру үшін когнитивті лингвистика психолингвистиканың эксперименттік әдістерін белсенді қолдана бастады, бұл ғалымдарға “психолингвистика когнитивті парадигмаға лингвистикалық әдіснамалар дайындап берді” деген категориялық пікірлер айтуға мүмкіндік береді [3: 32]. Бірақ О. Н. Селиверстованың

айтуынша, "ұсынылған ережелерді дәлелдеу кезінде психологияға жүгіну да түбегейлі жаңа жаңалық емес, ол бұрыннан бар"? – деген пікірін қосады [4: 16].

Сонымен, когнитивті лингвистика әдіснамасына келесі белгілер тән:

1) ашықтық (адамның танымдық қабілеттерінің негізінде жатқан әмбебап қағидаттарды анықтау үшін басқа гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының әдістерін тарту);

2) түсіндірме сипаты (формальды модельдерден кету, лингвистикалық фактілерді сипаттауға емес, оларға түсінік беруге ұмтылу);

3) тілдік интуицияға (интроспекцияға), психологиялық процестерді лингвистикалық негіздеуге назар аудару;

4) адамның әлемді тану процестеріндегі танымдық іс-әрекеттің субъектісі ретіндегі рөлін есепке алу.

Әдебиет

1. Баранов А.Н. Қолданбалы тіл біліміне кіріспе. Әдістемелік құрал. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 360 б.

2. Кубрякова Е.С. Когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігі / В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М.: Наука,1997. – 245 б.

3. Лукашевич Е.В. Когнитивті лингвистика:эволюциялық дамушы аспект. – М.: Алтай мемлекеттік университеті, 2002. – 233 б.

4. Селиверства О.Н. Жалпы лингвистика ғылымындағы когнитивті семантиканың дамуы. – М.: Наука, 2002. – 26 б.

ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ АРҚЫЛЫ АУЫЗША КОММУНИКАЦИЯНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Журумбаева М., ҚазҰлтҚызПУ, ІІ курс студенты

Ғыл. жет. – филол. ғыл. док., проф. Ермекова Т.Н.

XXI ғасыр – полилингвизм ғасыры. Қазіргі жаһандану үрдісінде мәдениетаралық коммуникация жетекші орында тұрса, сол коммуникацияны жүзеге асыратын басты құрал – тіл, құрамдас бөлігі – дүниежүзілік тілдердің тоғысуы болып табылады. Осы тоғыста экономикалық, мәдени, ғылыми, ақпараттық-инновациялық, технологиялық, алдыңғы қатарлы ІТ-техникалық салаларда тәжірибе алмасудың кез келген мемлекет үшін маңызы зор. Ал бұл тәжірибе алмасудың негізгі кілті – тіл. Осыған сәйкес, жыл сайын тіл меңгеруге деген талап пен сұраныс артып келеді. Өйткені өркениетті, дамыған мемлекеттің көрсеткіші – экономикалық жағынан дамуы, озық үлгілі техникалық табыстарға қол жеткізуі ғана емес, халықаралық-мәдениетаралық қатынасты жүзеге асыруы болып табылады [1: 15].

Халықаралық-мәдениетаралық қатынасты жүзеге асыруда өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретудің өзіндік ерекшеліктері бар. Өзге ұлт өкілдеріне тіл үйретудегі күрделі мәселенің бірі – мәдениетаралық

коммуникация. Мәдениет – (лат.тілінен cultura – өңдеу, тәрбие, білім, даму, құрметтеу) материалдық және рухани құндылықтар жасаушы адамдардың күнделікті өмірі мен қызметінің түрлері мен формаларында көрініс беретін адам мен қоғам дамуының белгілі бір тарихи сатысы. “Мәдениет” түсінігіне адам өмірінің шығармашылық қызметі мен оның биологиялық формасының арасындағы айырмашылық жатады.

Б.з.д. V-IV ғасырларда философия пайда болса, б.з.д. III ғасырда этика, XVIII мыңжылдықта эстетика, содан жүз жылдан соң әлеуметтану, XX ғасырдың ортасында мәдениеттану дамыды [2: 15]. Мәдениет теориясында тілге аса маңызды орын беріледі. Тіл – әлеуметтік құбылыс, оны әлеуметтік қарым-қатынас жасамай үйрену мүмкін емес.

Ұлт өкілдерінің ұжымдық дамуындағы құндылықтар жиынтығы туралы айта келіп, ғалым Ю.М. Латман – мәдениетті ең алдымен ұжымдық ұғым деп түсініп, “жеке адам мәдениетті тұтынушы, оның дамуында белсенділік танытушы болуы мүмкін, дегенмен, мәдениет табиғатына қарай тілі сияқты қоғамдық құбылыс, яғни әлеуметтік. Мәдениет – ең алдымен сана, күрделі семиотикалық жүйе, оның қызметі – сана, негізгі ерекшелігі – жинақтап сақтау”, - деп тұжырымдайды [3: 399]. Тілді үйренуде оқушының қабылдау процесінің қызметі ерекше. Психологтар қабылдаудың төмендегі түрлерін белгілейді: көру, сезу, есту. Тіл үйренуде есту және сөйлеуді қабылдаудың орны бөлек. Өйткені тіл үйренуде оқушылар алдымен ауызекі сөйлесуге үйренеді [4: 22].

Алдымен өзге тілді оқушыларға қазақ тілін үйрету үшін ауызекі сөйлеуге үйрету қажет. Ауызекі сөйлеуде диалогтың маңызы зор. Ғалымдар диалогтық сөйлеудің бірнеше түрін көрсетеді: диалог – сұхбат, диалог – тергеу, хабарлама диалог, диалог – түсінісу, диалог – тартыс, диалог – дау, диалог – қайшылық, диалог – ой-талқы, диалог – өтініш, диалог – ұсыныс, диалог – ой-түрткі, диалог – үндестік, диалог – жинақтау, диалог – сәлемдесу, диалог – қоштасу [5: 50].

“Сәлем сөздің – анасы” демекші, тіл үйренуді сәлемдесуден бастаймыз.

Сондықтан бірнеше диалог түрін ұсынамыз. Мысалы: алдымен, оқушыларға екі диалог тыңдауға ұсынылады. Содан соң тапсырмаларды орындайды.

Төмендегідей тапсырмалар беріледі:

1) Рөлге бөліп оқу.

2) Екі диалог бойынша сұрақ қою: Диалогке қатысқан адамдар туралы не айтуға болады? Оны қалай білдің? Қазақ халқының

мәдениетін көрсететін қандай тілдік құралдар бар? Осы құралдарды қолданып, жаңа жағдаяттарға диалог құрастырыңдар. т.т. Осылайша жасы үлкен адам мен кіші адамның, қатар құрбылардың амандасу үлгілерін ұсына отырып, түрлі ситуацияда кездескен адамдар арасында болатын сәлемдесу үлгілеріне жағдаяттық тапсырмалар ұсынуға болады.

Қорыта айтқанда, мұндай жаттығулар, бір жағынан, тілді, екінші жағынан, сол ұлттың мәдениетін игеруге де ықпал етеді. Мұндай тапсырмаларды оқу мақсаттары мен формаларына сай түрлендіріп беруге болады.

Әдебиет

1. Ермекова Т., Мырзабай А. «Екінші тіл» терминіне берілген социолингвистикалық анықтамалардың салыстырмалы сипаты // YII ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU. – NİĞDE, 2020. – С. 223-232.
2. Тимошинов В. Мәдениеттану. Қазақстан – Еуразия – Шығыс – Батыс. – Алматы: Нус, 2008. – 368 б.
3. Латман Ю.М. Внутри мыслящих миров. – М., 1999. – 198 с.
4. Оралбаева Н., Жақсылықова Қ. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 208 б.
5. Имангалиева. Г. С. Типология диалога (на материале казахского и русского языков). Дис.на соиск.учен.степ.канд.фил.наук. – Алматы, 1999. – 126 с.

МЕСТО МЕДИЦИНСКОЙ ЛЕКСИКИ XIX ВЕКА В ДИАЛЕКТАХ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА НА ПРИМЕРЕ ДВУЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЕЙ

Закирзянова Г.З., КФУ, аспирант II г.о.

Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Юсупова А.Ш.

Словарный запас татарского литературного языка обогащается и увеличивается в результате непрерывного развития общества, совершенствования техники, торговых и общественно-политических отношений.

С точки зрения современности, между словами литературного языка и диалектизмами происходит сложный процесс взаимодействия. С одной стороны, литературный язык заимствует из местных говоров наиболее нужные, важные для употребления слова, то есть обогащает литературный язык новыми словами и понятиями. С другой стороны, элементы литературного языка интенсивно проникают в диалекты и постепенно вытесняют диалектные слова из употребления.

Ярким примером служит лексикографический труд Иосифа Гиганова – “Словарь российско-татарский, собранный в Тобольском народном училище учителем татарского языка, священником Иосифом Гигановым и муллами юртовскими свидетельствованные”, изданный в 1804 г и донесший до современности лексическое богатство восточных диалектов татарского языка.

В настоящее время данный труд представляет собой ценный источник при исследовании лексического состава татарского языка того периода и диалектологии в целом. Татарские слова, представленные в переводо-эквивалентном виде, точно передают смысл русских слов. В словаре собрано более 130 единиц, являющихся ярким образцом татарской лексики того периода. Например, в словаре можно встретить и несколько медицинских терминов: бирянь – водянка [2: 50]; тартышу – судорога [2: 586]; аксакъ – хромой [2: 645]; тимрау – лишай [2: 270]; табипъ – лекарь [2: 269]; тазъ – плешивый [2: 388]; талакъ – селезёнка [2: 534] .

Однако если провести сравнительно-сопоставительный анализ лексики словарей XIX века с современными диалектологическими словарями, то можно обнаружить, что многие лексические единицы сохранились в говорах Среднего и западного диалекта татарского языка: кумаръ – болезнь от пьянства [2: 22] в мензелинском говоре "комарлану" – "комсызлану"– жадничать [3: 251], а в мордовско-каратайских говорах "комарыну" – "ачулану" - сердиться [3: 251]. Кукся – грудь [2: 107] – в мензелинском и заказанском говорах кәксәү, говоре заинских кряшен "чахотка", "астма", "коклюш" [3: 267]. Майрыкъ – косоногий [2: 246] – в оренбуржском, заказанском-атнинском говоре "майрыҡ" – "хәлсез,көчсез, физик яктан йомшак"– беспомощный [3: 297]. Балтакъ – костыль [2: 246] – в мензелинском, заказанском-мамадышском "балдаҡ" − "куныч, балтыр" - голенище, голень [3: 68]. Цибицке – болячка [2: 23] – в заказанском-лаишевском "чебеки" – "каушаклану, чебиләү" [3: 478]; Язламаклык – обоняние [2: 326] – в вятском говоре "йаз" – "ис"– запах [3: 160]. Мүца – туловище [2: 613] – в горном, заказанском говорах "мөчә" - "гәүдә"– тело [3: 317].

Словарный материал, относящийся к лексике западного диалекта, довольно обширен. В нем достаточно правильно отражены лексические и фонетические особенности мишарского диалекта. Как правило, в западном диалекте зауженные гласные [о], [у] произносятся менее узко. А согласный звук [з] заменяется на [й], особенно в начале слова. Например: ядъсез – беспамятный [2: 9] – в мишарском диалекте йәт – "ис, хәтер" – память [3: 19]; кыцувъ – зуд, чесотка [2: 202] – в чистопольском и нижегородском говорах "кычу, кыцу" — "кычыту" чесание [3: 182]; багышъ – лечение [2: 270] – в кузнецком говоре "бағыш-күреш" – "күз-колак булу" – присматривать [3: 222]; алҗымак – утомиться [1: 64] – "алҗырау" в темниковском говоре "тилмерү, зарыгу" [3:37].

В частности, в трудах Иосифа Гиганова наряду со словами литературного языка содержатся лексические единицы, характерные

для Восточного диалекта татарского языка. Это следует связывать с местом и целью составления словаря. Русско-татарский словарь, основанный на языке сибирских татар, Иосиф Гиганов составил во время исполнения обязанностей учителя в Тобольском училище. Сказались и фонетические особенности, присущие Сибирскому диалекту. Например, фонемы [б], [д], [з] в восточном диалекте заменяются собственными глухими парами [п], [т], [с], а также наоборот. Например: бис – биз (мы); тиш – диш (зуб); табип – табиб (врач).

Такое явление, как “цокание”, чередование согласных ч-ц, являющееся характерной особенностью этого диалекта, также ярко выражено в лексике словаря: цибицке, ац, инцикъ, кыцу, цирик канъ и др.

Сравнив данные единицы в словарях со словами, употребляемыми в диалектах, мы увидели, что между ними нет существенных различий. Лишь отдельные слова претерпели фонетические и смысловые изменения.

Например, слово “төзәттермәк” в словаре обозначало понятие “врачевать”, которое на сегодняшний день претерпело значительные изменения в смысловом отношении и обозначает процесс возвращения определенного предмета или явления к своей первоначальной форме. К этой группе относятся и другие слова: карун – желудок (живот) [2: 154]; үзәк – живот (центр) [2: 157]; тайдыру – вывих (подскользнуться) [1: 35]; тазару – выздоровление (утолщение, уплотнение) [1: 39].

Авторы двуязычных словарей XIX века зафиксировали лишь самые необходимые и активные в употреблении языка слова, которые в дальнейшем внесли значительный вклад в развитие лексической базы татарского языка. На наш взгляд, некоторые из слов, относящихся к пассивной лексике, имеют возможность войти и в состав современной медицинской терминологии.

Литература

1. Воскресенский А. Полный русско-татарский словарь. – Казань, 1894. – 370 с.
2. Гиганов И. Словарь российско-татарский, собранный в Тобольском народном училище учителем татарского языка, священником Иосифом Гигановым и муллами юртовскими свидетельствованные – СПб.: Тип. АН, 1804. – 682 с.
3. Диалектологический словарь татарского языка – Казань: Татар. кит. нәшр., 1969. – 267 с.

ТУГАН ТЕЛДӘ БЕЛЕМ БИРҮЧЕ ТӨПҺӘМ УРТА ГОМУМИ БЕЛЕМ БИРҮ ОЕШМАЛАРЫНДА БАШЛАНГЫЧ СЫЙНЫФЛАРДА ПРОЗА ӘСӘРЛӘРЕНЕҢ ТЕМА ЯГЫННАН САЙЛАНЫШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Закирова А., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Гайнуллина Г.Р.

Балалар өчен әдәбият гомумән әдәбиятның аерым бер өлешен, аеруча әһәмиятле өлешен тәшкил итә. Татар балалар әдәбияты – зур

традицияле, күренекле әдипләре, татар әдәбиятының алтын хәзинәсенә кергән әсәрләре булган бай әдәбият. Күренекле язучы М. Горький да балалар әдәбиятын зур бер “суверен держава” дип атый.

Балалар өчен язылган әсәрләрнең тәрбияви көче зуррак, алар балалар күңеленә ныграк сеңеп кала. Бүгенге көндә укучыларны чын мәгънәсендә Кеше итеп формалаштыру тәрбиягә бәйләнгән. Әдипләребезнең иҗатының яшь буынны тәрбияләүдә әһәмияте әйтеп бетергесез зур. Балалар әдәбиятында тормышның матур якларын күрә, сүзнең кадерен, тәмен аңлый белүче прозаиклар бар. Әлеге әдипләрнең әсәрләре салават күпередәй төрле төсле бизәк чагыштыруларга, нәзберек сынландыруларга, урынлы кулланган эпитетларга бай. Алар балаларны үзенә җәлеп итә, үзен яраттыра, кызыксыну уята.

Галимнәр раслаганча, дөнья турында мәгълүматны башлангыч мәктәптә ким дигәндә алты-җиде төп тема буенча тапшыру кирәк. Балачак китаплары материалында яшәеш асылын аңлау-аңлату өчен, Н.Н. Светловская һәм Т.С. Пиче-оол фикеренчә, традицион рәвештә аерымлана торган түбәндәге темалар белән эшләү бүген дә актуальлеккә ия: туган як, Ватан, милли каһарманнар, төрле кешеләр турында: балалар һәм олылар, эшчәннәр һәм ялкаулар, батырлар һәм куркаклар һ.б., үсемлекләр, хайваннар, машина һәм әйберләр, маҗаралар һәм тылсым” [3: 146].

Маҗаралар һәм тылсым ягыннан дәреслекләрдә әкиятләренең шактый киң итеп бирелүен атарга кирәк. Билгеле булганча, тәрбияви аспект – әкиятнең жанр үзенчәлеге саналырлык сыйфат. Балалар әдәби әкиятләренә килсәк, аларның күбесе, нигездә, халык иҗаты сюжетларына таянып иҗат ителә. А. Алиш, Р. Батулла, Р. Хафизова һәм башкалар чын мәгънәсендә әкият осталары. Бу жанрда иҗат итү язучыдан бөтен көчен, сәләтен бергә туплауны сорый, сюжет нигезенә куелган тирән мәгънәне тар гына калыпка салуны таләп итә. Укучылар, әкият геройлары белән, төрле маҗаралар гына кичермиләр, шул кичерешләрдән сабак, гыйбрәт тә алалар. Мондый максатка ирешү өчен еш кына дәреслек авторлары тәкъдим иткән сорауларга җавап бирергә туры килә.

Югарыда аталган темалардан дәреслекләрдә табигать, үсемлекләр, хайваннар, табигать күренешләре турында проза әсәрләре күп урын ала. Балалар әдипләре үз әсәрләрендә, әлбәттә, үзләренә таныш, якын мохитне-урманны, болынны, иген кырларын, елга-күлләрне, балакчакта кичергән хисләренә төреп, кечкенәләр күзлегеннән чыгып гәүдәләндерәләр. Шундыйлардан икенче сыйныфта өйрәнелә торганнардан Идрис Туктарның “Кышкы урман”, Галимҗан Ибраһимовның “Кар ява”, Абдулла Әхмәтнең “Кышкы матурлык”

дигәннәрен атарга мөмкин. Мондый әсәрләрне өйрәнгәндә, укучыларда табигать матурлыгын күрә, күзәтә, образлы итеп тасвирлый белү күнекмәләре үстерелә.

Туган як һәм Ватан турындагы, милли каһарманнар турында әсәрләрнең бик күп булуын ассызыклый алмыйбыз, әмма Ватан төшенчәсен киңрәк аңлыйбыз икән, әлеге төркемгә караган әсәрләрнең дә күп булуы игътибарны җәлеп итә. Мәсәлән, илебез тарихының бер өлеше – Бөек Ватан сугышы дибез икән, Ватан турындагы әсәрләрдән сугыш турындагы хикәяләрне атый алабыз.

Сугыш алып килгән афәт фронтта ятып калган сугышчылар, җимерелгән биналар, ирләр башкара торган авыр физик эшләрне үз җилкәләренә алып, сәламәтлекләрен югалткан хатын-кызларның авыр язмышлары белән генә билгеләнми. Сугыш ачысы сабыйлар күңелендә дә җуелмас эз калдыра.

Шундыйлардан Фатих Хөснинең “Малай белән солдат” хикәясен атарга мөмкин. Мондый тематикага кагылышлы әсәрләрдән без Резеда Вәлиеваның сугыш чоры балачагын тасвирлаган “Марфа түти” һәм “Куылган кайгы” хикәяләрен дә кертергә мөмкин .

Дәреслекләрдә төрле холыклы кешеләр турында әсәрләр дә күп бирелә. Мәсәлән, М.Рафиковның “Җир куены” әсәре (өченче сыйныфта өйрәнелә) моңа уңышлы мисал була ала. Биредә Закир карт белән уңган улы Шәрифнең таң ату белән орлык чәчүләре, Җирне яратып, тирән хөрмәт күрсәтеп эшләүләре тасвирлана. Йокыларын туйдырып кына чәчүгә чыгучылар исә уңышсыз кала. Әсәрнең идеясен ачыклауда хезмәт турындагы мәкальләр белән эш тәкъдим ителә [2: 104].

Ватан һәм милләт төшенчәсе дин белән тыгыз бәйләнешле булуы турында да соңгы елларда күп сөйлиләр. Укучылар рус әдәбияты дәресләрендә христиан изгеләре турында әсәрләр укыйлар, әлбәттә, татарларның бабаларының ислам динен тотуын истә тотып, дәреслекләрдә сирәк булса да әлеге темага да әсәрләр бирелү уңай күренеш. Мәсәлән, дүртенче сыйныфта “Пәйгамбәрнең тууы һәм аның балачагы” турында хикәят бирелә. Ул Вәлиулла хәзрәт Якуб хикәяләве буенча бирелә [2: 17]. Биредә рәсем сәнгате белән дә бәйләнеш тудырыла: укучыларга Абрек Абзгильдинның “Мөхәммәднең тууы” картинасын карарга һәм текст белән чагыштырырга тәкъдим ителә.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: дәреслектә зур урын алган темалардан Ватан, табигать дөньясы, тылсым һәм маҗаралар кебекләрне атап була, аз күләмдә, әмма әһәмияте һич тә аз булмаган тема буларак дини теманы атарга бул. Алар әдәби әкият, хикәяләр рәвешендә бирeләләр.

Әдәбият

1. Заһидуллина Д.Ф. Әдәби әсәр: Өйрәнәбез һәм анализ ясыйбыз. – Казан: Мәгариф, 2007. – 229 б.

2. Сафиуллина Г.М., Хәсәнова Ф.Ф., Мөхәммәтҗанова А.Г. Әдәби уку. Туган телдә башлангыч гомуми белем бирү оешмалары укучылары өчен дәреслек. 1-4 сыйныф. – Казан: Мәгариф-Вакыт, 2017. – 80 б.

3. Светловская Н.Н., Пиче-оол Т.С. Детская литература в современной начальной школе. – М.: Юрайт, 2020. – 193 с.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКА С КУЛЬТУРОЙ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА НИХ

Закирова З., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

Язык – это исторически сложившаяся система словесного выражения мыслей и чувств, которая является средством общения. Язык – сложное явление, в котором сочетаются и биологический, и психологический, и социальный аспекты. С помощью языка мы узнаем мир, определяем свое место в нем. Язык играет главную роль в жизни каждого человека. Это – явление социальное, он существует только в обществе. Язык возникает и развивается в коллективе, под влиянием речи коллектива. Более того, способность к членораздельной речи формируется у человека в процессе усвоения исторически сложившейся системы того или иного языка. Язык в обществе используется как постоянное и основное средство общения между людьми. У языка есть множество функций, но основная и значимая – передача информации, способ оформления собственных мыслей.

Язык связан с обществом, следовательно, он связан и с народом. Поэтому особенности языка обусловлены менталитетом и историей, которую пережил определенный народ. Здесь прослеживается связь языка и с культурой народа, ведь именно он может показать то культурное наследие, которым обладает определенная страна, народ. Исходя из этого можно сказать, что к родному языку стоит относиться бережно, его нужно беречь и охранять. Ведь язык несёт в себе духовное и культурное наследие народа. Здесь необходимо отметить о взаимосвязи языка с культурой. Язык – это то, что лежит на поверхности бытия человека в культуре, он определяет принадлежность человека к той или иной национальной культуре. Следует также отметить, что язык является одновременно и продуктом культуры, и ее важной составной частью. Кроме того, язык – это довольно специфический способ существования культуры, а также и фактор формирования культурных кодов, стереотипов. Ведь многие произведения искусства создаются средствами языка и становятся столпами культуры на определенном этапе. Поэтому концептуальное

осмысление культуры может произойти только посредством естественного языка. Таким образом, язык не может существовать без культуры, а культура не может существовать без языка.

Человечество развивается и вместе с этим меняется и общество, и с каждым веком появляется что-то новое в общественной культуре. Несомненно, с изменением культуры меняется и язык. С появлением новых технологий появляются новые слова, и, следовательно, язык находится в постоянном движении и развитии, и становится очевидным, что язык отражает в себе какие-либо изменения в человеческой культуре. Совершенно невозможно себе представить происхождение или развитие культуры отдельно от языка, так как язык – это такая часть культуры, которая в большей мере, чем любая другая, дает возможность человеку не только приобретать собственный опыт в процессе непрерывного обучения, но и пользоваться приобретенными в прошлом или настоящем опытом и знаниями других людей, которые являются или были членами группы. Развитие в обществе техники, науки и общей культуры обычно связано с возникновением большого количества новых понятий, которые относятся к той или иной сфере в культуре, например, образование, наука, искусство, литература, театр. Они обычно требуют языкового выражения, которые нашли свое место в языке. Подводя итог вышесказанному можно сказать, что язык – зеркало культуры, он отражает все наиболее важные и устойчивые изменения в культуре, то есть в образе жизни и менталитете народа.

Разнообразные внутренние изменения, происходящие в культуре, образуются под влиянием разных социально-политических факторов: политики, экономики, социальной структуры общества. В культуре прослеживается социальное начало в форме идеологии, которая отражает интересы и потребности определенных социальных групп и классов. Идеология, в свою очередь, влияет на ценностный строй культуры. Вместе с идеологией, здесь проявляется и влияние политического фактора на культуру. Например, политические катаклизмы, очевидно влияющие на культуру: войны, революции, создание и разрушение империй и пр.; нормальные политические процессы также влияют на культуру: изменение законов, касающихся прав собственности, избирательных прав, положения церкви в обществе и пр.

Так как культура и язык тесно взаимосвязаны между собой, любые изменения, возникшие в культуре, происходят и в языке. Язык – это явление общественное и он чутко реагирует на любые изменения, которые происходят в обществе. На него способны воздействовать самые разнообразные социальные факторы: экономические,

политические, культурные, исторические и многие другие. В первую очередь преобразованиям подвергается лексика, так как именно она является наиболее восприимчивым уровнем языка. Важно отметить, что влияние социальных факторов по-разному отражается в различных пластах лексики.

Таким образом, можно сказать, что, несомненно, между языком и культурой существует прямая связь и эта связь неразрывна. Язык предстает и как хранилище культурных ценностей нации, и как инструмент для усвоения этих ценностей. Само существование языка как явления невозможно без культуры, так же как и существование культуры немыслимо без языка. Из-за влияния различных социально-политических факторов на культуру, возникшие изменения в развитии культуры отражаются и в языке.

Литература

1. Баскаков А.Н., Насырова О.Д. Языковые ситуации в тюркоязычных республиках Российской Федерации // Языки Российской Федерации и зарубежья: статус и функционирование. – М., 2000. – С. 34-129.

2. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. – М.: РГГУ, 2001. – 439 с.

3. Кокшаров Н.В. Взаимодействие культур: диалог культур. – М.: Наука, 2005. – 125 с.

4. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

5. Фердинанд де Соссюр. Курс общей лингвистики. – Либроком, 2011. – 59 с.

ОРГАНИЗАЦИЯ КЛУБНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ КУЛЬТУРНО-ДОСУГОВОЙ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ И ПОДРОСТКАМИ. ВЗАЙМОДЕЙСТВИЕ С УЧРЕЖДЕНИЯМИ ОБРАЗОВАНИЯ

Заур Қ., Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. пед. наук, доц. Сапарова Ю.А.

Свободное время детей и подростков – единственное пространство, где существует особенный мир, где действуют свои правила поведения, где дети сами решают, на что потратить им свои силы и время. Поэтому работники культуры района должны рассматривать клуб как реальную возможность проявления и развития творческих способностей каждого ребенка, дополнительный шанс реализовать себя. Развитие и использование творческого потенциала детей, подростков – один из лучших способов помочь им справиться с их возрастными, социальными проблемами и проникнуться нравственными ценностями нашего общества.

Чтобы выявить сегодня их разнообразные интересы и потребности требуется высокая профессиональная подготовка работников культуры и педагогов. Ведь для многих ребят существующая система образования и досуговой деятельности не способна удовлетворить

потребность самореализации в продуктивном направлении. Поэтому эта потребность либо подавляется в процессе пассивного времяпрепровождения, в том числе перед телевизором или компьютером, через наркоманию и алкоголизм, либо удовлетворяется через асоциальную и преступную деятельность. Отсутствие возможности плодотворной самореализации толкает особо активных ребят к удовлетворению этой потребности за счет других. Культурно-досуговое учреждение зачастую является единственным местом досуга и культуры в населенном пункте.

Изучение отношения к различным формам культурно-досуговой деятельности у подростков и молодежи (через социологические опросы, анкетирование, блиц-опросы, индивидуальные беседы) показывает, что наиболее востребованными, а значит интересными, полезными и популярными являются досуговые и познавательные мероприятия: вечеринки, дискотеки, деловые игры, тренинги, брейн-ринги и т. д. Большинство подростков позитивно относятся к различным формам дискуссий, которые базируются на принципе психологического равенства руководителя и молодого человека и соответствуют стремлениям подростков быть компетентными, независимыми, уважаемыми.

Особой популярностью у подростков пользуются занятия в любительских объединениях, где используются такие формы работы, как походы, экскурсии, дни здоровья, встречи с интересными людьми, праздники снежной скульптуры, практические занятия, трудовые десанты и др.

Наибольшей популярностью у этой категории пользуются кружки вокально-хорового и эстрадного пения, хореографические, театрально-драматические. Творческий потенциал детей и подростков также реализовался через многочисленные районные фестивали, праздники и конкурсы.

Сложившаяся система районных и городских фестивалей, смотров и конкурсов даёт возможность ежегодно участвовать в них большому количеству отдельных молодых исполнителей и коллективов любительского творчества.

Деятельность многих творческих объединений различной направленности организована на бесплатной основе и ориентирована, прежде всего, на детей и подростков из малообеспеченных, многодетных и неблагополучных семей, а также на учащихся, состоящих на внутришкольном учете, на учете в комиссиях и инспекциях по делам несовершеннолетних. Мы не идеализируем реальность: дети девиантного поведения – редкие участники клубных

кружков, нечасто их увидишь среди посетителей культурно-массовых мероприятий. Клуб должен уделять внимание детям группы риска, вносить свой вклад в предотвращение роста подростковых преступлений. Клубные учреждения должны вести активный поиск новых форм организации свободного времени детей, направленных на их духовное развитие.

Работа с семьей – важное направление повышения эффективности профилактической работы с детьми. Главный ориентир клубных работников в этом деле – организация семейного отдыха и совместной творческой деятельности родителей и детей. Клубными учреждениями могут использоваться самые разнообразные досуговые формы – День Матери, День Отца, День моей семьи, День защиты детей, вечера семейного отдыха. Большое внимание клубные учреждения необходимо уделять сохранению, развитию и преемственности традиционной культуры детьми, подростками и молодежью.

В рамках реализации комплекса задач, связанных с профилактикой преступлений и правонарушений среди несовершеннолетних, учреждения культуры района могут использовать весь культурно-информационный потенциал. Активное вовлечение этой категории в творческую деятельность, воспитание правовой культуры и гражданской ответственности, формирование у детей и подростков навыков здорового образа жизни. Периодично проводить тематические мероприятия: “Кому закон не писан…из истории белорусского права”, “Подросток – правовая зона”, вечер вопросов и ответов “Юристом можешь ты не быть, но законы знать обязан”, викторины “Закон суров, но он – закон!”, “Проблема особого внимания, дискуссия “От проступка до преступления”, День здоровья “Быть здоровым – здорово!” и др.

Также совместно с учреждениями образования разрабатывать план работы с детьми и подростками в каникулярное время. Доступность культурных услуг, разнообразие направлений и предлагаемых форм и методов работы с этой социальной категорией, возможность объединить организационные, творческие и кадровые ресурсы учреждений культуры – всё это создаст необходимые условия для дальнейшего совершенствования досуга детей и подростков.

Главное – объединить усилия всех организаций и ведомств, для активизации подростков и молодежи, сделать их более восприимчивыми к духовным ценностям, традициям и культурному наследию нашего народа.

Литература

1. Аванесова Г.А. Культурно-досуговая деятельность. – М., 2006. – 35 с.

2. Барсукова Т.М. Функции и задачи специализированного учреждения социальной защиты / Т.М. Барсукова, Н.В. Бычкова, Л.А. Иванова // Бездомный ребенок. – 2008. – № 3 – С. 51-65.
3. Бочарова В.Г. Профессиональная социальная работа: личностно-ориентированный подход. – М.: IPSR РАО, ASOPiR РФ, 1999. – 26 с.
4. Галагузова М.А. Социальная педагогика: курс лекций. – М.: VLADOS, 2000 . – 416 с.

СӘНГАТЬТӘГЕ МАТУРЛЫК ҺӘМ СПОРТТАГЫ ҖИТЕЗЛЕКНЕ БЕРЛӘШТЕРГӘН СПОР ТӨРЕ – ФИГУРАЛЫ ШУУ

Заһретдинова А.И., КФУ, 20211 төркем студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Мотигуллина А.Р

Спортны да, сәнгатьнең дә мөмкинлекләре чиксез. Ә аларның синтезы булган фигуралы шуучылар боз өстендә гаҗәеп күнегүләр башкаралар. Шулай да фигуралы шууны сәнгатьтән дә бигрәк спортка кертү ягына торабыз. Әлбәттә, ул спортның да, сәнгатьнең дә таләпләрен саклый һәм аңа буйсына. Аның сәнгать төре булуын дәлилләп торган матур спорт костюмнарын, зәвыклы көй астында башкарылган затлы хәрәкәтләр – барысы да фигуралы шууны күзалларга ярдәм итеп, актуальлеген дәлилләп тора.

Әлеге тикшеренү эшенең максаты фигуралы шууның спорт һәм сәнгатьне берләштерүче уникаль күренеш икәнен ачыклау.

Фигуралы шуу тигез боз өстендә төрле хәрәкәтләр ясау белән бәйле спорт төре. Аның тарихы Голландиягә барып тоташа һәм XIII-XIV гасырларда барлыкка килә. Ләкин без күнеккән фигуралы шуу түгел, ә матур позицияләрне саклап калып, спортчылар бозда төрле фигуралар ясый торган спорт төре булган.

1742 елда Эдинбургта фигуралы шууны яратучыларның беренче клубы барлыкка килә, ул вакытта беренче кагыйдәләр эшләнә. Европадан фигуралы шуу АКШна күчә, анда киң җәелә. Даими төстә фигуристларның яңа клублары ачыла, кагыйдәләр камилләшә, тимераякның яңа модельләре эшләнә башлый.

Тимераякта шуучыларның беренче рәсми төстә узган Конгрессында (1871) фигуралы шуу спорт төре буларак танылa, ә унбер елдан соң фигуралы шуу буенча беренче махсус чемпионат үткәрелә. Россиядә фигуралы шуу буенча беренче рәсми дөнья чемпионаты1896 нчы елда Санкт-Петербургта уздырыла.

Көннән көн үзгәреп бару шартларында фигуралы шуу боз өстендә күңел ачудан бигрәк, боз өсте биюләренә әверелеп китә. Фигуралы шуу остасы дигәндә без беренче чиратта нәфис буй-сынлы ир-ат яки хатын кызның, яки икесенең бергә төрле программа нигезендә хәрәкәтләр ясавын күзаллыйбыз. Шуның белән бәйле бу спорт төренең кагыйдәләре дә уйлап табыла: индивидуаль хатын-кызлар;

индивидуаль ир-атлар; парлы фигуралы шуу; шулай ук боздагы синхрон биюләр.

Фигуралы шуууда төп авырлык аякларга салына. Алар шуып бару вакытында гына түгел, ә бер үзәк тирәсендәге борылышларда, сикереп узып бозга кабат басу барышында, паральлель хәрәкәтләрдә дә аларга бик күп йөк төшә. Музыка астында биюдә күрү, ишетү органнарының да үсеш алган булуы шарт.

Шуның белән беррәттән, фигуралы шуу остасының уңышлы чыгышы хореография элементларын дөрес һәм уңышлы файдалана белүенә бәйле. Музыка астында бию сыгылмалылыкны , тизлекне һәм көчле булу сыйфатлары тәрбияли. Төрле көй астында башкарылган күнегүләр ритмны тоярга, пластиканы күрергә һәм хәрәкәтләрнең сәнгатьчә матурлыгын тәэмин итә. Парлы биюләр вакытында "бер агымда йөзү" таләп ителә. Парлы биюдәге осталык ике фигурачының бердәм, тигез, эзлекле хәрәкәтләре һәм биюнең эчтәлеген эшләп күрсәтү белән бәйле.

Индивидуаль шуууда ир – атлар һәм хатын-кызлар ике программаны-кысканы һәм иреклене күрсәтергә тиеш. Кыска программа 2 минут 40-50 секундка кадәр бара. Моннан тыш, фигуристның шуу программасында сигез элемент, алардан: ике яки өчле аксель, өчле яки дүртле сикерү, бер сикерү комбинациясе, берничә төрле әйләнү төре һәм ике адым юлы (йөрү) булырга тиеш.

Ирекле программа кыскасына караганда ике минутка озаграк, ул ир-атлар арасында 4 минут ярым һәм хатын-кызлар арасында 4 минут бара. Фигуристлар күбрәк балл алу өчен үз программаларына иң катлаулы элементларны кертергә тырышалар.

Парлы фигуралы шуууда кагыйдәләр шәхси (индивидуаль) кагыйдәләргә охшаш, аермасы бары тик кайбер элементларда гына: партнер партнерны күтәрә, ыргыту белән сикерү (партнер партнерны), шулай ук синхрон сикерү һәм әйләнеш.

Ә менә биючеләр программасы аерылып тора. Алар мәҗбүри, ирекле һәм оригиналь биюләр башкарырга тиеш. Барлык фигуристларга бер үк бию бирелә. Аннары оригиналь (үзенчәлекле) бию бара, анда барлык катнашучыларга да билгеле бер тема бирелә, ә алар аны үзләренчә, кирәкле итеп санап күрсәтергә тиеш.

Ә инде биючеләр бөтен фантазияләрен, талантларын һәм осталыкларын ирекле программада күрсәтә ала. Биредә музыканы да, костюмнарны да, хәрәкәтләрне дә фигуристлар үзләре сайлый, шуңа күрә аның өчен баллар да күбрәк бирелә.

Синхрон шуу аерым игътибарга лаек. Анда бер үк вакытта бер команда өчен уналтыдан егермегә кадәр фигурист чыгыш ясый. Әлеге

дисциплинаның максаты-команданың бердәм булып чыгышы. Техника, синхрон шуу элементлары классик фигуралы шууга тулысынча туры килә. Синхрон шууда әйләнә (круг), сызык (линия), тәгәрмәч, кисешүләр (пересечения), блоклар кебек мәҗбүри элементлар бар. Хәзер фигуристлар алты төр сикерү башкара – тулуп, сальхов, риттбергер, флип, лутц һәм аксель.

Фигуралы шуучыларны тренер һәм сәнгать белгече әзерләсә, бәя бирүдә хөкемдарлар катнаша. Баш хөкемдар ярышларны оештыру өчен җавап бирә, бозга фигуристларны чакыра, радиоузелдан сигналлары бирә, хронометражны күзәтә. Техник белгеч белән ярдәмчесе исә фигуралы шуу элементларының үтәлешен, башкарылу сыйфатын күзәтеп баралар. Техник контролер – техник бригада эшен күзәтә. Бәяләүнең гадел булуына тугыз хөкемдар җавап бирә.

Шулай итеп, фигуралы шуу осталарын әзерләүгә аерым якын килү сорала. Аларны әзерләүчегә спорттагы җитезлекне, өлгерлекне күрү генә җитми, эстетик зәвык та таләп ителә. Ул үзенең тоемлавын, осталыгын фигуралы шуучыларга күчерә. Һичшиксез, фигуралы шуу – ул йөрәкләргә үтеп керә торган гаҗәеп спорт төре. Фигуралы шуу остасы – спортчы гына түгел, ул боз өстендәге биюләрдә үзенең барлык хисләрен чагылдыручы чын актер да.

Әдәбият

1. Мишина А.Н. Фигурное катание на коньках. Учебник для институтов физической культуры. – М.: Физкультура и спорт, 1985. – 271 с.
2. Хохлова Т.С. Применение методики классического танца в хореографической подготовке фигуристов: лекция для студентов и слушателей факультета усовершенствования. – М., 1980. – 56 с.

КУЛЬТУРА И ЛИТЕРАТУРА ТАТАР И ЧУВАШЕЙ ПОВОЛЖЬЯ

Зейдуллина З., КФУ, студент IV курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

Взаимопроникновение традиционных культурных норм, действий и обрядов одинаково активно происходило как у чувашей и татар, проповедовавших ислам, так и у чувашей и крещеных татар.

Чуваши являются тюркским народом, близким к современным казанским татарам не только языком, культурой и происхождением, но и общей историей.

У живущих в течение столетий бок о бок народов одна историческая судьба, в основе которой неразрывно общетюркская, этногенетическая и этноязыковая связь.

Словацкий славист Павел Шафарик считал, что чуваши потомки булгар, имеющие генетическое родство с гуннами. Этой же версии придерживались советские тюрколог Николай Иванович Ашмарин и

востоковед Василий Бартольд. “Первые исторические известия о болгарах неразрывно связывают имя этого народа с именем гуннов” – считал Ашмарин.

Также как и на булгар, огромное влияние на предков чувашей (кто бы они не были) оказало татаро-монгольское нашествие XIII века. Тогда булгары (и предки чуваши) были рассеяны по огромной территории, спасаясь от монгол.

В “Истории” имеется попытка выявления национального своеобразия чувашской литературы путем сопоставления с литературами соседей, прежде всего татарского народа. В частности, своеобразие литератур этих двух родственных этносов объясняется стремлением писателей к восполнению в поэтике художественных лакун (например, татарская литература тяготела к европейскому психологизму, а чувашская – к восточной притчевости). Но подобных сравнений в монографии немного.

Татарская проза первой трети XX в. репрезентирует свойственные “восточному” эстетическому мировосприятию в целом равноправные и бездоминантные отношения между частью и целым, явлением и сущностью, формой и содержанием, субъективным и объективным. Бытие самоценно и предзадано как мир гармонии нравственных и эстетических ценностей. Оно творит автора, затем и читателя. В художественном-эстетическом аспекте такое самосознание реализовалось в коммуникативной стратегии, характерной для жанра притчи. Татарские писатели, как и чувашские, преследуют конкретную морально-этическую цель и выстраивают словесно-идеологический мир изведения с “иерархической позиции высоты” (М.М. Бахтин). Главная мысль объективируется с помощью разнообразных отношений “указания на смысл”: приемов метафорической и символической эквивалентности и параллелизма, особой организации текста, при которой отдельные эпизоды предваряют последующие события посредством символов, жестов, поэтических тропов. В повествовании, как правило, вторгаются медитативность, субъективная речь автора, его оценки и суждения и так далее. Монологическая сосредоточенность героев на своих переживаниях, эмоциональном самосознании и самоопределении в произведениях татарских авторов противопоставлена динамической конфликтной модели характера, активности событийных и диалогических рядов, определяющих специфику концепции драматического в русском романе второй половины XIX в.

В Урало-Поволжском регионе следует выделить три типа литературных систем, которые составляют следующие группы: тюрко-

мусульманская, без полного разрыва со средневековыми письменными традициями (татарская и башкирская литературы); тюркско-финно-угорская, с прерванными и относительно старыми письменными традициями (коми, чувашская литературы); финно-угорская, с относительно новыми письменными традициями (удмуртская, марийская и мордовская литературы).

Проблемы типологии современных национальных систем тесно связаны с историей перевода и определения литературы-посредницы. На татарскую и башкирскую литературы в Новое время сильное влияние оказывала средневековая мусульманская культура, а к концу XIX в. – европеизированная турецкая литература (на данный факт указывает наличие приличных переводов и подражаний) и русская литературная классика.

Творчество чувашских просветителей первой половины XIX в. развивалось в рамках жанровой системы старославянской (болгарской и древнерусской) литературы (проповеди, жития и другие) и русского Просвещения (оды, очерки и другие).

Вся феодальная верхушка чувашского общества пользовалась старотатарской (мусульманской) письменностью и литературой, которые впоследствии не были унаследованы чувашскими крестьянами из-за их конфессиональных различий. Поэтому чувашскую литературу следует начинать с XVIII в., когда она стала медленно зарождаться под благодатным воздействием идей русско-европейского Просвещения. Наличие средневековой литературной традиции для татарской передовой интеллигенции начала XX в. создавало определенные проблемы (борьба со средневековыми традициями и мировоззрением). В этом плане для чувашских писателей путь к свободной личности был значительно короче и прямее, но в то же время с трагическим концом: сильная радикализация чувашской интеллигенции закончилась, как известно, резким замедлением темпа формирования этнокультурной нации и ее культуры.

Различие, уникальность двух национальных литературных-художественных систем – условие их взаимодополнительности, а также расширения и обогащения сферы художественных представлений реципиента.

Приобщение подрастающего поколения к национальной культуре, обычаям и традициям родного края, к эстетическим и нравственно-этическим ценностям своего народа должно осуществляться на всех ступенях обучения путем внедрения национально-гуманитарного материала в содержание общеобразовательных школьных предметов.

Литература

1. Енькка Е. Повествование о чувашах. Второе дополненное издание / Е. Енькка. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2012. – 64 с.

2. Иванов В.П. Культура Чувашского края. Часть 1: Учебное пособие / В.П. Иванов, Г.Б. Матвеев, Н.И. Егоров. /Сост. М.И. Скворцов. – Чебоксары: Чув. кн. изд-во, 1995. – 350 с.

3. Кириллова И.Ю. Проблемы сравнительного литературоведения и фольклористики Урало-Поволжья: сборник статей и материалов к 70-летию литературоведа и фольклориста, доктора филологических наук, профессора В.Г. Родионова. – Чебоксары: ЧГИГН, 2018. – 284 с.

4. Сергеев Т.С. Культура Советской Чувашии. К 70-летию автономии республики Чебоксары: Чувашское книжное изд-во, 1989. – 335 с.

5. Татарское народное творчество: в 15 т. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2015, – Т.5: Предания и легенды. – 383 с.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ МӨРӘҖӘГАТЬ ВАЗИФАСЫНДА КИЛГӘН АНТРОПОНИМНАРНЫҢ КОММУНИКАТИВ-ПРАГМАТИК РОЛЕ

Зөфәрова Г., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Нәбиуллина Г.Ә.

Татар телендә мөрәҗәгать формасында иң еш кулланылган берәмлекләр булып антропонимнар тора. Алар түбәндәге модельләр буенча ясалалар:

1. “Шәхси исем” бер сүзле моделе. Әлеге модель татар телендә күптәннән формалашкан борынгы модель булып санала һәм мөрәҗәгать вазифасында иң еш очраучы буларак та бәяләнә. Борынгыдан килгән этикет кагыйдәләре адресатның үз исемен туганлык мөнәсәбәтендә тормаган чит кешеләргә һәм кече туганнарга карата гына куллануны рөхсәт итсә, соңгы елларда олырак туганнарга да исеме белән мөрәҗәгать итү активлаша бара. Бу – рус теле йогынтысы. Адресатка аның исеме белән генә эндәшү, нигездә, аралашуның “син” формасы белән кулланыла, ләкин сирәгрәк “Сез” формасы белән дә очрый. Бу формаларны сайлау танышлык дәрәҗәсенә, аралашучыларның мөнәсәбәтләренә, яшенә, аралашу характерына бәйле. Мәсәлән, түбәндәге мисалда әңгәмәдәшләр бер-берсенә исем белән генә эндәшсәләр дә, аз таныш булу сәбәпле, аралашуның “Сез” формасын файдаланалар: “*– Зөлфия, сез хуҗа бу йортка*” [3: 32].

Чираттагы очракта сөйләүче тыңлаучы белән яхшы таныш, шуңа күрә сөйләүче тыңлаучыга исеме белән генә мөрәҗәгать итү өстенә аралашуның “син” формасын да куллана: “*– Нигә син миңа тиктомалдан каныктың әле, Майтап?*” [5: 172].

Кагыйдә буларак, бергә укыган сабакташлар, бала чакта бергә уйнап үскән дуслар, күп еллар күрешмичә торып очрашкач та, аралашуның “син” формасын файдаланалар. Киресенчә булса, әңгәмәдәшләрнең бер-берсе белән дистанция сакларга теләү нияте яисә аларның берсе, югары дәрәҗәгә ирешеп, икенчесен инде үзенә тиң күрмәүне күрсәтергә теләү нияте булырга мөмкин.

2. “Фамилия” бер сүзле моделе. Бу модель чагыштырмача яшь, чөнки галимнәр фикеренчә, “борынгы заманнарда татарларда фамилия вазыйфасын исемнән соң аталган ата яисә баба исеме, кушаматлар, титуллар башкарганнар” [4: 51]. Рус теле үрнәгендәге фамилияләр бары тик XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башында гына формалашып бетә. Күзәтүләребез күрсәткәнчә, шушы формула буенча төзелгән антропонимнар 1917 нче елгы инкыйлабтан соң язылган әсәрләрдә күпләп кулланыла башлый, ә димәк телебезгә дә шул вакытта кереп китә. Татарларда фамилия белән эндәшү рәсми аралашуга хас:

“*– **Сез** нәрсә сөйлисез, **Мотыйгуллина**, мин сезне бары оялттым, намусыгызга барып җитәргә тырыштым, үз теләгегез белән яздыгыз, – дип аңлатырга тырышып карады*” [3: 18].

“*– Тәк, **сезгә** ничә яшь була инде **Асылбаева**?*” [3: 534].

3. Ике сүзле модель: “шәхси исем + әтисенең исеме”. Мондый калып буенча ясалган антропонимнар шулай ук телебездә рус теле тәэсирендә яши башлыйлар. Аларның кулланылыш даирәсе шактый киң: рәсми оешмаларда, уку йортларында, эштә – җитәкчеләр, хезмәттәшләр белән аралашканда. Яшь үзенчәлекләре алай ук әһәмиятле түгел. Ләкин рәсми булмаган шартларда сөйләүче үзеннән күпкә яшь булган адресатка исеме белән генә мөрәҗәгать итү этикет нормасын бозуга керми. Алда әйтелгәннәргә таянып, бу формадагы мөрәҗәгать сүзен нейтраль мөрәҗәгать күрсәткече дияргә була. Һәм ул, аралашучылар арасындагы мөнәсәбәтләр киеренке булса да, бу мөнәсәбәтләрне яшерергә мөмкинлек бирә. Гадәттә, аралашуның “Сез” формасы белән кулланыла. Мәсәлән:

“*– **Сәет Яруллович**, мин сезгә “эш” ачарга мәҗбүрмен, – дип, рәсми башлаган иде сүзне майор үзе дә*” [3: 47].

4. “Әтисенең (әнисенең) исеме + изафә формасындагы туганлык атамасы + омона” өч сүздән торган моделе. Кагыйдә буларак, кече адресатка – кечкенә балаларга, яшьләргә, сирәгрәк – өлкәннәргә карата файдаланыла. Мәсәлән, түбәндә беренче мисалда мондый форма яшь кешегә мөнәсәбәттә кулланыла, икенче өземтә кысаларында әлеге модель белән элеккеге студент үзенең профессорына мөрәҗәгать итә:

“*– Исәнмесез, **Степан кызы Дарья**, сау-сәламәт кенә йөрисезме?*” [2: 158].

“*– Кадерле **Авдей углы Аполлинарий**, хөрмәтле профессор!*” [2: 188].

5. Ике сүзле модель: “шәхси исем + фамилия”. Әлеге модель инкыйлабтан соң кулланыла башлый. Мондый калып рәсмилек

төсмере, семантикасын хасил итә. Мәсәлән: “*– Ба, безнең отличник, **Саша Сакманов**, син икәнсең*” [3: 49].

6. “Кушамат” бер сүзле моделе телебездә күптәннән яшәп килсә дә, алар мөрәҗәгать сүзе буларак сирәк кулланыла. Сөйләүче, кешегә кушаматы белән генә мөрәҗәгать иткәндә, кимсетү, түбәнсетүне күз алдында тота, күпчелек очракта алар шундый ният белән кулланыла:

“*– Син кем белән сөйләшкәнеңне беләсеңме, **Кәҗәсакал**? – ул, тегенең якасыннан алырга теләгәндәй, җан-фәрман кызуланып, Әхмәтҗанның нәкъ каршысына, борын төбенә үк килеп басты*” [5: 261].

Кушамат белән эндәшү аралашучыларның бер-берсенә бик якын, дустанә мөнәсәбәттә булуларын да күрсәтергә мөмкин. Мәсәлән, түбәндәге очракта кушамат белән эндәшү адресатның күңелен йомшарту, аны якын итүне, дус күрүне күрсәтү нияте белән кулланыла:

“*– Китабыңны калдырып китәм, **Ячейка абый**”* [5: 209].

Шул рәвешле, алда әйтелгәннәргә таянып, әңгәдәшкә мөрәҗәгать итү өчен, антропонимнарны дөрес кулланырга кирәк, дигән нәтиҗә ясарга мөмкин. Бигрәк тә аралашу характеры, аралашу ситуациясе искә алынырга тиеш.

Әдәбият

1. Абдуллина Р. Сөйләм культурасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – 527 б.
2. Бәширов Г. Сайланма әсәрләр: 5 томда. 3 т.: Роман: Җидегән чишмә. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 399 б.
3. Галиуллин Т. Сәет Сакманов: Роман-трилогия. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 656 б.
4. Исхакова Х.Ф. Сопоставительная грамматика татарских и русских собственных имен. – М.: Наука, 2000 – 110 с.
5. Саттаров Г.Ф. Татар телендә шәхескә олылап эндәшү сүзләре // Татарстан, 1993. – №12. – Б. 48-50.

ӘДӘБИЯТ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ТЕОРЕТИК ТӨШЕНЧӘЛӘР БЕЛӘН ЭШЛӘҮНЕҢ ДИДАКТИК-МЕТОДИК НИГЕЗЛӘРЕ

Ибраһимова Д., КФУ, II курс магистранты

Фәнни җит. – филол. фән. док., проф. Йосыпова Н.М.

Нәзари төшенчәләрне үзләштерү уку-укыту системасында катлаулы проблемаларның берсе булып санала. Философлар һәм психологлар, нигездә, нәзари төшенчәне кеше фикерләвенең бер формасы буларак билгелиләр. Ул, үз чиратында, танып-белү процессы белән тыгыз бәйләнештә тора.

Әдәбият дәресләрендә нәзари төшенчәләрне формалаштыру процессы, П.Я. Гальперинның психик гамәлләрне этаплап формалаштыру теориясенә аваздаш булып, фикерләү законнарына һәм принципларына буйсына. Бу юлда 3 этапны аерып чыгарырга мөмкин.

1. Беренче этап – әсәрне уку барышында назәри төшенчә турында гомуми мәгълүмат алу;

2. Икенче этапта фактларга күзәтү ясала, билгеле бер сыйфатларның бер-берсе белән бәйләнеше ачыклана;

3. Өченче этап бер төшенчәне икенче төшенчә белән чагыштыруны, чагыштыру нәтиҗәсендә бер-берсен тулыландыруны күздә тота.

Һичшиксез, теоретик төшенчә формалаштыруның нигезенә дидактик принциплар салынырга тиеш. Алар материалны сайлап алуда, барлык формаларны, метод һәм алымнарны куллануда, максатларга ирешүдә орентир булып торалар.

Әдәби-теоретик төшенчәләр формалаштыру, márбөтен система буларак, авыр һәм күп вакыт таләп итүче процесс, ул үз эченә системалы һәм этаплап үзләштерүне, фәнни төшенчәләрне әдәби әсәрне өйрәнү барышында куллануны ала. Шуңа күрә дә теоретик төшенчәләрне өйрәнүдә гамәли якка игътибарны күбрәк юнәлтергә кирәк.

Мәктәпләрдә нәзари төшенчәләрне өйрәтүгә багышланган хезмәтләр төрле елларда басылып чыккан, шуңа да карамастан, әлеге хезмәтләр актуальлеген югалтмаганнар. Алар белән таныш булу һәм гамәлдә куллану, укытучыга дәресне югары дәрәҗәдә оештырырга мөмкинчелек бирә. Үз заманында бөек язучы һәм педагог С.Я. Маршак моның турында шундый фикер әйткән: “...сәнгать әсәрен өйрәнгән вакытта, ләззәтне югалтмыйча, үз дәресен әсәрләрне гади укудан башлап, җитди анализга кадәр үстерә алган укытучы гына бәхетле” [4: 1]. Әлеге фикер белән килешмичә булмый, чөнки дәрескә куелган максатка ирешкәндә генә укытучы кәнәгатьләнү таба ала.

Уку предметы буларак әдәбиятның урыны һәм роле аның үзенчәлекләреннән чыгып билгеләнә. Шуңа күрә дә мәктәптәге әдәби белем программага кертелгән, өйрәнелергә тиешле әдәби әсәр исемлегеннән генә тормый. Программадагы әдәби әсәрләрнең санын арттыру гына да әдәбият белеменең асылын өйрәнергә ярдәм була алмый. Шулай итеп әдәби белем бирүнең төп бурычы формалаша: “укучыларга нигез, сәнгатькә мөнәсәбәтне, тел байлыгын, әдәбиятка мәхәббәтне арттырырга сәләтле күренешләр турында белем бирү яисә аларны өйрәнүгә башлангыч белемнәрне бирү” [3: 73].

Әдәби әсәрне һәм әдәби төшенчәне янәшә куеп карый алмау әсәрне аңлауда кыенлыклар тудыра. Бу укучыларның әдәбиятка мөнәсәбәтләре үзгәрүнең, китап укымый башлауның бер сәбәбе дә булып тора. Шуңа күрә укучылар әдәбият дәресләреннән ләззәт алмыйлар һәм тәм тапмыйлар. Әйтелгәннәрдән чыгып, нәзари төшенчәләрне өйрәтүдә өч төп методик принципны аерып чыгарырга була:

1. Теге яки бу төшенчәне өйрәнү конкрет бер әсәргә туры килергә, төшенчәне барлык яктан да ачып бирерлек булырга тиеш;

2. Төшенчәләрне өйрәнгәндә дәвамчанлык принцибы сакланырга тиеш;

3. Яңа төшенчәләрне үзләштерә барган саен, алда өйрәнелгәннәрне кабатлый барырга кирәк [1: 55].

Әдәби төшенчәләрне өйрәнү теориясендә күзгә иң бәрелеп тора торган кимчелек – әлеге төшенчәләрнең билгеле бер логик эзлеклелектә, гомумиләштереп бирелмәве. Шуңа күрә аларны үзләштерү билгеле бер кыенлыклар тудыра. Бу пунктны истә тотып, С.Я. Маршак әдәби төшенчәләрне семантик билгеләреннән чыгып, "төркемнәргә берләштереп өйрәтүне" тәкъдим итә. Аның фикеренчә, мәсәлән, "архаизм" төшенчәсен "неологизм", "диалогны" "монолог" төшенчәсе белән карау уңышлырак [2: 87-88].

Бүгенге көн әдәбият белемендә өч проблемалы цикл аерылып күрсәтелә:

1. Язучының чынбарлыкны гәүдәләндерү үзенчәлекләрен өйрәнү;

2. Әдәби әсәрнең структурасын өйрәнү;

3. Әдәби процессларны өйрәнү [1: 79].

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк. Әдәбият белемендә һәм мәктәп практикасында теоретик төшенчәләргә системалы анализ үткәрү кирәк дигән фикер елдан-ел ныгый. Әлеге мәсьәлә күп кенә методист-галимнәр тарафыннан өйрәнелә (А.С. Бутмин, М.Б. Храпченко). Аларның тикшеренүләре бер фикергә алып килә: төп максат – әдәби әсәрнең бөтен аспектлары да бертигез кабул ителүгә этәрү. Мәсәлән, сюжет һәм композициядә укучылар дәвер чынбарлыгын һәм автор фикерен күрә белергә тиешләр. Киләчәктә бу юнәлештә эзләнүләрне көйчәйтү мөһим.

Әдәбият

1. Буслакова Т.П. Современная русская литература: тенденции последнего десятилетия. – М.: Высшая школа, 2008. – 450 с.

2. Курдюмова Т.Ф. Проблемы преподавания литературы в средней школе / Под ред. Т.Ф. Курдюмовой. – М.: Просвещение, 1985. – 490 с.

3. Лотфи Г.Ф., Сайкин Ш.Р. Әдәби уку методикасы: V-VII классларда әдәбият укытучылар өчен кулланма. – Казан: Тат. книг. издат, 1956. – 110 с.

ТУГАН ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ СӨЙЛӘМ СИТУАЦИЯСЕН БУЛДЫРУ

Ибраһимова Э., КФУ, V курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Галиуллина Г.Р.

Сөйләм теле кешелек җәмгыятендә гаять әһәмиятле роль уйный. Аның төп вазифасы – кешеләрнең көндәлек аралашуын тәэмин итү. Кодификацияләнгән әдәби телдән аермалы буларак, ул барлыккка килүе һәм кулланылышы ягыннан беренчел санала, шунлыктан телдә

барлыкка килгән һәртөрле үзгәреш һәм яңалык, беренче чиратта, сөйләм телендә урын ала [1: 28-29]. Сөйләм теле ул импровизация белән характерлана торган тел формасы, ул алдан әзерләнмәгәнлек, спонтанлык кебек күренешләр белән тыгыз бәйләнгән.

Бүгенге көндә мәктәпләрдә татар телен өйрәнү берничә юнәлештә алып барыла. Элегрәк коммуникатив якын килү идеяләре, телне аралашу чарасы буларак өйрәнү рус балаларына татар телен өйрәтүдә өстенлек итсә, бүген галимнәр туган телне өйрәтүдә дә коммуникатив якын килүне дөрес саныйлар һәм аның үзенчәлеген лингвистик һәм коммуникатив компетенцияне бер үк вакытта формалаштыруда күрәләр. Аралашу компетенцияләрен формалаштыру нәтиҗәләре рәтендә Р.К. Сәгъдиева, Р.М. Гарәпшина, Г.И. Хәйруллина түбәндәгене дә атый: “урта сыйныф укучыларына хас булган кызыксыну даирәсенә, психологик һәм төрле аралашу ситуацияләренә бәйле рәвештә туган телдә аралаша белү” [4: 6]. Аңлашылганча, туган тел дәресләрендә төрле сөйләм ситуацияләренә нигезләнү программа буенча каралган.

Сөйләм ситуацияләренең классификациясе бүгенгәчә төгәл эшләнмәгән. Хәзерге методистлар сөйләм ситуацияләренең берничә тибын аералар. Мисал өчен, Е.И. Пассов һәм А.М. Стояновский ситуация типларын коммуникантлар арасындагы үзара мөнәсәбәтләр төреннән чыгып аералар [3: 18-22]. Әлеге галимнәр фикеренчә, теләсә кайсы ситуациянең төп компоненты булып үзара мөнәсәбәтләр тора. Лингвистлар фикеренчә, беренче төр ситуацияләрдә коммуникантларның аралашу характерына һәм алар алдында торган коммуникатив бурычларга бәйле төстә, үзара мөнәсәбәтләрне социаль статус билгели.

Дәреслекләрдә аралашу ситуацияләренә караган сөйләм теле лексикасын өйрәнү үзенчәлекләрен ачыклау өчен, эшебездә рус мәктәпләренең татар төркемнәрендә белем алучыларга атап төзелгән дәреслекләр анализланды. Без Е.И. Пассов һәм А.М. Стояновский тәкъдим иткән сөйләм ситуацияләренең классификациясенә нигезләнеп биремнәрне сайладык. Р.К. Сәгъдиева авторлыгындагы дәреслекләрдә бирем түбәндәгедән гыйбарәт: “Укы, партадашыңа текст белән бәйле сораулар бир, ә ул җавап бирсен. Рольләрегезне алмашырга онытмагыз”. Сирәгрәк очракта аерым сүзләрнең рус теленә тәрҗемәсе бирелә, бу сүзләр арасында гади сөйләм лексикасы да урын ала.

Аралашу ситуацияләрендә кулланыла торган сөйләм лексикасы буенча әңгәмә яки сораштыру эшләре оештырылуы аерым очракларда гына теркәлде. Мәсәлән, алтынчы сыйныфта исемнәрнең килеш белән төрләнешен өйрәнгәндә, турыдан-туры темага да караган, аралашу ситуациясен дә үзәккә алган Рөстәм Галиуллинның тексты тәкъдим

ителә. Безнең эшебез кысаларында исә түбәндәге сорауның бирелеше кыйммәткә ия: “*Йокы чүлмәге* сүзен сез ничек аңлыйсыз?” [5: 23]. Укучылар сүзнең фразеологик берәмлек булуын танийлар, мәгънәсен аңлаталар. Тәкъдим ителгән ситуация турында сөйләшергә мөмкин: ни өчен укытучы шушы сүзне куллана? Көтелгән нәтиҗә якынча түбәндәгедән гыйбарәт: биредә без социаль статуска бәйле аралашу ситуациясен күзәтәбез. Аралашу укытучы һәм укучы арасында бара, укытучы биредә белем, тәрбия бирүче, ә укучы тәэсир итү объекты буларак чыгыш ясый.

Эшебездә Ф.Ф. Харисов редакциясендәге дәреслекләр дә тикшерелде. Тугызынчы сыйныф дәреслегендә мондый бирем тәкъдим ителә: “Син татарча яхшы сөйләшәсеңме?” дигән темага диалог төзегез [2: 71]. Укытучы аралашу ситуациясен түбәндәгечә формалаштыра ала: “Без һәрберебез татар телен яратып, дәресләргә әзерләнеп йөрибез. Сез, үсеп килүче буын, телнең киләчәген билгеләүчеләр. Шул хакта уйланып, диалог төзегез”. Диалог төзүне рольле уен рәвешендә дә тәкъдим итәргә була. Бу очракта укучыларның берсе – зыялы, милли җанлы татар яше, икенче укучы – нинди дә булса башка роль башкаручы (әйтик, беренче сыйныфка баручы бала һ.б.).

Уңышлы биремнәрдән шулай ук алтынчы сыйныфтагы 353 нче күнегүне атарга була. Укучыларга юмористик хикәяне укырга кушыла, калын хәрефләр белән бирелгән фразеологизмнарның мәгънәләрен аңлатырга тәкъдим ителә [5: 152]. Бу очракта өзектәге геройны тасвирлауда, аның сөйләм портретына беркадәр тукталырга була. Тискәре коннотацияләргә яисә түбән стильгә хас үзенчәлекләргә ия булган берәмлекләрнең артык еш кулланылышы аның башкаларга карата да мөнәсәбәте, әхлакый сыйфатлары турында да әйтә. Укытучы мондый бирем тәкъдим итә ала: сезнеңчә, хикәя герое максатка ирешәме, фотобәйгедә бүләк ала аламы? Укучылар, көтелгәнчә, түбән әхлаклы, башкаларга өстен карауучыларның гадәттә уңышка ирешмәвен искә алып, тискәре җавап бирәләр. Шул рәвешле дәреснең тәрбияви әһәмияте дә арта.

Күренгәнчә, төрле галимнәр тарафыннан сөйләм ситуацияләренең бүленеше төрлечә булса да, ахыр чиктә, алар бер-берсен тулыландырып торалар һәм берникадәр дәрәҗәдә кабатлыйлар да. Безнең карашыбызча, Е.И. Пассов һәм А.М. Стояновский тарафыннан ситуацияләрнең дүрт тибын аерып чыгару өчен алынган нигез – үзара мөнәсәбәтләр типлары, үзара тыгыз бәйләнгәннәр һәм практикада ситуацияне теге яки бу типка кертеп карауда кыенлыклар барлыкка килә. Шуны ассызыклап китик: сөйләм ситуацияләрен уку-укытуда, тел өйрәнүдә куллану чагыштырмача күптән түгел киң таралыш ала.

Иң элек ул нигездә чит телләрне өйрәнүдә кулланылса, бүген галимнәр туган телне өйрәнүдә дә коммуникатив якын килүнең, аралашу компетенцияләре формалашуының әһәмиятен ассызыклыйлар.

Әдәбият

1. Галиуллина Г.Р. Хәзерге татар сөйләм телендә лексик интерференция күренеше // Tatarica. – 2018. – 22-35 б.
2. Мирзаһитов Р.Х. Татар теле. 9 сыйныф: рус телендә урта гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 190 б.
3. Пассов Е.И., Стояновский А.М. Ситуация речевого общения как методическая категория // Иностранные языки. – 1989. – С. 18 – 22.
4. Сәгъдиева Р.К., Гарәпшина Р.М., Хәйруллина Г.И. Рус телендә урта гомуми белем бирү оешмалары өчен татар теленнән программа (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 5 – 9 сыйныфлар. – Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшр., 2017. – 35 б.
5. Сәгъдиева Р.К. Татар теле. Рус телендә урта гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 6 нчы сыйныф. – Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшрияты, 2017. – 159 б.

ОТНОШЕНИЕ К СЧАСТЬЮ В РУССКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

Инь Цайюнь, КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Исламова Э.А.

В лингвистических исследованиях на современном этапе наблюдается повышенный интерес к человеку, его духовной жизни, нравственным ценностям, осознается необходимость глубокого изучения эмоций и чувств человека в культуре и языке. Счастье является одной из глобальных, бесспорных для любого человека нравственных ценностей, это конечная цель деятельности любого человека. В иерархии ценностей счастье стоит на самой вершине пирамиды. Рассмотрение русских пословиц и поговорок о счастье позволяет проникнуть в специфику восприятия мира, отражения культуры и национальных черт характера русского народа.

Ценности как стержневой концепт паремии исследуют в своих трудах Л.Б. Савенкова, Л.К. Байрамова, Т.Г. Бочина, Т.Е. Владимирова и др.

Источниками нашего исследования являются сборник “Пословицы русского народа” В.И. Даля и “Словарь русских пословиц и поговорок” В.П. Жукова.

Любое индивидуальное представление о счастливой жизни, насколько бы своеобразным оно ни было, не свободно от социальных влияний, накладывающих существенный отпечаток на всю систему ценностных ориентаций личности.

Счастье взаимодействует с внешним миром, заключенным в мире природы, культуры и социума, характеризуется историко-культурной

традицией.

Традиционное отношение к счастью, представление о нем находят отражение в русских пословицах и поговорках.

1) В русской культуре счастье эфемерно, изменчиво и его трудно удержать: *Счастье сквозь пальцы проскочило* [1: 512]. *Легко найти счастье, а потерять и того легче* [1: 512]. *Легче счастье найти, чем удержать* [1: 395]. *Счастье с неба не падает* [1: 512]. *Счастье на дороге не валяется* [1: 512].

2) Ценность счастья у русского народа противоречива: русские жаждут счастья, но в то же время считают, что счастье – это «везение» и «случайность», это иллюстрирует наличие счастья у людей с отрицательными чертами. Этот взгляд на счастье выражен, например, в таких пословицах: *Дурак спит, а счастье у него в головах стоит* [1: 98]. *Наше счастье – решето дырявое* [1: 221]. *Со счастьем хорошо и по грибы ходить* [1: 509].

3) В русском национальном сознании счастье считается ненадёжным, непредсказуемым и слепым, и в мире нет "формулы счастья", не существует стандартного способа обрести счастье. Счастье совсем не зависит от самого человека. *Счастье не лошадь: не везет по прямой дорожке* [1: 513]. *Счастье – вешнее вёдро* [1: 513]. *Счастье легко на помине не бывает* [1: 513]. *Счастье, что волк: обманет, да в лес уйдет* [1: 513]. *Счастье в руки не поймаешь;* [1: 513]. *Счастье – вольная пташка: где захотела, там и села* [1: 513].

4) Русские считают, что счастье недостижимо, и наиболее часто связывают его с риском неблагоприятного развития событий, счастье – своеобразное "предостережение", оно может таить в себе опасность; надо быть осторожным и в счастье, и в несчастье. *Счастью не верь, а беды не пугайся* [1: 513]. *Счастье не батрак: за вихор не притянешь* [1: 513]. *Счастье не кляп: в руки не возьмешь* [1: 513]. *Счастье не корова: не выдоить* [1: 513]. *Счастье не конь: хомута не наденешь* [1: 513]. *Счастье пытать, лишь деньги терять* [1: 513]. *Счастье искать – от него бежать* [1: 513].

5) С изменением социальной идеологии люди начали верить, что они не рождаются счастливыми, богатыми или бедными, все равны перед счастьем, и труд может создать счастье: *Счастье не дворянство, не родом ведется* [1: 513]. *Счастье не ищут, а делают* [1: 513]. *Где труд, там и счастье* [1: 77]. *Счастье не живет без хлопот* [1: 513]. *Наше счастье в наших руках* [1: 221]. *Счастье и труд рядом живут* [1: 513].

Эти пословицы проявляют активное отношение к счастью, связанное с убеждением, что счастья необходимо добиваться

собственными усилиями.

Итак, россияне традиционно считают, что счастье – это дар судьбы, которую нельзя принудить. Невозможно найти счастье намеренно.

Ценности не статичны, а постоянно меняются с изменениями окружающей социальной среды и имеют разные проявления в разное время.

В середине XX в. во всем мире произошла научно-техническая революция, которая оказала большое влияние и на культуру, и экономику, и на мышление человека. Раньше деньги обычно рассматривались как источник боли и даже зла. Тогда люди думали, что *счастье на деньги не купишь.* Для современных людей деньги являются важным фактором, влияющим на формирование счастья. Появляются новые выражения, например, *Не имей сто друзей, а имей сто рублей* [2: 265]. *Не имей сто рублей, а имей миллион* [2: 265]. *Счастье не в деньгах, а в их количестве* [2: 381]. Пословицы каждой эпохи отражают социальные обычаи и ценности своего времени.

Таким образом, представления о счастье являются одними из ключевых в русской национальной картине мира.

Литература

1. Даль В.И. Пословицы русского народа: сборник. – М.: Русский яз. Медиа, 1957. – 814 с.

2. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок: около 1200 пословиц и поговорок. – М.: Рус. яз., 1991. – 534 с.

РИФАТ СӘЛАХНЫҢ ШИГЪРИ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ЧАГЫШТЫРУЛАР

Исмәгыйлев И., Буа ветеринария техникумы, I курс студенты

Фән. җит. – Исмәгыйлева Г.Т.

Рифат Сәлах – алгы сафта баручы яңа, яшь буын шагыйрьләрнең берсе. Аның шигырьләрендә мәхәббәт тә, тирән фәлсәфә дә, милләтебез язмышы өчен борчылу да бар. Бүгенге көн яңа татар әдәбияты күгендә Рифат Сәлах дигән шагыйрьнең үз йолдызы кабынды.Якташымның шигърият диңгезендә лаеклы урыны бар.

Шагыйрьнең бер генә шигыре дә укучыны битараф калдырмый, күңел кылларын тибрәндерә, күңелне дулкынландыра, кыбырсыта. Рифатның милли темага кагылышлы шигырьләрендә татар тарихы һәм аны барлау, бүгенге вазгыять һәм милләтнең киләчәге турында уйлану ачык тоемлана. Ул борчыла, үз халкын горур, көчле, ирекле итеп күрергә тели.

Шагыйрьнең шигырьләре метафораларга, стилистик фигураларга, кабатлауларга бай.

Тропларның иң гади һәм киң таралган төрләренең берсе – чагыштырулар. Рифат Сәлах иҗатында алар бик күп.

Мисалга түбәндәге юлларны китерә алабыз:

Алларымда / Истәлегең тора – / Соңгы ядкяр – тәүге китабың. / Сурәтеңне / Яңа бөреләнгән / Ак каеннар белән бутадым (“Саташу”).

Дөньяда сүзләр генә җитмәс, / Әйтеп бирер өчен күңелдәген.

Төнге күктә йолдыз дигән идем – / Чыклы иртә икән иреннәрең (“Тәүге адашу”).

Алдагы троп шигъри юлларның тәэсир көчен арттыра.

Ашың булса әгәр, / Башың булса, / Күкләреңдә аең бер калкыр.

Үзебез дә илсез-җирсез килеш / Таш өстендә үскән куактыр! (“Таш өстендә үскән куаклар”).

Шагыйрь хисләрне сурәтләгәндә дә чагыштырулардан оста файдалана.

Күз яшеңне яшермә син, яме, / Күренәсе инде күренгән.

Кочак-кочак кызыл гөлчәчәкләр Ташып чыккан чагы күңелдән (“Гөлчәчәкләр”).

“Кыйгач кашым” шигыре Рифат Сәлах иҗатында чагыштыруларның шактый күп булуын раслый, алар сөйләмгә җанлылык, эмоциональлек бирә, автор хикәяләвенә төзеклек, үтемлелек өсти.

Карлыгачтай кыйгач синең кашың, / Ә күзләрең – көзге төннең үзе.

Сабырсыз дип гаеп такма, җаным, / Күңелкәем инде күпме түзде?

Төнге җилдәй озын толымнарың!.. / Кем үрелде аңа, кемнәр кисте?

Сабырсыз дип гаеп такма, җаным, / Көтеп торалмадым айлы кичне.

Күңел дөньяң диңгез сыман синең, /Язмышың да шундый: дулкын-дулкын.

Сурәтләнә торган объектына туры китереп шагыйрь чагыштыруларның яңадан-яңаларын иҗат итә.

Тәрәзәң төбендә карашың... / Син дә мин атлыйбыз янәшә.

Офыклар – ул безнең тәрәзә, Үзенә чәчәкле җәй дәшә... (“Тәрәзәңдә нинди моң?”)

Баткан кояш яктысында / Чагыла гүя йөзең.

Бит очларың әйтерсең лә / Кызарып пешкән йөзем (“Кызарып пешкән йөзем”).

Син дә күңелем түрендә / Сары яфрак сыман.

Ничек котылырмын икән / Көзләр арасыннан (“Көзге элегия”).

Алдагы мисаллар Рифат Сәлах иҗатында чагыштыруларның шактый күп булуын раслый, алар сөйләмгә җанлылык, эмоциональлек бирә, автор хикәяләвенә төзеклек, үтемлелек өсти.

“Казан егетләре”, “Райян”, “Рәхәт Лукум” төркемнәре башкарган кайбер җырлар да аның сүзләренә язылган. Дус-ишләре арасында

гармун тартырга хирыс егетнең зур сәхнәләргә менмәгән, үзе көйгә салган җырлары да байтак әле. Бик талантлы бит ул. Кайчандыр «Шәрык» клубы кичәләренә йөргән кызлар, аның гармун тартып, җыр сузуларын әле дә сагынып искә ала. 25 яше тулганчы ук, хаҗга да барып кайта. Әдәбиятка һәм күңелләргә үзәк өзгеч мәхәббәт сагышыннан торган иҗаты белән килеп керә. Бүгенге көндә балаларга багышланган шигырьләре дә байтак. Үзе дә өч кыз этисе.

Саф, эчкерсез шигъри тәлгәшләр. Аларны укыгач, ничектер үзең дә караңгы вазгыятьне онытып, дөньяга, кешеләргә мәхәббәт белән, Рифат Сәлах күзләре аша карый башлыйсың. Яшьләр арасында иң моңлы, иң дини, иң романтик шагыйрь кем дип сорасалар, һич тартынмыйча, Рифат Сәлах исемен атар идем.

БЕЛЕМ АЛУ-БИРҮ ЛЕКСИК СИСТЕМАСЫНДА "ӨЙРӘНҮ" ФИГЫЛЕ

Ихсанов И., М. Акмулла ис. БДПУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Халиуллина Н.У.

Белем бирү, тапшыру процессы шәхеснең интеллектуаль үсешенә хезмәт итә, аңа җәмгыятьтә нәтиҗәле эшчәнлек алып баруга әзерлек бирә. Әйләнә-тирә дөнья турындагы белемнәр безнең аңыбызга механик рәвештә турыдан-туры килеп керми. Кеше белемнәрне чынбарлыкны актив танып-белү процессында эзләп таба.

Кеше күп информацияне уйлау, аңлау, хәтерләү, белү процессында үзенең акылы, уй-фикерләре, тормыш тәҗрибәсе, дөньяга карашы аша үткәрә. Белем – теориягә нигезләнгән гомуми иҗтимагый-тарихи тәҗрибә, кешенең чынбарлыкны танып-белүнең нәтиҗәсе. Белем төрле дәрәҗәдәге дөреслеккә ия була ала. Танып-белү – белемне кабул итүгә һәм эшкәртүгә юнәлтелгән актив эшчәнлекнең төрле күренеше [3: 296].

Татар телендә *аңлату, агарту, белгертү, күрсәтү, өйрәтү, төшендерү, үгетләү* лексик берәмлекләр белем бирү, тапшыру белән бәйле мәгънәләрне үз эченә алганнар.

Хәзерге татар әдәби телендә *өйрәтү* менталь фигыле берничә мәгънәдә кулланыла [4: 698]. Беренчедән, берәр эшне башкарырга, үтәргә, эшләргә күнекмә бирүне белдерә. Мәсәлән, *Ул егетне рояльдә уйнарга иң элек мин өйрәттем* (Ф. Бурнаш). Икенчедән, берәр төрле һөнәргә, белгечлеккә ия булырга, аны үзләштерергә ярдәм итү; шул һөнәр, белгечлек күнекмәләрен бирүне аңлата. Мәсәлән, *Безне монда күп кенә һөнәргә өйрәттеләр. Мин итек тегәргә өйрәндем* (А. Шамов). Өченчедән, нинди дә булса белем бирү; нәрсәне дә булса аңлатуны белдерә: *Костя аңа рус теленең грамматикасын, имла кагыйдәләрен өйрәтте, диктант яздырды* (Г. Әпсәләмов). Дүртенчедән, үзләштерергә, өйрәнергә ярдәм итү, булышуны аңлата.

Борынгы төрки телендәге *ög* рус телендәге “разум, мысль” мәгънәсенә туры килә. Мәсәлән, *ne edgü turur bü kišikä ög-ä.* – Как хорош для этого человека разум (“Кутадгу билиг”). – Ничек изге (яхшы мәгънәсендә) торыр бу кешегә өйрәнү (аң, акыл мәгънәсенә) [2: 378]. Шулай ук, түбәндәге борынгы **ög* тамыры белән бәйле сүзләр хәзерге татар теле материалы белән чагыштырма яссылыкта китерелә:

1) *ögä* мудрый, мудрец*: ögi bolsa ötrü ataγu ögä.* – Если есть разум, [человека] следует назвать мудрым (“Кутадгу билиг”).

2) *ögälä* называть, считать мудрецом*: ol anï ögälädi.* – Он называл его мудрецом [МК, I, 310]. – Ул аны өйрәнгән (акыллыланган мәгънәсендә) санады.

3) *ögälik* мудрость*: qajuqa ögälik tegir ög bulur.* – Иного осеняет мудрость, и он обретает разум (“Кутадгу билиг”).

4) *ög bilig* парн. разум и знание*: qulaqï saq ersä ögi bilgi keŋ.* – Если будет внимательным, разум и знание будут обширными (“Кутадгу билиг”). – Сак (игътибарлы мәгънәсендә) булса, өйрәнү (~акыл), белем киң булыр.

5) *ög köŋül ačïl* проясняться (об уме): *turup čïqtï sevnü qapuγqa külä / ögi köŋli ačlip jarudï jula.* – Он поднялся и вышел, радуясь и улыбаясь, / его ум просветлел, и факелы осветили дорогу (“Кутадгу билиг”). – Торып чыкты, сөенеп, көлеп, өйрәнүе (~акылы, күңеле) ачылды, юлын яктыртты.

Р.Г. Әхмәтьянов фикеренчә, **ög* фигыле гомумтөрки телендә “акыл бирү, өйрәтү” мәгънәсен аңлата. *Үгет* “наставление”, *үги* “неродной, сводный”, үксез “сирота”, үкенү, өйрәнү берәмлекләре *ög* тамырыннан ясалган һәм тарихи күзлектән гомоген саналалар [1: 222]. Татар телендә *үгетләү* фигыле берәүне изге ният, уңай теләк белән яхшы эшләргә өндәү яки начар эшләрдән кайтырга димләү, киңәш бирүне аңлата: *[Әни], мәптеккә зуррак булгач йөрерсең, әнкәң әйткәнне тыңла, быелга мәзин абыстаена гына йөреп тор дип, мине бик озак үгетләде* (М. Гали). Төрки телләрдә **ög* тамыры укыту белән бәйле төшенчәләрне белдерәләр. Татар телендә дә бу тамыр кайбер очракларда саклана: *өйрәнчек* – мәктәпкәчә яшьтәге, укырга төшәргә әзерләнүче бала.

Мәгънә төзелеше буенча караганда, *өйрәтү* лексемасының *укыту* фигыле белән уртак семалары бар. *Укыту* ул – дәрес өйрәтү, укытучылык итү. Шулай ук “укырга мөмкинлек бирү, материаль тәэмин итеп тору” да шушы берәмлек белән белдерелә: *кызын гимназиядә укытты*. Күчерелмә мәгънәдә килгәндә, *укыту* – кемне дә булса берәр хәлне, тиешсез эшләрне яңадан кабатламаслык итеп җәзалау, сабак бирү [4]. Фонетик төзелеше буенча караганда да,

өйрәтү ~ укыту сүзләре арасында тарихи закончалыклы аваз күчешләрен күрәбез: *g/к > й: **bag* > *бәй.* Димәк, белем алу һәм белем бирү белән бәйле лексик берәмлекләр системасында *өйрәнү, уйлау, аңлау, уку* лексемалары арасында тарихи бәйләнеш күрәбез, ягъни аларны гомоген тамырлар дип әйтергә була.

Хәзерге татар әдәби телендә *аңлату, агарту, белгертү, күрсәтү, өйрәтү, укыту, үгетләү* менталь фигыльләре белем бирү процессы белән турыдан-туры бәйле һәм төшендерү, аңлаешлы итү, гыйлем бирү, аң-белемле итү, җиткерү, сиздерү, билгеле итү һ.б. белем тапшыру белән бәйле мәгънәләрне аңлаталар.

Әдәбият

1. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан, 2001. – 272 б.
2. Немов Р.С. Психологический словарь. – М.: ВЛАДОС, 2007. – 245 с.
3. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Т.I-III. – Казан, I – 1977. – 476 б; II – 1979. – 726 б.; III – 1981. – 832 б.

“ХАТЫН-КЫЗ” КОМПОНЕНТЛЫ МӘКАЛЬЛӘРНЕҢ СЕМАНТИК ТӨРКЕМНӘРЕ

Кадыйрова Г., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Җамалетдинова Г.Ф.

Хәзерге вакытта кешене тел картинасында өйрәнү гендер үзенчәлекләрен чагылдыра торган тел характеристикасын исәпкә алып, лингвистиканың төрле өлкәләреннән белгечләр игътибарын җәлеп итә. Шулай итеп, Г. Брандт билгеләү буенча гендер – ир кешене хатын кыздан рухи аермасы – сөйләм, үз-үзеңне тоту, шәхси үзенчәлекләр җыелмасыннан гыйбарәт [1: 169]. А.В. Кирилина һәм М.В. Томская гендерны «шәхси сыйфатларны һәм аның биологик җенесе нигезендә үз-үзеңне тоту нормаларын тасвирлауга бәйле социаль конструкт» буларак карый. Әйтергә кирәк, төрле тел мәдәниятләрендә гендер стереотипларының турыдан-туры эчтәлеге тел структуралары ярдәмендә, безнең очракта билгеле бер дәрәҗәдә бәя бирә торган мәкальләр һәм әйтемнәрдә күрсәтелә.

“Хатын-кыз” мәдәнияты җәмгыятьтә гомумкешелекнең әхлак кыйммәтләрен, гаиләне, нәселне, тормышның үзен саклау серләрен тапшыручы, күчерүче бөек дөнья. Аны тәрбиясенә, белеменә бәйсез рәвештә һәр хатын-кыз да үзендә йөртә, ул универсаль сыйфат санала. Менә шул дөнья хатын-кызга теләсә-кайсы өйгә керергә, анда тормышны кабызып җибәрергә мөмкинлек бирә.

Мәкаль-әйтемнәр ярдәмендә мәдәниятта хатын-кызның тоткан урыны, һәм хатын-кызга булган мөнәсәбәт, фикер, аларга хас булган характер үзенчәлеге ачыклана. Без әлеге эшебездә татар халык

мәкальләрендә хатын-кызларга хас сыйфат, характер үзенчәлекләренең бирелешен тикшердек.

1. Хатын-кызның тормыштагы рольләренә бәйле рәвештә:

Н. Исәнбәтнең хезмәтендә килен лексемасы кергән мәкальләр шактый очрады. Аларда киленгә карата ике төрле мөнәсәбәт чыгыла. Бер яктан караганда, килен ярдәмче һәм таянырлык яхшы сыйфатларын мактый. Әмма без киленгә тискәре мөнәсәбәт чагылган мәкальләрне дә күрә алабыз. (*Яхшы килен – килен, яман килен – үлем.)*

Тормышта бәхетле булу өчен хатыннан уңу кирәк дигән мәгънәдә килгән мәкальләр күп. (*Атың начар булса да, хатының яхшы булсын.)*

Мәкальләрдә ана кешене хөрмәт итү, кадерләү, олылау, ярату, җылылык таратучы, изгелек теләүче кебек һәм башка матур сыйфатлар яктыртыла. *(Кояш янында – җылылык, ана янында – изгелек.)*

2. Хатын-кызның характерына бәйле.

Татар халык мәкальләрендә хатын кызның холкын, сыйфатларын, характер үзенчәлекләрен билгеләгән мәкальләр бик күп. Мәкальләрдә хатын-кызларның иң беренче урында намусын саклап калырга (*Би белеген бирер, кыз намусын бирмәс),* тыйнак булырга тиешлеге *(Хатын-кызны бизәктән дә бигрәк адәп-нәзакәт бизи)* әйтелә. Кайбер мәкальләрдә кызларның туры сүзлелеге, күз яше белән алдалавы, ышанычсыз булулары турында да мәкальләр очрады: *Хатын-кыз көче – күз яшендә.*

3. Мәкальләрдә хатын-кыз һәм ир-атның рольләре.

Хатын-кыз белән беррәттән ир-егет образы чагыштырылып карала. Ир-егет образы белән чагыштыру, хатын-кызның гаиләдәге урынын билгеләр өчен кирәк. Ир-ат ат, баш, табучы һ.б сүзләр белән килгәндә, хатын-кыз арба, муен, туздыручы кебек сүзләр белән килә. Бу исә, хатын-кызның һәрвакыт икенче урында торуын күрсәтә. Ягъни, гаиләдә, йортта баш кеше – ир. Шуны аңлатыр өчен дә, күп мәкальләр ир-ат образы белән бирелә: *Ир – ат, хатын – арба.* Элек-электән үк хатын-кызлар өйне чиста тоту, ашарга пешерү, кер юу белән шөгыльләнгән. (*Ир-ат булса, йорт-җирен макта; хатын-кыз булса, аш-суын макта.)* Хатын-кыз белән ир-егет образлары бер мәкальдә килгәндә, күбесенчә, хатын-кызга хас сыйфатлар алга чыгарыла. Кайбервакыт хатын-кызларның ирләргә караганда көчлерәк булуы турында, хатын-кызларның хәйләкәрлеге турында мәкальләр очрый. Шулай ук, хатынның нинди булуы ирдән тора дигән мәгънәдәге мәкальләр дә бар. (*Ир күрке – хатын, хатын күрке – ир.)*

4. Мәкальләрдә хатын-кызның йорттагы урыны бирелеше.

Хатын-кыз элек-электән үк гаилә учагын саклаучы, йорт тотучы, балалар тәрбияләүче буларак саналган. Гаиләдә ирләр авыр физик

эшне башкарсалар, хатын-кызлар өй җыештыру, кер юу, ризык әзерләү, эрләү, туку, чигү, бала карау эшләре белән шөгыльләнгәннәр. Аларның хуҗабикә буларак роле гаять зур булу сәбәпле, көндәлек тормышларын көйләүче тулы бер кагыйдәләр системасы яшәгән. Хатын-кыз гаилә учагын саклау йөген үз җилкәсендә тарткан. Һәм һәр өйдә хатын-кыз булу зур бәхеткә саналган. (*Ипи тәме тоз белән, өйнең яме кыз белән.; Кыз бала – өй зиннәте.)*

Әлеге төркемләүдән чыгып, без, хатын-кызга төрде мөнәсәбәт булганын күрәбез. Мисаллардан күренгәнчә, хатын-кыз хәйләкәр, аңа ышанычсыз итеп тасвирланса да, ул – йортның яме, өйнең зиннәте, гаилә учагын саклап тотучы. Шул ук вакытта, татар хатыны уңган, киңәш бирерлек акыллы итеп, ата-ананы, аеруча ирне ихтирам итә торган образ буларак гәүдәләнә.

Әдәбият

1. Брандт Г.А. Природа женщин как проблема теории феминизма: историко-философский анализ. – Екатеринбург: изд-во Урал. гос. ун-та, 2000. – 50 с.
2. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясенең нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 220 б.
3. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Өч томда. Казан: Татар. кит. нәшр, 1959. – Т. 1. – 913 б. Т. 2. – 1963. – 959 б. Т. 3. – 1967. – 1013 б.
4. Мугтасимова Г.Р. Татар халык мәкальләре лексикасы. – Казан, 2005. – 190 б.
5. Юсупова Ә.Ш., Нәбиуллина Г.Ә., Денмөхәммәтова Э.Н., Мөгътәсимова Г.Р. Татар паремияләренең теле. – Казан: Ихлас, 2010. – 320 б.

АЙГҮЛ КЕМЕЛБАЕВА ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ТІЛДІК ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Каиржанова Н., Махамбет Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан педагогикалық университеті, II курс магистранты

Ғыл. жет. – филол. ғыл. док., проф. Хасанов Ғ.Қ.

Жаңа сөздер қоғамдағы сұраныс пен қажеттіліктен туындайтыны белгілі. Демек, ана тіліміздің өз мүмкіндігіне ғана сүйеніп қоймай, басқа да тілдік көздерді бүгінгі таңда пайдалануда. Мысалы-қолжазба[3: 156]; Айгүл Кемелбаеваның "Соңғы жолбарыс" атты екінші бөліміндеалабөтен қолжазба, қастерлі қолжазба сөздері қолданылған [2: 95]; Бұл арқылы автордың қай заманда, қай ғасырда өмір сүріп жатқандығын және сол кездегі жаңа сөздер легін біле аламыз. Совет үкіметі тараған тұстағы бұл оқиғада сөздік қорда орыс тіліндегі сөздердің аударылмай-ақ молынан қолданылғанын көреміз. Алайда, оларды кірме я термин, неологизмдер деп ажыратуға болады. Ал "қолжазба" сөзі сол кездегі жаңа сөз болып табылады.

Синонимдік теңеулерде алдыңғы қатарда тұратын қасиет-оның көркемдік және бейнелілік құдіреті, эмоционалды-экспрессивті әсерінің күші. Соған орай олардың семантикалық қызметі де сан алуан

[3: 249]; Құдайберген Жұбанов синонимдік теңеулерді бірнеше түрге бөлген. Соның ішінде сын-сапа, түр-түсті анықтайтын теңеулер жазушы әңгімелерінен көп байқауға болады. Мысалы, *Москвама титтей өкпе емес, таудай ризашылығымды арқалап, сағынып бара жатамын.* Титтей мен таудай, өкпе мен ризашылық бір-біріне антоним болып келеді. Ал титтей мен таудай мағынасы жағынан қарама-қарсы сөздер кішкентай және үлкен сөздерінің орнына қолданылып тұр [2: 78]; Осы синонимдік қатардың алдыңғы қатарда тұратын қасиет-оның көркемдік және бейнелілік құдіреті, эмоционалдық-экспрессивті әсерінің күші. Соған орай олардың семантикалық қызметі де сан алуан. [3: 249]; Қазіргі таңда терминдер, тіпті, қала атаулары да кірме сөздер ретінде аударылса да, жазушы кейбір сөздерді сол кезді қолданысына сай өзгертпей, дөп беруді жөн көреді. Мысалы: *Көп ұзамай Домодедовадағы аэропортта отырғанымды, туған елдің дәмі тартып, көкке көтерілердің алдында бес жыл бауыр басқан ұямды, ардақты Москвамды қимай аттанатынымды ойлауға көштім...*[2: 77]; Жалпы, қазіргі таңда Москва – Мәскеу, аэропорт – әуежай деп білеміз. “Әуежай” сөзі – жаңа сөз әрі жеке-дара дербес лексика-грамматикалық мағыналары бар біріккен сөз болып табылады. Бұл туралы Шерубай Құрманбайұлы былай дейді: Егер термин жасалып, қолданылып жүрген болса, оны алмастыру- ол белгілейтін таңбаланушыны “қайта атау” болып табылады [4: 126]; кірме сөздер тек орыс тілінен енбеді. Қазақ тіл біліміндегі сын-сапаны білдіретін синонимдік теңеулер қатарында “таза” сөзін мұнтаздай мүсіндей, айнадай секілді сөздер алмастырса, Айгүл Кемелбаеваның авторлық таңдауында “өзен суындай” сөз қолданысын көре аламыз[3: 249]; *Ол да ағып жатқан өзен суындай тұрлаусыз, мөлдір һәм таза. Оны идея күйінде дер кезінде жазып үлгермесең бітті, бұл фәнидегі қас-қағым сәттің көркемдігі ұшпалы, ол қайталанбайды*[2: 90]; Сонымен қатар алдың сөйлемде тұрлаусыз сөзі қолданылса, кейінгі тұрған ұшпалы сөзі синоним болып, бір сөздің келесі сөйлемде қайталанбауына мүмкіндік беріп тұр. Сол секілді «көбейіп» сөзінің орнына сөйлемде синонимдік қатар қолданылып тұрған қаулап, шүпірлеп өсіп-өніп сөздерді әрі көркемдік-бейнелілік мән беріп тұр. *Артынан Нұржан бәйбіше аналық қазға бастырған жұмыртқадан шошақбас, шұбар тауықтар көкке шыққан өрімдей дүр етіп қаулап, өсіп-өніп, шүпірлеп кетті*[2:100];

Жазушының еңбегінде термин сөздер жиі ұшырасады. ***Полиграфия*** *саласының ең мықты мамандарымен қатар әрбір қазақ ертегісінің иллюстрациясын салғызу үшін бас-басына бөлек суретші табар едім.Әріптері баспа қарпімен, әрі* ***каллиграфиялық*** *сұлулықпен*

мұқият жазылған еді[2: 95]; **Полиграфия, каллиграфия**-бұл сөздердегі графияның грек тіліндегі мағынасы – "жазу", ал "поли" – "көп" деген ұғымды білдіреді [4: 110]; Бұл әдебиеттану бағытында қолданылатын терминдер. Осы секілді әдебиет және тіл білімі саласында бірнеше терминдер тізбегін көрсетсек: сюжет, проза, идея, цензор, деталь, эпизод, автор, повесім, поэтика, эпиграф, энциклопедия, эстетика, алфавит, риторик-логик, мистика. Техникаға байланысты термин сөздер: интернет, компьютер. Қазіргі таңда осы келтірілген сөздердің көпшілігі қазақ тіліне аударылып, неологизм ретінде қолданылып жүр. Мысалы, интернет – ғаламтор, алфавит – әліппе.

Автордың тілдік ерекшеліктерінің бірі-синоним сөздердің, әсіресе, синонимдік теңеулердің сирек кездесетін, я өзінің авторлық теңеулері шығармаларында көптен-көп кездеседі: *Өйткені жолбарыс өзінің бір аталасы сілеусіндей қағілез, тағы бір алыс туысы қабыландай сылаң хайуан емес* [2: 109]; *Аш қасқырдай бұратылып, аш мысықтай мияулаған ауыр күндер өтпеске ұқсайды*[2: 13]; *Былайғы тілшілікте жаңғалақ, икемсіз, құлықсыз, ұмытшақ, ақымақ басым қолжазбама қазығын айналған аттай қаламыммен байланып, мүлде маталып, арбалып қалдым.....; Күндізді түнге, қараңғыны жарыққа аунатып, ғаламды нұрға орайтын бір құдайдың дарытуымен қолжазбама көктемде қайтқан құстай қайырыла беретінмін* [2: 98]; алдыңғы сөйлемде келтірілген синонимдік қатар бойынша Ә. Болғанбаев бойынша талдасақ: «Синонимдер сөздердің жалпы мағыналық бірлестігіне қарай топтастырылады». Яғни бір ғана ақиқат шындықты көрсетіп, бір ғана ұғымды білдіретіндіктен олар синоним болып табылады [1: 49]; Мұнда жеке-дара тұрғанда бір-біріне синоним болмайтын сөздер суреткер қаламының құрметімен бір-біріне жақындасып, ұқсас суреттер жалпы теңеулік конструкцияның бейнелілік күшін, көркемдік қасиетін, эмоционалды-экспрессивтік саласын күшейте түседі [3: 246].

Әдебиет

1. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы, 1970. – 101 б
2. Кемелбаева А. Мұнара. – Алматы, 2003. – 163 б.
3. Жұбанов Қ. Жұбанов және қазақ тіл білімі: Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Арыс баспасы, 1999. – 376 б.
4. Құрманбайұлы Ш. «Терминтану»: Оқу құралы. – Алматы: Атлас баспасы, 2001. – 244 б.

АРХЕТИПЫ И СИМВОЛЫ КАК КУЛЬТУРНЫЙ КОД В ЛИТЕРАТУРЕ

Каримова Г., БГПУ им. М. Акмуллы, магистрант II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Халиуллина А.Г.

Архетип и символ рассматриваются в ряду таких известных категорий, как миф, обряд, ритуал, фольклор. Вспомним всем

известные фольклорно-языковые символы: *калина* – любовь; *белый* – хороший, праздничный и т.д. При этом гораздо сложнее и на когнитивном и на речевом уровне отличить символ от архетипа.

Первоначально сформировавшись в философии, психологии и науке о мифе, понятие "архетип" стало "завоевывать свои позиции в литературоведении, культурологии, социологии, политологии, религиоведении и пр." [3: 7]. Понятие "а**рхетип"** ввел швейцарский психиатр, основоположник аналитической психологии – **К.Г. Юнг. Архетип** (др. греч. "архе" – начало, принцип и "типос" – образ, отпечаток, форма, идея) – понятие, восходящее к философской традиции поздней античности. Также, К.Г. Юнг предполагал, что **архетипические образы и идеи** часто отражаются в сновидениях, а также нередко встречаются в культуре в виде символов, используемых в живописи, литературе, религии. В особенности он подчеркивал, что символы, характерные для разных культур, часто обнаруживают поразительное сходство, потому что они восходят к общим для всего человечества архетипам.

К.Г. Юнг расширял и уточнял понятие архетипа в течение всей своей жизни. Он описал множество архетипов, дав им условные и весьма своеобразные, но точные названия: Самость, Персона, Тень, Анима, Анимус, Мать, Ребенок, Солнце, Старый Мудрец, Герой, Бог, Смерть [5: 83]. Например, Анима – это бессознательная женская сторона личности мужчины. Символы ее – Женщина, Дева Мария, Мона Лиза. Рассмотрим архетип Матери. Она сосредоточена на счастье других людей, рождена, чтобы рожать детей, любить их, воспитывать. Классический архетип Великой Матери довольно часто встречается, ему присущи жертвенность, альтруизм, принцип "не себе, а другим".

Обратимся к символам. Символ предполагает много значений. К.Г. Юнг в своей теории выделял два вида символов: индивидуальные и коллективные. Чаще всего данные символы проявляются в снах и фантазиях человека. Коллективные символы – это символические способы выражения и образы, представляющие понятия, которые человек не может чётко определить и полностью осознать. В своей статье "Подход к бессознательному. Значение снов" К.Г. Юнг раскрывает понятие символа: "…это термин, имя или изображение, которые могут быть известны в повседневной жизни, но обладают специфическим добавочным значением к своему обычному смыслу" [5: 64]. Символ имеет глубокий смысл, который невозможно раскрыть до конца. Например, вода, гора, птица, змея, дорога.

Символические образы широко используются в литературных произведениях. Правильное толкование символов способствует

глубокому и верному прочтению художественных текстов. Непонимание символической природы образов, напротив, может привести к грубым ошибкам в истолковании текста, к искажению авторского замысла. Символы всегда расширяют смысловую перспективу произведения, позволяют читателю на основе авторских “подсказок” выстроить цепь ассоциаций, связывающую различные явления жизни. Они позволяют увидеть представления людей о своей жизни, мире и в силу своего предвосхищения конструировать субъективную и социальную реальность.

Символ играет большую роль в возникновении и существовании архетипа. К.Г. Юнг различает два типа символов: природный и культурный. В связи с первым, происходящим от бессознательного содержания психики, можно говорить об огромном разнообразии вариаций основных архетипичных образов. Природные символы можно проследить по их архаичным корням – идеям и образам, найденным в древних записях и первобытных обществах. “Культурные символы когда-то использовались для выражения “вечных истин”, а некоторые религии используют их и сегодня” [5: 84]. Такие символы претерпели множество трансформаций, подверглись сознательному развитию и, таким образом, стали коллективными образами.

К.Г. Юнг отмечал сложность исследования и важность архетипов, поскольку они имеют значительное воздействие, влияние. По мнению Юнга, архетип – это фигура, повторяющаяся на протяжении истории везде, где свободно действует творческая фантазия. Нет ни одного важного образа, существенной идеи и воззрения без их исторических прообразов, все они восходят к тем или иным архетипическим проформам.

Таким образом, если рассмотреть соотношение архетипа и символа, необходимо уточнить, что по отношению к архетипу символ вторичен. Символ является крайней степенью осознанности и переработанности архетипа, его предметным воплощением.

Особо важную роль архетипы и символы приобретают в текстах метафорического и символического содержания – в мифах, сказках и символической поэзии, где в силу неисчерпаемого семантического потенциала речевые знаки, десигнаты которых включают символические значения, отсылающие к архетипам, становятся ключевыми символами, определяющими смысловую глубину, объем и аксиологическое содержание иллокутивного и перлокутивного измерений когнитивно-семиотической модели – текстовой матрицы. Сама текстовая матрица таких текстов может выстраиваться на основе

матрицы архетипической ситуации, скрытой в коллективном бессознательном, общем для всего человечества.

Литература

1. Алиференко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: Учебное пособие. 3-е издание. – М., 2010. – 198 с.

2. Большакова А. Ю. Литературный архетип// Литературная учеба. – 2001. – №6. – С. 171.

3. Фаустов А. А. Архетип Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий. – М.: Издательство Кулагиной; Intrada, 2008. – 358 с.

4. Юнг К. Г. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 298 с.

5. Юнг К. Г. Человек и его символы. СПб.: Б.С.К, 1996. – 64 с.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ “ШАТЛЫК” КОНЦЕПТЫ

Карипова И., М. Акмулла ис. БДПУ, II курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Хәлиуллина Н.У.

Тел галимнәрен һәрвакыт милли телнең барлыкка килү, яшәеш һәм кулланылыш үзенчәлекләрен өйрәнү мәсьәләсе кызыксындырып килә, чөнки телнең функциональ структурасы, әлеге структураның татар телендә сөйләшүчеләрнең аралашу мөмкинлекләре телнең байлыгын һәм яшәеш потенциалын билгели.

Күп галимнәр, психология фәненең үсеш тарихында, кешенең яшәешендә һәм тормышында, кичерешләрнең мөһим һәм зур роль уйнавына басым ясаганнар. Р. Декарт раславынча, кешелекнең иң мөһим тәэсир итү көче һәм теләге эмоцияләрдән гыйбарәт, алар кешенең җанын һәм тәнен тормышка дәртләндерәләр, дөньяга кайтаралар.

Төрле хис-кичерешләр чагылдыра торган сүзләр заманча фәнни әдәбиятта “эмотив лексика” буларак билгеле. Эмотив лексика тормышыбызның аерылгысыз өлеше булып тора, чөнки без һәрвакыт аралашканда, уйлануларда яки килеп туган тормыш хәлләрендә сыналган төрле эмоцияләргә дучар булабыз: без шатлыктан, моңнан көәбез, яратабыз һәм яратмыйбыз.

Эмоцияләрне өйрәнүнең тарихына килгәндә, аларның асылын бик күп төрле философик һәм логик позицияләрдән караганнар, физиология, психология, әдәбият белеме һ.б. тарафыннан тәкъдим ителгән мәгълүматлар нигезендә якын килгәннәр. Эмоцияләр тормыш өчен мөһим күп кенә функцияләрне үтиләр: адаптив (эчке һәм тышкы тирәлектәге үзгәрешләрне искәртә), чагылдыру-бәяләү, яисә аксиологик “субъектның үзенчә булган яисә булырга мөмкин төрле хәлләргә шәхси бәя бирү, эшчәнлегенә һәм аларның килеп чыгуына” [4: 77-78], юнәлдерүче, синтезлаучы, уятучы, “эвристик” һ.б.

Шатлык, ләззәт, бәхет – һәр кеше теләгән, һәрберебез шуңа омтылган әйбер. Барысы да бәхетле булырга ярата һәм үз

тормышларында мөмкин кадәр күбрәк шатлык хисен тудырырга омтыла. Хәер, бу максатка ирешү өчен һәр кешенең үз юлы да бар.

Дөньяның лингвистик картинасында “шатлык” – иң мөһим мәдәни төшенчәләрнең берсе. Шатлык – кешенең рухи гармониясе, ул ләззәт, теләк, игелек, тынычлык белән бәйле. “Шатлык” төшенчәсе “яхшы”, “мәхәббәт”, “иман”, “өмет”, “хакыйкать”, “бәхет” төшенчәләре белән тыгыз бәйләнгән.

Татар телендә “шатлык” төшенчәсенең синонимы: куану, ә каршы торган лексема – кайгы.

Шатлык ул – кешедә үзенең мөмкинлекләрен, теләкләрен тулысынча тормышка ашыру нәтиҗәсендә, шулай ук үз эченә уянуны, кызыксынуны, активацияне, нинди дә булса эшнең нәтиҗәсе белән канәгатьлек кичерү, комфортны да үз эченә керткән, ләззәт алу халәте, тирә-юньдәгеләр тарафыннан үзеңне яхшы хис итү, үз-үзеңдә ышаныч һәм тынычлык, шулай ук тормышның авырлыкларын җиңеп чыгуга ышаныч та ул. Шатлык кешенең халәтенә уңай тәэсир итә, когнитивтан психосоциальгә кадәр, барлык биологик һәм социаль функцияләрен башкара, шәхес белән тирә-юнь арасында тыгыз элемтә булдыруга ярдәм итә.

Шатлык – тулы канәгатьлек хисе; күңел күтәренкелеге, куаныч; тормыштан, үз хәленнән риза булу хисе.

Кэррол Э. Изард, дифференциаль эмоцияләр теориясен булдыручыларның берсе, эмоцияләр эволюциясе турында күп санлы эксперименталь мәгълүматларны анализлап, баланың шатлык хисләре үсеше процессы кызыксыну хисләрен үстерү процессына караганда бераз башкача бара, дип яза. Ата-аналар баланы шатлыкка “өйрәтә” алмый, алар баланы күңел ача һәм кызыктыра, шатлык хисләре уяна торган уеннарга җәлеп итә ала. Әти-әниләр шатлыклары белән уртаклашырга тиеш, бу эмоцияне кичерергә мөмкинлек бирә, әмма ахыр чиктә кеше үзе өчен шатлык хисен ачарга тиеш – шул чакта гына ул аның тормыш стиленең бер өлеше булачак. Шатлык хисләрен кичерү ул индивидуаль һәм генетик факторлар белән бәйле.

Шатлыклы кичерешләр кеше организмы өчен бик файдалы. Без шатлык хисен кичерәбез икән, организмыбызның барлык системалары җиңел һәм иркен эшли башлый, акыл һәм тән тынып кала, һәм бу чагыштырмача физиологик тынычлык бирә.

Хис-тойгыларны тапшыру өчен кешенең экспрессив дип аталган күп кенә чаралары бар. Бу – мимика, пантомика, күзләр чагылышы, характер хәрәкәте. Ә безнең сүз интонацияләрнең нечкәлекләренә тулы, үзгәрүчән ритм, экстралингвистика чаралары – сулау, көлү, һ. б. белән бәйләнгән.

Теге яки бу телдә эмотив берәмлекләрне (бу очракта фигыльләрне) тикшерү сөйләшүченең милли характер үзенчәлекләрен, дөньяга карашын, шуларның телдә чагылышан ачык күрсәтә ала. Шуңа күрә татар телендә бу өлкәгә караган лексик катламны өйрәнү бүгенге көндә перспективалы санала.

Әдәбият

1. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Т.I-III. – Казан, I – 1977. – 476 с; II – 1979. – 726 б.; III – 1981. – 832 б.
2. Изард К.Э. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2003. – 464 б.
3. Калимуллина Л.А. История эмотивной лексики и фразеологии русского языка. – Уфа: Восточный университет, – 2004. – 120 с.
4. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: Учебник. 3-е изд. – М.: Смысл; СПб.: Лань, –2003. – 287 с.
5. Рейковский Я. Исследование выражения эмоций. – М.: Прогресс, 1979. – 392 с.

ПОЯВЛЕНИЕ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ТЮРКСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Кароматуллаева Ж., БухГУ, студент IV курса

Науч. рук. – ст. преп. Исаева Г.А.

Проникновение элементов тюркских языков в русскую речь и в русский язык чрезвычайно многообразно, но до сих пор оно ещё недостаточно полно вскрыто, особенно в отношении грамматики, лексики и фразеологии. Мало исследований, касающихся воздействия тюркской фонетической и грамматической структуры на фонетику и грамматику некоторых диалектов русского языка. “Мало изучены тюркские заимствования в русском словообразовании (ср., например, тюркские модели в образовании некоторых так называемых парных слов) и фразеологии (ср. например, кальки с тюркских речений типа давай пойдём, давай посидим)” [1]. Н.А. Баскаков считает кальками, образованными на базе тюркских аналитических конструкций, такие разговорные формы, как он бросил пить, пошёл колобродить, пошла писать губерния, пошёл пьянствовать [1].

Изучение тюркизмов в русском языке и, шире, в славянских языках проводится в нескольких аспектах. Это выделение лексико-семантических и тематических групп заимствований, их периодизация, анализ особенностей семантического развития и функционирования в языке, а также частоты употребления, выявление морфологической структуры, этимологии. Ученые установили ряд признаков, которые могут служить критериями освоения русским языком заимствованных слов:

1) употребление слов в произведениях переводной и оригинальной художественной литературы, в периодике, в научных трудах без перевода;

2) заимствование слов в их первоначальной форме по причине отсутствия в русском языке соответствующего эквивалента, смысл которого может быть передан только описательно;

3) освоение слов русским языком с некоторыми фонетическими изменениями;

4) оформление их элементами русского словообразования и словоизменения.

Как пишет А. В. Калинин, большая часть слов тюркского происхождения заимствована во время татарского нашествия (XIII-XIV вв.), некоторые проникли раньше. Среди тюркских заимствований отмечены названия одежды и её частей: тулуп, сарафан, башлык, чулок, армяк, колпак; коневодческая лексика: лошадь, табун, аркан, буланый; хозяйственная лексика: амбар, сарай, утюг, сундук, войлок, чемодан, бадья, чугун, очаг, наждак; названия кушаний, продуктов: изюм, балык, шашлык, баклажан, лапша; слова, использующиеся в товарно-денежных отношениях: деньги, аршин, безмен, товар [3].

Сначала заимствованные слова проникали в местные, пограничные с ареалом распространения языка-источника говоры и диалекты русского языка, затем распространялись на более широкую территорию, например, на весь Кавказ, всю Среднюю Азию, все Поволжье, всю Сибирь, и только после такого более широкого распространения слово проникало в общенародный устный и письменный литературный язык» [2]. Фольклорные произведения могут служить источником материала для исследования тюркизмов в русском языке. Основная их часть, как уже отмечалось ранее, связана с периодом монголо-татарского нашествия. Русские былины как жанр формируются в начале X века, когда русским княжествам приходилось отражать частые набеги степных кочевников-печенегов и входивших в их состав других тюркских племен, половцев (XI–XIII вв.), монголо-татарских племён в период существования Золотой Орды (XII–XV вв.). К древнейшим тюркизмам, зафиксированным в летописях, В. Д. Аракин относит такие существительные, как боярин, казак, казна, орда, шатёр, ярлык. Слово боярин связано, по мнению учёных (Ф. Е. Корш,

С.Е. Малов, Н.К. Дмитриев, с тюркским словом бай ‘богатый’, слово казак, отмеченное в грамоте 1395 г., может быть переведено на русский язык как ‘бездомный человек, скиталец’ (А.Н. Самойлович, Н.К. Дмитриев), слово казна, зафиксированное в летописной редакции “Сказания о Мамаевом побоище”, – заимствование из арабского языка посредством кыпчакского, встречается в значениях: ‘кладовая’, ‘место для хранения имущества’, ‘имущество, сокровище’, ‘деньги’. Лексема орда в своём употреблении оказалась связанной с понятиями ‘земля’,

‘страна’. Слово шатёр встречается почти во всех былинах киевского цикла. Ярлык как понятие и, соответственно, само слово начинает употребляться в былинах со второй половины XIII века. В отдельных былинах встречаются такие тюркизмы, как атаман (ватаман), барс, башмак (башмачики), войлок, караул, колпак, кушак, куяк, табун, чулок.

Русскую историческую лексикологию интересуют вопросы, связанные с определением соотношения генетически различных слов того или иного пласта русской лексики, история их функционирования и современного статуса, специфика взаимодействия заимствований и исконной лексики.

Чем ближе к современности, тем более усиливается проникновение русизмов в тюркские языки (односторонний процесс). Тюркские топонимы получают адаптацию в русском языке, входят в русскую географическую лексику в адаптированном к фонетической системе виде.

Литература

1. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М., Наука, 1979. – 280 с.

2. Калинин А.В. Лексика русского языка – М.: Изд-во. Московского ун-та, 1978. – 320 с.

3. Тюркизмы в восточно-славянских языках / Отв. ред. Н. А. Баскаков; Институт языкознания АН СССР. – М.: Наука, 1974. – 304 с.

4. Юналеева Р.А. Тюркизмы в системе заимствований русского языка // Советская тюркология. – 1987. – № 1. – С. 8-13.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ КОНЦЕПТА «ПРИРОДА» В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ
(на материале творчества И.С. Тургенева)

Кодиров А., БухГУ, магистрант II курса

Науч. рук. – Авезов С.С.

Трехаспектное изучение пейзажной единицы (семантика, грамматическая форма, функция) в творчестве И.С. Тургенева позволяет выделить концепт “природа”. При анализе лексических средств выражения концепта “природа” в идиолекте писателя наиболее приемлемым является метод вычленения ключевых лексем, на которых базируется восприятие и понимание семантики пейзажа.

За основу выделения ключевых лексем (слов с семантикой “природа”) взята “атрибутика” вербального пейзажа в сопоставлении с живописным. Традиционные элементы пейзажа, закрепленные в сознании русского человека, и те, которые используются в тургеневских описаниях природы, таковы: времена года, время суток, погода, атмосферные явления, растительный мир, животный мир, воздушно-пространственная перспектива, запахи, звуки, настроение.

Символика времен года в творчестве Тургенева соответствует традициям, сложившимся в духовном сознании русского человека. Это одна из причин, что тургеневские пейзажи легко воспринимаются читателем. Язык прозы Тургенева гармоничен в тщательно продуманном и согласованном многообразии грамматических форм и значений. Подтверждением тому можно считать, к примеру, рассказ "Бежин луг". Особенностью композиции рассказа является прием обрамления: произведение начинается картиной прекрасного июльского утра, пронизанного светом, и завершается образом утреннего, "молодого, горячего света":

"С самого раннего утра небо ясно; утренняя заря не пылает пожаром - она разливается кротким румянцем. Солнце – не огнистое, не раскаленное, как во время знойной засухи, не тускло-багровое, как перед бурей, но светлое и приветно-лучезарное – мирно всплывает под узкой и длинной тучкой, свежо просияет и погрузится в лиловый ее туман…"

Также очень часто встречается описание солнца, восход солнца, закат его, заря (тихо всплывает багровое солнце; солнце все выше и выше; солнце садилось; солнце село; вся внутренность леса была наполнена солнцем; низкое солнце уж не греет; солнце – не огнистое, не раскаленное; поднимается могучее светило; напротив заходящего солнца; утренняя заря не пылает пожаром; алый свет вечерней зари, заря разгорается; заря запылала пожаром и обхватила полнеба).

Природа у И.С. Тургенева насыщена звуками (с внезапной звучностью плеснет рыба; звенел стальным колокольчиком голосок синицы; украдкой начинал сеятся и шептать по лесу мельчайший дождь, капли дождя резко застучали, зашлепали по листьям; жаворонки звонко поют; воробьи чирикают; чистые и ясные 〈...〉 принеслись звуки колокола; неясный шепот ночи), запахами (в сухом и чистом воздухе пахнет полынью, сжатой рожью, гречихой; особенный, томительный и свежий запах – запах русской летней ночи; воздух весь напоен, свежей горечью полыни, медом гречихи, "кашки"; крепкий, свежий запах приятно стесняет дыхание; лесной запах усиливается; слегка повеяло теплой сыростью; вас так и обдаст накопившимся теплым запахом ночи; пахнет согретой землей; в мягком воздухе разлит осенний запах, подобный запаху вина), красками, многообразием оттенков цвета (лазурь, бледно-серое, темно-серое, ярко-голубое, алый, багровый, тускло-багровое, лиловый, бледно-лиловый, золотой, золотисто-серый, красноватые, зеленая, зазеленевшиеся, изжелта-белые, голубоватый, синей, розовый). Она нескончаемо богата, изменчива.

Описание природы у Тургенева яркое, насыщенное, образное, благодаря изобразительно-выразительным средствам, которые использует автор при описании пейзажа, животного и растительного мира, явлений природы. В первую очередь, это прием олицетворения, сравнения, контрастов, ряд эпитетов и метафор (пологими волнообразными раскатами сбегали невысокие холмы; солнце так и било с синего, потемневшего неба; солнце разгоралось на небе, как бы свирепея; сильный ветер загудел в вышине, деревья забушевали; украдкой, лукаво, начинал сеяться и шептать по лесу мельчайший дождь; звездочки замелькали, зашевелились; от высохших стогов сена побежали длинные тени; облака, плоские и продолговатые, как опустившиеся паруса; звезда, как бережно несомая свечка; речка вьётся чрезвычайно прихотливо, ползет змеей; лазурь ясная и ласковая, как прекрасный глаз; мглистые волны вечернего тумана; угрюмый мрак; поляны, облитые потоками жидкого золота; поднимается, словно взлетая, могучее светило; листья загорались червонным золотом; река, стыдливо синевшая; заря запылала пожаром; кусты раскаляются; сквозило и как бы искрилось ярко-голубое небо; солнце заиграло; глубокая, чистая лазурь; золотистая, почти черная листва; раздольные, пространные, поёмные, травянистые луга; трепетали жаворонки, сыпался серебряный бисер их звонких голосов; звенел стальным колокольчиком насмешливый голосок синицы; шевелились и лепетали молодые листья; ключ этот бьёт из расселины берега; полились сперва алые, потом красные, золотистые потоки молодого, горячего света; безжизненные, обломанные ветви; и т. д.).

Приведенные примеры отражают лишь часть лексики художественного языка И.С. Тургенева. Во многом именно посредством их, умело помещенных автором в структуру описания, создается изобразительная семантика, которая и выделяет пейзажную единицу в ряду других текстовых единиц.

Литература

1 Греков В.Ф. Пособие для занятий по русскому языку в старших классах. – М.: ООО «Издательство Оникс»; ООО «Издательство «Мир и образование», 2006. – 512 с.

2. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш.учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

3. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика: Учеб. пособие для студ.высш.учеб.заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 259 с.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТУЫСТЫҚ АТАУЛАРДЫҢ СӨЗЖАСАМЫ

Кожахметова. А., Абай атындағы ҚазҰПУ, II курс студенті

Ғыл. жет. – аға оқытушы Бақбергенова Р.Қ.

Туыстық атаулар – тілдің сөздік қорының кең ауқымды саласы. Әр халықтың рухани мәдениетін көрсететін лексика-семантикалық топ.

Туыстық атаулар адамзат мәдениетінде туыстық дәреже, туыстық қатынасты білдіріп қана қоймайды, халқымыздың тарихын, мәдениетін, тектік тамырын танытады.

Академик Ә. Қайдаров: "Этностың басып өткен сан ғасырлық дүниетанымы, ұғымы, түсінігі, даму жолы, оның даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады, яғни олар бізге жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер арқылы ғана жетуі мүмкін", – деп жазады. Ғалым туыстық қатынастардың қазақ тілінде "басқа түркі халықтарына қарағанда әлдеқайда терең де жан-жақты, әрі жетік дамығандығын" сөз ете отырып, бұл салада қалыптасқан жүздеген атаулар және оларға қатысты мыңдаған мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестердің тілдік коммуникацияда қолданыста екендігіне тоқталады. Демек, халқымыздың білімі, тәжірибесі, ұғымы бізге тек тіл арқылы ғана жетеді, ұлттың мәдениеті оның тілінде таңбаланады [1: 278].

ТУЫС: Бір атадан тараған, жақын, туысқан. "Туыс" сөзінің уәждемесі "ту" етістігі. "Ту" уәждеме сөзіне қимыл, іс-әрекеттің иесі, орындаушысы біреу емес, бірнешеу болатынын білдіретін ортақ етістің "-ыс" жұрнағы жалғану арқылы етістіктен зат есім жасалды. Синтетикалық тәсілдің негізінде өзгерген туынды мағына қалыптасты. Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды жалпылама туыстық атау сөзжасамдық жұрнақтар арқылы сөзжасамдық ұя жасауда белсенді сөз болып саналады. "Туыс" сөзі татар тілінде "туган" деп аударылады. Қазақ тіліндегідей татар тілінде де "ту" сөзі түбір болып, "ган" қосымшасы жалғанып, жаңа сөз туындады. "Туыс" сөзі ТҮРІК тілінде "akraba" болып аударылады. (*Arapça'da "yakın" anlamına gelen karîb kelimesi, bu genel mânası yanında, özellikle "biriyle aynı soydan olan kimse"yi de ifade etmekte olup bunun çoğulu olan akribâ' Türkçe'de akraba şeklinde ve daha geniş anlamda kullanılmaktadır*.

АҒАЙЫН: Бір әкеден тараған ағалы-інілердің туыстығын көрсететін жалпы ұғым. Бұл сөз "аға" және "іні" деген жеке сөздерден құралған. Қазір де аға-іні деген қос сөз қазақ тілінде жеке қолданылады. Кейбір түркі тілдерінде (ұйғыр, татар, башқұрт, өзбек) бұл сөз осы толық түрінде қолданылып жүрсе, қазақ, қырғыз және қарақалпақ тілдерінде фонетикалық заңға бағынып, аға мен іні сөздері кірігіп, ағайын болып өзгеріп кеткен. О баста аға-іні "жасы үлкен мен кіші ағайындар" деген мағынаны ағыл-тегіл білдірсе, кейін жалпы туған-туысқан мағынасында жұмсалатын болған [2: 123]. Демек, "ағайын" сөзі күрделендіру немесе аналитикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөз. Күрделі сөздер – сөздік қордан үлкен орын

алатын туынды сөздер, сөзжасамдық ұя жасауда да күрделі сөздердің алар орны зор.

Аналитикалық тәсіл арқылы туындаған «ағайын» сөзі, синтетикалық тәсіл арқылы сөзжасамдық ұя жасаумен қатар, мағыналас сөздермен қосарланып аналитикалық тәсіл арқылы да тіліміздің сөздік қорының аясын кеңейтеді. Мысалы, ағайын-ажын, ағайын-анжы, ағайын-ауқым, ағайын-жұрағат, ағайын-жекжат, ағайынды-қарындас, ағайын-жұрт, ағайын-туғандық, ағайын-тума, ағайын-туыс. Сөзжасамдық ұяға синтетикалық тәсілмен жасалған түбірлес сөздер жатқызылатыны қалыптасқан заңдылық, бірақ бүгінде зерттеушілер аналитикалық тәсілді де сөзжасамдық ұяға енгізуді талқылауда [3: 130].

"Ағайын" сөзі татар тілінде "КАРДӘШ" деп аударылады, "ТУГАН" сөзінің синонимі. "Бір қарыннан шыққан" деген мағынаны білдіреді. Түрік тілінде "Ағайын" сөзі "Kardeş" деп айтылады. Татар тілімен ұқсас, тек соңғы буындарында дыбыстық айырмашылық байқалады. (KARDEŞLIK).

КЕЛІН: жекжаттық пен жақындықты білдіретін ұғым. Келін барлық қазіргі түркі тілдері үшін ортақ сөз. "Келін" сөзінің этимологиясына келетін болсақ, 'келу' кел-//гел- етістігінен туындаған. Бұл В.В Радлов, П.М Мелиоранский қалыптастырған тұжырым, сонымен қатар Э.В Севортян, Г.И Рамстдет сынды түркологтердің келісіміне иеленген пікір. Келін термині *"қалыңдық"* ұғымын білдірмейді, келін деп жаңадан тұрмысқа шыққан әйелді атайды, ал қалыңдық тек той күні ғана күйеу жігіттің үйіне алғаш келіп, сонда тұруға қалған адам. Келін негізгі вариантынан қазіргі оңтүстік-батыс түркі тілдеріндегі варианттары ең алдымен бастапқы дауыссыздың дыбысталуымен ерекшеленеді: әзірбайжан "гәлин", гагауыз "гелин", түрікменстан "гелин". Бұл сөз татар және башқұрт тілдерінде "килен"; хақ. "килін" варианттарында қолданылады. "КИЛЕН" сөзінің төркіні көне түркі тілінің "gẹlin" сөзі. Қазіргі түрік тілінде де "gẹlin" болып сақталған. Бірақ бұл сөзді "кел" түбірінен тараған деп есептеу жоғарыда айтқанымыздай миссионер ғалымдардың еңбектерінен басталған, ал турасында татардың "килен" сөзінің тамыры дуалды бауырластық замандарынан бері бар екені татар тілінің салыстырмалы сөздігінде көрсетілген [4: 112]. Чуваш "кин" варианты, шамасы, "келин" тұлғасының ықшамдалған түрі. Якут тілінде екі вариант қолданылады: "киниит" және "кийит".

БАЛА-ШАҒА: бұл қос сөздің құрамындағы "шаға" сөзі тілімізде жеке қолданылмайды. Бірақ ол басқа кейбір түркі тілдерінде өз алдына дербес мағыналы сөз болған. Мысалы түрік, азербайжан, түрікпен

тілдерінде бала деудің орнына “шаға” сөзі қолданылады, сол сияқты қазақ тілінің кейбір говорларында қазірде де “шақа” деп сәби, кішкентай баланы атайды. Бұл сөздің этимологиясын түсіндіруде бірнеше пікір бар: 1) біреулер “шаға” сөзін ша//ча және қа//ға деп екіге бөліп бірінші бөлегін кішірейту жұрнағы деп таниды; 2) басқа бір зерттеушілер шаға сөзінің бастапқы мағынасы «төл, аң баласы» дегенді білдірген деп түсіндіреді. *3)* бұдан басқа “шаға” сөзі монғол тілінен шыққан деген де пікір бар. Қазіргі монғол тіліндегі жаал – сәби, кішкентай бала деген сөздерді еске алсақ, бала-шаға деген қос сөз мағыналары бір-біріне жуық сөздерден құралған деуге болады: бала-жаахан//шаға. Сол сияқты қазақ тіліндегі шағын (шаға + ын) деген сөзді де сол монғол тіліндегі “жаахан” сөзімен байланыстыруға болады; *4)* кейбіреулер “Codex Cumanicus” – те және “Игорь полкі туралы жыр” деген көне орыс жазба ескерткішінде “қыз” мағынасында кездесетін шаға сөзінің барлығын еске алып, бала-шаға деген сөзді “ұл мен қыз” деген тіркес болу керек дейді [3: 213].

Түрік тілінде “бала-шаға” сөзі “Çocuk” деп аударылады. Татар тілінде “БАЛА-ЧАГА” деп айтылады. Бұл тілде “бала” сөзі де, “чага” сөзі де бір мағыналы сөздер, яғни қазіргі қазақ тілінде «шаға» сөзі қос сөздің мағынасы күңгірттенген сыңары болып есептелсе, татар тілінде әлі де толық мағыналы сөз болып сақталған.

Қорыта келгенде, қазақ тіліндегі туыстық атаулардың сөзжасам жүйесі көне замандардан бері қазақ халқымен бірге біте қайнасып, күрделеніп, бүгінде тілтанымның әбден орныққан жүйесі болып саналады. Қазақ тілінің туыстық атауларының түп негіз сөздерінің түркі тілдерінен бастау алатыны оның ертеден қалыптасқандығының көрсеткіші.

Әдебиет

1. Абишева К.М, Тіл ғылымының зерттелу тарихы: монография. – Астана: «TAU» university, 2019, – 145 б.
2. Қайдар Әбдуәли. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014, – 520 б.
3. Қасым Б, Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері, 2016, – 202 б.
4. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Наука, 1961. – 467 с.
5. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі, Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, Алматы, 1966. – 240 б.

ТЮРКСКИЕ ИМЕНА В СОСТАВЕ УЗБЕКСКИХ АНТРОПОНИМОВ

Козиева И., БухГУ

Науч. рук. – док. филол. наук, доц. Киличев Б.Э.

Личные имена у разных народов имеют свои специфические черты. Например, у славян преобладают компоненты «добр», «свет», «мир»,

«свят». У евреев и арабов – слова, подчеркивающие отрешенность от всего земного и обращение к Богу [4: 312]. Имена тюркского происхождения очень часто связаны с воинственностью – Джарбаш (рубящий головы), Санжар (пронзающий), Ельбуз (разрушитель), Кутуз (бешеный).

Большая группа мужских и женских тюркских имен имеет отношение к тотемным верованиям людей в те далекие времена. Они связывали свое происхождение с животным и растительным миром. Предки тюркских народов верили в происхождение от волка и особо почитали этого зверя. Вероятно, они же и принесли культ волка восточнославянским народам. Волк был тотемным животным гуннов, половцев, золотоардынцев. Пережитки этого культа обнаруживаются у карачаевцев, балкарцев, кумыков, татар. Тюркские имена Ашин, Буребай, Буриш, Кашкар, Чаны, Корт и их производные, образованы от слова «волк» у разных тюркских народов.

«Звериная» тема тюркских имен не была случайной. Носители подобных имен должны были наследовать качества этих животных. Поэтому часто детей нарекали в честь тотемного животного племени или рода – Аслан (лев), Каплан (тигр), Барс (леопард), Айю (медведь), Лачин (сокол), Баркут (беркут), Кундуз (выдра), Буга (бык), Домбай (зубр), Этбай (собака).

Тюркские народы считали, что, выбирая имя, они обнажают сущность человека, его душу. Имя выбирает судьбу. Оно служило своеобразной «охранной грамотой», талисманом. В древности многие имена людей были табуированы, слово, совпадающее с именем, должно было заменяться синонимом. Большой пласт мужских тюркских имен составляют имена, включающие в себя титул – Бекболат, Бекташ, Биага, Бижан, Биаслан. Имена мальчиков нередко были связаны с названиями детенышей животных – Бюльтерек (волчонок), Кюзи (весенний ягненок), Бута (верблюжонок).

Тюркские имена для мальчиков и девочек отражали окружающий мир, обожествление природы – Айсылу (Луна-красавица), Айбика (Луна-хозяйка), Чулпан (планета Венера), Кояш (солнце), Иолдыз (звезда). Даже предметы обихода становились именами – Ызырга (сережка), Торгы (шелк). Имена говорили об отношении родителей к появлению ребенка – Свендек (обрадовались), Торсын (пусть живет), Улмас (не умрет), Тансык (желанный). Наделяли человека положительными качествами – Атын (богатый), Батыр (сильный), Котлы (счастливый). В женских именах часто присутствовал корень «сылу» («сулу»), что означает «красивая» – Баянсылу, Сылугел, Гелсылу, Сылукай, Туксылу, Корбансылу.

В настоящее время в узбекском языке весьма значительна доля имен тюркского происхождения: Тўлқин, Озод, Уйғурбек, Жалил, Истакбой, Йўлдошбой, Лочин, Оғабек, Ўзбекхон, Болта, Бўстон, Абдал, Сайрам, Улуғбуви, Улуғ, Эран, Корахон, Мерган, Ўткир, Қиржигит, Ўрозбек, Ўрозгул, Қорасулув, Қорақош, Ботир, Жаҳонгир [2: 56].

В число лидирующих узбеков имен мужчин вошли Темур, Бобур, Жамшид, Шерзод, Шаҳбоз, Шаҳзод, Шоҳжаҳон, Шоҳруҳ, Жавоҳир. Среди женских имен самыми популярными являются имена Камилла, Сабина,Ситора, Шаҳноза, Дурдона, Шаҳзода, Нигора, Бону, Самина, Сабрина. В.А. Никонов писал о тенденции к сокращению имен, связанных с религией, особенно составных, с элементами абду-, абу- и -дин. В связи с возникновением после распада СССР новых государств наблюдается процесс актуализации потока мусульманских имен, например, «вернулось» редко употреблявшееся во второй половине XX века имя Махмуд. Очевидно, это соответствует общей тенденции именования лиц у тюркских народов постсоветского пространства. Как отмечает татарский исследователь Хазиева Г.С., «В именнике г. Казани начала XXI века выявлено заметное увеличение употребления традиционных мужских личных имен религиозного характера, что составляет 9,3 %: Кәрим (2,04 %), Ислам (1,90 %), Исламнур (1,90 %), Габделгазиз (1,70 %), Габденур (1,60 %), Мөхәммәт (1,60 %), Мөхәммәтгали (1,60 %), Нурмөхәммәтгали (0,90 %), Сәйфулла (0,70 %), Габдулла (2,20 %) и т. д» [5: 23].

Однако арабская лексика сыграла большую роль в становлении компонентов трехчастной антропонимической формулы не только узбеков, но и многих тюркских народов. Очень многие антропонимы, в том числе и в Татарстане, этимологически связаны с арабским языком и мусульманскими именами, которые в свою очередь восходят к арабским антропонимическим формулам. В современном Мамет (Мемет) трудно узнать арабское Мухáммад. Однако основа большинства узбекских и татарских имен арабская. Многие мусульманские мужские имена представляют собой эпитеты Всевышнего: *Малик, Карим, Каххор,Джамол, Азим, Рахим, Азиз, Шакур, Раб, Кодир, Гуфрон, Наджиб, Хай, Каюм, Манон, Ханон, Сабур, Гафур, Кадим, Разок, Ахад, Самад, Икром, Ваххаб, Мубди* и т.д.

Узбекские антропонимы тюркского происхождения в диахроническом и синхронном плане резко отличаются по составу, семантике и грамматико-фонологической структуре [5: 136]. В современных антропонимических словарях и исторических книгах обнаружены свыше 500 личных имен, в состав которых входят

названия тюркских народов, племен, родов и их подразделений, а также патронимов. Тюркские имена, разнообразные по значению и звучанию, в наши дни продолжают с удовольствием носить представители многих тюркских народов.

Литература

1.Бегматов Э.А. Антропонимика узбекского языка: дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1965. – 180 с.

2. Жураева И.А. Антропонимические формулы в английском, узбекском и русском языках и специфика их функционирования. – Ташкент: НУУз, 2012. – 80 с.

3. Нафасов Т., Маркаев М. Узбекские этноантропонимы. // Ономастика Узбекистана. Сб. тез. – Карши, 1989. – С. 136-139

4. Никонов В.А. Узбеки. // Системы личных имен у народов мира. – М.: Наука, 1989. – С.312-315.

5. Хазиева Г.С. Историко-лингвистический анализ татарских мужских личных имен: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Казань, 2007. – 23 с.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ АСПАП АТАЛЫМДАРЫНЫҢ СӨЗЖАСАМЫ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Күмісбекқызы Н, Абай атындағы ҚазҰПУ, ІІ курс студенті

Ғыл. жет. – аға оқытушы Бақбергенова Р.Қ.

Сонау ауыз әдебиетінен бастап халық жадында біте қайнасып, тарихының басым бөлігін алатын жәдігеріміздің бірі де, бірігейі – ұлттық аспаптар. Қазақ халқының ұлттық аспаптары этномәдени болмыспен біте қайнасқан этноменталитетік ерекшелік негізінде қазақ топырағында туындаған, яғни зауыттар мен арнайы шеберханаларда емес, қарапайым қазақ шеберлерінің өз қолымен жасалып, өз өнерінің өнімі ретінде дүниеге келіп, ат қойылып, айдар тағылған ұлттық рухани және материалдық құндылықтарымыз болып табылады.

Домбыра – көшпелі елдің көнекөз шежіресі, көпті көрген карияның көкірек күйі», – деп А.Жұбанов айпақшы домбыраның қазақ халқының мәдениетінде алатын орны ерекше [1: 13]. *Домбыра атауы* дом+бұра деген қосарланған сөзден тұратындығы байқалады. Қазақта әлі күнге дейін «ем-дом» деп қосаралана айтылатын сөз тіркесі бар. «Дом» сөзі қазіргі қолданыста *ұлғайу, ісіну* деген мағынаны білдіреді. Адамның қолы суықтан тоңып немесе ісініп кеткенде «домбығып кетіпті» деп жатады. Сонымен қатар Орталық Қазақстанда Домбауыл деген тарихи тұлғаға тұрғызылған көне мазар сақталған. «Бұра», яғни, күйге келтір дегенді білдіретіндігі түсінікті жайт [2: 1]. Яғни, «домбыра» атауы күрделендіру немесе аналитикалық тәсіл арқылы туындаған. «Дом» және «бұра» деген екі етістіктің кірігуі арқылы жасалған күрделі сөз. Сондай-ақ, «домбыра тартшы» немесе «күй тартшы» деген сөз тіркестеріндегі «тарт» сөзі, яғни, тарту, жақындату, демек жаратушы Тәңірмен байланыстыру ұғымымен ұштасады. Түркі тілдес халықтардағы домбыра тектес шертпелі аспаптарды қазақ, ноғай,

өзбек, башқұрт – домбыра, тәжік – домбурак, бурят – домбро, монғол – домбор, түрік – томбра, ұйғыр – дутар деп айтады.

Н. Оңдасынов А. Жұбановтың пікіріне сүйене отырып, «парсы тіліндегі «домбә бәррә» («қозының, тоқтының құйрығы» деген мағынадағы) тіркестен қысқартылып алынған», – деп басып айтқанын көрсетеді [3: 42]. Домбыра табиғаты туралы сөз етуші еңбектер мен деректерде бұдан басқа да пікір-тұжырымдар баршылық. Олардың басым көпшілігі домбыра атауының төркінін қазақ тілі әлемінен емес, шет тілдерден (мысалы, иран тілдерінен) іздеуге тырысады. Біздіңше, қалай жасалып, қандай мағыналық уәжге сүйеніп қалыптасса да, домбыра аспабының атауы қазақ халқының төл туындысы. Мұны негізгі үш тұғырға сүйеніп дәлелдеуге болады: 1) этникалық-мәдени орта– ол қазақ қауымы; 2) этимологиялық негізі– қазақ тілі; 3) аталу уәжі– домбыра аспабының дыбыстық ерекшелігі.

Қобыз – әлемнің моделі. Қобыз – VIII ғасырдан, Қорқыт ата заманынан келе жатқан қазақ халқы үшін киелі аспап. *Қобыз* атауының төркінін анықтауға байланысты академик Ахмет Жұбанов: «Бірқатар халықтарда қобызға аты ұқсас, қомуз, коус, кобза, ағаш комус деген аспаптар бар. Қобыз негізінде ұзақ замандар бойы бақсының қолында болған. Сондықтан қазақ тілінде кездесетін кейбір сөздерге қарағанда қобыз бақсының өзін білдіретін сөз болуы да мүмкін. Мысалы, *қобыз қ- дыбысы түсіп қалып, обыз, келе-келе об, аб-қа айналып, абыз* болып кетуі мүмкін. Қазақта бұрын сәуегейді, бақсыны абыз деген. Ру құрылысында ру басы да абыз аталуы мүмкін. Қобыздың бақсы қолында негізгі қару болғаны жөнінде орыс этнографтары көп жазып кеткен. Олар қобызды өгіз мініп, ел кезіп жүрген диуаналардың қолынан да көрдік», – дейді [4: 55].

Қобыз атты музыкалық аспаптар туыстас түркі және басқа халықтарда да кездеседі және олар түбірі бір бола тұрса да, сыртқы тұлғасы бөлектеу болып келеді: *қобыз//қомус//қобыз//құмус// қомыс//қобыж* т.б. Бірақ пайымдап қарасақ, бұл атаулардың барлығы бір ғана ортақ гомогенді ілкі түбірден тарағанын көруге болады. Ол ортақ бір буынды түбірді – қом//құм//қоб//құб тұлғаларда қалыптасқан моносиллаб болып табылады. Бұл түбір қазақ тілінде, сондай-ақ басқа тілдерде бүгінгі таңда өзінің жеке-дара қолданысы еңдербес мағынасын сақтаса да (тілімізде мұндай ескірген түбірлер өте көп), көне және орта ғасырлық жазба ескерткіштер тілінде әр алуан этимологиялық варианттарда және бәріне ортақ «іші қуыс ыдыс», «кеуек зат» деген мағынасында кездесетіні белгілі. Қобыздың өз құрылысына қарасақта іші қуысталып жасалғандықтан пікірдің жөні бар десек қателеспейміз. Демек, «қобыз» атауы күрделендіру немесе

аналитикалық тәсіл арқылы жасалған. «Абыз» және «қуыс» зат есімдерінің кірігуі арқылы жасалып отыр.

Жетіген – қазақ халқының ежелден келе жатқан ұлттық көп ішекті шертпелі аспабы. Сонымен қатар, жетіген тектес аспаптардың жалпы Азия халықтарының арасында кеңінен таралғанын атап өткен жөн. *Жетіген* – қазақ «Жетіген» деген атау тегінде екі сөзден құралса керек: жеті және ән. Яғни, мұны әндетуші немесе күй шертуші жеті ішек десе де болғандай. Өйткені түркі тілдерінде мынадай музыкалық терминдер бар: *аган – өлең, әуен; ган-ни – жырға қосу; ганани – ән, шумақ; таган – ән салу.*Татар және ұйғыр тілінде - ахан, өзбекше аханг. Бұл сөздердің мәні де сол – ән, әуен. Қазақ тілінде бұл сөздерді дыбыстағанда, бәлкім, *«аһан», «аган»* дегенді «ән» деп кеткен болу керек. Профессор Құдайберген Жұбанов бүл жайында былай деп жазған: «Тегінде, «ән» парсының «оһаник» деген сөзінен шықса керек». [6:59]. Яғни, «жетіген» атауы күрделендіру немесе аналитикалық тәсіл арқылы туындап отыр. «Жеті» сан есімі мен «ген» зат есімінің кірігуі арқылы жасалған күрделі сөз.

Қорыта келе, ұлттық аспаптарға қатысты кездесетін көптеген сөздер мен сөз тіркестері қазақ тілінің сөздік қорының ең байырғы, әрі құнарлы құрамы. Сондықтан да сөзқорының бұл құрамын саралап көрсетудің, мағынасы мен этимологиясын ашуға талпынудың өзі лексикология тарихынан да бірқатар мағлұматтар беруді талап етеді. Өйткені, бұл атаулардың көбі – көненің көзіндей болып сақталып, бізге жеткен тарихи мұра.

Әдебиет

1. Жұбанов А.Қ. Ғасырлар пернесі. – Алматы: Жазушы, 1975. – 400 б.

2. Мұрат Әбуғазы «Домбыра аспабының шығу тегі жайында» мақаласы. 2016. – [Электронный ресурс] URL: https://www.oner.kz/tag/murat-abugazy (дата обращения 22.01.2022)

3. Қасым Б. Қ. Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері. Монография. – Қарағанды, 2016. – 202 б.

4. Жұбанов А.Қ. Ән-күй сапары: монография. – Алматы: Ғылым, 1976. – 480 б.

5. Әбдуәли Қайдар «Қазақтар ана тілі әлемінде» (энциклопедиялық сөздік) II том. – Алматы : Сардар баспа үйі, 2013. – 728 б.

ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК МӘДӘНИЯТЛӘРЕНДӘ БАЛАГА ИСЕМ КУШУ ЙОЛАСЫ

Курамшина Р., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Нурмөхәммәтова Р.С.

Бала туу белән өй эче ямь, юаныч һәм бәхет белән тула. Шуның белән беррәттән, ата-ана өчен күңелле мәшәкатьләр дә өстәлә. Шуларның берсе – балага исем кушу. Нинди исем бирергә? Бу сорау ата-ананы гына түгел, әби-бабайларны, абый-апаларны, туганнарны,

кардәшләрне дә борчый, уйландыра. Чөнки исем кешегә бер генә мәртәбә бирелә һәм ул аның гомерлек юлдашына әверелә, һәр кеше үз исеменә шулкадәр күнегә, ул аңа туган теленең иң якын, иң газиз, иң кадерле сүзе булып тоела [4: 11].

Элек-электән яңа туган сабыйны матур, мәгърифәтле һәм мәгънәле исем белән атау – ата-аналарның иң төп бурычларыннан берсе дип саналган. Күп кенә ышанулар буенча, нәкъ менә исем кешедә теге яки бу сыйфатлар булу белән бәйле һәм хәтта язмышны билгели. Татарлар борынгыдан, хәтта исламга кадәр чорда ук исем кушуга игътибар белән караганнар. Соңрак ислам динен кабул итү бу йолага үз төзәтмәләрен керткән. Татар гаиләләрендә исем бирү йоласы дини гореф-гадәтләр һәм җирле мәдәни үзенчәлекләр белән бергә үрелеп барган.

Гомумән, һәр халыкның балага исем бирү белән бәйле традицияләре бар. Исем кушу – мөһим мәдәни, дини һәм иҗтимагый вакыйга. Балага бирелә торган исемнәр халыкның яшәү рәвешен, фикерләвен чагылдыра. Татар халкында гына түгел, төрек мәдәниятендә дә исем бала шәхесенә йогынты ясый дигән ышану бар. Бөтен гомере буена кеше еш кына нәкъ менә үз исемен ишетә. Балага бирелгән исемнең аның хисләренә, эчке дөньясына, үз-үзен тотышына, язмышына, җәмгыятьтәге урынына һәм алга таба уңышына йогынты ясавына ышану киң таралган. Төрек мәдәниятендә, исем сайлау белән беррәттән, исем кушуга бәйле төрле йолалар да булган.

Борынгы төрекләрнең балаларына нәсел башлыгы, хөрмәтле кунак, акыл иясе яки рухи зат исеме бирелгән. Шунысы кызыклы: элек бала туганнан соң, әти-әнисе тарафыннан бирелгән исем "чын түгел" дип саналган. Йола буенча, бала үзенең чын исемен нинди дә булса зур уңыш күрсәткәч, үзен герой буларак таныткач һәм өлгерү чорына кергән вакытта алган.

Танылган каһарманнар исемен бирү төрекләрнең гореф-гадәтләре арасында зур әһәмияткә ия. АльпАрслан, АльпБильге, АльпГерай, Альперин, Альп Эр Тонга кебек исемнәр батырлыкны күрсәтү өчен бирелгән.

Балаларны исем биргәнче "исемсез" дип йөрткәннәр. Кайберләре гомер буе исемсез дә кала алганнар. Ә соңрак ислам чоры төрекләр тормышында исемнәрне һәм аларны үзләштерү ысулларын үзгәрткән.

XX гасырга кадәр төрекләрдә исемнәр системасы гарәпләрнеке кебек булган: шәхси исем, әтисенең исеме, титул һәм өстәмә сыйфат. Ләкин 1934 елда чыккан закон буенча, соңгы икесен куллану тыелган. Бүгенге көндә тулы төрек исеме шәхси исем һәм фамилиядән тора,

өстәвенә, аларның икесе дә бер үк төрле аталып йөртелергә мөмкин [1: 45].

Татар һәм төрек халкында борынгыдан кешегә ике исем бирү яшәп килгән. Мәгълүм булганча, элек авылларда балалар кендек әбиләре булышлыгы белән туганнар. Алар үзләренең дәвалау сәләтләре белән дан казанып, олы хөрмәткә ия хатын-кыз булып саналганнар. Кендек әбисе хатын-кызларга бала табарга, аны карарга, биш көн дәвамында мунчада коендырырга булышкан. Бала тугач, кендек әбисе вакытлыча исем кушкан. Бу исемне “кендек аты” дип йөрткәннәр [3: 56]. Аны көндек киселгәндә яки шуннан соң ук биргәннәр. Баланы исемсез калдыру куркыныч, югыйсә “җен исем куша”, дип санаганнар. Нигездә, балага чын исем махсус йола барышында кендек исеме әйтелеп, өч көн узганнан соң бирелгән. Төрек мәдәниятендә бу исемнәрдән тыш еш кына тагын бер исем – “кушамат” бирелә һәм ул нигездә якын туганнар һәм дуслар тарафыннан кулланыла. Бу күренешне бүгенге көндә авылларда очратырга мөмкин.

Хәзерге вакытта исем кушу йоласы һәр ике халыкта да түбәндәге өлешләрдән тора:

1. Мулланы чакыру. Гадәттә, балага исемне мулла куша. Ләкин шулай ук йоланы, әгәр дини белеме булса, яңа туган баланың атасы, бабасы, энесе дә үткәрә ала.

2. Исем кушу. Исем кушу, бала тугач та, бер атна-ун көн эчендә башкарыла. Йола үзе түбәндәге эзлеклелектә үтә: баланы кыйблага таба боралар (баланың башын мендәргә салалар, кыйблага каратып яткыралар һәм мулла алдына куялар); азан уку; исемен әйтү (мулла баланың уң колагына иелә һәм аның исемен өч тапкыр әкрен генә әйтә).

3. Исем кушу йоласының соңгы этабы – бәби туе, ягъни бәйрәм мәҗлесе. Бу борынгыдан ук гаилә өчен зур бәйрәм булып санала. Баланың эти-әнисе мулланы, туганнарын, якын дусларын чакыралар. Бу көнне кунаклар яңа туган бала өчен төрле бүләкләр алып киләләр. Элек татар халкында хуҗаларга бүләкләрне өстәлгә бал белән май куелганнан соң гына биргәннәр [2: 34]. Ә төрекләрдә бу бүләкләрне кендек әбисе җыеп, бишек янына куя торган булган.

Исем бирү белән бәйле йолалар бүгенге көндә үзгәрмәгән диярлек. Кунаклар кабул итү, өстәлләр әзерләү, догалар уку, гаиләнең өлкән яшьтәге туганнарын һәм якын дусларын чакыру, мәчеттә дога кылу, баланы кыйблага йөзебелән борып, уң колагына өч тапкыр исемен әйтү гадәтләре әле дә сакланып килә. Шуны әйтергә кирәк, бу йолалар күпчелек төрки халыклар өчен уртак, чөнки алар дин белән бәйле.

Шуңа күрә, татар һәм төрек мәдәниятендә балага исем кушу йолаларын чагыштыру барышында бик күп уртак яклар табылды.

Әдәбият

1. Байбурин А. К., Топорков А. Л. У истоков этикета: этнографические очерки. – Л., 1990 – 159 с.
2. Баязитова Ф. С. Гомернең өч туе (татар халкының гаилә йолалары). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992 – 295 б.
3. Исхаков Д. М. Этнография татарского народа. – Казань: Магариф, 2004 – 287 с.
4. Саттаров Г. Ф. Исемең матур, кемнәр куйган? – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989 – 256 б.
5. Хазиева-Демирбаш Г. С. Татарские личные имена этнокультурном пространстве в сравнении с другими тюркскими антропонимами: дис. д-ра филол. наук, 2017 – 495 с.

ДВУЯЗЫЧНЫЕ СЛОВАРИ XIX ВЕКА. ИХ РОЛЬ В ИЗУЧЕНИИ ЛЕКСИКИ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА.

Лебедева М., КФУ, магистрант I курса

Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Юсупова А.Ш.

Двуязычные словари являются ценным материалом для историко-лингвистических исследований. В статье рассматриваются вопросы появления двуязычных словарей турецкого языка и их структура. Лингвистические словари служат незаменимым пособием при изучении языка, а также для получения сопоставительной информации. Основываясь на лингвистическом материале двуязычных словарей возможно проанализировать лексику установив истоки и этапы эволюции слов или целых выражений в турецком языке.

Взаимодействие языков являются важным обстоятельством развития и эволюции любого языка. Двуязычные словари выполняют важные культурные и социальные функции. Лингвистические словари помогают разным народам понять друг друга и, что немаловажно, они вобрали в себя массу знаний того или иного народа.

В данной статье дается компаративная характеристика двуязычным словарям турецкого языка XIX века. Анализу подвергаются две части «Карманной книги для русских воинов в турецких походах» О. И. Сенковского.

Создание русско-турецких и турецко-русских словарей, разговорников и пособий по изучению грамматики турецкого языка в XIX веке, было необходимо в связи с довольно частыми войнами между Российской и Османской империями. Изучая историю русско-турецких войн, необходимо помнить, что происходило столкновении не только двух огромных империй, но и культур, религий, мировоззрения. Проблемы современности, в эпоху глобализации существовали на протяжении многих столетий и особенно ярко проявлялись в географическом поясе протяженностью от Балкан до

Кавказа. Именно там столкнулись две непохожие друг на друга цивилизации с конфликтом «священных войн», а также примерами взаимопонимания. Этот диалог цивилизаций продолжается и в наши дни.

Обе части «Карманной книги для русских воинов в турецких походах» были изданы в период военного конфликта, начавшегося в апреле 1828 года и продлившегося до сентября 1829 года.

Для русского читателя-современника разговорник «Карманная книга для русских воинов в турецких походах» выступал в качестве языкового руководства, обеспечивающего выбор некоторых тем и фраз необходимых для ведения беседы, а также позволял получить общие сведения о местности, путях сообщения и войске противника. Вместе с этим разговорник предоставлял дополнительные сведения о чужой стране, при этом задавая мирную эмоциональную тональность коммуникации. Разговорник направлял поведенческий выбор своего читателя в русло конструктивной коммуникации и сотрудничества.

В «Карманной книге» О.И. Сенковский подробно излагает правила написания и изменения форм самостоятельных и служебных частей речи, а также особенности произношения слов. Для удобства и лучшего усвоения материала, Осип Иванович сравнивает грамматику турецкого с грамматикой русского, французского, немецкого и английского языков. Это обосновано тем, что в Российской империи к началу XIX века французский язык начал преобладать над русским, особенно в дворянском обществе. После наполеоновских воин на смену французскому языку приходит английский. Доля знающих этот язык в России XIX в. возросла и его начали преподавать в вузах и гимназиях на ровне с французским и немецким.

Первая часть «Разговоры российско-турецкие; Словарь российско-турецкий» состоит из разговорника, поделенного на несколько тем и словаря, включаего в себя около четырех тысяч самых употребительных слов. Содержание второй части «Карманной книги для русских воинов в турецких походах», под названием «Основные правила турецкого разговорного языка», включает в себя краткую грамматику турецкого языка. В этой части более подробно рассматривается произношение и морфология языка.

О.И. Сенковский подробно описывает правила произношения гласных -е, -ü, -ö. Для лучшего понимания произношения этих букв, автор приводит примеры схожих звуков в русском, французском и немецком языках. Также емко и доступно объясняется основа морфологии турецкого языка, в частности склонения имен существительных, падежи и т.п.

Замечательным является то, насколько точно автор подмечает все тонкости произношения. Осип Иванович выделяет особенность произношения гласной -е, которая часто произносится подобно гласной -а. Действительно, если мы обратимся к стамбульскому диалекту современного турецкого языка и внимательно послушаем произношение носителей, то выделенная автором особенность подтвердится. Для примера возьмем слово herkes – все. За счет произнесения буквы -е в открытой позиции, на слух это слово будет восприниматься как harkes.

Раскрывая тему степени сравнения автор упомянул, в том числе, аффикс -рак/рек и отметил, что европейские турки практически не употребляют эту форму. Только азиаты сохранили указанный аффикс в своей речи [3: 8] В наши дни аффикс сравнительной степени прилагательных -рак/рек используется в таких тюркских языках как, например татарский и казахский. В современном турецком языке для передачи сравнительной степени используется исходный падеж, а также слова daha и çok daha. Меньшая степень качества передается словами az и daha az.

Разбирая тему местоимений О.И. Сенковский подробно останавливается на личных, притяжательных, указательных и вопросительных местоимениях. Среди них он выделяет местоимение Кимесне (kimesne) или сокращенно кимсе (kimse), которое переводится как: никто, некоторый [3: 17]. Слово kimesne образовано объединением слов kim+ise+ne. Это слово часто упоминалось в старых анатолийских текстах. В современном же турецком языке используется только сокращенная форма -kimse.

Русско-турецкие словари XIX века активно использовались абсолютно не являясь пассивными. «Карманная книга для русских воинов в турецких походах» была адаптирована к военным обстоятельствам и адресована, в первую очередь, русскоязычным воинам, для которых было необходимым освоить турецкий разговорный язык.

Разговорник О.И. Сенковского, как источник сведений о взаимных представлениях друг о друге двух противоборствующих сторон, заслуживает высокой оценки и внимания исследователей.

Литература

1. Загайнов С.С., Митчелл П.Д. История развития военных словарей-разговорников как малого литературного жанра // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки.– 2016. – С. 46-50.

2. Сенковский О.И. Карманная книга для русских воинов в турецких походах. Ч. 1: Разговоры российско-турецкие; Словарь российско-турецкий. – СПб.: тип. Департамента народного просвещения, 1828. – 107 с.

3. Сенковский О.И. Карманная книга для русских воинов в турецких походах. Ч. 2: Основные правила турецкого разговорного языка. – СПб.: тип. Департамента народного просвещения, 1829. – 76 с.
4. Юсупова А.Ш. Роль двуязычных словарей в процессе межкультурной коммуникации // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. – 2013. – С. 251–258.

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Манихова А., КФУ, студент III курса
Науч. рук. –канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

В современном мире, где культурные и экономические связи между странами укрепляются, владение одним и тем же иностранным языком – обязательное условие успеха и образованности человека. Таким образом, повышается требование к обучению иностранным языкам в школах, вузах, разработаны новые методы преподавания иностранного языка.

Цель обучения иностранным языкам в школах состоит в том, чтобы овладеть иностранным языком как средством общения, а также осуществлять в процессе образования развитие личностей учеников и сформировать коммуникативное мастерство. Одна из главных форм общения – диалог. Хотя диалогические речи сложнее, чем монологические, в плане последовательности обучения устной речи, предпочтение должно быть отдано диалогическим.

Диалогические речи создаются в процессе взаимодействия двух и более партнёров. Спланировать или «запрограммировать» его заранее невозможно, так как речь партнера в разговоре зависит от речи другого партнера. Каждый партнер преследует свое предназначение в диалоге, и формирование текста диалога идет в зависимости от стратегии и тактики поведения всех партнеров диалога.

Учёные относят к психологическим особенностям диалогической речи, в первую очередь речемыслительную активность партнера.

Важнейшая психологическая особенность диалогической речи – ее эмоциональность. Таким образом, часто его содержание можно понять только с учетом того, в какой ситуации оно создано. Как и любая форма устной речи диалогическая речи отличается эмоциональным и мотивационным обеспечением.

Психологическая особенность обуславливает лингвистические особенности диалогического общения, к которым следует отнести использование упрощённых синтаксисов, наличие штампов речи, присутствие слов модальных, междометий и прочих средств экспрессивности, обращение к речи.

В живом диалогическом общении обмен репликами происходит быстро и отсюда возникает неготовность, спонтанность диалогической

речи, требующая высокой автоматизации и готовности языкового материала.

В диалогической речи, как в любой речи, существуют два плана – план содержания и план выражения, которые тесно связаны между собой. В начале освоения иностранной диалогической речью эти планы не совпадают: ученик, желающий участвовать в диалогах, знает о том, что ему нужно сказать или спросить на своём языке, но не может понять, как на иностранном языке реализовать свои речевые замыслы.

Диалогические формы общения предусматривают широкое применение экстралингвистических инструментов. В связи с тем, что переговоры происходят довольно быстро, реакция собеседника должна соответствовать нормальной ритмической речи, которую восполняют жесты, мимика.

В основе диалога лежит обмен репликами. Реплика – это отдельная речь одного собеседника, связанная с другими рассуждениями в диалоговой структуре. В процессе этого происходит непрерывное переключение от слушания к речи, то есть от восприятия и понимания к планированию и формированию собственной мысли. Благодаря тому, что каждый собеседник может играть роль слушателя и говорящего, диалог - продуктивный вид речевой деятельности.

На первой стадии подготовки диалогической речи овладение школьниками различными видами речи в диалогическом единстве должно быть центром работы. Таким образом, необходимо учить учащихся навыкам реплицирования в ситуативном упражнении, которые могут придать процессу обучения диалогов ситуативный и коммуникативный характеру. Не менее важным является знание роли стимула и опоры, благодаря которым можно развить диалогические навыки.

Главное по значимости и необходимости – умение задавать вопросы. Они представляют собой самые различные логико-коммуникативные отношения. Вопросы, относительно причинного, пространственного, временного, качественного и количественного взаимоотношений, важны для осуществления коммуникативной и информационной функций языка.

Обучение логическим, тематическим или сюжетным вопросам – это содержание второй фазы работы по диалогическим умениям. Впрочем, овладение проблемно-ответным диалогическим единством не ограничивается овладением диалогической речью. Чем старше класс, тем больше и разнообразнее могут быть первые реплики, тем более последовательным должна быть работа над умением использовать самые важные из них.

В зависимости от количества учащихся различаются парные диалоги и групповые. Групповые диалоги – это беседы, обсуждение любой темы, обсуждение с участием преподавателя, как главного партнера, и без нее, пресс-конференция. Ведение такой групповой беседы предполагает парные диалогические навыки, такие как, умение спрашивать или уточнять, умение давать развернутые или краткие реплики по вопросу по ходу разговора, умение принять в руки инициативу.

Совершенно ясно, что в этом случае используется учебная стимуляция, например, рассказать о содержании картины или отвечать на вопросы картины и так далее, используя в этом случае новые слова и новые формы грамматики. По сути, большинство условно-речевых занятий являются ничем иным, как учебной или условной коммуникацией на иностранных языках, без которых нельзя сформировать навыки речи у учащихся.

Литература

1. Баранов С.П. Педагогика. – М.: Просвещение, 1987. – 370 с.
2. Салистра Д.И. Методика обучения иностранному языку. – М.: Учпедгиз, 1958. – 450 с.
3. Филатова В.М. Методика обучения иностранным языкам в начальной и основной общеобразовательной школе. – «Феникс» Ростов-на-Дону, 2004. – 416 с.
4. Хуторской А.В. Современная дидактика. – М.: Просвещение, 2004. – 336 с.

“АЯК” СОМАТИЗМЫ БЕЛӘН БӘЙЛЕ ФРАЗЕОЛОГИК БЕРӘМЛЕКЛӘРДӘ ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ДӨНЬЯГА КАРАШЛАРЫ ЧАГЫЛЫШЫ

Мигранова Д., М. Акмулла ис. БДПУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Халиуллина Н.У.

Аяк – кешенең, кошларның һәм хайваннарның йөрү өчен хезмәт итә торган очлыгы [2].

Бер төркем фразеологик әйтелмәләрдә *аяк* – аскы гәүдә өлешен, “ас”ны белдерә һәм аның нинди булуыннан чыгып, кешенең тышкы кыяфәтен сурәтли. Мәсәлән, *Чедән аяк, Аяклы бәлеш, Алап аяк, Аю аяк, Аягыннан җир тарткан, башыннан һава баскан, Кайсы аяктан башлап биисен белми, Аяк-таяк сөйрәү, Аякка тышау булу, Аягын тоту* һ.б.

Аяк – ул кеше гәүдәсенең терәге, аның нигезе. Аяклар ярдәмендә кеше хәрәкәтләнә ала. Аякта басып тору – бу эшчән кешенең гадәти халәте. Шуңа күрә *Аяктан егу, Аяк чалу, Югы аяктан ега, Үз аягына үзе балта чабу* фразеологизмнары кеше гәүдәсенең гадәти халәтеннән тайпылуын чагылдыралар. Аяклар ярдәмендә хәрәкәтләнүнең “йөрү, йөгерү, чабу” мәгънәләре фразеологик берәмлекләр ярдәмендә бирелә: *Аяк итен ашау, Аяк җиргә тимәү, Аягына баскан, Аяк кыздыру,*

Аягыңның тигән җире тисен, тимәгән җире тимәсен, Аягың җиргә дә тимәсен. Антонимик мәгънә дә белдерелергә мөмкин: *Аяк өстендә таптану. Аяк та атламау. Аяк та басмау, Ике аягымның берсен дә басмам, Ике аяк, бер таяк, Икенче аягыңны басма* – киресенчә, хәрәкәтсез булу, йөремәүне аңлаталар. Фразеологик әйтелмәләрнең составында аяклар хәрәкәте башка компонент – фигыльләр яки сыйфатлар ярдәмендә сурәтләнә.

“Йөрү” төшенчәсе “яшәү” мәгънәсенә дә тәңгәл килә. Әгәр аяклар йөреми, яисә начар хәрәкәт итә икән – бу авыру яки үлем билгесе. Мәсәлән, *Бер аягы кабердә, Тормышка аяк басу, Аяк селкү, Аяк сузу, Аяктан калу, Аяктан язу, Бүген аякта, иртәгә таякта, Бер аягы җирдә, икенче аягы гүрдә, Аягына басты* һ.б.

Аяклар халәте турында сөйләгәндә, гомумән, кешенең төрле халәте турында аңлатып була: *Аяк өсте төш күрү, Аягы почмакта, башы учакта, Аягы калмады, Аягы кая басканны белмәү, Аягы белән керәндил пешерә, Ике аякка берьюлы аксау, Аяк тартмау.*

Аяк сүзе кулланылган фразеологизмнарда йола, ышанулар турында информация сакланган. *Аягына егылу, Арт аягына чүгәләү, Арт аягына утырган эт кебек, Аяк асты итү. Аяк астында туфрак булу, Аяк тузаны булу* берәмлекләрендә тездә тору дини йолалардан, социаль дәрәҗә, көчне күрсәтү өчен тезгә чүктерү буйсындыруны, көчләп буйсындыруны белдерә. *Сул аягы (ягы) белән торган* берәмлегендә дини мифологиядәге сул якның дөрес түгел, бәхетсез, шайтанлы як булуы чагылыш таба.

Кул һәм аякларның эшсезлеге физик көчсезлекне, тән үлемен белдерә: *Аяк-кул бәйләнү, Аяксыз кулсыз булу, Аяк-кулларың сызлаусыз булсын.* Ике аяклы, ике куллы булу нормаль кешене белдерә.

Аяк сүзе кергән фразеологизмнар кешенең интеллектуаль үсеш дәрәҗәсен, характерының төрле якларын да ача:

– Аңгыра кеше: *Ике аяклы ишәк.*

– Надан: *Аягыннан алып селексәң дә, бер хәреф (әлиф) төшмәс.*

– Бушка күп йөрүче: *Каеш аяк.*

– Яңа хәбәрләрне белеп торучы: *Ике аяклы гәзит.*

– Хайванга тиң кеше: *Ике аяклы бүре (хайван, эт).*

– Икейөзле, ялагай: *Алдан аяк ялый, арттан үкчә тешли.*

– Гаепне кешедә күрүче, вакчыл кеше: *Аягына таш тисә, миннән күрер.*

– Иренеп атлаучы, үшән кеше: *Ал аягын атлаганчы, арткы аягын эт ашый.*

– Әрсез: *Аягыннан элек таягы керә.*

– Күп йөрүче, оста телле кеше: *Каеш аяк, тасма тел.*

– Иренчәк, ялкау: *Кайсы аягын алдан басарга белми, Аягын санап атлый.*

– Әдәпле, тәртипле: *Аяк очына гына карап йөри.*

– Үткен, кыю: *Елан аягын кискән.*

Кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне белдергәндә дә фразеологик әйтелмәләр составында аяк сүзе катнаша. *Сүзне аяк астына егу, Сүзне аяк астына салу (салып таптау)* – үтенечне, сорауны үтәмәүне, *Сүзе аяк астында калмау* – сүз үтәлүне, *Икенче аяк басмаслык итеп* – куып, сөреп чыгару, араны өзүне, *Ике аягын (ботын) бер кунычка (итеккә) тыгу* – төрмәгә яптыруны белдерә.

Аяк соматизмы төрле философик категорияләрне аңлатуда да актив кулланыла. Мәсәлән, вакыт төшенчәсен төрле яклап *Аяк асты шил булгач, Кеше аягы басыла төшкәч* (кич, кешеләр йөрми башлагач), *Бер аягын алганчы икенчесен эт (корт) ашый* (әкрен), *Бер аягым монда, икенчесе тегендә* (бик тиз) фразеологизмнары күрсәтәләр. *Кеше аяк асты, Аяк юлы өзелми* – кеше күп йөрегән урынны, *Кеше аяк басмаган, Адәм аягы басмаган* әйтелмәләре кеше булмаган кыргый җирне, *Аяк баскысыз, Аяк басар урын юк, Аяк тыккысыз* – бик тыгыз араны белдерәләр. *Аягы тарткан якка* – билгесез якка юнәлүне күрсәтә.

Аягы чокырда берәмлеге бик карт, ә *Аягына сыер (бозау) басмаган* – яшь, тәҗрибәсез кешегә төбәп әйтүне аңлаталар.

Безнең тарафтан аяк сүзе кергән 174 фразеологик әйтелмәгә күзәтү ясалды [1].

Димәк, фразеологик берәмлекләрнең мотивацион нигезләрен тикшерү образлы чыганаклар өлкәсен өйрәнүгә кайтып кала. Бу очракта гәүдә өлешләре шундый чыганаклар ролен уйныйлар. Тотрыклы сүзтезмәләрнең тышкы һәм эчке үзенчәлекләре аларның компонентларының семантикасы һәм грамматик төзелеше, дөнья реалияләрен мәгънәви интерпретацияләү (символ буларак карау) белән бәйле.

Әдәбият

1. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге / Н. Исәнбәт; ред. В.Х. Хаков. – Ике томда. I том. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1989. – 495 б.

2. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: I том: А-В. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – 284 с.

РЕНАТ ХАРИС ТӘРҖЕМӘСЕНДӘ ГАВРИИЛ ДЕРЖАВИН ӘСӘРЛӘРЕ

Миндубаева С., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Кириллова З.Н.

Татар мәдәнияте тарихында беренче булып Гавриил Державин әсәрләрен дә татар теленә Татарстанның халык шагыйре Ренат Харис

тәрҗемә итте. 2016 елда Г. Державин әсәрләренең татар теленә тәрҗемәләре “Кизләү” исемле җыентык рәвешендә дөнья күрде. Державин әсәрләре бүгенге рус укучысына да аңлашылмаган рус сүзләренә һәм башка төрле үзенчәлекләргә бай. Болар барысы да әсәрләрнең төп эчтәлегендә мөһим урын алып торалар. Тәрҗемә иткәндә шулар һичшиксез сакланып калырга тиешләр, ә моңа башка тел нигезендә, бигрәк тә татар телендә ирешү – бик тә катлаулы эш.

Белгәнебезчә, поэтик тәрҗемә бик зур тырышлык сорый. Р. Харис Г. Державин шигырьләрен тәрҗемә иткәндә сүзгә-сүз тәрҗемәне максат итеп куймый. Аның өчен төп нөсхәнең поэтик фикерен укучыга җиткерү һәм шул ук вакытта әсәрнең ритмын саклап калу мөһим. Шуның өчен ул төп нөсхәнең лексик-грамматик үзенчәлекләрен тәрҗемә теле өчен хас тәңгәллекләр белән алыштыра, шуның нәтиҗәсендә адекват тәрҗемәгә ирешә. Г. Державин әсәрләренең Р. Харис тарафыннан татар теленә тәрҗемәләрендә үзенчәлекле очракларны карап үтик.

“Признание” әсәрендә Г. Державин укучы белән турыдан-туры аралашу атмосферасын барлыкка китерә. Моның өчен ул гади сөйләм лексикасын куллана. Әлбәттә, бу лексик чараны тәрҗемә итү, төп нөсхәнең эмоциональлеген саклап калу тәрҗемәче өчен авырлык тудыра. *“Если где вельможам властным. // Смел я правду* ***брякнуть в слух****”*[1: 34] тәрҗемәдә *“Әгәр түрәләр* ***колагын*** *//* ***ярсам*** *дөреслек белән”* [2: 98] дип бирелгән. Гади сөйләм лексикасы булган *брякнуть в слух* сүзтезмәсен тәрҗемә итү өчен, Р. Харис гади сөйләм телендә еш кулланыла торган *колагын ярсам* тотрыклы сүзтезмәсен файдалана.

Г. Державин иҗатында метафоралар да әһәмияткә ия, алар эмоциональ-поэтик сөйләм барлыкка китерәләр һәм мәгънәне тулырак ачуга ярдәм итәләр. Бу лексик сурәтләү чараларының тәрҗемәдә бирелеше шулай ук үзенчәлекле. “Памятник” шигыре һәм аның тәрҗемәсе “Һәйкәл” шигырь юлларында метфораларга игътибар итик.*“И* ***времени полет*** *его не сокрушит”* [1: 30] тәрҗемәсе – *“****Вакыт агышы*** *да һәлак итмәс аны, тиеп”* [2: 62]. Әлеге юлларда *времени полет* метафорасы *вакыт агышы* дип тәрҗемә ителгән. Сүзгә-сүз тәрҗемә ысулын кулланып тәрҗемә иткәндә времени полет – *вакыт очышы* була. Әлбәттә, мондый очракта мәгънәви бәйләнеш тә, образлылык та югала. Димәк, бу ысулны куллану уңышлы түгел. Шуның өчен тәрҗемәче тәрҗемә телендә булган әзер сурәтләү чарасы кулланган.

“Задумчивость” шигыре һәм аның “Уйчанлык” дип аталган тәрҗемәсендә эпитетлар бирелешенә игътибар итик. “*Задумчиво один* ***широкими шагами****”* [1: 15] *“Уйчанланып, ялгыз,* ***киң-киң атлап****”* [2:

84] *Широкими шагами* эпитеты *киң-киң атлап* дип тәрҗемә ителгән. Сүзгә-сүз тәрҗемәсе *киң адымнар белән* булыр иде. Сурәтләү чарасының аерым компонентлар тәрҗемәдә үзгәртелгән. Бу тәрҗемәдә рифманы саклап калуга ярдәм итә, тәрҗемә телен тагын да бизәкләндерә.

*“**Как искры сыплются, стремятся**, // Так солнцы от тебя родятся”* [1: 5] – *“**Чәчри очкын, берсен берсе куа-куа** // Һәм кояшлар, **шулай** чәчрәп, Синнән туа”.* [2: 19]. Бу очракта төп нөсхәдә бирелгән чагыштыру тәрҗемә теленә сурәтләү чарасы итеп тәрҗемә ителмәгән. Бу шигырьнең формасын саклап калу өчен эшләнгән. *Очкын чәчрәгән, берсен берсе куган кебек* дип тәрҗемә иткән вакытта рифмага зыян килер иде һәм тәрҗемәнең эстетик матурлыгы югалыр иде.

Тәрҗемә барышында Р. Харис калькалаштыру алымына да мөрәҗәгать итә. Әлеге ысулны куллану саклык сорый, чөнки нәтиҗә һәрвакытта да уңышлы булмаска мөмкин. *“Храня обычаи, обряды, // **Не донкишотствуешь** собой”* [1: 98] юллары тәрҗемәдә *“Саклыйсың гореф-гадәтне – һич **донкишотланмыйсың**”* [2: 27] дип бирелгән. Әлеге очракта тәрҗемәче морфемаларны кисәкләп тәрҗемә иткән, нәтиҗәдә төп нөсхәнең лексик һәм грамматик мәгънәсен тәрҗемәдә саклап калуга ирешкән. Бу берәмлек ярымкалька булып санала, чөнки сүзнең нигезе тәрҗемәдә бирелми, бары тик кушымчалар гына тәрҗемә ителә.

“Лебедь” шигыреннән *“Но будто некая **цевница**, // с небес раздамся в голосах”* [1: 304] юллары, тәрҗемәдә*“**тылсымлы көй** булдып яңгырармын // Киек казның энҗе юлыннан”* [2: 122] дип бирелгән. Цевница – тынлы милли музыка коралы. Кабул итүне җиңеләйтү максатыннан, тәрҗемәдә бу төшенчә логик аңлашылган сүзтезмә белән алыштырыла. Биредә без тәрҗемәнең модуляцияләү ысулын күрәбез. Бу очракта тәрҗемә телендә төп нөсхә берәмлегенең эквиваленты бирелми, әлеге берәмлек мәгънәсе логик аңлашылган төшенчә белән алыштырыла.

Тәрҗемә телендә тәңгәллек булмаган очракта, тәрҗемәче өчен антонимик тәрҗемә ысулын куллана белү мөһим. Әмма антонимик тәрҗемә кайвакыт турыдан-туры тәрҗемә итү мөмкинлеге булганда да кулланыла ала. *“**Но нет пустынь таких**, ни дебрей мрачных, дальных, // Куда любовь моя в мечтах моих печальных // **Не приходила бы беседовать** со мной”* [1: 343] – *“**Ләкин кайда да табыла урын** - // сөеклем минем, минем күз нурым // **сөйләшә минем белән** хыялда”* [2: 84]. Төп нөсхәдә лексик мәгънә инкарь формасында килгән, ләкин тәрҗемәдә әлеге берәмлекләр раслау формасында бирелә. Бу очракта

тәрҗемәче стилистик күзаллауларына таяна, чөнки тәрҗемәдә текстның “табигый” яңгыравы зур әһәмияткә ия.

Рус әдәбиятының шундый күренекле әсәрләрен татар укучыларына җиткерү – тәрҗемәче өчен бик җаваплы һәм мактаулы эш. Монда, бер яктан, гаять дәрәҗәдә үзенчәлекле әсәрләрнең тәрҗемәсен чагылдыра алган татар теленең көче, сүз байлыгы зур әһәмияткә ия, икенче яктан, тәрҗемәченең дә осталыгы ачык чагыла.

Әдәбият

1. Державин Г.Р. Стихотворения [Вступительная статья, подготовка и общая редакция Д.Д. Благого, примечания В.А. Западова]. – Ленинград: Советский писатель, 1957. – 469 с.

2. Державин Г.Р. Кизләү: Одалар, шигырьләр / Г.Р. Державин [русчадан Ренат Харис тәрҗ.]. – Казан: Мәгариф-Вакыт, 2016. – 159 б.

ЧУВАШ ҺӘМ ТАТАР ТЕЛЛӘРЕНЕҢ РУХИ МӘДӘНИЯТЕ ЛЕКСИКАСЫ

Миннубаева Ф., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Саттарова М.Р.

Соңгы дистә елларда чуваш һәм татар галимнәре тарафыннан озак вакыт дәвамында чувашлар һәм татарлар, аларның матди һәм рухи мәдәниятенә үзара мәдәни йогынты ясаулары турында эзләнүләр алып барыла. Безнең тикшерүнең максаты – бу телләрнең уртак һәм аермалы якларын табу, лексик яктан рухи мәдәнияттагы охшашлыкларны эзләү.

Рухи мәдәният кешеләр эшчәнлегенең нәтиҗәсе, тик куллар белән ясалган түгел, ә акыл белән. Кагыйдә буларак, аңа идеология, әхлак, рухи аралашу, сәнгать иҗаты һәм дин керә. Рухи мәдәният матди эшчәнлекнең идеаль ягы буларак үсә.

Беренче чиратта, безне бу телләрнең рухи мәдәниятнең бер тармагы булган – мифологиясе җәлеп итте. Бездәге Шүрәле, Су анасы, өй ияләре чуваш халкында бармы? Булса аларны ничек атыйлар? Төс-кыяфәткә алар безнекеләр кебекме? Шушы сорауларга җавап табар өчен ике халыкның да кайбер мифологик затларын карап китәргә булдык.

Татар мифологиясенең бер өлешен көндәлек тормыш белән бәйләнгән персонажлар хакындагы хикәятләр тәшкил итә. Әлеге хезмәттә аеруча характерлы персонажларга кыскача гына тукталып үтү белән чикләнәбез. Шундыйлардан беренче урында бездә киң таралган Шүрәле тора.

Шүрәле – татар һәм гомум төрки мифологиясе персонажы, урманда яши торган, күбесенчә явыз рух. Татар әдәбиятында ул Габдулла Тукайның «Шүрәле» поэмасы аша киң билгеле. Ул йонлач тәнле, маңгаенда мөгезе булган, кул бармаклары бик озын, ир кеше кыяфәтендәге урман заты. Озын бармаклары белән ул кешеләрне

кытыкларга ярата, әгәр кеше берәр хәйлә юлы белән котыла алмаса, кытыкланып, көлүдән үләргә дә мөмкин.

Чуваш мифологиясендә Арзури (безнеңчә Шүрәле) урман байлыкларын, җәнлекләрне һәм кошларны саклаучы. Мәсәлән, ул крестьянның йортына кадәр кайтканын саклап бара, аның белмәсендә утын кисәргә җыенган, кешене исеме белән чакыра, авыру җибәрә, янгын чакыра. Ул урманда яши икән, авылда барлыкка килми, чөнки этләрдән курка, аны явыз урман Рухы дип саныйлар. Башкача, ул урман хуҗасы дип атала, ул урманны саклый һәм еш кына ябалак булып кычкыра ала. Аның икенче исеме дә очрый – Казан һәм Көнбатыш Себер татарларының Урман иясе (урман хуҗасы) белән охшаш Варман турасы (урман хуҗасы). Чувашлар аудагы уңыш, тормыш иминлеге аның белән бәйле дип уйлаган.

Аерым гына мифологиясен алсак, лексик атамалары төрле, ә мәгънәләре охшаш яки бер үк булуын ачыкладык.

Су анасын без шулай ук Тукай әкиятләре аша истә калдырдык. Бу зат безнең күзалдында куркыныч, озын ак чәчле, алтын тараклы яше билгесез ханым. Ул су астында яши, бары чәчләрен тарар өчен генә ярга чыга. Шул вакытта ул кешеләр белән бәйләнешкә керергә мөмкин. Тик Су анасына зыян салмавың хәерле. Ул җир иясе түгел, шуңа күрә гайре табигый көчкә ия булырга мөмкин.

Чуваш мифологиясендә Су анасы Вудаш белән тәңгәл. Ул яртылаш кеше, яртылаш балык булып санала. Тормышлары гади кешеләрнеке кебек, аларның гаиләләре дә бар, ләкин су астында яшиләр. Төшке аштан соңгы вакытта кешеләргә суда коенырга ярамый, чөнки бу вакытта Вудашлар коена, кояшлы көннәрдә алар ярга чыгып, матур кыз кыяфәтенә керәләр, озын кара чәчләрен алтын тарак белән тарыйлар. Кешеләргә Вудашларны күрергә ярамый, күргән очракта алар су төбенә алып төшеп китәләр. Әгәр Вудаш үзен күргән егеткә гашыйк булса, сөйгәненә җиргә акча ташый дигән сүзләр дә йөри.

Абзар иясе – ишегалдында яки сулыкта яшәүче рух. Төннәрен абзар кеше яки берәр хайван кыяфәтендә күренә. Кайбер йорт хайваннарын ул ярата һәм ашата, ә башкаларны – эзәрлекли. Абзар иясе еш кына өй иясе белән охшатыла.

Албастылар – төрки һәм күрше халыкларда куркыныч хатын- кыз образы. Албасты – рус “ведьма”сының татардагы тиңдәше. Гадәттә, аны озын чәчле, өч күзле һәм куркыныч тырнаклы ямьсез хатын-кыз рәвешендә тәкъдим итәләр. Албасты кечкенә балаларны яратмый. Ул балаларның үзләре генә калуын көтеп тора, аларны имезә һәм ахырда бала үлә. Чуваш халкында да бу мифик образ бар.

Бичура – татар әкиятләренең һәм мифларының, өйдәге мифик

җанлылыгы. Ул кечкенә буйлы, башына өрпәк бәйләп йөрүче түбән зат, мунчаларда яисә өй базларында яши дип уйланылган.

Дию пәрие – татар мифологиясендә иң түбән рухларның берсе. Алар җир асты киңлекләрендә яки диңгез төбендә яши. Алар бик оялчан: кешеләр арасында бик күренеп йөрмиләр. Бары тик иң кыюлары гына мәхәббәт хакына кеше кыяфәтен кабул итә: өйләнәләр яки кияүгә чыгалар. Бу образны чуваш халкында очратмадык.

Болардан кала татарда да, чувашта да күп төрле мифологик җан ияләре бар. Чуваш теленең мифологик затларына Албасты, Әрҗери, Вубар, Вите Хуси, Вудаш, Ийе, Ирих, Келе, Эсрель, Хәрле щыр кебек атамаларны кертеп карап була. Ә татарда тагын Иблис, Җен, Пәри, Шайтан кебек популяр мифологик затлар бар. Аларның байтагы безгә ислам, нигездә Коръән мифологиясе аша кергән. Димәк, аларны ислам мифологиясе белән бәйләп өйрәнү зарур.

Шулай итеп, татар һәм чуваш халыкларында мифологик затларның төрле лексик берәмлекләр белән аталса да, эчтәлеге ягыннан уртаклыклар булуы аларның кардәшлеге, ә бәлки территориаль яктан бер җирлектә яшәү белән бәйле булырга мөмкин дигән фикергә килдек.

Әдәбият

1. Денисов П. В. Религиозные верования чуваш (историко-этнографические очерки). – Чебоксары: Чувашское государственное издательство, 1959. – 408 с.

2. Нурмухаметова Р.С. Лексика материальной и духовной культуры татарского языка// Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. – № 1 (23). – Казань, 2011. – С. 165-169.

3. Урманче Ф.И. Татар халык иҗаты. – Казан: Мәгариф, 2002. – 335 б.

ТАТАР ТЕЛЕН УКЫТУДА ИНТЕРАКТИВ МЕТОДЛАР КУЛЛАНУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Мифтахова Э., М. Акмулла ис.БДПУ, III курс студенты

Фән.җит. – филол. фән. канд., доц. Халиуллина А.Г.

Татар теле укыту методикасы, мәгариф өлкәсендәге үзгәрешләргә, үсеп килүче буынның психологик үзенчәлекләренә, гомумән, бөтендөнья күләмендә бара торган үзгәрешләр (глобальләшү, мәгълүматлаштырылу, интегральләшү һәм башкалар) белән бәйле рәвештә яңа эзләнүләр, тикшеренүләрне таләп итә. Нәтиҗәдә үткәндәге иң күркәм методик традицияләр, хәзерге заман шартларына яраклаштырылып, яңа методик үзенчәлекләр белән гармоник кушылып, укытучы тарафыннан кулланырга тиеш була. Шундый методик традицияләрнең берсе – укытуның интерактив методлары [4: 64].

1) Беренчедән, интерактив методлар һәм дәрес белән кызыксыну арасында тыгыз бәйләнеш бар, чөнки интерактив методларның резервлары уникаль, бай, төрле. Интерактив методлар эшчәнлек төрен

алыштыру да, эмоциональ күтәренкелек тә, колоритлы образлылык та, ассоциативлык та, аңлаешлылык, гадилек тә. Интерактив укытуның уңышлы булуы шунда: мондый методлар укучыларны битараф калдырмый, башка сүзләр белән әйткәндә, аларда кызыксыну тудыра [1: 22]. Билгеле булганча, кызыксынусыз үзләштерелгән белемнәр, кешенең актив казанышына әйләнми, ә куллануга яраксыз йөк булып тора.

2) Икенчедән, татар теле дәресләрендә интерактив методлар методик, психологик, физиологик һәм яшь үзенчәлекләре ноктасыннан кирәкле материал. Интерактив методларны дәресләрдә, укучылар белән индивидуаль эштә, бердәм дәүләт имтиханнарына әзерлек вакытында, сәләтле балалар белән эштә кулланырга мөмкин.

3) Өченчедән, интерактив методлар балаларда кызыксыну тудырырга гына сәләтле түгел, ә яңа материалны үзенең «дөрес булмаган», «фәнни булмаган», гадиләштерелгән ысуллары белән тәкъдим итүе белән, ирексездән укучыларны кагыйдәнең, теманың асылын аңлауга китерә, һәм моның нәтиҗәсе буларак, аны гамәлдә куллануны җиңеләйтә.

Гамәлдәге татар теле дәреслекләрендә урын алган интерактив методларның кулланылышы уңай бәяләнүгә лаек, шулай ук безнең үзебездә дә кайбер тәкъдимнәр туды. Билгеле булганча, коронавирус эпидемиясе таралу сәбәпле белем бирү йортлары, шул исәптән мәктәпләр дистант укуга күчәргә мәҗбүр булды. Пандемия шартлары мондый укытуның уңышлы якларын да, төзәтелергә тиешле кимчелекләрен дә күрсәтте. Тулаем дистант укыту булмаган, материалның бер өлеше оффлайн форматта, бер өлеше онлайн-форматта укытылуга нигезләнгән «Әйләнгән класс» (русча атамасы перевернутый класс) моделе буенча эшләү алымнары гамәлгә кертелә башлады [2: 7]. Татар теле дәресләрендә мондый модель әлегәчә киң таралыш тапмый, әмма әзер электрон белем бирү ресурслары, видеодәресләр булган очракта, укытучы бу өлкәдә дә тәҗрибә туплый ала. Шунысы да бар, видеодәрес – интерактив методларның берсе [5: 132]. Хәзерге вакытта «YouTube» кебек платформаларда «Исем» сүз төркеменә караган берничә минутлык (күбрәк – бер-ике минут) видеодәресләр бар. Аларны укучыларга тәкъдим итү үзен аклый. Әмма мондый дәресләрнең уңай яклары булган кебек, тискәре яклары да бар. Уңай якларга тукталыйк. Видеодәресләр кыска, кайбер очракта алар анимация рәвешендә корылган, дәресне уйлап чыгарылган персонаж, мәсәлән, *Алия алып бара.*

Видеодәресләрдә төп мәгълүмат кыска рәвештә атала, матур итеп бизәлү бәрабәренә ул укучыларның күңеленә кереп кала.

Әмма әйтелгән үзенчәлекләр шушы ук вакытта кимчелекләр дә булып тора. Мондый дәресләр тема буенча төпле, төрле яклы мәгълүмат бирми, күнекмәләр формалаштырмый, бары тема белән танышу яисә үткәннәрне искә төшерү функциясен генә башкаралар. Әмма дистант укытуда да укучы видеодәресләрне пассив тыңлаучы булырга тиеш түгел. Тема буенча биремнәр башкарылырга тиеш. Без «Исем» темасын өйрәнүдә видеодәрескә сылтама бирү белән чикләнмәскә, өстәмә биремнәр дә тәкъдим итәргә кирәк, дип саныйбыз.

Видеодәресләрдән тыш, укытучылар тарафыннан төзелгән уен-бирем китерергә дә була. Замана балалары телефон, смартфоннан еш файдаланалар. Бу үзенчәлекне уенда да файдаланырга була. Укытучы укучыларга сыйныфташларының берничә предметын фотога төшерергә тәкъдим итә. Әгәр бу предмет күзгә күренеп тормаса, уен кызыграк, нәтиҗәлерәк үтәчәк.

Шул рәвешле уен дәреслектә бирелгән материалны кызыклырак рәвештә тәкъдим итә. Нәтиҗәдә укучылар бирелгән теманы тиз үзләштерәләр һәм белемнәрен гамәлдә файдаланып карыйлар [3: 121].

Дәреслектәге эш өстәмә биремнәр белән үрелеп барганда гына, уңышка ирешеп була. Бу очракта укучыларны яңа эш алымнары белән җәлеп итү мөмкинлеге дә ачыла. Укытучылар тарафыннан тәкъдим ителгән һәм дәреслекләрдә урын алмаган видеодәрес үрнәге, смартфоннар белән уен кебек интерактив методлар шундыйлар рәтеннән.

Интерактив методларны һәм алымнарны куллану укучыларның интеллектуаль активлыгын һәм дәресләрнең нәтиҗәлелеген арттыруга ярдәм итә. Интерактив алымнар һәм укыту алымнары белемнең ныклыгын, иҗат һәм фантазиясен, команда рухын, үз-үзеңне күрсәтү иреген һәм уку процессында катнашучыларга бер-береңне хөрмәт итүне тәэмин итә.

Литература

1. Агеева И.А., Лысенкова И.А., Борченко Е.С. Интерактивные методы, формы и средства обучения. – Бишкек: КРСУ, 2017. – 84 с.

2. Арустамян Д.В., Дроздова Е.А. Использование интерактивных методов обучения в учебном процессе // Евразийский союз ученых. – 2018. – № 7-4(52). – С. 7-8.

3. Блинов А.О., Благирева Е.Н. Интерактивные методы в образовательном процессе: учебное пособие. – М.: ИД «Научная библиотека», 2014. – 150 с.

4. Ибрагимова Е.М. О формах и методах интерактивного обучения в высшей школе // Дидактика профессиональной школы. – Казань: Институт педагогики и психологии профессионального образования, 2013. – С. 62-68.

5. Малыхин С.А. Преимущества и недостатки видеоуроков в образовательном процессе школы//Проблемы технологического образования в школе и вузе: сборник статей по вопросам технологического образования/Под редакцией З.А. Литовой.–Курск: Курский государственный университет, 2010. – С. 131-134.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФОЛЬКЛОРНОГО МАТЕРИАЛА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Молдук Н., ТюмГУ, студент III курса

Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Файзуллина Г.Ч.

На современном этапе развития общества с каждым годом стремительно возрастают требования к системе образования. Основными задачами школы на сегодняшний день являются обеспечение обучающихся необходимыми научными знаниями, практическими умениями и навыками, а также помощь в осмыслении накопленных общественных ценностей и традиций. В связи с этим становится актуальной проблема приобщения учащихся к культурным ценностям своего народа в процессе получения знаний.

Важным направлением современной методики обучения и воспитания является культуроведческий аспект, «представляющий собой совокупность теоретических положений, практических наработок, экспериментальных исследований, позволяющих учителю приобщить учащихся к культуре народа, помочь им воспринять, эмоционально пережить и присвоить базовые ценности национального и общечеловеческого характера» [2].

Реализация такого аспекта возможна путем использования на уроках русского языка устного народного творчества. В широком смысле фольклор – это духовная культура того или иного народа, представленная в форме словесных текстов, музыки, народного театра, декоративно-прикладного творчества [5].

В период обучения в начальной школе уместно использование такого вида устного народного творчества, как детский фольклор. По функции все произведения детского фольклора можно разделить на две группы:

1) произведения, связанные с игровыми действиями (жеребьевки, считалки, игровые приговорки и припевки);

2) произведения, которые занимают детей своим словесным содержанием и исполняются независимо от игровых действий (песни, прибаутки, небылицы, скороговорки, частоговорки).

Кроме того возможна классификация фольклорных жанров в зависимости от объема произведения: 1) большие фольклорные жанры (сказки, былины, легенды, народный театр, исторические песни); 2) малые фольклорные жанры (пословицы, поговорки, загадки, частушки, скороговорки, чистоговорки, частоговорки).

Фольклор является представлением величайшей ценности литературного языка, отображением культурного наследия нашей Родины. Устное народное творчество придает литературному языку точность, выразительность [1].

Современная методика обучения постоянно развивается: появляются новые формы уроков, методы и приемы обучения, которые привлекают учащихся своим содержанием, формой проведения, способствуют формированию мотивации учения и более прочному закреплению знаний. На сегодняшний день – это коллективно-творческие дела, проблемное обучение, кейс-метод, игровые технологии и др.

Особенностью заданий, с применением образцов устного народного творчества, является их универсальность. Например, возможно использование детского фольклора на уроке-путешествии (закрепления знаний), в ходе которого дети в формате групповой работы, путешествуя по стране «Орфография», выполняют задания на повторение орфографических правил, работая с различными произведениями устного народного творчества. Нами было подготовлено несколько заданий для проведения урока русского языка в данном формате. Задания составлены для 3 класса в соответствии с образовательной программой «Перспектива» по учебнику «Русский язык. 3 класс. Часть 1» под редакцией Л.Ф. Климановой, Т.В. Бабушкиной по теме «Девять правил орфографии» (урок рефлексии) [3].

Задание 1. Прочитайте предложения. Вспомните правило «Прописная буква в именах собственных» и выберите из скобок нужную букву. (В предложенном задании учащиеся работают с фрагментом сказки «Иван-царевич и серый волк»). Жил-был царь Б(б)ерендей у него было три сына, младшего звали И(и)ваном. И был у Ц(ц)аря сад великолепный; росла в том саду Я(я)блоня с золотыми Я(я)блоками [4].

Задание 2. Прочитайте пословицы. Исправьте ошибки, опираясь на правило «Проверяемые парные по звонкости-глухости согласные в корне слова». Друк познается в беде. Без труда не вынешь и рыпку из пруда. Семь рас отмерь, один отрежь. Где трут там и радость [4].

Задание 3. Прочитайте загадки. Отгадайте их. Заполните пропуски, объясняя написание правилом «Правописание буквосочетаний жи-щи, ча-ща, чу-щу. чк, чн. нч, щн, рщ». Ползун ползёт, Иголоч_ки несёт (ёж_к). Не ш_т, не кроен, А на ниточ_ке сборен (ч_лок). Словно белые пуш_нки С неба падают ... (снеж_нки) [4].

Предложенные задания можно представить как в печатном формате, так и в формате мультимедийной презентации для одновременного выполнения всеми группами. Преимуществом современных уроков с использованием образцов устного народного творчества является то, что ближе знакомятся с устным народным творчеством, что формирует их познавательный интерес к изучению

родной культуры, народных традиций, происходит формирование патриотических чувств.

Таким образом, мы предполагаем, что в результате активного использования произведений устного народного творчества на уроках русского языка в начальной школе с использованием современных приемов и методов обучения у учащихся увеличатся воспитательные и познавательные возможности, расширится кругозор, а также ребенок приобщится к культурным ценностям своего народа в процессе получения знаний.

Литература

1. Белоусова А.Н. Использование устного народного творчества на уроках русского языка. – М., 2011. – 5 с. [Электронный ресурс]. URL: https://clck.ru/dYfvg, (дата обращения: 24.01.2022)

2. Новикова Л.И. Культуроведческий аспект обучения русскому языку в 5-9-х классах как средство постижения учащимися национальной культуры: Дис. д-ра пед. наук. – М., 2005. – 515 с.

3. Русский язык. 3 класс. Учеб. для общеобразоват. организаций с прил. на электрон. носителе. В 2 ч. Ч. 1/ Л.Ф. Климанова, Т.В. Бабушкина: Рос. акад. наук. Рос. акад. образования, изд-во «Просвещение». – М.: Просвещение, 2014. – С. 39.

3. Сборник произведений устного народного творчества: для детей мл. шк. возраста // сост. Е. Р. Абражей, Ф. В. Сушко. – Минск: Беларусь, 2014. – 223 с.

4.Фольклор. Культура РФ. [Электронный ресурс]. URL: www.culture.ru/s/slovo-dnya/folklor/ (дата обращения 24.01.2022).

ТУГАН ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ СӨЙЛӘМ ЭШЧӘНЛЕГЕН АКТИВЛАШТЫРУ ЧАРАСЫ БУЛАРАК ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР

Мөбәрәкшина З., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Кузьмина Х.Х.

Фразеологизмнар сөйләмне җанландырып җибәрүдә шактый зур роль уйный. Шуңа күрә әлеге теманы өйрәткәндә, аңа шактый җитди карау таләп ителә. Әмма методистлар фикеренчә, тотрыклы сүзтезмәләрне өйрәтүдә хәл ителәсе мәсьәләләр кала бирә. Аларның сәбәпләре (мәгънәсен аңламаганлыктан, фразеологизмнарны урынсыз куллану; тотрыклы сүзтезмәләргә башка сүзләр кыстыру; фразеологизмнарны дөрес булмаган стильләрдә файдалану) төрле була ала. Тема аңлатылганнан соң, ул күнегүләр системасы ярдәмендә ныгытыла. Димәк, мәктәп дәреслекләрендә тәкъдим ителгән күнегүләр дә теләсә нинди теманы, шул исәптән, фразеологизмнарны өйрәнүдә дә зур әһәмияткә ия. Шуңа бәйле рәвештә, без хәзерге вакытта гамәлдә булган мәктәп дәреслекләрендә «Фразеологизмнар» темасын өйрәтүгә юнәлтелгән күнегүләр системасына анализ ясадык.

М.М. Шәкүрова һәм Л.М. Гыйниятуллиналар авторлыгындагы “Туган (татар) телдә төп гомуми белем бирү оешмаларының 5-9 сыйныфлары өчен “Туган (татар) тел” предметыннан үрнәк

программа” [2] буенча фразеологизмнар 5 сыйныфта өйрәнелә. Мәктәп программасы буенча, укучы сөйләмдәге фразеологизмнарны танырга, аларның мәгънәләрен ачыкларга өйрәнә [2: 32]. 5 сыйныф укучыларында фразеологизмнарның мәгънәләрен ачыклый белү, аларны сөйләмдә дөрес итеп куллана белү күнекмәләре формалаштырыла. Шулай ук бала фразеологик сүзлекләр белән дә эш итү серләренә төшенә.

Дәресләрдә фразеологик сүзлекләр куллануга тулырак тукталыйк. Бүгенге көндә сүзлекләр гаять әһәмиятле һәм кыйммәтле истәлекләрдән санала. Сүзлек – ул сүзләр исемлеге. Анда сүзләргә аңлатма бирелә, мәгънәләре ачыклана, әлеге сүзләрнең нинди предмет яки күренешләрне белдерүләре аңлатыла, сүзләрнең әйтелешенә, язылышына, килеп чыгышына һ. б. басым ясала. Укучы “фразеологизм” төшенчәсенең билгеләмәсе белән таныша; фразеологизмнарның сөйләмдә ни дәрәҗәдә кулланылуына төшенә; фразеологик сүзлек белән таныша; әдәби әсәрләрдә кулланылган фразеологизмнарның язучының үткен коралы булуына инана. Дәресләрдә фразеологик сүзлекләргә мөрәҗәгать итү укучының сөйләмен үстерүдә дә шактый зур роль уйный.

Р.Х. Мирзаһитов, М.М Шәкүрова, Н.Х. Мусаяпова авторлыгында рус телендә гомуми белем бирү оешмаларының 9 сыйныф укучылары өчен каралган “Татар теле” (2015) дәреслегендә фразеологизмнар темасын ныгыту өчен берничә күнегү бирелүен күрдек. Ул “5-9 сыйныфта үткәннәрне кабатлау” бүлегенең “Лексикология” бүлекчәсе эчендә тәкъдим ителә. 205 нче күнегүнең биреме түбәндәгечә: “*Фразеологизмнарны татар теленнән – рус теленә, рус теленнән татар теленә тәрҗемәсен табыгыз*” [1: 173]. Күреп торуыбызча, әлеге күнегүне дөрес итеп башкару өчен, укучы рус телен дә, татар телен дә камил белергә тиеш. Рус мәктәбендә укучы татар баласы рус һәм татар телләрен чагыштырма планда өйрәнсә, отышлы санала.

Р.Р. Шәмсетдинова, Г.К. Һадиева һәм Г.В. Һадиевалар тарафыннан төзелгән, татар телен туган тел буларак өйрәнүче 5 сыйныф укучылары өчен каралган “Татар теле” дәреслегенә тукталыйк. 270 күнегүнең биреме түбәндәгечә: “*Фразеологизмнарны укы, мәгънәләрен табып әйт. Аларны кайчан кулланалар?*” [3: 118]. Без югарыда анализлаган дәреслекләрдә мондый биремле күнегүләр очрамады. Әлеге күнегүнең биремендәге түбәндәге сорау укучыларны уйланырга мәҗбүр итә: “*Аларны кайчан кулланалар?*”.

Чираттагы күнегү: “*Бирелгән фразеологизмнарның капма-каршы мәгънәдә булуын дәлиллә. Бирелгән рәсем кайсы сүзтезмәгә туры килә?*” [3: 118]. Әлеге күнегү шактый үзенчәлекле булуы белән

аерылып тора, чөнки биредә уңай һәм тискәре мәгънәгә ия булган фразеологизмнар тәкъдим ителә. Димәк, укучы фразеологизмнарны чагыштырма планда өйрәнә дигән сүз. Тагын бер яңалык шунда: анда бердәнбер рәсем бирелә, укучылар әлеге рәсемнең кайсы фразеологизм эчтәлегенә туры килүен ачыкларга тиеш була. Ягъни әлеге бирем логик фикер йөртү сәләтен дә үстерә дип әйтергә мөмкин. Укучы фразеологизмнар белән җөмләләр дә төзеп язарга тиеш була.

Әлеге дәреслекнең соңгы өлешендә "Фразеологизмнар сүзлекчәсе" тәкъдим ителә. Бу – уку әсбабының отышлы һәм уңышлы ягы. Моңа кадәр анализлаган дәреслекләрдә без мондый сүзлекчәләр очратмадык. Әлеге сүзлекчә укучыга "Фразеологизмнар" темасын гына түгел, башка темаларны үзләштергәндә дә, иншалар, изложениеләр язганда да, иҗади биремнәр башкарганда да ярдәмгә килә ала.

Шулай итеп, без гамәлдә булган татар теле дәреслекләрендә "Фразеологизмнар" темасын өйрәнгәндә нинди күнегүләр кулланылуына анализ ясадык. Гомумән алганда, дәреслекләрдә әлеге теманы үзләштерүгә юнәлтелгән күнегүләр системасы шактый бай һәм үзенчәлекле. Р.Р. Шәмсетдинова, Г.К. Һадиева һәм Г.В. Һадиевалар тарафыннан төзелгән, татар телен туган тел буларак өйрәнүче 5 сыйныф укучылары өчен каралган "Татар теле" дәреслегенә фразеологизмнар белән бәйле күнегүләрнең шактый күп кертелүен күрдек. Шунысын да искәртергә кирәк: фразеологизмнар темасын ачу максаты белән әлеге дәреслектә тәкъдим ителгән күнегүләр бик үзенчәлекле. Без мондый төр күнегүләрне башка дәреслекләрдә очратмадык. Бу – дәреслекнең отышлы ягы булып тора.

Литература

1. Мирзаһитов Р.Х., Шәкүрова М.М., Мусаяпова Н.Х. Татар теле. 9 сыйныф: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 190 б.

2. Шәкүрова М.М., Гыйниятуллина Л.М. Туган (татар) телдә төп гомуми белем бирү оешмаларының 5-9 сыйныфлары өчен "Туган (татар) тел" предметыннан үрнәк программа. – Казан: 2020. – 78 б.

3. Шәмсетдинова Р.Р., Һадиева Г.К., Һадиева Г.В. Татар теле: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар) 5 с-ф. Казан: Мәгариф-Вакыт, 2017. – 175 б.

ИНТЕРНЕТ ЧЕЛТӘРЛӘРНЕҢ ТЕЛГӘ ЙОГЫНТЫСЫ

Муртазина Э., М. Акмулла ис. БДПУ, III курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Хәлиуллина А.Г.

Хәзерге заман тенденцияләренең берсе булып заманча технологияләрне, «цифрлы коммуникация»не үстерү тора. Кыска вакыт эчендә интернет безнең тормышыбызга тирән үтеп керде, кеше эшчәнлегенең барлык өлкәләрен диярлек яулап алды. Хәзерге дөньяда

ул профессионал тармакка гына түгел, ә кешенең аралашу даирәсен оештыруга, соңгы вакытта исә уку-укыту өлкәсенә, һөнәри хезмәтне читтән торып башкару мөмкин булган очракларда, төрле оешма, фирмаларның эшен оештыру төренә дә әйләнде. «Цифрлы коммуникация» яки «цифрлы аралашу» термины дигәндә – СМС, «Твиттер», «WhatsApp» һ.б. шуның кебек виртуаль каналлар аша аралашу аңлашыла.

Рәсми мәгълүмәтләргә караганда, 2020 елдан 2021 елга кадәр Россия Федерациясендә интернет кулланучылар саны 6 млн га арткан (5,1%), ә интернетның үтеп керү дәрәҗәсе 85% тәшкил итә. Статистика буенча кешеләр уртача көн саен 7 сәгать 52 минут интернетта үткәрә [3].

Шушы исәптән сүзлекнең табигый чагылышлары белән беррәттән, заманча мәгълүмат җәмгыятен аңлау өчен хас булган яңа сүзләр барлыкка килүгә һәм таралуга ярдәм итә торган шартлар формалаша. Бу шартларга, иң беренчедән, глобализация кебек процессны кертергә мөмкин. Глобализация хәзерге заман җәмгыятенең барлык өлкәләренә – сәясәтчеләргә, икътисадка, мәдәнияткә һәм сәнгатькә, социаль тормышка, массакүләм мәгълүмат чараларына, фәнгә кагылган каршылыклы процесс [1]. Тулысынчарак әйткәндә, глобализация дигәндә без җәмгыятьнең стандартлаштырылган ихтыяҗлары һәм аларны канәгатьләндерү ысуллары булган яңа тибына, иҗтимагый эшчәнлекнең барлык өлкәләрендә даими рәвештә төрле үзгәрешләргә җайлаша торган яңа типка күчүне билгелибез. Бу процессның бер чагылышы итеп сөйләмдә чит телдән кергән сүзләрне куллануны әйтергә мөмкин. Сүзләрне үзләштерү бер халыкның мәдәниятенең икенчесенең мәдәниятенә, сүздә куллануның социаль үзенчәлекләренә, туган телдә алынма сүз эквиваленты яки төшенчәнең юклыгына бәйле. Күп очракта алар әлегә кадәр татар сүзлегендә булмаган төшенчәләрне билгеләргә алынган – яңа технологияләр, телефон, компьютер, ялган интеллект, интернет челтәрләрдә кулланган терминнар өчен. Мондый очракта алынма сүз әлеге төшенчә өчен «бердәнбер» булырга мөмкин. Мәсәлән, *байт, браузер, файл, ноутбук, саммит, допинг, скетч, бампер, катер* һ.б. Алга таба бу сүзләрнең кайберләрендә синонимнар (*скетч* [англ. sketch] – каралама, кечкенә пьеса; *катер* [англ. cutter] – зур булмаган судно) барлыкка килергә мөмкин.

Бу җәмгыять тормышындагы кардиналь үзгәрешләрләргә бар өлкәдәге кешеләр дә, бигрәк тә яшь буын, дучар. Мәктәп укучылары һәм студентлар даирәсендә, массакүләм мәгълүмат чараларында, профессиональ һәм көнкүреш аралашуда, шулай ук сәяси даирәдә грамоталылык һәм сөйләм культурасының кискен кимүе күзәтелә. Билгеле булганча, тел – ул шәхесне формалаштыручы корал. Кеше

тумыштан ук гаиләсендә туган тел белән һәм аңа салынган, нәселләр буе килгән мәдәният белән тәрбияләнә. Тел кешелек дөньясы белән бергә үсә. В. Гумбольдт беренчеләрдән булып телнең җәмгыятьтә генә формалаша алуын билгели [2: 356]. Ләкин соңгы елларда туган телнең кыйммәте кимүе күзәтелә. Әгәр дә безнең әби-бабаларыбыз катлаулы текстлар төзеп, хат аша аралашкан булсалар, кичләрен оныкларына әкиятләр сөйләп, җырлар җырлап туган тел матурлыгын, халык акылын, милли фикерләү үзенчәлеген яшь буынга тапшырырга омтылсалар, хәзерге буын яшьләре үз тормышын кыска язышулар, хәбәр алышулар белән мөмкин кадәр тизләтә, гадиләштерә. Интернетның телгә нинди үзгәреш керткәнен без яңа технологияләрнең йогынтысыннан күрә алабыз. Чит илдән килгән барлык технологияләр, инновацияләр өчен безнең илдә яңа сүзләр эзләнми. Рус белгечләре оригиналь атамалар куллана. Һәм күп кенә чит сүзләр безнең татар телебезгә дә рус теле аша үтеп керә. Бу халыклар арасындагы сәүдә, фәнни, мәдәни элемтәләр өчен кирәкле тел үсеше процессы белән аңлатыла.

Шушы тел өчен һәлакәтле процессларга карамастан, без заман белән бергә атлауны дәвам итәбез һәм җәмгыятьтәге барлык мөмкинлекләрне кулланырга тырышабыз. Мәсәлән, татар теленең интернет челтәрендә кулланылышы мәсьәләсен тикшерү барышында Татнетны үстерү фонды тарафыннан 2010 елдан оештырылып килгән «Белем җәүһәрләре» Дөньякүләм интернет-проектлар бәйгесе мәгълүмәтләренә нигезләнергә мөмкин. «Белем җәүһәрләре» бәйгесенең максаты итеп интернет челтәрләрдә фән, мәгариф һәм мәдәният өлкәсендә җәүһәр дип саналырлык татар телендә ясалган интернет-ресурсларны эзләп табу һәм аларны популярлаштыру билгеләнә.

Җиңүчеләр исемлегендә татар теле һәм әдәбияты укытучыларының шәхси сайтлары, газета-журналлар, иҗтимагый оешмалар, язучылар иҗатына багышланган интернет чаралары да бар. Күпчелек язмалар әдәби телдә бирелә, рәсми стиль кануннарын саклап язылганнары да байтак. Алар, билгеле, татар телен үстерүгә, халыкның рухи-мәдәни тормышын саклауга һәм баетуга үз өлешен кертәләр.

Шулай итеп, интернет аерым коммуникатив мохит буларак, кешеләр арасындагы аралашуның яңа ысулларын, сөйләм тәртибенең стереотипларын, тел яшәешенең яңа формаларын алып килә. Әммә зур тизлек белән алга барган җәмгыять шартларында яңа аралашу чаралары, ысуллары кулланмау мөмкин түгел, ләкин безгә үз телебезнең байлыгын, халкыбызның тарихын, холык-килбәтен киләсе буыннар өчен сакларга, туган телебездә аралаша белергә һичшиксез кирәк.

Литература

1. Большой словарь иностранных слов. [Электронный ресурс]. URL: https://gufo.me/dict/foreign_words (дата обращения 21.01.2022)
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 379 с.
3. Интернет и соцсети в России в 2021 году – вся статистика. [Электронный ресурс]. URL: https://www.web-canape.ru/business/internet-i-socseti-v-rossii-v-2021-godu-vsya-statistika/ (дата обращения 06.02.2022)

РОДНОЙ ЯЗЫК – МОЕ БОГАТСТВО

Мухаметьянова Э., БГПУ им. М. Акмуллы, магистрант II курса
Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Насипов И.С.

В настоящее время стала очевидной необходимость духовного оздоровления человека, без чего Отечество не только не способно прогрессивно развиваться, но и исторически обречено. В социокультурной ситуации необходима система образования, которая, опираясь на национальные традиции народа, обеспечит высокие нравственные качества учащихся.

Обращение к глубинным корням национальной культуры – наш этический долг перед потомками, для которых мы должны бережно сохранять бесценное наследие прошлого, чтобы можно было его изучать и творчески развивать.

Педагогами школы накоплен богатый опыт воспитания достойных, добропорядочных людей. Самым надёжным стержнем учебно-воспитательного процесса должна быть идея воспитания учащихся на традициях и обычаях национальной культуры, на истории земли башкирской, судьбах наших земляков, прошлом и будущем нашей Родины.

Детям нужно открывать светлое и отрадное. Им нужны честность и мужество, чтобы укрепилась вера в человека, чтобы радовалось сердце на его величие. Воспитывать ребёнка в таком духе помогают традиции и обычаи его народа. Сначала мы стали разрабатывать тему, связанную с историей села. Встречались с аксакалами села, побеседовали, изучали архивные документы, книгу А. Салимова «На земле Дюртюлинской». С историей села поинтересовались жители близлежащих деревень, например, из Саитово Кушнаренковского района. Оказалось, их предки были выходцами из нашего села. Так появились первые исследовательские работы «История села», «Топонимика нашей местности», «Сегодняшнее, прошлое улицы Калинина».

Неоценимую роль в изучении истории села играет книга односельчанина, поэта и прозаика, автора 5 книг, подполковника в отставке, проживщего в Екатеринбурге Гани Зарифа. Собирали о его творчестве, о семье Зариповых богатый материал, который используется учителями в проведении классных часов и вечеров.

Ученики школы занимаются исследовательской работой по этно-культурному направлению, по сохранению и бережное отношение к традициям своего народа, с которыми не раз выступали на конференциях районного масштаба. Так и передаётся красота – из рук в руки, так хранится народное богатство, в этом сила нашей земли. Ведь от того, как мы относимся к родной старине, зависит, быть или не быть отечественной культуре.

Специфика уроков родного языка и литературы такова, что мы на уроках занимаемся больше воспитанием, чем обучением. Герои татарских народных сказок и легенд воплощали в себе возвышенную нравственную программу, которую народ стремился осуществить в процессе воспитания новых поколений. В интеграции физического и духовного развития личности такие сказки, как «Луна и Солнце», «Старик и ленивый джигит», «Батыр», «Камыр-батыр», «Четыре друга», «Козел и Баран», «Человек и Кошка», «Соловей» и др. являются бесценными.

Нельзя недооценивать роль пословиц в интеграции духовного развития личности. Через пословицы школьники получают первичные знания о здоровье, движении, природе и их взаимосвязи. В фольклоре русского народа пословица и поговорка трактуется так: «Поговорка – цветочек, а пословица – ягодка», а у татар: «Әйтем – сүзнең бизәге, мәкаль – сүзнең җиләге».

Воспитание и обучение существует в народе столько же веков, сколько существует сам народ. Каждый народ стремится донести в будущее, как метко сказал Г. Баширов, «свою самую яркую звезду», самое дорогое духовное богатство – веками накопленную мудрость. Родные слова, родные песни – это самые яркие звезды татарского народа, его самое дорогое духовное богатство. Красота слов, песен и игр создает интересную гармонию в татарской системе эстетического воспитания, представляющую собой вклад татарского народа в общечеловеческую эстетику и педагогику.

Большим подспорьем в деле нравственного воспитания служит народная педагогика. Такие качества, как гостеприимство, уважение к старшим, любовь к другим и родной земле, взаимопомощь, доброжелательное отношение к другим народам, трудолюбие татары считали определяющим в характере своего народа, своего рода нравственно-моральными устоями. Это отразилось в песнях и пословицах: «опирайся не на силу руки, а на доброе сердце», «Если будешь уважать старших, то будут и уважать и тебя». «Дитя пусть воспитывает тот, кто родил», – гласит народная мудрость. Роль семейного воспитания не может быть переоценена. Об этом говорит и

народное изречение: «Если уж молоко матери не пошло ему в прок, то коровье – и подавно» (“Ана сөте белән кермәгән, тана сөте белән кермәс”). Действительно, сейчас и во времена наших предков было и есть незыблемое правило: родители полностью отвечают за то, как воспитываются дети, кем они становятся в жизни. Народный воспитательный опыт исходит из того, что старшие должны быть примером и образцом для детей, только тогда они смогут стать хорошими людьми. Для детей родительский авторитет непререкаем. Пример родителей – самый мощный ориентир в поведении детей. Дети воспринимают и положительные и отрицательные черты отца и матери: «Куда переднее колесо, туда и заднее», «Родители трудолюбивы, и дети не ленивы». Воспитание любви к родному языку, народному творчеству, национальной культуре – дело сложное и важное. Именно уроки языка, литературы, внеклассная деятельность помогает найти пути для решения этой насущной задачи. Поэтому большое внимание в своей педагогической деятельности уделяю сохранению национальных традиций и духовно – нравственной культуры. И пусть каждый урок даёт детям лишь какую-то часть необходимой информации, постепенно складывается целостная картина. И если мы сохраним богатство традиций, культуры – то главным образом мы сохраним наш язык.

Литература

1. Бабанский Ю.К. Педагогика: Курс лекций. – М.: Просвещение, 1988. – 354 с.

2. Жалалиев Ш.Ш. Основы национального воспитания. На татарском языке. (Учебное пособие). – Казан: Магариф, 2003. – 150 стр.

3. Каримуллин А.К. Тел – милләтнең сакчысы. – Казан: Татар кит. нәшр., 1997. – 256 б.

4. Хаматгалиева Г. Халык педагогикасы – тәрбия чыганагы // Мәгариф. – 2004. – №12. –Б. 21.

КОНЦЕПТЫ «ОСЕНЬ», «ВЕСНА» В УЗБЕКСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Мухаммедова Б., БухГУ, магистрант I курса

Науч. рук. – ст. преп. Носиров О.Т.

В современных узбекских словарях значения времен года имеют как сходства, так и различия: это наблюдается не только в отношении зимы лета, но и в оформлении дефиниций весны и осени. Так, например, в Ўзбек тилининг изоҳли луғати под редакцией Э.М. Маъруфова определение весны дано следующим образом: 1. «Тўрт фаслнинг биринчиси, қишдан кейинги, ёздан олдинги фасл; кўклам» 2. *кўчма* Ҳам нарсанинг, масалан, умрнинг, ҳаётнинг гулгун, яшнаган чоғлари ва шундай чоғлар рамзи [4: 91]. Данное определение акцентирует внимание на:

1) последовательности времен года (весна следует за зимой и предшествует лету); 2) на традиционно-историческом восприятии весны как первого среди сезонов (тўрт фаслнинг биринчиси). В отличие от принятого современного календарного порядка, словарь называет первым сезоном не зиму, а весну, т.е. празднования весеннего праздника встречи нового года – Навруза. Такой порядок следования времен года отразился в узбекском фольклоре в виде пословице **Йилнинг яхши келиши баҳордан маълум** – Наступающий год известен с весны. 3) на дополнительном, метафорическом значении весны в параллели со всеми лучшими аспектами человеческой жизни: молодости, и т.д.

Изданный в 2006-2008 годах, Ўзбек тилининг изоҳли луғати под редакцией Э.М. Мадвалиева [5:195-196], в отличие от ЎТИЛ 1981-го года, дает более широкую дефиницию весны, указывая не только названия календарных месяцев весны (март, апрель и май), но и большее, по сравнению с ЎТИЛ 1981, количество прямых и переносных значений. Кроме того, указано значение слова весна (Баҳор) как узбекского женского имени собственного: *1. «Йилдаги тўрт фаслнинг бири, қишдан кейинги, ёздан олдинги фасл; кўклам (йилниг март, апрель, май ойларига тўғри келади)». 2. Кўкламга мансуб, хос; яшил, ям-яшил. 3. кўчма Умрнинг маълум қисми, муддати, ёши. 4. кўчма Қувонч, шодлик, бахт. 5. кўчма Севги, муҳаббат; умид. 6. кўчма Севгили маъшуқа, гўзал ёр. 7. Баҳор (хотин-қизлар исми).*

Вынос в скобки названий календарных месяцев весны целесообразен, поскольку авторы стремятся наиболее точно отразить календарные характеристики сезона, в отличие от ЎТИЛ 1981, который подчеркивает, что весенние климатические особенности Узбекистана не совпадают с календарными весенними месяцами григорианского календаря в других климатических зонах, и других странах Евразии. Переносные значения, данные в словаре под редакцией Э.М. Мадвалиева [5: 195-196], дополняют переносные значения, данные в ЎТИЛ, 1981, усиливая акцентуацию на значении весны, как лучшего, наиболее яркого и радостного среди периодов человеческой жизни.

В обоих словарях при определении весны дано слово «кўклам» - синоним «баҳор». Словарь под редакцией Э.М. Мадвалиева дает следующее определение данному слову: **Йилнинг қиш билан ёз оралиғидаги фасли; баҳор** [5: 451]. Хотя в смысловом отношении формулировка определении совпадает (период времени года между зимой и летом), однако, в отличие от определения к «баҳор», в этом определении отсутствуют названия календарных месяцев и переносные

значения. Отметим, что синоним наблюдается в словаре только для слова баҳор, для осени, зимы и лета синонимы отсутствуют. Кўклам встречается в узбекском языке менее активно, в качестве более возвышенного, поэтического слова. Как, например, в заголовке репортажа Национального агентства новостей Узбекистана от 20.02.2013**:** «Андижонда **кўклам** нафаси». Слово использовано только в заголовке, в дальнейшем тексте использовано слово баҳор: ***Баҳор*** қуёшининг илиқ тафти сезилиб қолган шу кунларда барча жойларда бўлгани каби Андижон шаҳрида ҳам ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш ишлари тобора қизғин паллага кирмоқда.

В отличие от весны (а также лета и зимы), дефиниция осени в ЎТИЛ 2006 полностью совпадает с ЎТИЛ 1981-го года. Сравним: *1. Ёз билан қиш ўртасидаги фасл. 2. кўчма Даврнинг, мас. киши ҳаётининг умрнинг оҳирги дамлари [4:402]. 1. Ёз билан қиш ўртасидаги фасл. 2. кўчма Даврнинг, мас. киши ҳаётининг умрнинг оҳирги дамлари [5: 420].*

Акцентирование на перечислении названий осенних месяцев (т.е. сентябрь, октябрь, ноябрь), в ЎТИЛ 2007, в отличие от словарной статьи «весна» или «зима», отсутствует. Отметим также, тот факт, что уточнение в виде перечисления названий календарных месяцев, в словаре под редакцией Э.М. Мадвалиева присутствует только в дефинициях зимы и весны, но отсутствует для лета и осени, хотя целесообразнее было бы дать такое уточнение для каждого из времен года.

Таким образом, определение осени в ЎТИЛ под редакцией Э.М. Маъруфова и в ЎТИЛ под редакцией Э.М. Мадвалиева совпадают, тогда как к определению весны, составители словарей подошли с различных точек зрения. Это отражает концептуальные характеристики весны в центральноазиатском регионе в целом, и в Узбекистане в частности. Традиция празднования зимой не была свойственна восточным культурам до первой четверти XX-го столетия, и, несмотря на это в Узбекистане и ряде других стран центральноазиатского региона параллельно сохранилась традиция празднования нового года 21-го марта, в день весеннего равноденствия и наступления нового солнечного цикла. Данный факт и служит ответом, почему не зима, осень или лето, а именно весна пополнила ряд женских имен в узбекском языке.

Литература:

1. Болалар учун тез айтишлар (матн): тез айтишлар / тўплаб, нашрга тайёрловчи: И.Аввалбоева. – Тошкент: Юрист-медиа маркази, 2019. – 112 б.

2. Камышева С.Ю., Эшпулатова А.А. Языковая репрезентация концепта «весна» в русской лингвокультуре с позиции носителя таджикского языка // Международная

студенческая научно-практическая конференция «В мире русского языка и русской культуры» (Москва, 27 апреля 2017 г.): Сборник тезисов / Отв. ред.: С.Г. Персиянова, И.А. Орехова. – М., 2017. – С. 63-67.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: Икки томли, 60000 сўз ва бирикма / С.Ф. Акабиров, Т.А. Аликулов, С.З. Зуфаров ва бошқ.; Э.М. Маъруфов таҳрири остида. – М.: Русский язык, 1981. – 2-чи том. – С. 91, 402.

4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж.2./ Таҳрир ҳайъати: Т. Мирзаев (раҳбар) ва бошқ.; ЎзР ФА Тил ва адабиёт ин-ти. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. – С. 195-196, 420,451.

А.П. ЧЕХОВ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ МЕДИЦИНА ЛЕКСИКАСЫН ТАТАР ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘ ИТҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Назырова А., РУДН, IV курс студенты

Фән. җит. – пед. фән. канд., доц. Арзуманова Р. А.

Танылган рус язучысы А.П. Чехов әсәрләрендә медицина өлкәсенә караган терминнар, төшенчәләр, күренешләр, атамалар бик еш күзәтеләләр. Бу үзенчәлек Антон Павлович Чеховның үз вакытында медицина юнәлешендә белем алуы белән аңлатыла. Мәгълүм булганча, әдип табиб буларак түгел, ә язучы буларак танылу ала. А. Чехов әсәрләре дөньяның күп телләренә, шул исәптән татар теленә дә тәрҗемә ителә. Татар теленә аның әсәрләрен И. Гази, М. Әмир, Ф. Хөсни, Г. Шамуков, А. Камский, С. Әдһәмова, Г. Бикбулат, К. Басыйров кебек сүз осталары тәрҗемә итә. Матур әдәбият әсәрләренә караган тәрҗемә материалларының үзенчәлеген образлылык тәшкил итә. Әдәби әсәр лексик-фразеологик һәм синтаксик сурәтләү чараларына ия, шуңа күрә аның тәрҗемәсенә карата таләпләр үзенчәлекле: аңа тел элементларының катлаулырак һәм күп төрлерәк категорияләре белән эш итәргә туры килә. Матур әдәбият әсәрләре телендә теге яки бу өлкәгә караган терминнар әнә шундый катлаулы тел элементларыннан саналалар. Моны А. Чехов әсәрләрен, аерым алганда алардагы медицина өлкәсенә караган лексиканы тәрҗемә итү мисалында күзәтергә мөмкин.

А. Чехов әсәрләрендә медицина терминнары һәм әлеге өлкәгә караган атамалар нигездә табибларның эш көннәре һәм тормышларыннан аерым эпизодларны тасвирлаганда, авыруларны дәвалау барышында табиб хәрәкәтләрен, операцияләрне сурәтләгәндә кулланылганнар. Алар әдәби геройларның сөйләмендә дә еш күз күзәтеләләр. Тикшеренү эшебезнең нигезен тәшкил иткән фактик материал А. Чеховның «Хирургия», «6 нчы номерлы палата», «Ат фамилияле кеше», «Сагыш», «Бүре», «Сөргендә», «Качкын» кебек татар теленә тәрҗемә ителгән әсәрләреннән тупланылды. Әлеге

әсәрләрнең тәрҗемә вариантларында медицина лексикасының түбәндәге тәрҗемәви үзенчәлекләре күзәтелә.

Әсәрләрнең барысында да диярлек, *больниц*а сүзе кулланыла, әмма тәрҗемә вариантында, *хастаханә* дигән эквиваленты булуга карамастан, бу берәмлек үзгәрешсез, ягъни, оригиналь тексттагы кебек, *больница* дип тәкъдим ителә. Әлеге берәмлек төрле сүзтезмәләрдә дә очрый: *больница йортлары* (здания больницы), *земство больницасы* (земская больница), *зәңгәр больница халатлары* (синие больничные халаты). Кулланылыш ешлыгы һәм тәрҗемә ителеше ягыннан д*октор* сүзе дә шундый ук үзенчәлеккә ия булган тел берәмлеге, ул барлык әсәрләрдә дә тәрҗемә ителмәгән хәлдә калдырылган. “Бүре” исемле хикәядә аның синонимы булган *врач* сүзе очрый. Шул ук вакытта татар телендә бу төшенчәне гарәп-фарсы алынмасына нигезләнеп, *табиб* сүзе белән бирергә мөмкин булыр иде. Бирергә шуны искәртергә кирәк, А. Чехов әсәрләре татар теленә башлыча узган гасырның 50 нче елларында тәрҗемә ителгән булган, ә бу вакытта нәкъ менә шушы атамалардан, ягъни *больница, врач, доктор* сүзләреннән актив файдаланыла. Аларның татар вариантлары чагыштырмача соңрак, XX гасырның 80-90 елларында кулланыла башлый. Татар теленә тәрҗемәсе булмаган *фельдшер (фельдшерица), хирург, медицина, операция, палата* сүзләре белән хәл башкача тора, чөнки бу медицина төшенчәләренең татар телендә үз эквивалентлары юк. Чир исемнәрен тәрҗемә иткәндә, күпчелек очракта, шундый ук хәл күзәтелә. Мәсәлән, тәрҗемәчеләр кайбер медицина төшенчәләренең эквивалентларын табуны кирәк дип санамаганнар. *Рожа* исемле авыру, тәрҗемәсе булуга карамастан, оригиналь тексттагыча калган. “Медицина терминнарының рус-татар аңлатмалы сүзлеге”ндә әлеге авыру «рожа, тире кызару авыруы» [1: 210] буларак билгеләнә. *Чахотка* (чахотка, ютәл авыруы, туберкулез) кебек гади сөйләм сүзе шулай ук татар телендә киң кулланылган. Шуңа күрә тәрҗемәчеләр дә аны шул килеш калдырганнар булса кирәк. А. Чехов әсәрләрендә *горячка* исемле авыру тәрҗемәдә х*аста* (авыру) сүзе белән бергә кулланыла. Ул *тир хастасы* дигән искергән гади сөйләм сүзтезмәсен хасил итә. Хәзерге сүзлектә исә бу авыру «бизгәк, кызышу, саташу» [2: 57] дип бирелә. *Тиф авыруы* да тәрҗемәчеләр тарафыннан оригиналдагыча калдырылган. Татар телендә исә бу авыруның *«корсак хастасы»* исемле эквиваленты булуын онытмаска кирәк. Рус телендә кулланыла торган *кашель* сүзе татар телендә, әлеге чирнең нинди формада булуына нигезләнеп, төрле вариантларда бирелә ала. Мәсәлән, ул гади *йөткерү* була ала, яки буылдырып, сулышны кыса торган булса ютәлләү рәвешен ала. Болар барысы татар теленә тәрҗемәдә дә чагылыш тапкан. А. Чехов

әсәрләренең татарчага тәрҗемәләрендә дару атмаларының барысы да диярлек, оригиналдагыча калган: *опий, скипидар, йод, спирт, хинин* (оригиналь текстта хина), *карболка* (оригиналь текстта карболовый раствор).

Медицинага караган кайбер инструмент һәм әйбер атамалары татар теленә тәрҗемәдә дә оригиналдагыча калдырган: *скальпель, термометр*. Күбесе татар телендә үз эквивалентларын тапкан: *мамык – вата, чүкеч – молоток, култыкса – костыль*. «Хирургия» исемле хикәядә «*Зубы разные бывают. Один рвешь щипцами, другой козьей ножкой, третий ключом*» дигән җөмләдә автор стоматологиядә кулланыла торган төрле инструментлар белән таныштыра. Шуларның берсе «*козья нож*ка» дигәне тарихи сүз булып «инструмент с крючкообразной рабочей частью и массивной ручкой, применявшийся для удаления зубов и корней зубов» дигәнне аңлата. Әлеге үзенчәлекләр татар теленә тәрҗемәдә чагылыш тапкан: «*Тешнең бит аның төрлесе була: кайсын кыскыч белән суырасың, кайсын кәҗә сыйрагы белән, ә кайберләрен ачкыч белән...*» [4: 23]. Югарыда китерелгән мисалларда «козья ножка» дигән инструмент татар теленә «*кәҗә сыйрагы*» дип тәрҗемә ителгән, әмма «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә әлеге төшенчә «Кәгазьне озын бүрәнкә сыман итеп төреп, аны урталай бөгеп, махорка-фәлән тутырып ясаган тәмәке төреме» дип бирелә [3: 200]. Күренгәнчә, тәрҗемәче калькалаштыру алымын кулланып, тәрҗемәдә төгәлсезлек күрсәткән.

А. Чехов әсәрләрендә табигыйлек, экспрессивлык төсмерен алган, «медицинага якын лексика» («околомедицинская лексика») да очрый. *Ломит* дигән сүз татар теленә тәрҗемә ителгәндә үзенең экспрессивлыгын югалтып *сызлый* (болит, ноет) дип тәкъдим ителә. В *ухо отдается* дигән сүзтезмә тәрҗемәдә *колагыма кадәр чәнчешә* дип бирелә, *стреляет* сүзенең үзенең туры эквиваленты булмау сәбәпле, тәрҗемәче авыру ситуациясенең бөтен катлаулылыгын күрсәтү максаты белән *чатный* сүзенә мөрәҗәгать итә. Шул рәвешле, тулаем алганда, җөмлә үзенең эмоциональлеген югалтмаган.

Мисаллардан күренгәнчә, матур әдәбиятта теге яки бу өлкәгә караган терминологик лексика әһәмиятле урын алып тора. Аларны автор әсәрдә сурәтләнә торган даирәнең, анда барган вакыйгаларның тулы картинасын тудыру максатында файдалана. А.П. Чехов бу максатка тулысынча ирешкән, аның югарыда телгә алынган әсәрләрендә медицина терминнары үзләренең лаеклы урыннарын алганнар, әмма аларның татарча вариантларында бу төр лексиканы тәрҗемә итүгә бәйле сораулар да бар. Әлеге мәкаләдә тикшерелгән мәсьәләләр, беренчедән, XX гасыр уртасында медицина лексикасын

тәрҗемә итү торышын күз алдына китерергә мөмкинлек бирсә, икенчедән, киләчәктә бу юнәлештә фәнни тикшеренүләр алып бару юлында бер этәргеч булыр дип ышанабыз.

Әдәбият

1. Русско-татарский словарь / под ред. проф. Ф.А. Ганиева. – Казань: Татар. кн. изд., 1996. – 214 с.
2. Русско-татарский толковый словарь медицинских терминов: около 10 000 слов. – Казань: Магариф, 2004. – 351 с.
3. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: III том: К. – Казан: ТӘҺСИ, 2017. – 744 б.
4. Чехов А.П. Сайланма әсәрләр. – Казань, Татгосиздат, 1953. – 232 б.
5. Шамсутдинова Р.Р. Медицинская терминология в татарском языке. – Казань: Регентъ, 2001. – 360 с.
6. Чехов А.П. Тексты произведений. – Режим доступа: ilibrary.ru, свободный.

СЕРІК САҒЫНТАЙДЫҢ «ҚАРҒА» ӘҢГІМЕСІНІҢ ТЕМАТИКАСЫ МЕН ПРОБЛЕМАТИКАСЫ

Намаз Ж., Абай атындағы ҚазҰПУ, II курс студенті

Ғыл. жет. – пед. ғыл. маг., аға оқытушы Юсуп А.Н.

Тәуелсіздік жылдары қазақ әдебиетінде шығарманың тақырыбы мен проблематикасын ұсынуда қаламгерлердің тарапынан өзіндік сүрлеу қалыптасты. Әлеуметтік қоғамда болып жатқан өзгерістер жазушылардың шығармашылығына да тікелей әсер етті. Бұл өзгерістер қаламгерлерден бұрын айтуға тыйым салынған тақырыптарға қатысты сөз қозғауға, өзіндік пікір білдіруге итермеледі. Тіпті мұндай үрдіс шығарманың атауынан да айқын көрінді. Қоршаған ортада болып жатқан мұндай өзгерістер шығармада өзекті мәселелерге қатысты астарлап айту арқылы көркем әдебиеттің проблематикасының да маңызын арттырды. З.Қабдолов айтқандай, «Тақырып – жазушының шындық болмыстан таңдап, талғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыстарының тобы» [1, 160]. Сол себепті онда әлеуметтік қоғамды толғандырған мәселелердің көтерілуі де заңды дүние. Мұның өзі оқырмандарға түрлі ой салу арқылы көркем әдебиет әлемін түсінуге, өзіндік интерпретация жасауға әкеледі.

Қазақ әдебиетіндегі ең күрделі эпикалық түрдің бірі – әңгіме жанры. Көлемі шағын болса да, әңгімеде роман мен повестьтен кем емес, келелі мәселелер көтеріледі. Осы ретте әңгіменің көтерер жүгі де ауыр десек болады. Еліміз егемендік алған жылдардан бастап, ақын-жазушылар тарапынан да, оқырмандардан тарапынан да әңгімеге деген қызығушылық артты. Авторлар мүмкіндігінше әңгімелерінде оқиға мен тартысты шағын көлемге сыйғыза отырып, жаппай көпшілікке ой салу арқылы оқырман санасын оятуды көздейді. Яғни, әңгіме С.Қирабаев атап көрсеткендей, «Әңгіме – әдебиеттің ең қиын жанрының бірі. Ол шағын көлемде үлкен міндеттерді шешеді. Тіпті кейде әңгіме романның,

драманың не поэманың қызметін атқарып кетеді. Адамды суреттеуде, оның психологиясын зерттеуде, олардың ойын, сезімін, күрес жолын көрсетуде үлкен жанр мен әңгіменің арасында айырма жоқ. Өйткені әңгіме үлкен жанрлар сияқты адамдар арасындағы қатынасты, өмір шындығын суреттейді. Өмірде шағын тақырып, ұсақ сезімдер деген атымен жоқ» [2, 447]. Біздіңше, академиктің айтқан дәл осы сөздері біз талдағалы отырған С.Сағынтайдың «Қарға» әңгімесіне де қатысты айтылғандай боп көрінеді.

Серік Сағынтай – қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасы, ерекше стилімен танылған бөлек қаламгер. Оның қаламына қазақ әдебиетінде Ж.Аймауытов салған лирикалық прозаның элементттері тән. Дегенмен, жеке тілдік тұлға ретінде жазушының прозасы өзіндік ерекшелігімен танылатын соны дүниедей көрінеді. Қаламгердің қазіргі кезде бәрімізге белгілі «Жазу», «Фәни-құс» атты өлеңдер жинағы, «Қарға» атты әңгімелер жинағы бар. Ол өзінің әр шығармасында жеке адамға, адамзат баласына, әлеуметтік қоғамға қатысты әртүрлі проблемаларды сөз етеді. Оның өмір мен өлім, махаббат пен жауыздық, жақсы мен жаман, т.б. ұғым-түсініктер жайлы ойлары әр шығармасының бойында кестеленіп өріліп отырады. Соған сәйкес қаламгер адам өміріндегі бүкіл дағдарыс формаларын әңгімелерінің проблематикасы етіп атап көрсетеді. Мұндай үн қатулар арқылы өмірді, әлемді өзгерткісі келеді, оқырманның жадын жаңғыртып, санасына ой салады. Оның шығармаларының кейіпкерлері шындықтан, рухани діңгектен, өмірлік ұстанымнан қол үзгендей болып көрінеді.

«Қарға» әңгімесі – адам жанына әсер ететін кесек туындылардың бірі. Шығарманың өң бойында соңғы әдеби үдерістерге қатысты туындаған түрлі формалар кездеседі. Адамның табиғатқа, қоршаған әлемге деген қатынасы арқылы оқырманның жан-дүниесін алай-дүлей етеді. Сол арқылы әлемді өзгерткесі келетінін анық байқатады.

Жазушы аталған шығармасы арқылы өз шығармасында әлеуметтік тематиканы басты тақырып етіп алғаны айқын байқалады. Қоғам трагедиясын, адам трагедиясын сипаттау арқылы адамзат баласын әлемдік қауіп-қатерден, немқұрайдылық пен қатыгездіктен сақтандырғысы келеді. Адам баласының бойындағы ашкөздік, зұлымдық, қатыгездік, пайдакүнемдік секілді жаман қасиеттерді сынға алады. Осыған қарап біз оның шағын көлемді прозалық шығармаларында сыни көзқараспен қатар сентиментальдық пафос та көрінетін байқаймыз.

Әңгімені алғаш оқыған адам қарға жайлы баяндалған этнографиялық әңгіме деп ойлап қалуы мүмкін. Әңгіменің басы былай басталады: «...Қарғалар өзара сөйлеседі екен. Қарқ-қарқ етіп, қиялай

ұшып бара жатқанда маңындағы тамырына әлденені ескертіп айтадымыс. Не айтатынын кім білген?! Өз кебімізге түсіріп, «Қу құлқын шығар?» дейміз кейіп. «Қарқ-қарқ. Кеттік. Егістік жаққа барып қайтайық, туыстарымыз келе бастаған сыңайлы. Бұл қораның маңында аса мардымды тағам жоқ тәрізді, қарқ-қарқ...». Осылай қарғаны сипаттаған автор «Бұл қарғаны сипаттамаған жан жоқ шығар бұл әлемде? Қарғаның тілін кім ұққан?» [3] деп қарға жайлы топшылаулар жасайды. Қарға автор үшін жұмбақ, тылсым құбылыс. Оның өзінің тілі, болмысы бар. Қанша ғалымдар зерттеп-зерделегенмен, қарғаның тілін ұққан жан жоқ. Сол себепті автор қарғаның тілін ұққысы келеді. Ол: «Бірақ, бірде қарғаның аузынан, жаңылам, тұмсығынан шыққан үннің бәрін ұға кеттім. Бір топ қарға еді. Жабыла жалбарынғандары, шырқырай шыққан үндері керемет ұғынықты еді. Қарғалар адамнан да түсінікті тілде сөйлейді екен...» [3] дей келе, Қояншоқыда болған негізгі оқиғаның сюжетін бастап кетеді.

Әңгіменің композициясын да шартта түрде бірнеше бөлікке бөлуге болады. Автор мұндай композициялық құрылымды әдейі таңдап алғандай көрінеді. Шығармада түрлі үзік ойлар, тіпті соңына қарай адам баласының жауыздығын айқындайтындай Құран Кәрімдегі «Мәида» сүресінде берілген ескі аңыз да беріледі. Бұл аңыз арқылы автор шығармада айтайын деп тұрған ойын түйіндеп, қорытындылағандай көрінеді. Адамның қатыгездігі бір жағынан ақылды дана саналатын, екіншіден өлім мен қауіпті шақыратын, түріне қарап ешкім ұнатпайтын қарғадан да асып кетеді. Адам пайда табу үшін ашкөздіктен қатыгездікке барады.

Одақ ыдырағаннан кейін адамдарда да дағдарыс басталады. Баяғы колхоз, совхоз жоқ. Әркім өз күйін күйттеп кетеді. Шығарманың кейіпкері Жәкем де күнкөріс қамымен ауылда шемішке зауытын салуды ойлайды. Бала-шағасымен осының қамына кіріседі. Күзде керемет өнім алып баюды ойлайды. Алайда кейіпкердің ойына кедергі болған қарға сахнаға шығады. Қарғадан қалай құтылудың амалын ойластырған кейіпкер ойы сан-саққа кетіп, дал болады. «Іздегенге сұраған дегендей» бір күні «шарасыздық шалдықтырған Жәкемді ауылдағы Қабыл досы іздеп келсін бір күні. Қан майданның өтінде жүргенде келді. Қараборбайланып, қажыған бізге мысқылмен қарап тұрды-ау. Осы қарғадан құтылудың амалын айтсам не бересің, Жәке? – деді сәл тыныстан соң. Е, сұрағаныңды ал... Онда, маған үш қаз үйітіп бересің. Қаз сөз боп па, үш жүз қарға қосып үйітіп берейін, – дейді Жәкем күйініп. Қап, арзандау айтып қойдым. Дегенмен, барға қанағат. Ал енді бәрің бері келіңдер, – деп, бізді ашық алаңға бастады білгішбек. Қарғалар назар аудармасымызды аңдап, хан талапайды

қыздыра бастаған». Қабыл «Қарға аулау білесіңдер ме?» деген сұрағының өзі оқырманға алда бір сұмдық болатынан хабар бергендей болады. Автор адам жанын түсінгісі келеді. Оның табиғат Анаға деген осы зұлымдығы түбінде бір трагедияның болатынын аңғартады. Қарғаға соғыс ашқан бүтіндей бір әулет ұстап алған он қарғаның жанын қинайды. «Қазір бастаймыз. Мен мына магнитофонға, таспаға жазуды бастаған сәтте қолдарыңдағы шегемен қарғаларды басқа-көзге қарамай піскілейсіңдер. Дауысынан қорықпаңдар. Бәлемдердің үндерін жазып алып, басқа қарғаларға тыңдатамыз. Сосын келіп көрсін бұл маңға! Ал, кеттік...», – деген Қабылдың сөздері бәрін қанаттандырғандай болады. Өздері не істеп жатқандарын толық түсінбеген адамдар «Күйсандықтың тетігі шырт ете қалғанда Жәкемнің қолындағы көр шеге алдындағы қарғаның төсіне кірш етіп қадалды. «Қғғғ-ғғарррррр!» деген аса аянышты үн құлақты тесіп, миыма шағылды. Орнымнан қалай ұшып тұрғанымды білмеймін. Бәріміз сілейіп қалыппыз. Төсіне темір кірген бейбақ құйқа шымырлатар үнмен бебеулеп жатыр. «Не қарап тұрсыңдар!» Қабыл айғай сала, ұрандап, менің қолымдағы бізді жұлып алып, жерде сілейіп жатқан қарғаға пісіп-пісіп жіберді. «Қрррр-ғғғақққ! Қиқққ-ғғарррқ! Қаққ-қаққ!» Қарға жылап жатқан секілді. Қарға жанына батқан жарадан аһ ұрып, айғайлап көмек сұрағандай болды. Сол сәтте қанды топалаң басталды да кетті», – дейді автор. Мұндай трагедияны қазақ даласы көрген, естіген емес. Заманға қарай адам пиғылының өзгеруі түптің түбінде қайғылы жағдайға әкеледі. Жәкем шемішке зауытын салады, мынандай сұмдық соғыстан кейін Сарыесік маңында қарға түгіл құс атаулы да безіп кетеді. Осындай қойылымның режисссері болған Қабыл масаттанып, ерлік істегендей кейіпке түседі. Әділ бала суға кетеді. Жазушының кейіпкерлер тағдырына қатысты шығарған үкімі осы. Гуманистік ой иесі шығарманы осылай қорытындылайды. Қарға екеш қарға да Алланың пендесі, табиғат Ананың тумасы. Ол да өмір сүргісі келеді. Оған қиянат жасау арқылы түптің түбінде баяндаушының көкесі де ұлынан айрылады. Трагедеи ядеген міне осы. Жай трагедия емес, өте аянышты жағдай.

Әңгіменің композияциясы өте күрделі. Қаламгер сөзінің дәледемесі ретінде әңгіменің басында эпиграфты да тектен текке алмаған секілді. Мына берілген эпиграфтар, яғни Жан Поль Сартрдің «Бывают дни, когда человек вселяет в меня ужас...» пен Мұхаммет Салықтың «Ей, ұшып жүрген қара кітап...» деген сөздері адамзат баласының хайуаннан арман жауыз екенін аңғартатындай.

«Қарға» әңгімесі ұлылардың айтқан осы сөздермен үндес. Адам әлеуметтік қоғамда, қоршаған ортада өзінің пәрмендігімен, беделімен

барлық тіршілік иелерінен үстем болып, биік тұрғанымен, жазалаушы, үкім шығарушы бола алмайды. Ол да алланың пәрменінің алдында дәрменсіз. Өзінің жасаған қиянаты мен күнәсі үшін жазасын артады. Ондай шешім ұзақ күттірмейді. Түптің түбінде жазыдан құтылмайды. Өзі жазасын тартпағанмен, ұрпағы көреді дегенді меңзегендей болады. Сол себепті әңгіменің соңына қарай туысының өлігін жасыруға жіберілген қарға бейнесі арқылы, Қабылға ақиқатты нұсқаған Құранның сүресі келтірілген. Бұл әңгіменің эпилогі іспеттес. Демек шығарма, тек бір адамның қатыгездігін ғана сипаттап тұрған жоқ, бүкіл адамзат баласының әр кезеңде, әр сәтте жасаған қатыгездігі жайлы сыр шертеді десек те болады. Бұдан біз болашақ үшін алаңдаған, күйзелген автордың жан күйзелісін байқаймыз. Әңгіменің басында айтылған дүниелер жеке адам тағдырындағы тағдырындағы проблематика болса, «Қарға» жалпыадамзаттық пәлсапалық проблема ретінде көтеріледі.

Сөзімізді түйіндер болсақ, Серік Сағынтайдың «Қарға» атты әңгімелер жинағы адамзат баласының санасын оятатын, жанын жаңғыртатын пәлсафалық ойлардан тұрады. Себебі, осы жинағы арқылы автор бүкіладамзаттық проблемаларды көтеріп, оны шешудің жолын іздегендей болады. Адам жанының табиғатын тану арқылы өмірде болып жатқан күрделі конфликтерді қалай шешуге болатындығы жайлы ой қозғайды.

Әдебиет

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, «TST - Company». – 2006. – 360 б.
2. Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. Т.1. – 456 б.
3. https://adebiportal.kz/kz/news/view/3026.

Г. ИСХАКЫЙНЫҢ «КӨЗ» ПОВЕСТЕНДА ДӨНЬЯ ТЕЛ-ӘДӘБИ СУРӘТЕ

Нәбиуллина Э., ИЯЛИ им Г.Ибрагимова АН РТ, аспирант

Фән. җит. – филол. фән. канд. Ахунов А.М.

«Көз» повесте – Гаяз Исхакыйның ватаныннан читтә яшәгәндә иҗат иткән әсәрләренең берсе. Әсәр 1923 елда языла, тик бу чорда авыр матди шартларда яшәвенә бәйле, Исхакый повестьны 1938 елда гына Берлинда үзе оештырган «Милли юл» нәшриятында чыгара. Әсәрдә татар тормышының революциягә кадәрге чоры сурәтләнсә дә, аны «татар эмиграция әдәбиятының классик үрнәге дип атарга мөмкин» [2: 10]. «Милли байрак» журналының 130 нчы санында чыккан «Яңа әсәр» исемле мәкаләдә (авторы Х.Ф. дип күрсәтелгән): «...хикәяне күңелле булган өчен генә, ләззәт алу өчен генә түгел, милли әдәбиятне, ил тормышын белер өчен, шуның аркасында милли рухны сүндерми яшәтер һәм мөхәҗерәттә аксап калган телне төзәтер өчен уку кирәктер», – диелә. – «Мәшһүр әдибебез Гаяз Исхакый бәкнең (…)

«Көз» исемле хикәясе чын мәгънәсендә без яшьләр күрми үскән милли тормышны күрсәтүче кыйммәтле әсәрләрдер» [2: 528], – дип яңа әсәрнең әһәмиятен ассызыклый мәкалә авторы.

Хәзерге филология фәнендә кеше һәм аның теленә бәйле дөнья сурәте феномены чагыштырмача яңа һәм актуаль мәсьәләләрнең берсе булып тора. Әдәби әсәрдә авторның яшәү, фикерләү рәвеше, билгеле бер чор җәмгыять һәм милләт вәкиле буларак дөньяга карашы чагылыш таба, ә тел чынбарлыкны танып белүдә төп чара ролен үти.

Әсәр тукымасында дөнья сурәте иң элек макродөньядан, ягъни авторның дөньяны күзаллавы нигезендә булган конструкттан гыйбарәт; икенчедән, күпсанлы микродөньялардан тора, әлеге микродөньялар аерым геройларның яки әсәрдәге җыелма образларның дөньяны кабул итүенә нигез була [1]. Әсәр геройларының эчке дөньясын, карашларын чагылдырганда, язучы тарафыннан мифологик, дини, фәнни, әдәби, милли дөнья сурәте кулланыла. Шушы күзлектән Гаяз Исхакыйның «Көз» повестен өйрәнү аны яңача кабул итәргә, әдәби әсәрнең яңа катламнарын ачарга мөмкинлек бирә.

Әсәрнең сюжеты бер-берсе белән моңа кадәр таныш булмаган ике геройның Нәфисә белән Гөлсемнең бер урында – Идел буйлап барган пароходта очрашып, үзләренең тормыш юлларын сөйләү, узган елларны искә алу буларак корылган. Повесть вакыйгалар барган урын һәм вакытны тасвирлау белән башланып китә. Вакыт һәм урын төгәл билгеләнгән кебек булса да *(“Көз иде”, “Иделнең ярларын каплап алган”),* геройлар өчен бу шомлы һәм билгесез бер урын, аның төгәл чикләре дә юк: *“күзгә төртсәң күренмәс караңгы төн”, “караңгылык”, “очы юк”, “кырые юк”, “томан куера”.*

Шушы билгесезлектә Нәфисә үзенә уңай урын тапкан: ул “*каютаның почмагына кереп поскан да утырган*”, “*йылы китап эченә чумган*”. Димәк, чынбарлыктан үзе теләгән дөньяга кереп китеп, караңгылыкта үзенә уңайлы булган чикләр кора алган. Озак та үтми бу “*коры якты булмәгә*” Гөлсем килеп керә, үзе белән *“юешлек, караңгылык”*ны алып керә: “*унике сәгать параход көттек юешләнеп беттек*” – дип хәбәр итә. Шул рәвешле Г. Исхакый безне геройларның эчке дөньясына алып кереп китә. Кешенең эчке дөньясы аның яшәгән даирәсе, көндәлек тормышында барган вакыйгаларга бәйле – бу фикерне автор әсәрнең буеннан буена үткәрә: *“Бала-чага нинди тирә-юньдә үссә, шуның гадәтен ала”.*

Исхакый геройларының дөньяны күзаллавы әйләнә-тирәне төрлечә кабул итүгә нигезләнә (дини, милли, фәнни, сәнгати) һәм персонажны характерлаучы бер чарага әйләнә. Нәфисәнең гаиләсе милли-дини карашлар белән яши, бу, билгеле, гаилә әгъзаларының телендә дә

чагыла: *“ячы килгән икән”, “малай-салай белән чуалып йөрергә рөхсәт юк”, “йолага сыймый”, “Ничек ата-анамның йөзенә кара ягам дип, Алладан курыкмадың?”* Шул ук вакытта Нәфисәгә дөньяны романтик кабул итү дә хас, ул үз бәхете өчен көрәшеп, теләгәненә ирешә. Хәлилне эзләп чыгуы, аларның вәгъдәләшүе дә аның характерын шул яктан ача: *“Миңа сагынмалык бер нәрсә калдыр”, “Тургеневның “Беренче мәхәббәт” хикәясен сузды”.* Хәлил нечкә күңелле кеше булуына карамастан, дөньяны рациональ кабул итә, үз тормышы өчен җаваплылыкны үз кулына ала: *“Урыс арасында тора торган кеше, үзен-үзе саклап, мөселман гаиләсенә катышырга тели”.*

Гөлсемнең дөньясы үзгә, ул русча укыган, рус даирәсендә тәрбияләнгән: *“Тирә-юнебездә һәммәсе рус иде, өйдә дә русча сөйлиләр иде”.* Ул хәтта үзен төгәл кем булуын да белми үскән, үзен “*әллә нинди икенче рус”* булуын аңлап, хәтта *“чынлап рус булмавыннан”* хурланган да, ягъни балачактан үз асылыннан ераклаштырыла һәм гомерлеккә шушы идеалларның корбаны булып кала.

Әсәр татарлар яшәгән географиянең күнегелгәннән киңрәк булуы белән дә кызыклы: вакыйгалар бер авыл, шәһәр яки өлкә белән генә чикләнми. Кулланылган топонимнарга игътибар итсәк (Нәфисә Оренбург шәһәрендә туа, әтиләре Орскийлар белән вәгъдәләшә, Уфага барып никах укытырга уйлыйлар, Мәскәүдә хезмәт итәләр, Идел буе шәһәрләрендә яшиләр, Кырымга, Германиягә ялга йөриләр һ.б.), Г. Исхакый әлеге әсәрне һәр җирдә яшәүче милләттәшкә адреслый. Шул ук вакытта автор географик чикләр белән билгеләнмәгән, тик менталь яктан төрле булган рус һәм татар дөньясын икегә аера: берәүләр шушы чикнең уртасында, кайсы якка авышырга белми яши (Гөлсем), икенчеләр инде гомумән үз асылыннан читләшкән (Гөлсемнең тутакае), өченчеләр чит җирдә яшәргә мәҗбүр булсалар да үз асылын саклый (Нәфисә, Хәлил).

Әдәбият

1. Аюпова С.Б. Языковая художественная картина мира и ее признаки (на материале произведений И.С. Тургенева) // http://www.den-za-dnem.ru/page.php?article=2055 (Дата обращения: 25.01.2022)

2. Исхакый Г. Әсәрләр, 15 томда. 5 том. – Казан, 2009. – 559 б.

3. Попова М.К. Картина мира как проблема гуманитарных наук // Картина мира и способы ее репрезентации: Научные доклады конференции «Национальные картины мира: язык, литература, культура, образование» (21-24 апреля 2003 г., Курск). — Воронеж, 2003. – С. 13-38.

ТАТАР ЛЕКСИКАСЫН ӨЙРӘНҮДӘ АКЫЛ КАРТАЛАРЫН КУЛЛАНУ

Нәҗипова Г., КФУ, III курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Әшрәпова А.Х.

Хәзерге ФГОС таләпләре буенча уку предметларын өйрәнгәндә, укучылар мәгълүмат белән эшләү күнекмәләрен камилләштерергә һәм

аларны тулыландырырга тиеш. Алар текстлар белән эшләгәндә, андагы мәгълүматны үзгәртә һәм интерпретацияли алачак, шул исәптән: әзер мәгълүмат объектларында булган мәгълүматны системалаштыру, чагыштыру, анализлау, гомумиләштерү һәм интерпретацияләү; төп һәм өстәмә мәгълүматны аерып күрсәтү; кыскартылган сүз формасында (план яисә тезислар рәвешендә) һәм күрсәтмә-символик формада (таблица, график схемалар һәм диаграммалар рәвешендә, карталар – концептуаль диаграммалар, таяну конспектлары рәвешендә) мәгълүматны тәкъдим итү; таблицаларны, схемаларны, диаграммаларны, текстларны тутыру һәм тулыландыру кебек күнекмәләрне үзләрендә булдырачак.

Укучының шәхси үсеш ысулы буларак акыл карталарын куллану мөмкин. Акыл карталары – ул кәгазь бите кулланып, уйлап табу, истә калдыру, искә алу ысулларын чагылдыру, шулай ук мәгълүматны эшкәртүнең эчке процессларын да күрсәтү, аларга үзгәрешләр кертү, камилләштерү. Универсаль уку гамәлләре формалашу өчен уку процессында акыл карталары куллану төрле булырга мөмкин: укучыларның индивидуаль, төркем һәм коллектив эшчәнлеген оештыру; укучыларның яшь үзенчәлекләре нигезендә укыту эчтәлеген конструкцияләү; укучыларның проект эшчәнлеген һәм мөстәкыйль эшен оештыру. Акыл карталары куллану ысулы балаларны сүзлекләрдән, белешмәләрдән һәм башка язма һәм телдән мәгълүмат чыганакларыннан кирәкле мәгълүматны эзләү һәм аларны системага салуга өйрәтәчәк. Акыл карталары укучыларның иҗади, интеллектуаль һәм интуитив сәләтләрен, фикерләү процессын, хәтерен үстерә. Әлеге ысулның идеясе шунда: рәсем яки язу формасында өйрәнү предметы битнең үзәгендә урнаша. Төп фикерләр үзәк рәсемнән чыккан ботаклар формасында сурәтләнә, өстәмә фикерләр исә нечкә сызыклар ярдәмендә үзәк сызыкларга кушыла. Акыл карталарында сүзләр генә түгел, рәсемнәр, символлар куллану кулайрак дип санала.

Татар теле дәресендә акыл карталары укучы тарафыннан шәхси планда төрле форматта кулланылырга мөмкин. Мәсәлән, яңа теманы узганда, укучы төп мәгълүматны аерып чыгарып, акыл карталарын төзи, җавап биргәндә шул схемага нигезләнеп теманы сөйли. Проектлар өстендә эшләгәндә, укучылар үз идеяләрен тәкъдим итәргә, чишелеш табарга, үз чишелешләренең нәтиҗәләрен фаразларга, яңа проблемаларны күрергә, эшне планлаштырырга, нәтиҗәләр ясарга өйрәнәләр. Бу ысулның авторы фикеренчә, акыл карталары теләсә кайсы телнең лексикасын өйрәнергә ярдәм итәргә мөмкин. Үзенең “Mind maps for kids” исемле китабында Тони Бузан үрнәк итеп француз телендәге фигыльләрне алган [1: 76]. Акыл карталары ярдәмендә, автор

фигыльгә төрле затларда нинди фигыль кушымчаларын ялгарга кирәк булганын өйрәтә. Димәк, бу ысулны татар теле лексикасын өйрәнгәндә дә куллану мөмкин дигән фикергә килеп була.

Дәресләрдә акыл карталары ярдәмендә “Гаилә”, “Хайваннар”, “Кием”, “Спорт”, “Төсләр”, “Җиләк-җимешләр”, “Яшелчәләр”, “Бәйрәмнәр” кебек темаларга багышланган лексиканы өйрәнергә мөмкин. Үрнәк итеп, “Яшелчәләр” темасын өйрәнү өчен акыл картасын ясап карыйк. Кәгазь бите уртасына зур хәрефләр белән “Яшелчәләр” дип язып куябыз, янына яшелчәләр ясап куярга да мөмкин. Икенче этап итеп, төрле төстәге калын сызыклар ясала, алар өчтән ким булырга тиеш түгел, оптималь саны – 5-6 ботак. Һәр ботак өстендә яшелчәнең исеме языла, мәсәлән, “кәбестә”, “кыяр”, “суган”. Шулай һәр сүз янына схематик рәвештә рәсем ясап була. Соңыннан калын ботактан нечкә сызыклар ясыйбыз. Беренчесе өстенә – сүзнең тәрҗемәсен, икенчесе – яшелчәнең төсен, өченчесе –формасы, дүртенчесе – бу яшелчәләр кергән ризыклар исеме, бишенчесенә табышмакны яисә бу яшелчә белән бәйле мәкальне “Мич башында шалкан пешми” язып була. Өченче төр сызыкларга бу мәкаль белән бәйле ассоциацияләрне “ялкаулык”, “эш” дигән сүзләрне дә язарга мөмкин. Бу очракта акыл карталары укучыларга яңа лексиканы өйрәнергә генә ярдәм итми, укытучылар өчен сораштыру вакытында нигез булып тора.

Хәзерге көн татар теле укытучылары өчен төп бурычларның берсе буларак укучыларның актив сүз хәзинәсен синонимнар белән баету тора. Шул уңайдан укучыларны телнең синонимик байлык белән таныштыру, сөйләм телендә кулланырга өйрәтү мөһим проблемаларның берсе булып тора [2: 16]. Бу төр эштә дә акыл карталары төп ярдәмче булып тора. Бу ысулны кулланганда, сүзнең синонимнарын гына түгел, аларның кайсы стильдә куллануын истә калдырырга мөмкин.

Акыл карталары - татар теле дәресләрендә лексиканы өйрәнүдә актив кулланылырга лаеклы ысул. Аларның яңалыгы укытучының белем бирүче позициясендә генә түгел, укучыларның танып белү эшчәнлегенең оештыручы булудан гыйбарәт. Карталар укучыларга мәгълүматны үзләре табып үзләштерергә, укытучы белән һәм үзара фикер алышырга өйрәтә. Акыл карталары укытучыга уку процессында уен элементларын кулланып, уңай эмоциональ даирә урнаштырырга ярдәм итә.

Әдәбият

1. Tony Buzan. Mind Maps for Kids. – Thorsons: Reissue edition, 2005. – 128 p.
2. Шәкүрова М.М. Татар мәктәпләрендә татар телен укыту методикасы. Лекцияләрнең кыскача конспекты. – Казан, 2014. – 62 б.

МӘДӘНИЯТАРА КОММУНИКАЦИЯНЕ ФОРМАЛАШТЫРУ ЧАРАСЫ БУЛАРАК МУЛЬТИПЛИКАЦИЯ

Нәүмәтова Р., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Нурмөхәммәтова Р.С.

Хәзерге чорда сүз мәдәниятеннән визуаль образлар мәдәниятенә кискен борылыш ясалды. Әйләнә-тирә турындагы мәгълүматны тапшыру, кабул итү чыганаклары арасында визуальләштерү алымы төп урынны били. Визуаль контент – тексттан кала, аның белән янәшә килә торган барлык мәгълүмат. Фотосурәтләр, рәсем, карикатура, логотип, схема, график, диаграммалар, шулай ук слайд-шоу, анимация, клип, видеоязмалар текстны кабул итүне җиңеләйтә, ә кайбер чакта аны алыштырып та килә. А.А.Градюшко әйтүенчә, бүген укый торган кеше чорын мәгълүматны визуальләштерү гасыры алмаштыра [1: 79]. Соңгы вакытта визуаль чыганаклар арасында кино сәнгате (шул исәптән мультипликация) киң таралыш алды.

Мәгълүматны аудиовизуаль чара ярдәмендә кабул итү өстенлек иткән шартларда, мультипликация яшь буынның дөньяга карашын формалаштыру, милли-мәдәни кыйммәтләргә игътибарын арттыру, чит мәдәниятне аңлату чарасы буларак кулланыла.

Балалар өчен мультипликация кешелек кыйммәтләрен, нормаларны, мәдәниятне тапшыруда арадашчы функциясен башкара. Ул коммуникациянең туган җиргә, табигатькә мәхәббәт, дуслык хисе, ата-анага хөрмәт кебек сыйфатларны формалаштыра торган иң уңайлы каналы буларак кабул ителә. Мультипликациядәге сурәтләү чаралары ярдәмендә бала үзе яшәгән җирлек тормышы белән генә түгел, чит халыклар тормышының бер өлеше белән дә таныша, персонажларның тәҗрибәсе нигезендә сәбәп-нәтиҗә элемтәләрен бәйләргә өйрәнә. Бу факторлар ярдәмендә баланың кешелек җәмгыятендә адаптациясе күпкә тизрәк һәм уңайлырак үтә.

Мәдәниятара коммуникация (ингл. cross-cultural communication, intercultural communication), мәдәни хезмәттәшлек, мәдәниятара багланышлар – төрле мәдәният вәкилләре арасындагы элемтә, аралашу.

Кино сәнгате милли, этник мәдәниятне чагылдыра торган сәнгать төре буларак билгеле. Нәкъ менә кино сәнгате чаралары ярдәмендә милли идеяләрне гәүдәләндерә торган образлар тудырырга мөмкин. Моннан тыш, нәкъ менә кино сәнгате, визуаль мәдәният шартларында милли образларны чагылдырып, милли мәдәниятне саклап калу һәм яңадан торгызу өчен кирәкле иьтимагый-мәдәни киңлек булдыра. Кино сәнгатенең аерым бер милләтнең тарихы, әдәбияты (шул исәптән фольклор, мифологиясе) белән бәйле әсәрләрне экранлаштыру мөмкинлеге бу миссияне тормышка ашыруга ярдәм итә.

А.А. Семенова милли кино сәнгате әсәрләрен булдыруның түбәндәге принципларын билгели: үзенчәлекле милли образларны визуальләштерү, традицион милли проблемаларны тәнкыйтьләү, милли тарихи вакыйгаларны визуальләштерү, персонажлар тарафыннан дөньяны милли, дини күзлектән кабул итүне актуальләштерү, милли герой образын визуальләштерү [3: 147].

Кино сәнгатендә анимацион кино (мультипликация) аерым урын алып тора. Соңгы елларда компьютер технологияләре камилләшү нәтиҗәсендә мультипликация өлкәсе җитештерү, сәнгати бөтенлек, иҗадилык ягыннан яңа дәрәҗәгә күтәрелде. Балаларга юнәлтелгән мультипликацион фильмнарда иҗтимагый һәм мәдәни чынбарлыкның төрле феноменнары, шул исәптән чит халыкларның мәдәнияте һәм телләре чагылдырыла. Шуңа күрә балаларның этномәдәни күзаллаулары формалашу вакытында мультипликация мөмкинлекләрен исәпкә алырга кирәк.

Анимация өлкәсен өйрәнүгә зур өлеш керткән Н.Г. Кривуля, анимацияне мәдәни феномен буларак өйрәнгәндә, мультипликацион фильмнарны тамашачыга мәдәни, әхлакый нормаларны тапшыру яссылыгыннан карый. Мәдәниятнең аерылгысыз өлеше буларак, анимация аның матди ягын, рухи өлешен өйрәнү өчен мөмкинлекләр ача. Автор анимациянең ике төп аспектын аерып чыгара: милли сәнгать образларын тапшыра һәм саклый торган форма (фольклор анимациясе) һәм төрле мәдәният вәкилләре арасында үзара аңлашуга корылган, элемтәләр урнаштыруга юнәлтелгән форма (этнографик анимация) [2: 15].

Фольклор анимациясенә караган мультфильмнар – халык әкиятләрен, җырларын, мәкаль-әйтемнәрен, риваять һәм мифларын экранлаштыру һәм адаптацияләүгә юнәлдерелгән. Этнографик анимацион фильмнар теге яки бу халыкның яки җәмгыятьнең тарихы, көнкүреше, милли гореф-гадәтләре, бәйрәмнәре, диннәре, тарихи шәхесләре турындагы мәгълүматны үз эченә ала. Фольклор һәм этнографик юнәлештәге мультфильмнар мәдәниятара диалог урнаштыру, башка халыкларның тормыш-көнкүреше белән танышу өчен мөмкинлекләр ача.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә мөмкин: мультфильм – киң масса тамашачыга юнәлтелгән үзенчәлекле сәнгать төре. Ул аудиторияне мәдәният төшенчәсе белән таныштыру, төрле халык мәдәниятләре арасында элемтә формалаштыру, дөньядә мәдәни төрлелек турындагы белемнәрне киңәйтү өчен зур мөмкинлекләргә ия.

Әдәбият

1. Градюшко А.А. Перспективные стратегии вебжурналистики в глобальном информационном пространстве // Международная журналистика-2014: диалог культур и

взаимодействие медиа разных стран: материалы Третьей Междунар. науч.-практ. конф., 20 февр. 2014 г., Минск. – Минск: Изд. Центр БГУ., 2014. – С. 77-89.

2. Кривуля Н.Г. Анимация как феномен культуры // Анимация и мультимедиа между традициями и инновациями: материалы V международной научно-практической конференции «Анимация как феномен культуры», Москва, 7–8 октября 2009 г. / сост. Н.Г. Кривуля. – М.: ВГИК., 2010. – С. 4–20.

3. Семенова А.А. Визуальная культура модернизированного социума // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 7, Философия. Социология и социальные технологии. – Волгоград: Вестник ВолГУ., 2012. – № 3. – С. 145-149

УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМДА БУХОРО БОЛАЛАР ФОЛКЛОР ҚЎШИҚЛАРИНИ ЎРГАТИШ ДОЛЗАРБ МЕТОДИК МУАММО СИФАТИДА

Орипова Н., БухГУ, студент I курса

Науч. рук. – доц. Тўхтасин Р.И.

Миллий ғоя ва мафкура ўз мазмунида маънавий ва маданий меъросимиз, миллий қадриятларимизни мужассам этади. Маданий ва маънавий мерос авлод-аждодларимиз томонидан яратилиб бизгача етиб келган бебаҳо хазинадир. Унда ёш авлод тарбиясида фойдаланиш, шу орқали уларни она ватанга, халқимиз тарихи, тили, маданияти, урф-одат ва анъаналарига муҳаббат руҳида тарбиялаш таълим тизими олдидаги ўз долзарблигини йўқотмайдиган вазифалардандир.

Ўзбек халқ мусиқа мероси хазинасида катталар билан кичик ёшдаги болалар маънавий дунёсини ўзида уйғунлаштирган, боллалар фолклор мусиқа асарлари, болалар қўшиқлари ҳам муҳим ўрин тутади. Бундай қўшиқлар ўзида болалар ҳаёти, руҳияти, болаларга хос турли ўйинлар, айтишувлар, ҳайвонот ва ўсимликлар табиат ҳодисалари билан боғлиқ ҳолатларни ўзига хос ифода этиши билан ажралиб туради. Болалар қўшиқлари ҳам халқ мусиқасининг оммавий турлари сингари бадиий ва ғоявий мазмунга эга бўлиб, матни содда, ниҳоятда ихчам, ўйин-рақсбоп характерга эгалиги билан ўзига хослик касб этади.

Умумтаълим мактабларининг бошланғич синфларида болалар тафаккурига хос, кўпроқ ўйин билан боғлиқ Бухоро болалар фолклор қўшиқларини, куй ва енгил айтимларни ўргатиш мусиқа таълимининг миллий асосини шакллантиришда муҳим рол ўйнайди. Демак, мусиқа дарсларида халқимизнинг миллий мусиқа мероси таркибидаги Бухоро болалар фолклор қўшиқларидан мақсадга мувофиқ ҳолда фойдаланиш, уларни ижро этиш услубларини унинг мақсад ва шева маъноси эътиборга олган ҳолда тадбиқ этиш ҳар бир мусиқа ўқитувчисидан ўзига хос педагогик ёндошув, билим малака ва маҳоратни талаб қилади.

Биз биламизки, Ўзбекистон Республикаси бешта махаллий услубларга бўлинган бўлиб булар: Бухоро – Самарқанд, Қашқадарё – Сурхондарё, Фарғона – Тошкент, Хоразм ва Қорақалпоқ воха

услубларидир. Бу воҳалар урф одатлари, анъаналари, тўй маросимлари, қўшиқлари шева ва ижро услублари билан бир – биридан фарқ қилади.

Бунга мисол Бухоро болалар фолклор қўшиқлари ўзининг ўйноқи ва шўхчан хазил лапар айтишувлари, рақслар,жумбоқлар, чистонлар(нима у?) билан бошқа воҳалардан фарқ қилиб, асосан икки тилда ижро этилади(ҳам ўзбек ҳам тожик).

Бухоро болалар фолклор қўшиқларига мисол:

1. Қўшиқ Бобожон
2. Қўшиқ аху-аху
3. Халқ ўйини Занжира бофтем
4. Хазил қўшиқ Чи гуйм шудас
5. Қўшиқ Бузғола
6. Халқ ўйини Сандурчайи қутича
7. Қўшиқ Вой поям
8. Қўшиқ лапар Солинав Муборак
9. Қўшиқ айтишув Дупар газит
10. Қўшиқ санама Учтурбачамон.

Бобажон қўшиғи

Болалар узоқдан бобони кўриб қоладилар ва унга яқинлашадилар, салом берадилар кейин ундан эртак айтиб беришни илтимос қиладилар. Бобо кўнмайди, зўрға уни эртак айтиб беришга кўндирадилар. Н-т:

Бобо бобо пештар бет,
Дамо яктет ушуг гуед
Бобо-бобо бобочае
Фалак-фалак зомичае.
Нукра-нукра намакдоне
Тилло –тилло сўзандоне.
Н-т:
Бобо бобо пештар бет,
Дамо яктет ушуг гуед
Кашвак-кашваки сурхане
Да пойга – пойга монаме
Салли-Сали симобине
Да бухча-бухча монаме.

Н-т:

Бобо бобо пештар бет,
Дамо яктет ушуг гуед

Ҳамма Бобожон эртак айтиб беринг.

Шу тариқа ўйин ва қўшиқлар ижро этилиб, бир-бирига уланиб кетади.

Мактабда бошланғич синф ўқувчиларини халқ мусиқаси ва шу ўринда Бухоро болалар фолклор намуналари билан зарур эҳтиёжни қондирадиган даражада таништириб бориш энг биринчи навбатда мусиқа ўқитувчиларидан ўз касбига фидойиликини, халқ мусиқа ижодиётига чуқур муҳаббат ва юқори даражадаги касбий маҳоратни талаб қилади. Дарс жараёнига Бухоро болалар фолклор қўшиқларини самарали тадбиқ этиш ўз ўрнида бир қатор вазифаларни ижобий ҳал этишни ҳам таъкидлаш ўринлидир.

Хуллас, Бухоро болалар фолклор қўшиқлари орқали ўқувчи-ёшларни мусиқий маданиятини, маънавий ва бадиий эстетик тарбиялашнинг педагогик ва методик тизимини яратиш, бугунги кунгача тўпланган мавжуд тажрибаларни ўрганиш, турли вилоятларда фаолият юритаётган фолклор-этнографик ансамбиллар фаолиятини ўрганиш, улар репертуаридаги Бухоро болалар фолклорига тегишли намуналарни тўплаш, умумлаштириш ва таълим жараёнига тадбиқ этиш орқали мусиқий таълимнинг миллий асосларини мустаҳкамлашга эришиш мумкин.

Литература

1. Ражабов Т.И. Тематическая классификация узбекской детской народной музыки игр. – М.: Наука, 2020. – С. 61-63.
2. Ражабов Т.И., Ибодов У.Р. Обеспечение национального наследия в обучении песням бухарского детского фольклора на уроках музыки // Вестник науки и образования. – 2020. – С. 55-58.
3. Раджабов Т.И. Описание вековых ценностей в песне «тутовое дерево-балх» и его место в воспитании учащейся молодежи. – Ташкент, 2019. – С. 70-71.
4. M.B. Kh, TI Rajabov, FG Nurullaev. Teaching Bukhara children folk songs in music lessons as an actual problem. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. 24 (04), 6049-6056.

ВИДЫ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ТАТАРСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ И ЛИТЕРАТУРАХ

Пайгина М., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А. Х.

Интерактивные методы обучения (interactive learning methods) – методы обучения, построенные на активном взаимодействии обучающихся с преподавателем, контентом и между собой в коллаборативном обучении (collaborative learning). Учебный процесс организуется с учетом включенности в процесс познания всех обучающихся группы без исключения. При совместной деятельности каждый вносит индивидуальный вклад, тем самым в ходе урока происходит обмен идеями, знаниями и навыками. Интерактивные методы основаны на принципах взаимодействия, активности обучаемых и обязательной обратной связи. При подобной работе создается среда образовательного общения, которая характеризуется

открытостью, взаимодействием участников, а также возможностью взаимной оценки. Данные методы обучения призваны решать главную задачу, сформулированную в ФГОС – научить ребенка учиться.

В современной системе образования существуют множество видов интерактивных методов, благодаря которым уроки становятся познавательными и занимательными. На конкретных примерах рассмотрим несколько из них.

Сюжетно-ролевые игра – вид деятельности, в процессе которой ученик примеряет на себя поведение, отношения и действия людей. При данном методе дети учатся играть разные роли, выражать свою позицию, влиять на других участников, вести диалог и находить компромисс, решать конфликтные ситуации. Более того сюжетно-ролевая игра помогает закрепить пройденный материал. Одной из разновидностей сюжетно-ролевый игры является драматизация. Например, после прохождения различных тем (семья, путешествие, еда, преступление) ученики могут отыграть разные роли, работая в группах по 7-10 человек. Для лучшего запоминания произведений по литературе детям советуется театрализовать его. Сюжетно-ролевая игра подходит для учеников младшей и средней школы.

Игры на ассоциации. Данный метод интерактивного обучения улучшает память и внимание, развивает образное и логическое мышление, обогащает словарный запас и помогает быстрее запомнить материал. Игры на ассоциации бывают нескольких видов: вербальные (на словах), образные (с использованием изображений), предметные (с применением предметов). Данный метод успешно применяется в изучении иностранных языков. На уроках литературы игры на ассоциации можно использовать при изучении биографий писателей и поэтов, героев какого-либо произведения, а также важных деталей в рассказах. Вышеизложенный метод подходит для учеников младшей и средней школы.

Мини-исследование. Данный метод учит детей собирать и анализировать данные и формулировать их, подбирать факты для ее обоснования или опровержения, защищать свою точку зрения. Мини-исследование можно использовать во всех уроках. При формулировании выводов исследования дети могут придумать креативные задания, используя приложения WordWall, Kahoot, Woodwardenglish и другие. При вышеописанном методе дети ничем не ограничены. Они включают свою креативность и работают по-своему усмотрению. Метод предназначен для учеников младшей, средней и высшей школы. Примером мини-исследования является эксперимент. Группа учеников определяет проблему и проводит эксперимент в

классе или дома, опрашивает других людей, собирает сведения, анализирует их.

Кейс-метод (разбор ситуаций) – интерактивный метод обучения, использующая описание реальных ситуаций. При этом дети учатся применять теоретические знания для решения практических задач; материал усваивается более эффективно за счет эмоциональной вовлеченности; развиваются коммуникативные навыки. Метод подходит для использования на уроках по любому предмету. Примером кейс-метода может послужить метод инцидентов. Ученики получают неполный кейс в виде краткого сообщения «Случилось...». Задача учащихся – разобраться в проблеме, определить, каких знаний не хватает для принятия решения. Они задают учителю вопросы и, получив достаточное количество сведений, анализируют их и выносят решение.

Интерактивная экскурсия. Занятие-экскурсия – это такая форма обучения, при которой обучающиеся воспринимают и усваивают знания на месте расположения изучаемых объектов и ознакомления с ними. Преимущество виртуальных экскурсий – не покидая кабинет ознакомиться с объектами, расположенными за пределами кабинета, города и даже страны. Это повышает информативность и производительность учебной деятельности. На уроках татарской литературы такими источниками могут послужить биографии писателей. Метод предназначен для учеников младшей, средней и высшей школы.

Таким образом, внедрение интерактивных методов обучения – одно из важнейших направлений совершенствования образования в школах. Их использование в процессе обучения позволяют приобрести: конкретному обучающемуся – и развитие личностной рефлексии; учебной группе – развитие навыков анализа и самоанализа в процессе групповой рефлексии, а также формирование единства коллектива.

Литература

1. Беспалько. В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 182 с.

2. Иванов Д. А. Компетенции и компетентностный подход в современном образовании // Оценка качества образования / отв. ред. Л. Е. Курнешова. – М.: Московский центр качества образования, 2008. – С. 3-56.

ҚАЗАҚ ТАТАР ТІЛІНДЕГІ СӨЗ ӘДЕБІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Рамазан А., Абай атындағы ҚазҰПУ, IV курс студенті

Ғыл. жет. – аға оқытушы Бақбергенова Р.

Адам баласы білімді, тәлім-тәрбиені тіл арқылы алады. Сонымен қатар мәдениетті, өнерді, ғылымды, техниканы тіл арқылы үйренеді. Тіл – ұлт ерекшеліктерінің бірі, ұлт мәдениетінің бір формасы. Қазақ

халқында: «Жақсы сөзге жан семірер, жаман сөз жанға тікен» деген нақыл сөз бар. Сөз әдебі күрделі ұғым. Ол фонетикалық, лексикалық, грамматикалық нормаларды қарастырып қана қоймай, тыңдаушыға жеткізетін сөзді жүрекке жылы жеткізу мақсаты да көзделеді. Сөз мәдениеті-тілдің бір бөлшегі, микросистема ретінде қарым-қатынас, яғни коммуникативтік қызметте жан-жақты ашылады, ал танымдық қызметінде ол жетекші роль атқармайды. Мәселен, дәстүрлі «*Қалың қалай?», «Не жаңалық бар?», «Мал-жан аман ба?»* сияқты қалыпты сұрақтар анық жауапты талап етпейді. Бұл сұраулы сөйлемдер өз кезегінде айтылуға тиіс болғандықтан, оған дәстүрлі «*Шүкір!» «Өзіңде не жаңалық бар?»* деген тәрізді қалыпты жауаптар беріледі. Бұл мысалдар (сөз орамдары) сөйлеушілердің әңгімені бастап кетулеріне «кілт», яки бір нәрсені сұрау, оған жауап беру қызметінде емес, негізінен, қарым-қатынасты үзбеу, жалғау қызметін де атқарады.

Адамдар арасында дидарласуға сәлемдесу дәнекер болады. Қазақ халқында «Сөз атасы- сәлем», «Сәлем сөздің-анасы, әдеп оның-баласы» деген сөздер бар. Амандасу қарым-қатынаста стильдік реңк туғызып, қолданысы әртүрлі мақсатта жұмсалып отырады. Амандасудың *«Сәлеметсіз бе?»* нұсқасы көп жағдайда таныс пен бейтаныс арасында, үлкен мен кіші арасында, ресми байланыста ізеттілік мәнде көрініс табады. Түркі халықтарында исламды қабылдағанға дейін этикетпен бекітілген сәлемдесу мен қоштасу үлгілері болған жоқ. Татар тілдерінде кездесу барысында сәлемдесудің мынадай нұсқалары бар: *исәнме, нихәл, ару гынамы, барасызмы, кайтасызмы, утырасызмы, килдегезме*. Бұл формалардың кейбіреулері, ең танымалы: *"исән бул, исәнмесен, исәнәшмәк"*. Бір қызығы, қазір де қазақтар *"армысыз"* немесе *"аман-исәнмесәз"* сөздерімен амандасады, оған "аман, аман" (татарша "имин") деп жауап береді. Қазақ тіліндегі нұсқалары: *«Амансыз ба?», «Есенбісіз?», «Есенсіз бе?», «Жақсымысыз»* сияқты сөз қолданыстары көбіне келіндер мен ересек балаларға тән болып, туған-туысқандар арасында жүзеге асып, оқиға арасында ізет білдіріп, орнынан тұрып сый-құрмет көрсетіп жатады. Татар тіліндегі нұсқалары *«исэнмесез/яхшимисиз/арумысез/саумысез»* болып табылады.

Татар сөйлеу этикеті де сөйлеудегі көптеген араласуларға байланысты сұхбаттасушыны құрметтеу, әдептілік, позитивтілік және эмоционалдылықпен сипатталады. *«Исәнмесез!»* нұсқасы ресми қарым-қатынас саласында қолданылады. Сәлемдесудің қарапайым, бейресми нұсқалары бар: *«Сялам!», «Саумалар?», «Нихял»*. Татарлар: сау бұлғыз, исән бұлғыз, құмықтар – «аман къалыгъыз», ал қарашай-

балқарлықтар – *«сау къалыгъыз»* дейді. Мұнда денсаулық тілектері күнделікті өмірде жылы мейірім мен кең пейіл достықты, жақындықты қалыптастырады [1: 3].

Исламның қабылдануымен татарлар арасында Кеңес өкіметі келгенге дейін белсенді қолданылған ислам әлемінің интернационалдық нысанын қарсы алу және қоштасу үшін пайдалана бастады. Татарлар арасында *«Ассалаумағалайкұм!»* сәлемдесу үлгісіне «Уағалайкұмассалам!» жауап жұмсалады. *«Сәлем»* сөзі арабтың *«Ассалам»* деген сөзінің фонетикалық өзгеріске түсуінен қалыптасқан. Ол «тыныштық, бейбітшілік» деген мағынаны береді. Көп жағдайда құрбы-құрдастар арасында қолданылады. Татар тілдерінде де сәлемдесудің бірнеше нұсқалары бар. Мысалы: *Саулар? Саумысын? Саулармысыз? Исәнме? Хәлләр? Хәлләрегез ничек? Торганнармы? Сау гынамы тордыгыз? Саулык бар? Иминме? Исәнме-иминме? Ару торасызмы? Арумысез», – «исәнмесез»* түріндегі бірыңғай әдеби сәлемдесу түрі енгізіле бастады. *«Арумысез?»* нұсқасы XX ғасырдың басында қолданысқа еніп, мынадай мағынамен айқындалады. *«Ару»* сөзін «тыныш, тыныш, бейбіт» деп, кейбір деректерде «дені сау» деп аударылады [2: 87].

Қазақстан этнографтарының ішінде М.М. Мұқанов қарым-қатынас мәдениеті мәселесімен арнайы айналысқан. Қазақ тілінде *«Ахуалыңыз жақсы ма?», «Хал-жағдайыңыз жақсы ма?», «Халіңіз қалай?», «Күйлі қуаттсызы ба?», «Денсаулығыңыз жақсы ма?», «Сау-сәлеметсіз бе?»* сырқаттанған кісінің көңілін сұрау мақсатында айталатын сөз.

Коммуникация теориясы мен қарым-қатынас этнографиясы, мінез-құлық пен әдептің стереотиптік формалары мәселелерін зерттеуге А.Байбурин үлкен үлесін қосты [3: 7]. Қазақ халқында сондай-ақ *«Күйлі-қуаттысыз ба?»* жасы келген егде кісіге бағытталатын сөз. *«Бала-шаға аман есен бе?», «Мал-жан аман ба?», «Үй іші тегіс аман ба?»* сөз оралымдары сыртта жүрген кісінің сөйлеу этикетіне тән сипат. *«Келуіңізбен!»* деп алыс жолдан сапарлатып келген кісіге қайтарыла берілген сәлем үлгісі. Коммуникация теориясы мен қарым-қатынас этнографиясы, мінез-құлық пен әдептің стереотиптік формалары мәселелерін зерттеуге А.К. Байбурин үлкен үлесін қосты. Ол А. Л. Топорковпен бірге «әдеп», «қарым-қатынас этнографиясы», «мінез-құлық мәдениеті» сияқты түсінік аяларын оқырмандарға түсінікті тілмен жеткізеді.

Сөз этикетінің тағы бір элементі – қоштасу мақсатында жұмсалатын сөздер. Оның өзіндік тілдік таңбалары мен тұрақты қолданылатын орны болады. Қазақ этикетінде қоштасуға дейінгі аралықта дайындық болады. Мысалы, *«Уақыт таяп қалыпты», «Амал жоқ, уақыт болып*

қалыпты», «Жылжи берейік» деген қоштасуға дайындық актісі орын алады. Мұнан соң қалыптасқан заңдылық бойынша *«Сау болып тұрыңыз», «Сау болыңыз», «Келесі жолы кездескенше», «Көрісенше», «Сау-саламат болыңыз», «Көріскенше күн жақсы», «Жақсы жатып жайлы тұрыңыз»* сөздері қолданылады. *«Ал жақсы», «Ертеңге дейін», «Әзірше», «Келесі кездескенше»* деген қоштасудың әріптестер арасында немесе жақын қатынастағы адамдар арасында қолданылатын түрі. Сонымен қатар бұл мәндегі сөздердің басым көпшілігі жол ұғымына байланысты да көрініс тауып жатады. *«Жолың болсын!», «Сапар сәтті болсын!», «Аман барып сау қайтыңыз!» «Жолдасың қыдыр болсын!» «Қыдыр әулие шылауыңда жүрсін!»* деген сөз қолданыстары көбіне ақсақалдарға және үлкен үйдің үлкендеріне, ауыл адамдарына тән сипат. Сондай-ақ *«Қош бол» «Қош болыңыз» «Қош-аман бол», «Қош-сау бол», «Қош болып тұрыңыз»,* сөздері соңғы кездесу сәтінде айтылады [4: 34]. Татарлар қоштасарда: *«хуш»* («хушыгыз») – Қош бол (қош бол), *«сау бұлғыз»* («сау бұлғыз») – *сау бол* (сау болыңыз), *Сәлам әйт! Күрешкәнгә кадәр! Иртәгегә кадәр! Ярый, сау бул! Карап кына йөр! Ярый, сау бул! Сакла үзеңне! Уңышлар! Икенче күрешкәнгә кадәр! Югалма! / Югалмагыз!* деген сөз оралымдарын қолданады.

Қызым, саған айтамын, келінім, сен тыңда! Сөз тыңдаңыз, әлеумет! Әй, Әлжан, қайда барасың? Құдай, оңда! Оңға баста... Мұнда қаратпа сөз болатындар: *«қызым», «келінім», «әлеумет», «Әлжан», «құдай»,* өйткені сөз беті соларға қаратылып айтылып тұр. Ерекшелігіне қарай, сөз оралымдары қаратпа болып жұмсалғанда адресаттың назарын аудару үшін әдеттегі сөзде қолданылмай (балам, жолдас, пәленше) сөздің алғыс, тілек мәні бейтараптанады, эмоционалды-экспрессивтілігі күшейе түседі. Қазақ тіліндегі кейбір сөздер сөз саптауда қаратпа мағынаға келгенде қолдану жағынан тұлғасын өзгертеді. Мәселен *«әке»* сөзін алып қарастыратын болсақ, тура мағынада *«отбасы тірегі».* Мысалы, қаратпа сөздерде: *1) Әке, сіздің ертең жұмысыңыз бар ма? 2) Әке, бүгін қайда барасыз?* Ал, тұлғалық жағынан *«қалқам, шырағым»* деп өзгеріске түседі. *1) Әке, қай жақтан келе жатырсың? 2) Әке, кімнің баласысың?*

Қорыта келгенде, тілді халық арқылы, халықты тілі арқылы, сондай-ақ адамды сөзі арқылы тану идеясы әр дәуірдегі ұлы ойшылдарда да айтылған. А.Құнанбаев "Адамына қарап сөзін алма, сөзіне қарап адамын ал”, – дейді. Қарым-қатынаста тілді жетік меңгеру арқылы адам тіл тазалығын сақтап, жеке басының қасиеттерін, рухани құндылықтарын айқындай алады.

Әдебиет

1. Қобланова А. Қазақ сөз этикеті. – Алматы, 2001. – 121 б.

2. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы, 2004. – 140 б.
3. Сыздықова Р. Дұрыс сөйлеу мәдениеті // Қазақстан үгітшісі. – 1974. – №24.
4. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мәктәп, 2006. – 264 б.
5. Сафиуллина Ф.С., Фатхуллова К.С. Татарский язык. – Казань: Хәтер, 1998. – 382 с.

ҚАЗАҚТЫҢ КҮЛКІЛІ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ АВТОРЛЫҚ БАЯНДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Рас Д., ҚазҰлтҚызПУ, ІІІ курс студенты
Ғыл. жет. – аға оқытушы Юсуп П.К.

Кез келген көркем дүниені өмірге әкелетін автор. Жалпы авторды «жасаушы», «шығарушы» деп айтып жүрміз. Яғни, ол көркем дүниені жасаушы, баяндаушы ретінде объективті өмір шындығын әңгімелеуші рөлінде көрінеді. Кемеңгер жазушы жасампаз еңбегінің арқасында керемет шығармасын тудырады. Оның дүниелік көзқарасы, авторлық жеке идеясы, дүниетанымы мен таным-түсінігі сол туындының негізін құрайды. Автор кейде күрделі шығармашылық үдеріс барысында өзінің жасайтын көркем дүниесіне билігі жүрмей де қалады. Сол сюжеттің даму кезеңдерінде түрлі тартыстың жетегінде көркем шығармасын өзі күтпеген жағдайда дамытады, аяқтайды. Дегенмен, автордың көркем шығармада көрінуі өте күрделі үдеріс.

XX ғасырдың басында әлем әдебиеттануында туындаған автор мәселесі бүгінгі таңда да әлі өз маңызын жойған жоқ. Себебі, көркем әдебиеттегі автор категориясының функциясының артар жүгі ауыр. Жалпы көркем шығарманы тудырушы, көркем дүниені жасаушы жеке тілдік тұлғаның, яғни автордың болмыс-бітіміне қатысты ғылыми зерттеулер мен тұжырымдар өте көп. Бұл зерттеулерде автор мен оқырман арақатынасы, автордың көркем дүниені жасаушы тұлға ретіндегі шеберлігі, сөз өрнегі жайлы сөз болады. Біз осы мақаламызда әдебиеттанудағы автор мәселесіне тоқталып, күлкілі әңгімелердегі авторлық баяндауға қатысты өз көзқарастарымызды ұсынамыз.

Қазіргі кезде көркем әдебиеттегі автор бейнесі категориясы мен оның баяндау ерекшелігін талдау барысында әлемдік әдебиеттану ғылымының ілгері дамығанын көре аламыз. Сондай-ақ қазақстандық ғалымдардың автор бейнесін танып-талдауда біршама жетістіктерге жеткенін көруімізге болады. Мәселен, З.Ахметов пен Т.Шаңбаев құрастырған «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» «автор» ұғымына мынадай анықтама берілген: «Автор – (лат. auctor – жаратушы, негізін қалаушы) – өнертануда, философияда эстетикалық, сондай-ақ мәдени-әлеуметтік категория ретінде қарастырылатын ұғым. Қазіргі өнертануда, әдебиеттануда қалыптасқан түсінік бойынша автор – өнер туындысын жасаушы, қаламгер, өз шығармасы арқылы өзінің дара көркемдік танымын әйгілейтін шығармашылық тұлға» [1: 25]. Ал

әдебиет теориясына қатысты еңбек жазған В.Хализев өнертанудағы автор түсінігінің бірнеше мағынасын анықтап, беруге тырысқан. Зерттеуші «Автор кім?» деген сұраққа былай жауап береді: «... біріншіден көркем туындыны тудырушы шынайы тұлға, яғни белгілі бір тағдыры, өмірбаяны, индивидуалды нышан белгісі бар. Екіншіден, көркем мәтінге шоғырланған автор образы, яғни, жазушының, мүсіншінің, суретшінің, режиссердің өзін-өзі сомдауы... үшіншіден (дәл қазір біз үшін аса қажеттісі), бұл көркем әлемді жасаушы тұлға яғни имманенті туындының бүтін бөлігі ретінде қатынасушы» [2: 61]. Ғалымның осылай нақтылап берген авторға қатысты пайымдаулары автор категориясына басқаша қырынан қарауға болатынын көрсетті. Былайша таразылайтын болсақ, бірінші пікірде көркем шығарманың шынайы авторы туралы айтылады, ал екінші, үшінші тұжырымдарда автор бейнесі мен имманенттік туралы ойлардың тоғысатынын байқауымызға болады. Бұдан біз әдебиеттанудағы автор бейнесі деген ұғым мен имманенттікке қатысты айтқан пікірі бір-бірінен алшақ емес екенін көруімізге болады. Себебі автор бейнесі деген ұғымды көркем шығарманың өн бойынан табуға болады.

ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде «автор» теориясына терең ғылыми талдау жасаған ғалымдардың қатарында В.В. Виноградовты да атауға болады. Ол автор ұғымына ерекше тілдік, стильдік тұрғыдан талдап көресетеді. Ол өз еңбегінде: «Көркем әдебиет тілін меңгерудің, оқудың басты мәселесіне «көркем шығарма тілі (стилі)» және «жазушы тілі (стилі)» енеді. Екі мәселе де жеке стильге байланысты негізден туындап отыр» [3: 105] – дейді. Бұл жерде жазушылардың көркем мәтіндегі стильдік, тілдік ерекшеліктерін айқындай отырып, автордың көркем шығармадағы бейнесіне үлкен мән береді. Ол негізінен көркем әдебиет тілі мен стилін саралайды. Осы үдеден шығамын деп есептеген ғалым ең басты мәселе ретінде «автор бейнесін» («образ автора») қарастырады. Осындай пікірге келген ғалым өз ойларын өзінің 1971 жылы шыққан «О теории художественной речи» деген еңбегінде де талдап, автор образына қатысты мынадай түсініктеме береді: «Автор образы – бұл жай ғана субъект сөзі емес, ол көркем шығарманың құрылымында да атала қоймайды. Бұл – шығарманың іске асырылған концентрленген мәні, барлық персонаждардың баяндаушы мен әңгімелеуші арақатынасындағы сөйлеу құрылымының жүйесін біріктіруші және сол арқылы идеялық-стилистикалық тұрғыдан фокустық тұтастығы болады» [3, 118].

Негізінен қазақ әдебиетінің тарихында автор ұғымына алғаш анықтама берген А.Байтұрсынов еді. Оның ХХ ғасырдың 20-30

жылдарында автор категориясына қатысты ұсынған ойлары әлі де өз маңызын жоғалтқан жоқ. Ұлт зиялысы авторды «әуезелеуші», «толғаушы», «сарындаушы» деген қазаққа етене таныс ұғымдармен береді. Ол былай дейді: «Әуезелеуші айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқары ғаламда болған істі әңгіме қылады. Ескерту: тысқарғы ғалам деудің мәнісі адамда екі ғалам болады – ішкі ғалам, тысқы ғалам. Ақыл, көңіл, қиял сияқты адамның рухына қараған жағы – ішкі ғалам болады да, онан басқалары – басқа адамдар, мақұлықтар, нәрселер, бүтін дүние тысқы ғалам болады. Әуезе тысқы ғалам турасындағы сөз. Ақын әуезе түрінде сөйлегенде, уақиғаның ішінде өзі болып, басынан кешірген адамша сөйлемей, тек біреуден естіген адамша айтады. Уақиғаны бұлайша түрде айтып көрсету – тысқарғы түрде айту болады» [4: 103]. Ғалымның осы ойларын М.Оразбек өз зерттеуінде былай таратады: «Осы арада көңіл қоятын бір нәрсе – Байтұрсынов «әуезе» деп әңгіме, тарихи әңгіме, оқиғалы дастан сияқты көркем шығарманың нақты бір түріне тоқталып, сондағы әуезелеушіні (автор) шығарманы қалай баяндап, әңгімелейтініне, яғни автордың баяндаушы, әңгімелеуші қызметін атқаратын тұлғасына тоқталған. «Әуезе тысқы ғалам турасындағы сөз» дей келіп, сол «тысқарғы ғаламды» өзінше «көрік беріп» тудыратын автордың рөлін анықтаған. Автор өз шығармасында «тысқы ғаламды» жайдан жай сөз қылмайды, белгілі бір позициясы болғандықтан да сөз қылады. Сондықтан өзінің «ішкі ғаламындағы» рухани және көркемдік әлемін барынша пайдаланады»[5: 22]. Бұл жерде автор айтып тұрған «тысқары әлем» және «ішкі әлем», автордың философиялық болмысы, оның сана, түйсігіне әсер еткен оқиғаларды сабақтастыру, белгілі бір «позициясын» көрсету, автордың ішкі және сыртқы әлемі арасындағы қайшылықтардан туындайтын себеп пен салдардың көрінісі іспеттес. Ал қазір кезде автор ұғымымен қатар біз алдында айтқан нарратор түсінігі де қатар қолданылып жүр. Қазір Батыс, Еуропа әдебиеттануында «имплицитті автор» термині қолданылады.

«Имплицитті автор» терминін әдебиеттану ғылымында американдық ғалым У.К. Бут енгізген. 1961 жылы жарық көрген «The Rhetoric of Fiction» еңбегінде ғалым кез-келген баяндау (narrative) – бұл риториканың бір формасы деген ойын айтады. Басқаша айтқанда, автордың ақиқатқа қатысты беймәлім немесе анық көзқарасы оқырманның қабылдауы жайлы түсінік береді. Бут оны мораль және моральдылық ұғымдарымен байланыстырады. Баяндаушы (narrator) автордың өзі, анығында имплицитті автор (implied author) немесе Буттың пайымдауынша автордың «екінші мені» – оқырманның саналы немесе санасыз түрде шығарманы оқу барысында тануы [6: 10].

«Мәтіндегі автор» мәселесі XX ғасырдың екінші жартысында постмодернистердің жан-жақты зерттеу нысанына айналды. Олар көркем мәтіндегі автор бейнесін әдеби туындының көптеген мағыналық деңгейлерінен іздей бастады. Қазақ әдебиеттануында көркем мәтіндегі автор мәселесін тереңірек зерттеген тұлға бұл – белгілі әдебиеттанушы-ғалым Б.Майтанов. Ол өз зерттеулерінде автор мен адресат қарым-қатынасын, авторлық баяндаулар түрін және атақты Р.Барттың «автор өлімі» туралы теориясын жан-жақты талдауға тырысты. Зерттеуші автор туралы былай дейді: «Жазушы-автор өзіне ғана тән субъективті толғамдарын мейлінше ауқымды, әділетті және көпшілік адресаттарға ортақ биікке көтеруі шарт» [7: 155]. Осылай ой қорытқан ғалым ақыл-парасаты зор автордың шығармадағы қызметін былай деп түсіндірді: «Автор-баяндаушы кейіпкер қызметін де атқарады. Стильдік тұрғыда ол аспандай биікке шығып сөйлеуді ұнатады. Көтеріңкі әуенің ақиқатпен жарасымы таң қалдырады. Ол таң қала отырып, таңқалдырудан танбайды. Бұл сұлулыққағашық жанның қанатын шалқып жаюын әліптемек. Зеңгір көктен қарағанда жер беті әдемі көрінетіндей [7: 160].

Күлкілі әңгімелердегі баяндау ерекшелігін түсіну үшін қазіргі кезде ғылымда танымал әңгімелеу түріне қатысты М.Флудерниктің классификациясын атап өтуге болады. Оны ары қарай жалғастырған Пенсильвания штатының ғалымы Уильям Лабов. Ол эксперимент негізінде көркем шығармадағы сөйлеушілердің күнделікті қарым-қатынасында қолданылатын баяндаудың негізгі құрылымын жасап шығарған. Оны «Гауһартас схемасы» деп атап жүр. Бұл теория жайлы 1967 жылы Джошуа Уалецкиймен бірлесіп жазған «Нарративті талдау» мақаласында таратып айтады. Ғалымның нарратологиялық талдауында бұл теория 6 компоненттен тұрады:

1 – түйіндеме (summary) – автордың оқырманды әңгімеге «тартуы, қызықтыруы». Егер әңгімелесушілер ұсынылған тақырыппен келіссе, онда баяндау жалғасады;

2 – бағдар ұсыну: Кім? Қайда? Қашан? Баяндаушы іс-әрекеттің орны, уақыты және қатысушылары туралы оқырманға ақпарат береді;

3 – көркем шығармадағы оқиғаны шиеленісуі (тартыс): Не болды? Іс-әрекет, қарым-қатынас барысында кедергінің пайда болуы.

4 – көркем шығарманы бағалау, баға беру: Не қызық? Яғни оқырман-интерпретаторға не қызықты болды, қандай әсер алды. Бағалау бұл – сөйлеушінің айтайын деген нәрсенің мәнін білдіру үшін қолданатын құралы, оның сөйлеуінің себебі. «Тікелей бекіту», лексикалық күшейту, уақытша тоқтата тұру немесе қайталау,

символдық іс-әрекет немесе үшінші тараптың шешімі ретінде көрсетілген;

5 – шешім: Ақыр соңында не болды? Кедергіні жою.

6 – код (шығарманың арнайы коды): нақты уақытқа оралу. Баяндаудың аяқталуы. «Осында – және – қазір» форматына оралу [8: 32-41]. Көптеген кейінгі зерттеушілер Лабовтың баяндау құрылымын көрсететін схемасын дұрыс деп қабылдады. Сол бойынша көркем шығармалардағы автор баяндауына нарративтік талдау жасап келді. Мысалы ресейлік зерттеуші И.Н.Борисова өз еңбектерінде Лабовтың схемасын орыс тілінің дәстүріне бейімдеуге тырысты. Коммуникативті құрылым тұрғысынан Борисова баяндаудың үш бөлімнен тұратын құрылымын анықтайды: «метатексті кіріспе», «баяндау корпусы», «метамәтіннің аяқталуы» [9: 214] Зерттеуші Лабовтың құрылымдық (немесе «конструктивті») схемасын инвариантты деп дұрыс сипаттайды. Американдық лингвистке өзінің интерпретациясымен ере отырып, ол баяндау композициясында келесідей негізгі инвариантты компоненттерді ажыратады:

Бастама – бастапқы жағдай мен кейіпкерлерді таныстыру;

Экспозиция – жағдайды және оқиғалардың қалыпты жүрісін сипаттау;

Шиеленіс – әдеттен тыс ауытқуды енгізу, әдеттегі оқиғалардан ауытқу;

Шешім - кедергілерді жеңу үшін жасалған әрекеттерді сипаттау;

Код – кейіпкер қабылдаған іс-әрекеттер нәтижесінде қол жеткізілген жағдай;

Бағалау – бұл оқиғалардың және оның ондағы рөлі туралы баяндаушының пікірі [9: 214-216]. Біздің дәстүрімізге бейімделген компоненттердің аттарына қарамастан құрылымдық диаграмманы бұлай интерпретациялау компоненттердің семантикасында бірқатар қарама-қайшылықтар туғызды. Нәтижесінде оны нарративті құрылымдық талдауға арналған схема ретінде толық қабылдау мүмкін емес еді. Сол себепті Лабовтың схемасы бірнеше рет сынға ұшырады. Дегенмен, бұл үлгіні күлкілі әңгімені талдауда қолдануымызға болады. Мысалы, Қожанасырға қатысты әңгімені осы үлгімен былай талдауымызға болады. Әңгіменің негізгі кейіпкерлері Қожанасыр мен би. Күлкілі әңгіме осы екеуінің арасында өрбиді.

Бастама – Әңгіменің басы бір бидің сиыры Қожанасырдың еккен егіні жеп қоюынан басталады;

Экспозиция – Қожанасыр еккен егінінің шығын өтету үшін бидің өзіне жүгініп алдына барады;

Шиеленіс – Ендігі әңгіме би мен Қожанасыр арасында өрбиді.

Қожанасыр бидің өзіне барып:

- Биеке-ау, бөтен біреудің сиыры екінші біреудің еккен егінін жеп тауысса, оның үкімі не болады?-деп сұрапты.

Би үлкен сары тысты кітабын қолына алып, ашып көріп:

- Сиырдың иесі шариғат жолы бойынша желінген егіннің құнын төлейді,—депті.

- Олай болса, сіз егіннің құнын төлеңіз. Сиыр сіздікі де, егін біздікі,-депті алақанын жайып. Сиырдың өзінікі екенін білген би сөзінентана бастайды. Ол егіннің құнын өтемеу үшін басқа кітапты алады.

- Иә, солай деңіз!-деп ойланып тұрып, қолындағы сары тысты кітапты былай қоя беріп, басқа бір кітапты алып, бетін аша беріпті.

Шешім: Қожанасыр өзгеге деген әділетсіз биді бір-екі сөзбен тоқтатып, іс-әрекеттің шешімін шығарады. Сонда Қожанасыр:

- Ашпай-ақ қойыңыз, тақсыр би. Сиырыңыз менің егінімді жегенше, қолыңыздағы көк кітапты жесе, анағұрлым тәуір болар еді, депті.

Код – Қожанасыр өзінің тапқырлығының арқасында биді жеңіп, оның шешімін өзгерттеді.

Бағалау. Ал осы күлдіргі әңгімені қалай бағалаймыз? Әрине, күлкілі әңгімелерді ерсі қылықтар сыналып, әділеттіліктің жеңетіні осылай баяндалады. Яғни, күлкілі әңгімелерде баяндау еркін түрде болады.

Қорыта келгенде күлкілі әңгімедегі баяндау құрылым мен ерекшелігін талқылау өте қиын. Себебі, күлкілі әңгіменің өзінің құрылымы өте қысқа болғандықтан, оны талдау барысында пәлендей бір үлгіге салуға болмайды. Шағын ғана формада келеңсіз бір оқиғаның сыналатыны анық. Оқырманға ең бастысы соның пәлсафалық мәнін жеткізуге тырысу керек. Әрине, бұл оңай шаруа емес. Үлгіге қарасақ, У.Лабов баяндаудың компоненттерін ауқымды эксперимент барысында анықтады. Біз өз зерттеуімізде сол үлгінің негізінде талдауға тырыстық. Сол себепті біз бұл жұмысқа қатысты американдық зерттеушінің пікірін беделді деп танимыз.

Әдебиет

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.

2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

3. Виноградов В. В. О теории художественной речи. – М.: Высшая школа, 1971. – 240 с.

4. Оразбек М. Автор және шығармашылық процесс: Монография. – Алматы: Атамұра, 2003. – 488 б.

5. Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты: зерттеулер мен мақалалар (60-жылдық мерейтойына арналған). – Алматы: Құс жолы, 2012. – 490 б.

ГӘРӘЙ РӘХИМ ШИГЫРЕНӘ ФОНОСЕМАНТИК АНАЛИЗ

Рахматуллина А., КФУ, III курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Һадиева Г.К.

Поэзия озак вакытлар әдәбият белеме фәненең тикшеренү предметы булып тора. Филология фәннәре үсеше белән шигъри текстка кызыксыну арта, ул барлык аспектларда да өйрәнелә. Текстта аваз бәйләнешләрен өйрәнү күптән түгел башлана. Шигъри текстны фоносемантик анализлау, лингвистика үсеше яссылыгында карау әлеге эшнең актуаль булуын күрсәтә.

Фоносемантика – фонетика, семантика һәм лексикология кисешкән урында туган лингвистика юнәлеше. Шулай ук фоносемантиканы психолингвистика күзлегеннән карарга мөмкин, чөнки ул үз эченә тел авазларының эмоциональ эчтәлеген дә кертә [3: 243].

Фоносемантиканы лингвистиканың аерым юнәлеше буларак филология фәннәре докторы С.В. Воронин аерып күрсәтә. Ул сүздәге авазлар һәм аның мәгънәсе арасындагы бәйләнешне өйрәнүне бурыч итеп куя. С.В. Воронин Петербург фоносемантик мәктәбенә нигез сала, фоносемантик анализ методын эшли [4: 248]. Фоносемантик анализ язучының авазлар белән эшләгәндә теге яки бу сүзләрдән бары очраклы рәвештә генә файдаланмавын, ә тудырылган образларны яңгыраш белән чагыштырырга тырышуын ачыкларга мөмкинлек бирә.

Шигъри текстның фоносемантикасын өйрәнүнең берничә методы бар: фоносемантик анализ, психолингвистик эксперименталь метод, шигъри идеография һәм гыйбарәнең ритмик структурасын анализлау методы. Без исә эксперименталь методка тукталып, сөйләмнең яңгыраш ягыннан интонациясен, тон ешлыгын, интенсивлыгын ачыкладык. Бу эштә Speech Analyzer программасын кулланып эш иттек.

Гәрәй Рәхимнең «Мин башкача сөям» шигырен Г. Камал исемендәге татар дәүләт академия театрының танылган актеры Эмиль Талипов укый. Әлеге шигырьдә һәр куплет үзенчә яңгырый, чөнки һәр куплет үзенә бер кушымча ала һәм алар юл саны буенча да аерылып тора. Беренче куплетта 5, икенчедә 4, өченчесе 7 юлдан гыйбарәт. Мәсәлән, беренче куплетта «димәдем» сүзе көчле позициядә килә. Ул өч юл буе кабатлана, ә соңгы строфада «белмәдем» сүзе белән рифма тудыра. Оптимистик рухта язылган әлеге шигырьнең беренче куплетында инкяр итүләр күп урынны алып тора *(кара димәдем, алма димәдем, чия димәдем, сөя белмәдем)*. Биредә *и-ә-е* сузыклары ассонансы чагылыш таба. Шулай ук бу кабатлану өченче куплетта да урын ала.

Һәр өч куплетта да исемгә чыгарылган «сөю» турында сүз бара. Шигырьнең атамасы, ягъни кемнең яратуы (мин), ничек яратуы (башкача) кебек сорауларга җавап һәр юл аша эзләнелә. Әйтик, икенче куплетта шик туса (Мин башкача сөйдем, ахрысы), 3 куплетта «Мин сөям ич сине үземчә», «Сөям сине нәкъ син көенчә» юлларыннан мәгънә тулаем аңлашылып бетә, икеләнүләр дә юкка чыга.

Поэтик әсәрнең укылуы беренче юллардан күтәренке рухта башланса да, ахыргы юлларда эмоциональлек сүлпәнәя. Төп тон ешлыгының иң зур күрсәткече беренче күзләреңне сүзендә үк 38 Гц белән билгеләнә. Икенче, өченче юлларда 19-25 тамгасы саклана. Соңгы юлда иң аз булган эмоциональлек күзәтелә.

Шигырьнең акустик үзенчәлекләрен күз алдында тотканда, аның бик үк тигез булмаган интенсивлык белән характерлануын әйтергә мөмкин. 17-20 дб *сөя, башкача, мин сөям* сүзләрендә чагылыш таба. Иң югарысы беренче сүздә үк (күзләреңне) 25 күрсәткече белән билгеләнә.

Эмиль Талипов чагыштырмача озын паузалар ясый. Юллар арасындагы паузалар 3 секундка кадәр җитә. Кайбер сүзләр арасында да тукталышлар бар. Әйтик, «Сөя белмәгәнчә, бүтәнчә» юлында *бүтәнчә* сүзе алдыннан 0,8 с. тукталыш ясала. Бу оратор сөйләменең монотон булмавын, аның салмак хәлдә мәгънәви йөкләнешне тыңлаучыларга җиткерергә теләвен хәбәр итә.

Үткәрелгән анализ Г. Рәхим поэзиясендә фонеманың мөһим мәгънәви роль уйнавын ачыкларга мөмкинлек бирде. Шагыйрь тавыш потенциалын ача һәм аны башка тәэсирлелек чаралары белән бергә үз максатларында файдалана. Әмма тавыш мөмкинлекләре аерым гына түгел, текст эчендә генә тормышка ашырыла ала. Авазлар бер-берсе белән тәңгәлләшеп, туры килеп бик мөһим эстетик эффект тудыра. Тавышның семантизациясе эчтәлек һәм әйтелеш планнарының катлаулы үзара тәэсир итешүе нәтиҗәсендә бара. Бу системада авазларның кайбер үзлекләре көчәйгәннән-көчәя, ә кайберләре сүлпәнәя. Диктор авторның үз поэтик әсәренә авазлар системасы ярдәмендә салынган мәгънәсен тыңлаучыга җиткерә: сүзнең мәгънәсен тирәнәйтә, тукталышлар ясый, тел мөмкинлекләрен тормышка ашыра.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, махсус программадан куллану мөмкинлекләребезне киңәйте. Speech Analyzer платформасы ярдәме белән аерым сүзләрне, гыйбарәләрне, сүзтезмәләрне, тулы бер юлларны анализлый алдык. Шулай итеп, авторның шигырьгә салган мәгънәсе белән сөйләүченең эмоциональлеге, кайбер урыннарда тукталыш, акцент ясаулары арасында чынлап та бәйләнеш булуына төшенә алабыз. Ораторның мондый гамәлләр ясавы юкка гына түгел,

чөнки шуның белән ул тавыш һәм мәгънә бер-берсеннән башка яши алмый дигән нәтиҗәгә китерә.

Әдәбият

1. Байчура Ү.Ш. Татар теленең кайбер фонетик үзенчәлекләре (Эксперименталь фонетик мәгълүматлар буенча) // Татар теле һәм әдәбияты мәсьәләләре. – Казан, 1963. – Б. 127-140.

2. Бальмонт К.Д. Слово как волшебство. [Электронный ресурс] – URL: http://az.lib.ru/b/balxmont_k_d/text_0360.shtml

3. Воронин С.В. Основы фоносемантики. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. – 243 с.

4. Воронин С.В. Основы фоносемантики. Изд. 2-е, стереотипное. – М.: ЛЕНАНД, 2006. – 248 с.

5. Җәләй Л. Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. – Казан: Таткнигоиздат, 1954. – 108 б.

ТОПОНИМИКА МОЕЙ МАЛОЙ РОДИНЫ

Сабитова А., БГПУ им. М. Акмуллы, студент I курса

Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Насипов И.С.

Ономастическая лексика была и остается постоянным объектом пристального внимания исследователей. Ономастический материал обладает огромным культуроведческим потенциалом. Но в аспектах лингвокультурологии ономастика, однако, изучена совершенно недостаточно. Е.Л. Березович, известный специалист в области этнолингвистики и ономастики справедливо отметила, что необходимо выработать методологию извлечения культурно-исторической информации из ономастикона, а также методологию описания и интерпретации этой информации [3: 318].

Целью нашей работы является исследование и систематизация топонимов (ойконимы, оронимы, гидронимы, годонимы) моей родной деревни и смежных с ним деревень.

Я родилась в западной части Республики Башкортостан – в селе Староактау Буздякского района. Спустя 6 лет мы с родителями переехали в соседнюю деревню Ураново, который тесно соседствует с деревней Каран. Топонимики района очень богата. Значительная часть топонимов обусловлена особенностями ландшафта, рельефа, национальным составом населения и его хозяйственной деятельностью. Большинство топонимов произошло на общетюркской языковой основе. Происхождение некоторых ойконимов связано со строительством железной дороги (Инза-Чишма, 1910-1912 гг.). Также отличительной особенностью названий является то, что в них отразились значительные социально-политические события.

Если *Уран* и *Каран* основались в 1739 году, то село *Иске Актау* появилось раньше всех (1714). Оно было основано тептярами как *Актау* (Акта(о)во). Касаемо данных ойконимов есть две гипотезы. Первая из них гласит, что на место будущей деревни был забит кол, на

который завязали белую ткань (*ак тү*). *Тү / ту* в древнетюрском языке «знак, знамя», то есть в знак будущей деревни. С этого словосочетания и пошло название *Актау – Актү* [2: 16]. Следующая гипотеза, на наш взгляд, более рациональная: гора *Файзулла*, на подножие у которого расположена деревня, богата известняком. Первые переселенцы узнали про эту горную породу и в честь него прозвали деревню: *Ак тау* «Белая гора» [2: 16]. Через некоторое время деревня стала называться *Иске Актау* (Староактау), так как несколько человек переселились восточнее, в *Яңа Актау* (Новоактау).

Удивительно, что богатую известняком гору не прозвали *Актау*, ведь это было бы логично. Ороним *Файзулла* опирается на одну трогательную историю со времен Первой мировой войны. Якобы, некий мужчина по имени Файзулла полюбил на фронте русскую медсестру. Однако, когда закончилась война, он не смог увезти её с собой на Родину. Своя семья и религиозные нормы, запрещающие межнациональные браки, помешали этому. Файзулла вернулся один и стал читать намаз на утёсе этой горы за здравие любимой [4: 36]. Отсюда и пошло название горы.

Деревня, как говорилось ранее, расположена на реке *Киязы*. Название происходит от тюрко-татарского *кийәзе*, т.е. *көяз* «нарядная, красивая». Но с точки зрения этимологии получается немного иначе. В древнетюркском корень *ку / ко / кө* означал *аккош* «лебедь», формант *әзе – елга* «река» [2: 108]. По рассказам прадедов, река была излюбленным местом для лебедей, которые часто здесь селились. Отсюда и пошёл гидроним *Киязы – Көязе*.

На сегодняшний день *Староактау* включает в себя 5 улиц: *Мажита Гафури, Центральная, Красноармейцев, Школьная, Механизаторов*. Эти годонимы не всегда были такими, какими мы видим их сейчас. Например, первая улица от главной дороги называлась *Текмә урам* «Частокольная улица». Здешние дома были такими же ровными, как и колья частокола. Улицу *Механизаторов* называли не очень этично *Тирес урамы* «Навозной улицей». Так как близ неё находился овраг, куда вывозились продукты жизнедеятельности скота. Улицы *Мажита Гафури* и *Школьная* именовались как *Чыпчык урамы* «Воробьиная улица», потому что их расположение напоминало стаю воробьев [4: 11]. *Үзәк урам* «Центральная улица» же названа из-за центрального расположения. А наименование *Кызыл Армия урамы* «улицы Красноармейцев» осталось со времен Гражданской войны.

Близ деревни *Староактау*, не доходя до *Ураново*, находится лесополоса, названная в честь некого Ахмея, который покончил собой

именно здесь. *Әхмәй пыласасы* «Ахмеева лесополоса» окутана в мифы и легенды, и многие из них связаны с паранормальными явлениями.

Продолжением горы *Файзулла* и реки *Киязы* является деревня *Уран* (Ураново). По документам переписи населения 1870 года деревня делилась на две части и носила двойное название: *Уран* и *Бәрһән* (Багрян). В первой жили самые первые переселенцы, которые были беженцами от насильственного крещения. Вторую часть населяли люди, переселившиеся с берегов Агидели. С течением времени одна часть вытеснила другую, и деревня стала называться *Уран*. На сегодняшний день от *Багрян* остался лишь пруд – *Бәрһән күле* [2: 12].

Ойконим *Уран* (Ураново) восходит к булгарскому слову *уран*, который на нашем современном языке означает *үзән* «долина» [2: 13]. В *Ураново* насчитывается 5 улиц: *Колхозная, Центральная, 60 лет СССР, Болотная, Заводская*. Наименования связаны с природными особенностями, социальным и имущественным расслоением, которые начались с течением времени.

Касаемо гидронимов, здесь имеются два больших пруда, который названы довольно примитивно *Беренче күл* (Первый пруд) и *Икенче күл* (Второй пруд). *Беренче күл* с течением времени высох, но название осталось.

Деревня располагается, как уже упоминалось, на реке *Киязе*, к которому притекает одноименная с соседней деревней река *Каран*. Слово *Каран* означает *кара елга* «черная река». Так обозначали реки, истоком которой являются подземные воды [2: 9]. Стоит отметить, что гидроним *Каран* широко распростанен по всему Башкортостану. Насчитывается несколько рек с таким названием. Являсь физико-географическим объектом, река *Каран* появился раньше, чем историко-административный объект – деревня *Каран*.

История моего родного края уходит корнями в далекое прошлое. Мы проанализировали лишь часть ономастического материала. Топонимическая система имеет разнообразные лингвокультурологические особенности, разнообразное происхождение и распространение. Обобщив вышеизложенное, можно сделать вывод: в основу топонимики моей малой Родины легли географические условия, природная среда, специфика материальной и духовной культуры народа, её история и многие другие особенности.

Литература

1. Арсланов А.М. Буздякская энциклопедия. – Уфа, 2020. – 580 с.

2. Гатауллин Г.Ш. Память. // Краткая история деревень Каран, Уран, Ст. Актау, Сабанай, Н. Актау. – Уфа: Редакционно-издательский центр БГУ, 2009. – 109 с.

3. Гатауллин Г., Рахимкулова Г. След жизни. – Уфа, 2010. – 68 с.

4. Ражина В.А. Ономастические реалии: в социолингвистическом и лингвокультурологическом аспектах. – Ростов-на-Дону, 2007. – 156 с.

“АҢ” ЖУРНАЛЫНДА ТАТАР ШИГЪРИЯТЕ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Сагеева Г., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол.фән.док., проф. Юсупова Н.М.

“Аң” журналы – татар матбугаты тарихында тирән эз калдырган басмаларның берсе. “Аң” журналы бастыру сыйфаты һәм сәнгатьчә ягы белән дә аерылып тора. Татар басмаларының беренче булып ул Леонардо да Винчи, Рафаэль, Рембрандт, В.В. Верещагин, И.К. Айвазовский, И.Е. Репин һ.б. әсәрләренең репродукцияләрен бастыра башлый (Г.Ибраһимов әзерләгән альбом – “Сәнәгы нәфисә мәҗмугасы”). Журналның беренче саны Г. Тукайның түбәндәге шигъри юллары белән ачыла: *“Без Бишенче елны бер көнне уяндык таң белән, эшкә дәгъват итте безне кемдер изге нам белән”.* Әлеге юллар журналның девизы буларак яңгырый һәм гомумән басманың эш векторын билгели.

“Аң”да басылган тәнкыйди язмалар жанр һәм тематика төрлелеге белән аерылып тора. XX йөз башында иң актуаль мәсьәләләрнең берсе саналган – халык авыз иҗатын туплау, җыю, бастыру, өйрәнү эшен гамәлгә кую өлкәсенә караган мәсьәләләр әледән-әле журнал битләрендә күтәрелә килә. Шундый язмаларның берсе – Ф. Сәйфи-Казанлының “Халыкның әдәби иҗаты” дип атала.

Әдип фикеренчә, шигырьләр,әкиятләр,табышмаклар халык иҗатында мөһим урын тота. Халык иҗаты аерым фәнни өйрәнүләргә лаек дип билгели ул һәм халык әсәрләрен бары тик борынгылар әйткән сүз (“башта ишеткән булганнар”) дип кенә карарга түгел, ә аларны тупларга, бастырырга, өйрәнергә һәм өйрәтергә кирәклеге турында яза: *“Халык иҗаты дигән әдәбият дөньяга китергәннәр,һәм шул әдәбият буенча үзләренең борынгы бабаларнын иң ерак һәм иң тирән дөньясы аша булдырганнар. Аларның кайгы шатлыклары,тарихи дошманнарын,тарихи каһарманнарын нәселдәшләренә танытканнар.”* [2: 44];

Аерым алганда, Ф. Сәйфи-Казанлының әлеге мәкаләсендә халык авыз иҗатының мәкаль, җыр, бәет, миф кебек жанрлары турындагы фикерләре кызыклы. Мәсәлән, табышмаклар һәм мәкальләрне туплау һәм өйрәнү турында автор болай дип яза: *“Безнең татар халкында мәкаләләр,табышмаклар күп була фәкать аны башта җентекләп җыючы булмый. Алга таба аны җыючылар һәм туплаучылар безнең галимнәребез хөрмәтле Каюм Насыйри һәм Катанов була”.* Шул рәвешле Ф. Сәйфи бу галимнәрнең татар халык авыз иҗатын җыеп, аларны өйрәнү, халыкка танытуда зур өлеш кертүләрен билгеләп уза.

Татар халык авыз иҗатының лирик жанрлары турында Гали Рәхимнең фикерләре дә кызыклы. Галим фольклорда төп дүрт жанрны аерып карый: җырлар, әкиятләр, табышмаклар, мәкальләр.

Мәкаләсендә Г. Рәхим җырлар жанрына аерым туктала. Җырларның барлыкка килү тарихын бераз тасвирлагач, ул тарихка бәйле рәвештә аларны тематик төркемнәргә аера: 1) эпик җырлар; 2) лирик җырлар. Галим татар халкында эпик җырлар ни сәбәпледер теркәлеп калмаганлыгын, ә лирик җырларның күп булуын билгели.

Халык җырларының онытыла баруын, гомумән, халык иҗаты икенче планга китеп, алгы рәткә автор шигърияте чыгуын Г. Рәхим җәмгыятьтәге урбанизация күренеше белән бәйләп карый: *“Бер халыкның шәһәр мәдәниятенә керүе ул халыкның халык әдәбиятына үлем түшәге. Халык әдәбияты акрын-акрын онытыла,ташлана,аның урынын язма әдәбият ала бара,халык иске сәдә җырлар урынына исемләре мәгълүм кешеләр тарафыннан язылган соңгы җырлар,романислар вә башкаларны җырлый башлый . Халык арасыннан табигый шәгыйрьләр хаман чыгып торса да ,алар инде үзләренең көчләрен халык әдәбиятына сарыф итә алмыйлар. Аларны шәһәр мәдәнияте үз эченә ала: алар милли шәгыйрләргә әверелеп китәләр”* [1: 263];

Шул рәвешле, “Аң” журналында беренчеләрдән булып әдәби тәнкыйть татар халык авыз иҗатын туплау, эшкәртү, бастыру мәсьәләләренә игътибар бирә башлый. Тәнкыйди язмаларда әлеге эшнең кирәклеге, әһәмиятле булуы кат-кат ассызыклана.

Журналда даими рәвештә тәрҗемә мәсьәләләре дә күтәрелә. Тәрҗемәләрнең адекватлыгы, төгәллеге, тәңгәллегенә карата фикерләр Ф. Сәйфи-Казанлының “Тәрҗемә бабында тәҗрибәләр” мәкаләләр циклында урын алган.

Бу циклга караган мәкаләнең берсендә автор Сәгыйд әфәнденең тәрҗемәсен кискен тәнкыйть утында яндыра. Аның батырларча Г. Тукай тарафыннан инде шактый камил ясалган Жуковскийның “Шиловский узник” тәрҗемәсен бераз шомарттым дип язуына болай дип әйтә: *“нигә былбыл урынына чыпчык?”* [3: 83]; Шул рәвешле Ф. Сәйфи-Казанлы әлеге метафораны кулланып, болай да яхшы эшне бозу, артыгын кыланырга омтылуны тәнкыйтьли.

Әлеге циклга караган икенче мәкаләсендә автор тәрҗемә тарихында ике чорны бүлеп карый. Шуның беренчесе – дини “шигъри әсәрләрне гарәп теленнән үз телебезгә тәрҗемә дәвере” дип атый ул. Икенче чор – гомум әдәбиятны, шул исәптән шигъриятне дә, башка телләргә тәрҗемә итү чоры дип атый.

Шул рәвешле, “Аң” журналында басылган берничә мәкаләне генә карап узганнан соң гына да әлеге басманың нинди юнәлештә үсеш алганлыгын һәм татар әдәбияты, тәнкыйте тарихында нинди роль уйнаганлыгын билгели алабыз. Кыю фикерле язмаларның журнал битләрендә урын алуы әлеге басманың татар әдәби тәнкыйтен үстерүгә керткән өлешен чамалау мөмкинчелеге бирә. “Аң” журналының авторлары беренчеләрдән булып татар халык авыз иҗатын туплау, эшкәртү, өйрәнү, бастыру эшләренең әһәмияте турында да сүз башлый. Гомумән, журнал күп кенә әдәбият, әдәби тәнкыйть, әдәбият нәзариясе һәм тарихы, сәясәт, җәмгыять өлкәсенә караган актуаль проблемаларны беренчеләрдән булып таный, яктырта. Алдынгы фикер сөреше булган әлеге басма шуның өчен дә бүгенге көн күзлегеннән караганда да игътибарга һәм зур кыйммәткә лаек.

Әдәбият

1. Рәхим Г. Халык әдәбиятызга бер караш. – “Аң”, 1914. – 263 б.
2. Сәйфи-Казанлы Ф. Халыкның әдәби иҗаты. – “Аң”, 1914. – 44 б.
3. Сәйфи-Казанлы Ф. Тәрҗемә бәбендә тәҗрибәләр. – “Аң”, 1914. – 83 б.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА СРЕДНЕМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ

Сайфуллина Ф., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Шаяхметова Л.Х.

Под самостоятельной деятельностью принято понимать работу, которая выполняется обучающимися по заданию и под контролем учителя, но без непосредственного его участия в ней, в специально предоставленное для этого время.

С древних времен самостоятельность деятельности играла важную роль в процессе развития человека, так как люди, основываясь на жизненном опыте, который получили сами, могли решать те или иные задачи. На современном же этапе развития общества самостоятельная работа является неотъемлемой частью образовательного процесса. Она помогает учителю выявить степень усвоения классом пройденного материала, найти сильные и слабые стороны каждого обучающегося, а также при применении правильных методов способствует организации учебной деятельности детей во внеурочное время.

В современном мире эффективность процесса образования в средней школе зависит от оптимального способа решения проблемы формирования и развития самостоятельности обучающихся. Традиционное обучение отдавало приоритет научному знанию, в основе образовательного процесса лежали положения различных точных дисциплин. Однако сейчас недостаточно просто передать ученику определенное количество знаний или основы науки.

Образование должно формировать творческие данные, способствовать всестороннему анализу информации, развитию мышления, а также выработке интереса у обучающихся к науке. В настоящее время педагог должен уметь правильно ставить цель, чтобы организовать учебную деятельность, предполагающую автономную работу школьников по самостоятельному поиску информации под руководством учителя, который, в свою очередь, объединяет процесс обучения с заинтересованностью в результатах своего труда у детей.

Самостоятельная работа должна соответствовать учебным возможностям обучающихся, а степень сложности позволять постепенного переходить с одного уровня на другой. В соответствии с этими уровнями самостоятельной учебно-познавательной деятельности учащихся можно выделить несколько типов самостоятельных работ: воспроизводящие самостоятельные работы по образцу, реконструктивно-вариативные, эвристические и творческие. Каждый из четырех типов имеет свои дидактические цели. Первый тип способствует запоминанию способов действий в различных ситуациях, а также формированию определенных навыков и их прочного закрепления. Самостоятельные работы второго вида позволяют ученикам на основе собственного опыта самостоятельно найти решение. Следующий тип помогает сформировать умения и навыки поиска ответа за пределами известного образца. Обычно, ученик сам определяет способы решения задачи. Данный вид самостоятельной деятельности помогает развивать творческие способности. Последний тип дает возможность ученикам получать совершенно новые для них знания, а также закреплять навыки самостоятельного поиска информации. Психологи утверждают, что умственная деятельность школьников при решении проблемных, творческих задач во многом аналогична умственной деятельности творческих и научных работников.

В учебном процессе, который ориентирован на учеников, школьники сами выявляют цели и задачи своей деятельности, занимаются поиском необходимого материала, составляют содержание данной работы и осуществляют ее. В таком случае определенный уровень автономии является необходимым психологическим условием успешной деятельности. Эффективность обучения тем выше, чем в большей мере ситуация стимулирует школьников к свободному общению.

Организация самостоятельной деятельности предполагает, что педагог обладает необходимыми знаниями и умениями. Учитель должен адекватно оценивать собственный уровень навыков,

объективно составлять познавательные и эмоциональные характеристики обучающихся, их умения и отношение к самостоятельной работе. Учителю важно понимать принципы, лежащие в основе теории данного вида деятельности, и особенности их реализации в практике преподавания. Педагог должен уметь направлять работу целого класса, где каждый ученик активно принимает участие в принятии решений; использовать различные методы работы, а также разнообразные учебные материалы; наблюдать за прогрессом каждого ребенка и помогать ему в процессе развития; мотивировать детей получать знания, а также зарождать в них желание учиться. Кроме того, преподавателю нужно обладать навыком создания учебно-дидактических материалов для самостоятельной работы школьников.

Зачастую, автономия в процессе обучения предполагает взаимодействие учащихся между собой: они обмениваются информацией, идеями, мнениями, перенимают опыт друг у друга. Поэтому значительное место в учебном процессе отводится работе в парах, группах или командах. Как известно, в таких формах работы ученики добиваются поставленной цели, сотрудничая с одноклассниками, при этом каждый получает возможность реализовать свои сильные стороны, и получить помощь там, где он слабее других. Это способствует созданию ситуации взаимной поддержки, облегчает формирование коммуникативных умений, стимулирует речевое творчество. Работая все вместе, школьники учатся совместно с товарищами и без контроля со стороны учителя стремиться к единой самостоятельно выбранной цели.

Используя различные методы обучения, которые направлены на формирование самостоятельности обучающихся, учитель не только дает школьникам знания, но и способствует их всестороннему развитию.

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫН ҖИРЛЕ МАТЕРИАЛ БЕЛӘН БӘЙЛӘП ӨЙРӘНҮДӘ ТӘНКЫЙДИ ФИКЕРЛӘҮ ТЕХНОЛОГИЯЛӘРЕН КУЛЛАНУ

Саматова Э., Акмулла ис. БДПУ, V курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Халиуллина А.Г.

Замана үзгәрә, уку-укыту процессы да үзгәрешләргә дучар, заман укытучысы каршында яңа бурычлар, таләпләр, сорау-җаваплар барлыкка килә. Алар, үз чиратында, укытучыдан һөнәри осталык, түземлелек, югары технологияләрдән, мәгълүмати чараларны эзләп, сайлап алып, урынлы куллана белүне таләп итә. Татар теле һәм

әдәбияты дәресләренә балалар актив булсыннар, дәресләргә кызыксыну белән йөрсеннәр өчен заманча педагогик технологиялар куллану югары нәтиҗәлләргә алып бара.

Дәресләрдә укучыларны тәрбияләү һәм аларга белем бирүдә алдынгы урында тәнкыйди фикерләү үстерү технологияләре тора. Аларның эш барышында күп булуы, уңышлы итеп куллану – дәресләрне кызыклы, бай эчтәлекле, мавыктыргыч, күңелле итә [1: 122].

Критик фикерләү технологиясе буенча корылган дәресләр өч төп этаптан торалар: яңа темага кызыксыну уяту→ аңлау →рефлексия.

1. Кызыксыну уяту һәр дәрестә була. Үткән дәрес материалын кабатлау, гомумиләштерү, ныгыту һәм актив уку эшчәнлегенә мавыктыру өчен кирәк.

2. Аңлау этабында укытучы балаларга яңа мәгълүматләр бирә, төрле төшенчәләрне ачыклый, элек алган белемнәрне яңа тема белән бәйли, тулыландыра, алга алып бара.

3. Рефлексия этабында укучы үткәннәрне бергә җыя, бербөтен итеп күз алдында тота, иҗади фикерләр йөртә һәм үзенең фикерләрен белдерә.

Тәнкыйди фикерләү түбәндәгеләрне күз уңында тотарга тиеш:

– кызыксыну, эзләнү;

– үз алдыңа сораулар кую (ни өчен? кайдан? күпме? һ.б.);

– һәр сораугa җаваплар табу, үз фикереңне булдыру;

– башкалар фикерен тыңлау;

– йомгак ясый, нәтиҗә чыгара белү;

– тәнкыйть күзлегеннән карау.

Шуннан чыгып, тәнкыйди фикерләү технологиясенең төп критерийлары булып түбәндәгеләр тора:

– Укучы белән укытучы арасында бернинди киртә юк. Алар әңгәмәдә, укыту эшчәнлегендә икесе дә тигез хокуклы.

– Укытучы мәгълүмат чыганагы түгел, ә юнәлеш, юл күрсәтүче булып тора. Ул укыту эшчәнлеген кызыклы һәм мавыктыргыч итеп оештыра.

Кызыксыну баскычында төрле мотивлаштыручы алымнар, проблемалы ситуация тудыру һәм тәнкыйди фикерне үстерүче технологиянең башка алымнары тора. Һәр укучы гадидән катлаулыга таба юл тота [3: 182].

Тәнкыйди фикерләүне үстерүче технологияләр укучыларны матур сөйләшергә, үзләреннең фикерләрен ачык, аңлаешлы, матур итеп әйтергә өйрәтә [3: 185]. Иң уңышлы дип бу очракта “Блум шакмагы” алымын куллану тора. Блум сораулары күп төрле: гади, ачыклаулы, бәя

бирү, иҗади, практик, аңлатмалы. Шакмакның 6 ягына да сорау-биремнәр язылa: 1) Исемен әйт; 2) Ни өчен?; 3) Аңлат; 4) Тәкъдим ит; 5) Уйлап тап; 6) Уртаклаш. Мәсәлән, әдәбият дәресләрендә Габдулла Тукай иҗатын өйрәнгәнлә укучыларга җирле материал белән бәйле түбәндәге сорауларны биреп була:

1. Габдулла Тукайның Уфага килүе турында нәрсәләр беләсез?

2. Ни өчен Тукай «Уфа мине кияү көткән кыз кеби көтеп торган» дип яза?

3. Габдулла Тукайның Уфага килүдән алган тәэсирләрен аңлатып бирегез?

4. Шагыйрьнең Уфага килү уңайлы язылган мәкаләсен кемнәргә укырга тәкъдим итәр идегез?

5. Шагыйрьнең Уфага килүенә нисбәтле нинди эпитетлар, чагыштырулар кулланып була, уйлап табып була?

6. Бер-ике җөмлә белән Габдулла Тукай иҗаты турында әйтегез, уртаклашыгыз.

“Блум шакмагын” белемнәрне гомумиләштерү, теманы йомгаклау дәресләрендә куллану бик отышлы.

“Алты эшләпә” ысулы ярдәмендә фикерләүнең алты төрен күзәтеп була. Укучылар өч төркемгә бүленә. Аларның һәрберсенә төрле төстәге икешәр эшләпә бирелә. Бу шактый кызыклы иҗади эш һәм аны дәреснең өченче этабында кулланырга була. Төрле төстәге эшләпәләр түбәндәге мәгънәгә ия.

Ак эшләпә. Укучы бары тик билгеле фактлар белән генә эшли. Хисләр, субъектив бәяләр бирүнең кирәге юк. Сары эшләпә. Бары тик уңай фикерләр генә әйтелә. Һәр вакыйганың, образның позитив яклары турында сөйләнә. Ни өчен шулай уйлаулары турында аңлаталар. Кара эшләпә. Бу эшләпәне алган төркем нәкъ киресен, ягъни вакыйгаларның тискәре якларын гына сөйлиләр. Килеп чыккан проблемаларга бәя бирәләр. Кызыл эшләпә. Бу эшләпә эмоциональ фикерләүне таләп итә. Яшел эшләпә. Бу эшләпәне алган төркем башкалардан иҗади булуы белән аерылып торырга тиеш. Зәңгәр эшләпә. Бу эшләпә фәлсәфи фикер йөртү турында. Ул дәрескә йомгак ясарга ярдәм итә. Гомуми нәтиҗәләр чыгарыла. Бу эшләпә “хуҗалары” башкаларның фикерләрен игътибар белән тыңларга тиешләр, чөнки алар алдында иң җаваплы бурыч – барлык төркемнәрнең җавапларын берләштереп, нәтиҗә чыгару тора.

Шулай итеп, тәнкыйди фикерләү технологияләрен куллану, укучыларны фикерләргә өйрәтә, балалар үз фикерләрен расларга тырышалар, бер-берсенең хаталарын төзәтәләр һәм төп нәтиҗәне

үзләре ясыйлар. Бу әдәбият дәресләрен җирле материал белән бәйләп өйрәнгәндә дә уңышлы алымнарның берсе.

Әдәбият

1. Абдуллина Р.С. Сөйләм культурасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – 527 б.

2. Алпаров Г. Сайланма хезмәтләр (татар грамматикасы һәм гомуми тел белеме мәсьәләләре). – Казан: Татгосиздат, 1975.

3. Бәширов Г. Бүген дә, иртәгә дә: Әдәби тәнкыйть, публицистика, истәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974.

4. Хәсәнова Ф.Ф. Татар әдәбияты: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен д-лек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 5 нче с-ф. Ике кисәктә . 1 нче кисәк. – Казан: "Мәгариф – Вакыт" нәшр. 2014. – 143 б.

ТАТАР ҺӘМ БАШКОРТ ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ САННАРДАН ЯСАЛГАН СҮЗЛӘР
(бишек җырлары мисалында)

Сафиуллина Л., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Сәлахова Р.Р.

Халык авыз иҗаты әсәрләре халыкның буыннан-буынга үстерелеп килә торган күпкырлы иҗаты булганлыктан, алар дәверләр дәвамында телдә барган үзгәрешләрне чагылдыралар. Шуңа күрә соңгы елларда фольклор әсәрләре теленең үзенчәлеген тикшерү билгеле бер юнәлеш алды һәм тел гыйлеменең мөстәкыйль тармагы буларак лингвофольклористика формалашты. Халык авыз иҗаты әсәрләренең сүз байлыгына лингвистик анализ ясау аларның лексик составының хосусиятләрен ачыкларга мөмкинлек бирә. Мәсәлән, сүз-формаларның кулланылыш ешлыгын барларга, лексик-тематик һәм лексик-семантик төркемнәрне ачыкларга, генетик катламнарны билгеләргә, әдәби тел формалашуга гомумхалык теле һәм диалекталь лексиканың йогынтысын да күзәтергә була.

Милли дөнья тел картинасының төп үлчәмнәре булып иң элек кешелек аңының һәм мәдәниятенең уникаль категорияләре санала. Шундый категорияләрнең берсе – саннар. Сан – бик борынгы тел күренеше булып тора. Борынгы кабиләләрдә үк, ауланган җәнлекләр санын һ.б.ларны санау ихтыяҗы туган. Саннарның дөнья культурасында универсаль мәгънәлелеге кешенең дөньяга карашы, аны танып белүендә антропоцентризмның зур роль уйнавы белән билгеләнә. Кеше дөнья, җәмгыятьнең төзелешен, үз-үзен саннарның сакраль көче аркылы танып белергә омтыла. Әүвәл борынгы кеше бер һәм күп дигән төшенчәләрне аера башлаган, аннары, әйләнә-тирәдәге парлы күренешләргә игътибар итү белән, ике дигән санын да куллана башлаган. Барлык башка саннар исә, шактый соңрак барлыкка килгәннәр.

Татар һәм башкорт халыкларының бишек җырларында *бер, ике, өч, биш, йөз* саннары һәм алардан ясалган башка сүзләр этномәдәни семантикага ия булып торалар һәм җыр текстларында шактый кулланылалар.

Хезмәтебезнең теоретик әһәмияте түбәндәгеләрдән гыйбарәт: татар һәм башкорт халык бишек җырларын лингвофольклористик тикшерү татар-башкорт әдәби теле лексикасының тарихи этаплары үсеше һәм формалашуы, татар һәм башкорт халыкларының этнографик үзенчәлекләре, менталитеты турында киңрәк фикер йөртергә ярдәм итә. Эшебезнең гамәли әһәмияте аның төп фәнни нәтиҗәләрен татар һәм башкорт әдәби теленең тарихи грамматикасын төзү өчен файдаланырга мөмкин булуы белән билгеләнә.

Борынгы тел күренеше булу сан исемнәренең башка сүз төркемнәре белән шактый тыгыз мөнәсәбәттә торуына алшарт. Чыннан да, саннар бишек җырларында төрле сүз төркемнәрен алыштырырга һәм тулысынча аерымланып, башка сүз төркеменә күчеп китәргә дә мөмкин. Бу яктан телдә, аеруча, бишек җырлары эчендә *бер* санының кулланылышы үзенчәлекле.

Бер саны еш кына күләм, әйбернең хисабы ягыннан башка саннарга каршы куела. Шунысы кызык, контрастлыкка нигезләнгән татар һәм башкорт халык бишек җырлары текстларында *бер* санына *йөз* саны еш кына каршы куела. Мисал өчен:

Әлли-бәлли бишеге,
Кыҙыма килер ***йөз*** *кеше.*
Кейәү булыр ***берсесе,***
Баш аҫтында йоҡосо [1: 29].

Бер саны бердәнбер, бер генәм сүз һәм сүзтезмәләрен дә ясаучы нигез булып тора. Бу сүзләрдә *бер* саны бердәнбер мәгънәсен белдерә. Мәсәлән:

Минең йөрәк бәғерем ул,
Ғәзизем ул, ***бер генәм.***
Ҡыуанысым, шатлығым,
Бәү-бәү, минең йән генәм [1: 16].
Ай ҙа йоҡлай һиңе күрмәй,
Йоҡла, балам, йөрәгем,
Уйнап ярһып бөттөң инде,
Берҙәнберем*, терәгем* [1: 16].
Берҙәнбер *көндө аталары*
Ултырҙылар, ти, пар атҡа,
Киттеләр, ти, кунаҡка [1: 109].

Шул рәвешле, тикшеренү нәтиҗәсендә татар һәм башкорт бишек җырларында саннарның бик күп һәм еш кулланылганлыгын ачыкладык. Әлеге ихтыяҗ саннарның кеше тормышында бик мөһим роль уйнавы белән аңлатыла. Саннар көндәлек тормышта бик еш кулланылганга күрә аларга борынгы чорлардан ук сакраль мәгънә дә салганнар. Ике халыкның да фольклорында күбрәк сакраль һәм символик эчтәлеккә ия булган саннар еш очрый: *өч, җиде, кырык, йөз, мең*. Шушы нигез ясагыч саннардан барлыкка килгән сүзләр дә бишек җырларында иң күбе кулланыла.

Әдәбият

1. Балалар фольклоры: Бала саҡ – уйнап-көлөп үҫер саҡ. // Төз. И. Ғәләүетдинов, М. Мәмбәтов, Р. Ураҡсина. – Өфө: Китап, 1996. – 176 б.
2. Йомгак таптым: Балалар фольклоры. // Төз. Р. Ягъфәров. – Казан: Мәгариф, 2000. – 157 б.
3. Муратова Р.Т. Символика чисел в мифологических представлениях башкир о мире // Актуальные проблемы истории, языка и культуры: Сборник трудов молодых ученых ИИЯЛ УНЦ РАН. III выпуск. – Уфа, 2008. – С. 178-183.

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ИНОЯЗЫЧНОГО ОБЩЕНИЯ НА УРОКЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Семина К., КФУ, студент V курса

Науч. рук. – канд. пед. наук, доц. Свирина Л.О.

Знание иностранного языка является одним из средств межкультурного общения и взаимодействия между представителями других культур. В XXI веке остро стоит вопрос о потребности в общении в повседневной жизни, так как с появлением большого количества мессенджеров и приложений появилась возможность установить контакт с носителями языка. Для того, чтобы успешно совершать коммуникацию, необходимо не только изучить языковую сторону иностранного (английского) языка, но и его культурологические особенности, так как функционирование некоторых единиц непосредственно зависит от особенностей восприятия окружающего мира представителями разных культур. Перед современным образованием стоит задача сформировать у выпускников иноязычную коммуникативную компетенцию в совокупности всех её составляющих: лингвистическая компетенция (языковые умения и навыки), речевая компетенция (аудирование, говорение, чтение и письмо), компенсаторная компетенция (умение преодолевать дефицит иноязычных знаний) и социокультурная компетенция, предполагающая наличие фоновых знаний для вступления в диалог культур.

Для осуществления этой задачи коммуникативное обучение ставит цель использование языка как средства общения [3: 35-40]. Благодаря

данной методике учащиеся изучают живой, реальный язык в его непосредственном взаимодействии с особенностями иной культуры.

Согласно Федеральному Государственному Образовательному Стандарту на первый план выходит формирование коммуникативной компетенции у учащихся, то есть способности общаться на изучаемом языке. На первый план выходит мировоззрение учащегося, его интересы, опыт, чувства, которые реализуются при организации общения на занятии [1: 50-52].

Таким образом, содержание занятия должно строиться на обсуждении актуальных для учащихся проблем и тем, с опорой на их непосредственный жизненный опыт. В процессе изучения иностранного (английского) языка обучающиеся сопоставляют нормы и правила вербального и невербального общения жителей страны изучаемого языка с привычными им формами коммуникации и усваивают особенности оформления иноязычных фраз в конкретных ситуациях речевого взаимодействия.

При формировании коммуникативной компетенции необходимо учитывать принцип ситуативности общения, то есть создавать на уроке иностранного языка такие условия, чтобы учащиеся выступали активными деятелями и выходили на контакт [2: 200]. В этом современному педагогу могут помочь коммуникативные задания, актуальные для изучающих иностранный язык, те, которые вызывают ответные эмоции и служат движущей силой для повышения мотивации.

Самым удачным вариантом в нашей практике были имитации интервью со сверстниками, где они расспрашивают своего одноклассника о том, как он провел выходные, что нового произошло на прошлой неделе в его жизни и многое другое, касающееся круга его непосредственных интересов. Однако, первым этапом такого вида работы является практика «наблюдения» за использованием речевого материала носителями языка в аналогичных ситуациях. При такой учебной деятельности учащиеся изучают и запоминают разнообразные фразы и выражения, свойственные в иноязычной культурной среде: как вежливо прервать собеседника, переспросить, адекватное отреагировать на вопрос, попросить, отказать и т. д., что формирует социокультурную компетенцию, так как мы учитываем менталитет и исторически сложившуюся практику общения страны изучаемого языка. Например, нам не свойственно обязательно беседовать о погоде для установления контакта, не жаловаться на здоровье или обязательно оформлять просьбу восходящим тоном, можно просто добавить слово «пожалуйста», что недостаточно вежливо на английском.

Предварительное погружение в языковую среду через чтение и аудирование с последующей целенаправленной работой по извлечению и практике в использовании культурно-маркированной лексики обеспечивает соответствие продуцируемых фраз нормам иноязычного речевого общения. Также нельзя не упомянуть тот факт, что при парной и групповой работе у учащихся повышается мотивация к коммуникации, так как общение происходит в комфортных условиях, без давления со стороны преподавателя. Общаясь со сверстниками, у учащихся пропадает страх что им сделают замечание, исправят ошибку. В данном случае учитель выступает как наблюдатель со стороны: он может ходить между партами, слушать разговоры учащихся и фиксировать самые распространенные ошибки, а затем выписать их на доску и обсудить со всеми, не фиксируя внимание на том, кто конкретно совершил ошибку. Таким образом, преподаватель не только сможет ликвидировать недочеты, существующие в речи, но и сформирует у учеников адекватную мотивацию на дальнейшую деятельность.

Подводя итог из вышесказанного, мы хотим подчеркнуть, что успешная реализация культурологической направленности в речи учащихся достигается при

- выделении культурно-маркированной лексики из аутентичного контекста;
- усвоении данного речевого материала в коммуникативно-направленных упражнениях;
- сопоставлении речевых единиц родного и иностранного языка в аналогичных ситуациях речевого общения;
- организации свободной речевой практики на основе конкретных ситуаций в рамках актуальных для данных учащихся тем.

Литература

1. Литвинко Ф.М. Коммуникативная компетенция: принципы, методы, приемы формирования: сб. науч. ст. // Белорус.гос.ун-т; в авт. ред. – Мн., 2009. – Вып. 9. – 102 с.

2. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М.: Рус.яз., 1989. – 276 с.

2. Richards, Jack C., Communicative Language Teaching Today // Cambridge University Press, 2006. – 47 p.

БОРЫНГЫ ТӨРКИ РУН ЯЗМАЛАРЫНДА ЭТНОНИМНАР

Сибгатуллина Ф., СФ БашГУ, IV курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Мөкимова Н.Ә.

Этнонимия – беренчедан, *этнонимнар жыелмасы*, икенчедан *этнонимнар турындагы фән.* Орхон-енисей язмалары, ягъни рун язулы истәлекләр, борынгы угыз теленең нигезенә уйгур һәм кыпчак берәмлекләре өстәлү натижәсендә оешалар. Рун койнесынын таралыш

ареалы бик киң: ул Монголия, Байкал буе, Коньяк Себер (Енисей, Лена елгалары), Урта Азия, Казахстан, Идел буе, Төньяк Кавказ, Кончыгыш Европа территорияләрен үз эченә ала. Орхон-енисей язмалары эчтәлеге һәм стилистик бизәлеше буенча да аерыла. Монда тарихи-биографик язмалар, истәлекләр, таш кыялардагы фикерләр, магик, юридик, дини, фәлсәфи текстлар очрый.

Иң борынгы рун алфавиты согдий язуы җирлегендә барлыкка килә, ә ул, үз чиратында, арамей язуына барып тоташа. Согдий язуы төрки телләрнең фонетик һәм морфологик төзелешенә җайлашу процессында зур үзгәрешләр кичерә. Рун язуының барлыкка килү урыны һәм вакыты әлегә ачыкланмаган.

Белгечләр фикеренчә, рун язуы өч үсеш баскычы үтә: 1) архаик ядкәрләр – Җидесу (VI–VIII йөзләр) һәм Енисей (VI–X йөзләр); 2) классик (Төрки каганлык ядкәрләре, VIII йөзнең 1 нче яртысы); 3) соңгы (Уйгыр каганлыгы (VIII–IX йөзләрнең 2 нче яртысы) һәм Көнчыгыш Төркестан (IX йөз) ядкәрләре).

Рун алфавиты морфологик принципка нигезләнгән һәм фонемаларның дифференциаль билгеләре системасын чагылдыра. Алфавитта, региональ һәм хронологик вариантларын да кертеп, 40 тан артык графема бар. Борынгы төрки рун язуының үзенчәлеге – күпчелек веляр һәм палаталь тартыкларның мөстәкыйль хәреф парлары бар. Сигез сузык биш тамга белән белдерелә. Сүзләрнең калын яки нечкә сузык белән әйтелеше тартык аваз өчен нинди хәреф кулланылуга бәйле. Борынгы төрки рун язуы – консонант язу системасы. Язулар горизонталь юлларда урнашкан, өстән аска һәм уңнан сулга укыла.

Енисей һәм Орхон ядкәрләренең графикасы аерыла. Бу ядкәрләрнең фонетик системасына хас гомуми билге – аларның төрки телләрнең д-төркеменә каравы. Борынгы рун ядкәрләрен өйрәнү дәверендә текстлар тюркологлар (В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов, В. Томсен, В. Банг, Х.Н. Оркун һ.б.) тарафыннан төрлечә укыла. Моның сәбәпләре – борынгы төрки рун язуы ядкәрләренең бер-берсеннән хронологик ераклыгы һәм борынгы төркиләр теленең авазлар системасы турында фаразлы күзаллаулар яшәүгә бәйле.

VI-VIII йөзләргә караган Орхон-енисей язмаларында 27 этник атама теркәлгән. Галимнәр *түрк* сүзен тарихка VI йездән теркәлә башлаган дип әйтәләр. Академик М.З. Зәкиев бу фикергә каршы килә һәм турк этнонимынын эзләрен тирәннәнрәк эзларга тәкъдим итә. Орхон-енисей язмаларында кулланылган *түрк* этнонимы борынгы чордагы ата-бабаларыбызнын башка кабиләләр, халыклар белан мөнәсәбәтләрен, яшәеш рәвешен чагылдыралар.

Ин борынгы этнонимнардан булган *огуз* язмаларының барысында да диярлек теркәлгән. *Татар* этнонимы язмаларында гадәттә саннар белән янәшә кулланыла. Мәсәлән, *Отуз татар келипен сыгтамыс, йыгламыс*. – Утыз-татарлар килгәч сыктадылар, еладылар. Хәзерге Көнчыгыш Азия халыкларынын этнонимиясе борынгы төрки язмаларда *кытан* һәм *курыкан* исемнәре белән белдерелә.

Димәк, Орхон-енисей язмаларында купсанлы ыру-кабилә, халык атамалары - этнонимнарнын кулланылышы Монда Көнчыгышта, Себердә, Урта Азиядә яшәгән этник төркемнәр күзәтелә. турында, кабиләләрнең борынгы контактлары, кучеш юнәлешләре, күрше халыклар белән мөнәсәбәтләре турында мәгълүматлар алырга момкин.

Әдәбият

1. Radloff W. Die altturkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge. St.-Pb., 1897.
2. Thomsen A. Steins Manusckripts in Turkisch «Runic» Seript from Miran and Tun-huang. L., 1912.
3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII–IX вв.). – Л., 1980. – 256 с.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М. – Л., 1951. – 452 с.
5. Мөхәммәди Ә. Һуннар һәм туран язмалары. Казан, 2000. – 128 б.

СОСТАВ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «ТРУД» В УЗБЕКСКОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ

Сидоркова С., БухГУ, магистрант II курса

Науч. рук – канд. пед. наук, доц. Джураева З. Р.

Наиболее интересным, не только с позиции лингвистики, но и лингвокультурологии, фольклорным жанром являются пословицы. Они выражают общее мировоззрение целого народа, представляя накопленный жизненный опыт и дидактические идеи в отточенных временем кратких изречениях. Определений пословиц довольно много, в их числе:

«Краткое народное изречение с назидательным содержанием, народный афоризм» [2].

«Пословица — краткое изреченье, поученье, более в виде притчи, иносказанья, или в виде житейского приговора; пословица есть особь языка, народной речи, не сочиняется, а рождается сама; это ходячий ум народа; она переходит в поговорку или простой оборот речи» [1: 15]

«Образное законченное изречение, имеющее назидательный смысл, обычно характеризующееся особым ритмо-интонационным и фонетическим оформлением (параллелизм построения, стихотворный размер, звуковые повторы, рифма» [3].

Наиболее полная и краткая формулировка, по нашему мнению, приводится в энциклопедии «Русский язык»: «…устойчивое, ритмически и грамматически организованное изречение, имеющее

форму высказывания, в котором зафиксирован опыт народа и его оценка определенных жизненных явлений».

Богата и разнообразна тематическая составляющая пословичного фонда. В пословицах каждого народа находят отражение такие извечные темы, как дружба, любовь к родине, трудолюбие, единство, прославление положительных качеств человека и порицание дурных. Труд является одним из базовых концептов в лингвокультурологическом пространстве языка любого народа. Это важный стимул развития, прогресса и процветания человеческого общества, независимо от этнической принадлежности, количества членов сообщества и т.п.

Создавая пословицы, каждый народ использует свои, специфические реалии. «Именно в плане реалий, т.е. в образном строе пословиц и поговорок и заключается разница между изречениями разных народов, вся их этническая, географическая, историческая и языковая (в смысле «языковой модели мира») специфика» [4: 29]. Предметом изучения в данной статье является узбекская паремиология. Объект изучения – узбекские пословицы о труде.

Первым собранием тюркских пословиц выступил труд Махмуда аль-Кашгари (1029-1101) «Дивану л-лугат ат-тюрк». Большая часть этих пословиц, а также их вариации, по сей день используется узбекским народом.

Узбекский народ оценивает труд как основу жизни. Такие понятия, как трудолюбие, лень, праздность, раскрывающие жизненный опыт народа, обобщают взгляд на проблему труда. Определим и рассмотрим семантические особенности узбекских пословиц о труде, в содержательном направлении которых выражается взгляд на проблему: труд, трудолюбие, труд как противопоставление лени.

Во-первых, в ряде пословиц выражается сложившееся в народе мнение о необходимых качествах, которыми должен обладать представитель той или иной профессии, личностные особенности, проявляемые человеком в работе: *Oltin oʻtda bilinar, odam — mehnatda* (Золото проверяется в огне, человек — в труде); *Mulla bilganini oʻqir, boʻzchi bilganini toʻqir* (Мулла (священник) читает — что знает, ткач ткёт — как умеет). В пословицах подчеркивается так же важность обучения ремеслу: *Avval bil, keyin qil* (сначала узнай, затем и делай); *Amalga magʻrur boʻlsang — toʻzdiradi, ilmga magʻrur boʻlsang — oʻzdiradi* (За карьерой погонишься — пропадешь, за наукой погонишься—возвысишься); *Hunarli kishi och qolmas* (Умелец, искусный мастер никогда не останется голодным). Подобные пословицы отражают уважительное отношение к труду, профессии не

только как к источнику благосостояния, но и как к социокультурному фактору, мерилу достоинств и недостатков человека.

Труд и виды трудовой деятельности в узбекских пословицах выступают антиподами лени, безделья, нежеланию обучаться той или иной профессии: *«Donoga ish — shonu shuhrat, nodonga ish — g'amu kulfat»* (Для умного труд — слава и честь, а глупому (лентяю) — горе и страдание); *Yalqovlik xo'rlik keltirar* (Лень приводит к унижению); *Bekor turguncha bekor ishla* (Чем стоять (сидеть) без дела, лучше работай даром).

Немаловажным является своевременное выполнение работы. Пословицы этой категории подразумевают, что ко всему нужно готовиться заранее, чтобы не попасть в неловкие ситуации и быть готовым и собранным к нужному моменту. Эта житейская мудрость очень полезна, она позволяет экономить время, средства *«Kun g'amini sahar ye, yil g'amini bahor ye»* (На заре потрудишься — на день хватит, весной потрудишься — целый год будешь кормиться); *Temirni qizig'ida bos* (Куй железо, пока горячо).

Нельзя не отметить, что большое значение для трудолюбивого человека имеет слово «терпение». Так и человек может многого добиться, если будет терпелив. На узбекском языке пословица о терпении звучит так: *Toqatliga tog'lar egar boshini* (Перед терпеливым и горы склонятся); *Sabr qilsang, g'o'radan holva bitar, besabrlar o'z oyog'idan yitar* (Если потерпишь — зеленые плоды созреют и превратятся в сладкие, а если нет — потерпишь неудачу).

Пословицы о труде занимают значительное место в культурном наследии узбекского языка. Созидательная или творческая сила труда образует определенную закономерность, в которой заметно положительное отношение к труду, к готовности качественно и продуктивно работать.

Литература

1. Даль В.И. Пословицы русского народа. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во ННН, 1879. – 660 с.

2. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. URL: https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=22902

3. Розенталь Д. И., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов [Электронный ресурс] URL: https://bookree.org/reader?file=1515086

4. Узбекские пословицы и поговорки [Электронный ресурс]. URL: http://fmc.uz/maqollar.php

THE FUNCTIONING OF TURKIC ANTHROPONYMS IN A LITERARY TEXT

Стародубцева А., Университет Яна Кохановского, аспирант II г.о.
Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Лещак О.В.

Ethnocultural vocabulary is a national treasure passed down from generation to generation for centuries, which has absorbed valuable

information about the culture of an ethnic group. The richest linguocultural potential is possessed by ethnocultural vocabulary represented by proper names – linguistic units defining a «name of a particular thing» to the maximum extent embodying the cultural and historical experience of the nation [1:481].

Since these lexical units are actively used in literature, in this regard, the oeuvre of the Kyrgyz writer Chinghiz Aitmatov, who described the life of the Turkic people, rightfully occupies a prominent place in Soviet literature and represents a value for the world literary heritage.

Thus, the object of the study is the novel *The Day Lasts More Than a Hundred Years* since this novel is a definite milestone in Aitmatov's oeuvre. The subject of analysis is the anthroponyms of Turkic origin, revealed in the literary text.

Anthroponyms can reflect the social, material, and cultural phenomena of the everyday life of people in the past. It should be noted that the rise in the study of Turkic anthroponymy was in the 60 - the 70s of the XX century. Authors like T.Zh. Zhanuzakov (1960), S.K. Kenesbaev (1976), S.A. Ismailova (1980), E. I. Ovchinnikova (1980), and N. P. Butenko (1980) investigated the anthroponymicon of the Kazakh and Kyrgyz nations.

A significant role in the novel is played by the names of the main characters. Since the events take place in the Kazakh steppes, Aitmatov chose anthroponyms following the Kazakh traditions. However, for the non-native speakers who do not have any background knowledge, these lexical units will perform an exclusively nominative, or in other words, naming function. It should be noted that the author practically does not give any comments in the novel regarding the anthroponyms used, which in turn does not allow the reader to fully reveal the semantics of these lexemes. Therefore, it seemed substantial to implement the semantics of some of the anthroponyms used in the novel, such as *Naiman-Ana* (*Найман-ана*), *Zholaman* (*Жоламан*) and *Yedigei* (*Едигей*), to disclose their rich cultural content.

It is essential to assume that the choice of a name has a very long tradition and plays a vital role in Kazakh culture. Most of the Kazakh names are Turkic, yet, there are also names with Mongolian roots. A certain number of anthroponyms were borrowed into the Kazakh anthroponymic system with the acceptance of Islam. Therefore «there are names of Arab-Iranian origin in it, but they are also perceived by native speakers as primordial since over a long time they have completely adapted to the phonetic and grammatical system of the Kazakh language» [2:9]. As an example, we can mark the names found in the novel under study: *Zhandos* (Pers.), *Zhumagali* (Arab.), *Zaripa* (Arab.).

In the novel, the author refers to the ancient legend about *the Mankurt*, which tells about the struggle of one of the «ancient Turkic tribes named *Naimans* for independence from the *Juanzhuans*» [3:96]. Chingiz Aitmatov took a plot from a true folklore source *Manas*, well known both in Kyrgyzstan and throughout Central Asia. Since this legend plays a decisive role in the composition of the novel, we can assume that the usage of anthroponyms performs not only a nominative function but also helps to reveal the author's intention.

The name of the main character of the legend about the Mankurt is *Naiman-ana* (*Найман-ана*) which consists of two roots. The first of them – *Naiman* (*Найман*) – is the name of one of the most ancient Kazakh tribes, which had their state in the pre-Mongol period and resisted the troops of Genghis Khan. By the same token, there was a Naiman tribe in the composition of other Turkic nations, such as Kyrgyz, Uzbeks, etc. The second root – *ana* (*ана*) – in translation from the Kazakh language means ‘mother’ [4:12]. The author gives this name to the heroine, apparently trying to emphasize the ancient and rich history and culture of this land, the inextricable connection of history and culture with the current inhabitants of the endless steppes, who are the descendants of *Naiman-ana*, the primordiality and pricelessness of this land for the inhabitants of *The Buranny Railway Stop*.

The legend also contains the name of *Naiman-ana's* son – *Zholaman* (*Жоламан*). Interestingly, this is the only case when Aitmatov explains the anthroponym used in the novel. «We named you that because you were born on the way with a large nomadic Naiman» [5:81]. Indeed, the word *zhol* (*жол*) in the Kazakh language has a meaning – ‘way, road’, and the lexeme *aman* (*аман*) means ‘safe, healthy and unharmed’ [4:18-28]. The prevalence of names that include the root *zhol* (*жол*) is the legacy of the nomadic way of life, which left a deep mark on the minds of the Kazakh people.

Thus, the anthroponyms presented in the novel show the close unity of the worldview and perception of the people with their spiritual, social, and material culture. Those representations (signs, symbols, mythologemes, etc.) that a person puts into anthroponyms are in the subconscious, they are determined by thinking and those social circumstances people live in.

The studied lexemes in the novel composition reflect the peculiarities of the culture and everyday life of the Central Asia inhabitants. Their fundamental function is to convey the local peculiarities, national characteristics, reflection of fragments of foreign language worldview.

References

1. Аннаклычев Ш.К вопросу об антропонимики //Известия АН Туркменской ССР. Серия общественных наук. – Ашхабад, 1969. – С. 63-94.

2. Мамытбеков Ч.З. Фольклорные источники в романе Ч. Айтматова «Буранный Полустанок» // Современный литературный процесс и творчество Чингиза Айтматова. – М., 1985.
3. Aitmatov Ch., The Day Lasts More than a Hundred Years. – Indiana, 1988. – 368 с.
4. Nabiyev R. Kazakh Vocabulary: A Kazakh Language Guide Paperback. Preceptor Language Guides, 2015. – 384 с.
5. Zink S. The Meaning of Proper Names// Mind. New Series. – Oxford, 1963. – С. 481-499.

ОБУЧЕНИЕ ЛИТЕРАТУРНОМУ ЧТЕНИЮ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ В СРЕДНИХ КЛАССАХ

Сулейманова А., КФУ, студент III курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

Теории преподавания языков и тенденции в овладении языком изменились за последние сто лет под влиянием лингвистических, психологических, образовательных и политических перспектив, вытекающих из «смешения утверждений, теории, наблюдения и эксперимента» (Hall & Cook, 2012, стр.272). Но, начиная с прошлых двух десятилетий, литература рассматривается как влиятельный инструмент и направление в преподавании иностранных языков. Литература играет важную роль в учебной программе и преподавании языка, поэтому многие преподаватели иностранных языков утверждают, что её использование в преподавании языка может являться ценной и интересной стратегией продуктивной работы с обучающимися.

Обучение турецкому языку, как иностранному, как правило, осуществляется с помощью литературных и поучительных текстов. Поскольку богатство, беглость и утонченность турецкого языка проявляются в идиомах, пословицах и стереотипных выражениях в художественных текстах, можно утверждать, что художественные тексты становятся основными инструментами преподавания языка (Karakuş, 2012). Литературные тексты позволяют обучающимся осознать возможности языка и получать удовольствие от его изучения, а также использовать язык, который они выучили. Кроме того, литературные тексты являются важными материалами, которые позволяют обучающемуся более полно увидеть структурные правила и семантические особенности языка.

Использование литературы на уроках иностранного языка непосредственно зависит от возрастных особенностей обучающихся. Так, в работе с обучающимися средней школы важно подобрать такие методы и приемы, которые без принуждения приобщат учащихся к литературному чтению на иностранном языке и сделают уроки занимательными и интересными (Салтовская, Юрчишина 2006). Для обучения данной возрастной категории стоит выделить следующее

подходы и методы, отметив при этом, что ни один из них не превозносится над другими, поэтому выбор за учителем, и любые комбинации могут быть эффективными.

Подходы:

- Тематический подход — преподавание литературы, основанное на понимании центральной темы и подтем.

- Стилистический подход связан с рассмотрением текста с точки зрения стиля автора и в сравнении с другим автором.

- Групповой подход к преподаванию литературы заключается в драматизировании или разыгрывании текста.

- Подход к реагированию отражает критический метод, дающий студенту свободу быть правдивым по отношению к тексту, а не стереотипным или сценическим.

- Комплексный подход связан с рассмотрением текста как единого целого. Этот подход также предполагает использование текста для преподавания языка и литературы.

- Подход к постановке проблем требует, чтобы учащиеся разгадали заданную тайну в тексте.

Методы:

- Метод критики: настоятельно рекомендуется в преподавании литературы. Иногда студентам может потребоваться критиковать информацию, которую они получают из «Учебных пособий», с близкой ссылкой на фактический текст. Этот метод побуждает обучающегося продолжать чтение для получения дополнительной информации. Более того, способно пробудить и поддержать интерес к предмету.

- Метод обсуждения: может быть эффективным средством обеспечения обучающимися чтения текста и получения правильной информации.

- Метод обнаружения: связан с подходом к постановке проблемы и может привести к большему результату при объединении с методом обсуждения. Здесь учитель может определить некоторые современные проблемы, поднятые в изучаемом тексте, и побудить обучающихся на предложения решений с учетом доказательств, содержащихся в тексте. Это повышает оригинальность и гибкость идей или мыслей.

- Также для повышения инициативы может быть эффективен метод опроса.

- Метод проекта: Здесь рекомендуется, чтобы творческое письмо, основанное на некоторых темах из текста, стало регулярным упражнением.

Подводя итоги всему вышесказанному, хочется сказать, при выборе тех или иных подходов и методов учитель должен учитывать как возраст обучающихся, так и их интерес к темам художественного текста. Благодаря литературному чтению на иностранном языке обучающийся развивает свои языковые навыки (говорения, письменной речи, слушание), изучает культуру, совершенствовать лексическую, грамматическую стороны речи, расширяет лингвострановедческий и культуроведческий кругозор, что позволяет сделать обучение занимательным и эффективным.

Литература

1. Jelena Bobkina ,Elena Dominguez. The Use of Literature and Literary Texts in the EFL Classroom; Between Consensus and Controversy. [Электронный ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/270449942_The_Use_of_Literature_and_Literary_Texts_in_the_EFL_Classroom_Between_Consensus_and_Controversy

2. Kiymaz, Mustafa Said; Özaydin, Sahin. An Investigation of Instructor Opinions on the Use of Literary Texts in Teaching Turkish as a Foreign Language: The Case of Suruç Temporary Refuge Center. [Электронный ресурс]. URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1274634.pdf

3. U. Ikonne. The Teaching of Literature: Approaches and Methods., 2016

УЙГЫР ҺӘМ ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ЯШЕЛЧӘ АТАМАЛАРЫ

Сэтивалиди М., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Мөгътәсимова Г.Р.

Һәр тел үзенең озын һәм катлаулы үсеш юлы үткән терминнар системасына ия.Төрки телләрдә яшелчә һәм җиләк-җимешләр атамаларының формалашуы һәм үсеше күп гасырлар дәвам иткән. Әлеге сүзләр флора, фитоним, игенчелек лексикасы, техник һәм бөртекле культуралар терминологиясе, бакча-яшелчәчелек лексикасы составында өйрәнү предметы булган һәм башкорт, казах, төрекмән, үзбәк, уйгур, чуваш телләренә караган тикшеренүләрдә төрле аспектларда каралган. Безнең тарафтан өйрәнелә торган атамалар уйгыр һәм татар телләре лексикасында зур әһәмияткә ия. Әлеге берәмлекләрнең чагыштырма аспектта монографик тикшеренүгә дучар ителмәве теманың актуальлеге турында сөйләргә мөмкинлек бирә.

Хәзерге уйгыр телендә яшелчәне белдерү өчен өч төрле сүз кулланалар: «отъяш», «көктат» һәм китай теленнән кергән алынма сүз «сәй» варианты.

«Отъяш» сүзе иске төрки телдәге «от»лексемасы һәм«яш»кушымчасыннан ясалган. От, ут иске төрки телдә берничә төрле мәгънәгә ия булган. Мәсәлән: «1) *огонь; пожар*; 2) *разжигать огонь; разжигать, растопить(печь);...* 3) *трава; травяной*; 4) сборная *трава, сорняк*; 5) травяные *растения...*». Ут < от – төрки телләрдә иң продуктив тамыр нигезләрнең берсе. Күрәбез, бу уйгыр телендәге

борынгы сүзләрнең берсе. Бу сүз хәзерге уйгыр телендә дә киң даирәдә кулланыла. Без бу сүзне әдәби телдә дә, сөйләм телендә дә ишетә алабыз.

«Көктат» сүзенең соңгы вакытларда хәзерге уйгыр әдәби телендә еш кулланылуына игътибар итәргә кирәк. Бу сүз дә шулай ук иске төрки телдәге «көк» сүзенә «тат» кушымчасы кушылып ясалган. «Көк» лексемасы «1) *синий; голубой*, небесно-голубой, *лазурный; сизый*; 2) синее *небо*; *до небес*; 3) зелёная *трава*; 4) *серый; сивый...*» кебек мәгънәләрне аңлата. Шуңа күрә монда «күк» сүзе яшел төстәге үсемлекләр белән бәйләнеш ясый.

Кытай теленнән кергән алынма «сәй» сүзе уйгыр сөйләм телендә еш кулланыла. Бу сүз гадәттә уйгыр әдәби телендә күзәтелми, ләкин «сәй» сүзе һәм башка уйгыр сүзләренең кушылуыннан ясалган яңа сүзләрне уйгыр әдәби телендә күзәтергә була. Мәсәлән, кытай алынмасы «сәй» уйгыр сүзе «көктат» белән парланып, «сәй-көктат» формасында уйгыр әдәби телендә кулланыла.

Күрше халыклар белән аралашып яшәү, сәүдә юлларының ачылуы, транспортның кулайлашуы сәбәпле, тормышыбызга яңа яшелчәләр яңа атамалар белән килеп керә. Хәтта кайбер алынма лексик берәмлекләр телнең үз сүзләрен кысрыклап чыгара. Ләкин шул халык туфрагында үсә торган, һәм дә шул халык ашап яшәгән яшелчә атамалары һәрвакыт сакланып кала. Бу уйгыр һәм татар телләрендә дә шулай.

Үзара кардәш уйгыр һәм татар телләрендәге яшелчә атамалары арасында охшашлары да, аерылып торганнары да күзәтелде: мүч – борыч, нокут – ногыт, капак – кабак, самсак – сарымсак, пурчак – борчак, гөмбә – гөмбә, пәмидор –помидор, капуста – кәбестә, бәрәңгә – бәрәңге, торуп – торма һәм башкалар. Әлеге берәмлекләр арасында капуста, пәмидор, бәрәңгә – уйгыр теленә татар теленнән килеп кергән берәмлекләр. Кәбестә, помидор берәмлекләре дә татар теленең үз сүзләре түгел.

Бу ике кардәш телдә охшаш булмаган яшелчә атамалары да бар. Мәсәлән, пияз – суган, тәрхәмәк – кыяр, чамгур – шалкан, кызылча – чөгендер, сәвзә/ сәбзә – кишер.

Яшелчә атамалары арасындагы алынмалар мәсьәләсендә уйгыр теле аеруча үзенчәлеккә ия. Яшелчәләрнең уйгырча атамалары һәм кытай алынмалары хәзерге уйгыр телендә параллель кулланыла. Шунысы кызык: уйгурча атамалар – әдәби телдә, ә китай алынмалары сөйләм телендә генә күзәтелә. Мәсәлән: баклажанны уйгыр әдәби телендә – пидигән, ә уйгыр сөйләм телендә чәйзә дип атыйлар. Батат турында да шуны әйтә алабыз: уйгыр әдәби телендә – татлык бәрәңге, ә уйгыр сөйләм телендә – хоңшур. Шундый үзенчәлеккә ия тагын берничә

яшелчә атамасын мисал итеп китерергә була: сельдерей – кәрәпшә – чиңсәй; борыч – мүч – лаза һәм башкалар.

Уйгыр һәм татар телләрендәге яшелчә атамаларының килеп чыгуын күзәтеп, түбәндәгеләрне билгеләп үтәргә мөмкин: борынгы заманнардан бирле төрле яшелчәләр халык тормышында зур роль уйнаган. Халык өчен үзләрен әйләндереп алган үсемлекләр дөньясы яшәешләренең бер өлеше булган. Алар ул дөньяны бөтен матурлыгында, барлыгында тулысы белән үз телләрендә чагылдырганнар. Тупланган материал алдагы тикшеренүләр өчен зур перспективалар ача.

Әдәбият

1. Онлайн словарь и переводчик // https://www.translatos.com
2. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. – Т.1. – Казан: Татар. кит. нәшр., – 1977. – 475 б.

КОНЦЕПТ «ДУША» В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Сюй Синьюэ, КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Исламова Э.А.

В отношениях России с другими странами постоянно происходит взаимообмен информацией, диалог культур. Современной молодежи все чаще приходится сталкиваться с элементами других культур, обмениваться информацией с их представителями с помощью сообществ и социальных сетей. Очень важным является и то, как сама российская молодежь воспринимает многие концепты собственной культуры.

В русском языке и культуре душа – очень важный символ духовного мира. Анализ концепта «душа» является одним из способов постижения русской культуры, существует даже выражение «загадочная русская душа».

Теоретической и методологической основой нашего исследования являются положения, сформулированные в трудах отечественных и зарубежных ученых в области лингвистики, таких как С.А. Аскольдов, Д.С. Лихачев, Е.И. Зиновьева, В.А. Маслова и др.

Душа является основным компонентом во всех религиях мира: представление о душе, дарованной Богом, и ее бессмертии является их основой.

Образно – смысловое содержание концепта «душа» в русском национальном самосознании можно проследить на лексико-фразеологическом уровне – по данным толковых, фразеологических словарей, словарей пословиц и поговорок и т.д.

Пословицы и поговорки содержат житейский опыт, народную мудрость в концентрированном виде, они оказывают огромное влияние на формирование языковой картины мира любого народа.

Часто понятие «душа» синонимично понятию «сердце», это связано с представлением о локализации души в сердце.

Душа противопоставляется телу, духовные блага – телесным. Акцент делается на тленности, бренности телесного и вечности духовного: *«Что телу любо, то душе грубо», «У кого деньги вижу – души не слышу», «Деньги, что каменья: тяжело на душу ложатся», «Хоть мошна пуста, да душа чиста»* [1].

Такую же идею мы видим в устойчивых выражениях «*загубить душу»; «заложить душу», «отдавать Богу душу»; «пока душа в теле»; «душу продать черту»* и др. Фразеологические единицы с лексемой «душа» наглядно отражают сознание и мировосприятие русского народа: *душа нараспашку; широкая душа; добрая душа; живая душа; ни одна (живая) душа; открытая душа; родственная душа; мертвые души; еле душа держится (в теле); (не) по душе; отлегло на душе; скребет на душе; в глубине души; всеми фибрами души; душа болит; душа горит; душа (не) лежит; душа радуется; душа рвется; душа разрывается; душа в пятки ушла; душа не на месте; души не чаять; изливать душу; камень на душе; точно камень с души свалился; облегчить душу; открывать душу; с легкой душой; со спокойной душой; как Бог на душу положит; кривить душой; стоять над душой; плевать в душу; не чаять души в ком-либо* [4].

По мнению исследователя М.Ю. Михеева, в русском языке можно выделить несколько основных образных воплощений концепта «душа»:

1. Душа как вместилище, сосуд. Она может быть пустой (опустошенной) или полной (заполненной); душа может быть тайником, хранилищем. С этим связано представление о невозможности увидеть душу и ее содержимое. Душа выступает как синоним индивидуальности, личности.

2. Душа как струны, нити, фибры или жилы.

3. Душа как некая ценность, которую можно заложить, продать, купить или которой можно завладеть и т.д. [2: 28-30].

Концепт «душа» является одним из ключевых для русской языковой картины мира. Душа – это важнейший элемент сущности человека.

Литература

1. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. – М.: Рус. яз., 1991. – 534 с.

2. Михеев М.Ю. Отражение слова «душа» в наивной мифологии русского языка // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С. 145-158.

3. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры: опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 2014. – 824 с.

4. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – М.: Рус. яз., 1998. – 543 с.

ФОАТ ГАЛИМУЛЛИН БӘЯЛӘВЕНДӘ РОБЕРТ МИҢНУЛЛИН ИҖАТЫ

Тимофеева Т., КФУ, Алабуга институты, V курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Габидуллина Ф.И.

Фоат Галимуллин – филология фәннәре докторы, Казан федераль университетының атказанган профессоры, Татарстанның һәм Россия Федерациясенең атказанган мәдәният хезмәткәре, әдәбият фәне, әдәби тәнкыйть өлкәләрендә күпсанлы хезмәтләр, уку йортлары өчен татар әдәбиятыннан дәреслекләр, уку әсбаплары авторы [1: 3]. Ф. Галимуллин иң беренче чиратта әдәбиятчы галим, үткен каләмле әдип, тәнкыйтьче буларак билгеле. Фәнни-тәнкыйди хезмәтләрендә ул XX гасыр татар сүз сәнгатен үстерү һәм саклауга зур өлеш керткән әдипләрнең, шагыйрьләрнең, әдәбият галимнәренең иҗади эшчәнлекләрен яктырта. Ф. Галимуллинның “Рухи хәзинәләр гасыры” (2017) исемле хезмәтендә басылып чыккан “Дөнья гаменә иңне куеп” мәкаләсе күренекле татар шагыйре, публицист, дәүләт һәм җәмәгать эшлеклесе Роберт Миңнуллинның (1948-2020) якты истәлегенә багышлап язылган.

Роберт Миңнуллин гомере буе халкыбызның газаплы үткәне, бүгенге хәле, киләчәге турында уйланып, борчылып яши. Тәнкыйтьче шагыйрьнең 1971 елда язылган “Шәһри Болгарда” дигән шигырен мисалга китерә:

Үткәннәрне эзли, тыңлый күңел
Ерак калган еллар авазын.
Ә җанымда Болгарстан күргән
Һәлакәтнең тоям газабын...

Фоат Галимуллин Р. Миңнуллинда шагыйрьлек, иҗтимагый фикер йөртү һәм гамәл итү яшь вакытыннан ук килә дип саный. Шагыйрь унсигез яшендә үк инде Илеш район газетасында әдәби хезмәткәр булып эшли башлый. Казан дәүләт университетында укыган елларында ул “өметле шагыйрь булып танылa башлый, С. Хәким, Х. Туфан кебек олы шагыйрьләрнең җылы сүзләрен ишетә” [2: 355]. Шагыйрь һәм иҗтимагый эшлекле булып үсә баруында, университетны тәмамлагач, аның “Яшь ленинчы” газетасында эшләвен тәнкыйтьче мөһим этап дип саный, чөнки булачак шагыйрь анда алдагы еллардагы эшчәнлек өчен кирәк булачак сыйфатларны үзләштерә: кешеләр белән аралашуның

нечкәлекләрен өйрәнә, аларның күңелләрен, ихтыяҗларын аңларга өйрәнә, шуларны бәян итүнең тиешле юлларын үзләштерә.

Р. Миңнуллинның 1990 елда Татарстан Республикасы халык депутаты итеп сайлануы, Ф. Галимуллин фикеренчә, очраклылык түгел: “Бу халыкның ихлас үзеннән, үз көче белән, бөтен каршылыкларны үтә-үтә үсеп чыккан кырык яшәр ир затының шәхси язмышын гына түгел, республикабызның бүгенгесе һәм иртәгәсе өчен җаваплылыкны бүлешергә әзер икәнлегенә ышаныч белдерү дә булды” [2: 356]. Каршылыклар, кайнар бәхәсләр тудырган “Татарстан Республикасының Дәүләт суверенлыгы турындагы Декларация” проектын әзерләүдә һәм аны кабул итүдә Р.М. Миңнуллинның да өлеше булуын, әлеге вакыйганың Татарстанның төрле яклап үсешендә бик тә кирәкле һәм мөһим нигез булып ятуын тәнкыйтьче ассызыклый. Ф. Галимуллин шулай ук Р. Миңнуллинның 1993 елда, Татарстан Республикасы Югары Советының дәүләт символлары буенча эшче төркем әгъзасы буларак, зур эшчәнлек алып баруын, 2004 елда Татарстан Дәүләт Советы Рәисе урынбасары итеп сайлануын һәм биш ел буена бу җаваплы һәм киң колачлы эшне уңышлы алып баруын да билгеләп уза. Тәнкыйтьче фикеренчә, Р. Миңнуллинга гомере буе һәм шагыйрьлек, һәм дәүләти вазифаларны бергә үреп бару куанычлы нәтиҗәләр алып килә. “Өметле яшь шагыйрьдән халык шагыйре булып җитлегү юлын һәркем дә үтә алмый. Моңа, Роберт Миңнуллин кебек, нык ихтыярлы, иманлы булу, туган халкыңны ихлас сөю һәм армый-талмый хезмәт итә белү кирәк” [2: 357], – дип бәяли Ф. Галимуллин Р. Миңнуллинның иҗади һәм иҗтимагый-сәяси эшчәнлеген.

Шулай итеп, Ф. Галимуллинның әдипләрнең тормыш һәм иҗат юлын яктыртып язган әдәби, фәнни һәм тәнкыйди хезмәтләре XX гасыр татар әдәбиятының үзенчәлекләре, хәзерге заман әдәби хәрәкәте хакында шактый бай мәгълүмат бирүче кыйммәтле мирас булып тора.

Әдәбият

1. Галимуллин Ф.Г. Әдәби традицияләр көзгесендә: избранные труды. – Казань: КФУ, 2021. – 240 с.

2. Галимуллин Ф.Г. Рухи хәзинәләр гасыры: фәнни, публицистик мәкаләләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. – 399 б.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ

У Сюэмэн, КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. пед. наук, доц. Фатхуллова К.С.

В современном мире языковое образование диктует необходимость формировать у обучающихся готовность и способность жить и работать в меняющемся мире с его проблемами, успешно осуществлять

различные формы общения с носителями других лингвоэтнокультур, перерабатывать получаемую в ходе этого общения информацию и принимать необходимые решения [1: 28]. В настоящее время важно, чтобы обучающиеся приобщались к общечеловеческим ценностям через призму культуры других народов, учились межличностному и межкультурному общению. Для этого необходимо повысить социальную значимость языкового образования в обществе; внедрить в учебный процесс средства обучения, разработанные на основе инновационных технологий. Методика обучения русскому языку как иностранному должна отвечать изменяющимся потребностям учащихся, включающим в себя, прежде всего формирование коммуникативной компетенции, а также учитывать социокультурные аспекты языка. Основная цель обучения русскому языку как иностранному на современном этапе заключается в развитии коммуникативной компетенции, т.е. способности ставить и решать коммуникативные задачи, адекватно использовать имеющиеся речевые и неречевые средства общения, соблюдать речевой этикет. Практическое овладение русским языком как средством общения направлено на обеспечение способности и готовности учащихся к коммуникации в повседневной жизни, к взаимодействию и взаимопониманию в полиэтническом обществе. В настоящее время методика обучения русскому языку как иностранному, имеющая свой богатый опыт и традиции, развивается с учетом новых образовательных технологий на основе их критической переработки и соответствующей адаптации к сегодняшним условиям. Большую методическую ценность имеют коммуникативно-ориентированные технологии, которые предполагают создание ситуаций инициативного общения. Они делают знания, необходимые для усвоения, личным достоянием каждого ученика. Без этих знаний ученик не может удовлетворить свои потребности в речевом общении, поэтому главным при использовании таких технологий является моделирование и реализация ситуаций, стимулирующих речевую инициативу учащихся. Методическая наука ставит сегодня во главу угла формирование у учащихся коммуникативной компетенции (способности и готовности общаться с носителями языка в устной и письменной формах) с учетом ее основных составляющих [3: 9]. Основное внимание при этом уделяется развитию у обучающихся языковой, речевой и социокультурной компетенций. В качестве основного подхода в обучении русскому языку как иностранному определён коммуникативный подход, основными принципами которого являются: принцип коммуникативности, принцип сознательности, принцип

взаимосвязанного овладения видами речевой деятельности; принцип учёта особенностей родного языка, принцип преемственности обучения. Принцип коммуникативности предполагает речевую направленность учебного процесса, максимальное приближение его к условиям естественного общения, чтобы учащиеся могли учиться общению общаясь. В соответствии с принципом сознательности языковой материал рассматривается как органическая и системно организованная часть учебного материала для развития речевой деятельности учащихся.

В современной лингводидактике одна из основных проблем заключается в практическом овладении неродным языком как средством общения через речевую коммуникацию. Коммуникация же, в свою очередь, представляет собой единство языка и речи, так как речь создается с помощью языковых средств, а язык как средство общения реализуется в речи. Таким образом, современный подход к изучению русского языка как иностранного предусматривает формирование коммуникативной компетенции, необходимой для осуществления полноценного речевого общения в соответствии с заданной ситуацией. Для того чтобы обучение русскому языку как иностранному было информативным и содержательным, при разработке учебных пособий из всего многообразия языкового и речевого материала авторы выделяют то, что имеет наибольшую ценность для приобщения иностранных обучающихся к русской культуре, усвоению культурных ценностей. Примером этому служат образцы речевого этикета; лексемы, обозначающие реалии; сведения о национальных праздниках, культурных достижениях, об исторических событиях и выдающихся личностях. Такое понимание роли русского языка как иностранного способствует решению не только методических, но и общих проблем образования, связанных с воспитанием социокультурной личности. С учётом этих методических требований разработаны учебные пособия по русскому языку как иностранному. В них помимо языкового и речевого материала содержится богатый лингвострановедческий материал, который способствует формированию у обучающихся социокультурной компетенции. Всё это в совокупности позволяет изучать русский язык как средство межличностного и межкультурного общения.

В настоящее время в методике обучения русскому языку как иностранному активно используются информационно-коммуникативные технологии, которые выступают как инновационные интерактивные средства обучения и дают возможность визуализировать изучаемый языковой и речевой материал, а также

быстро, доступно и динамично организовать процесс изучения неродного языка.

Литература

1. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. – М.: Академия, 2008. – 336 с.
2. Педагогические технологии / Под общей ред. В.С.Кукушина. – М.: ИКЦ «МарТ», 2004. – 336 с.
3. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 2003. – 239 с.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ЛИРИКИ М.Ю. ЛЕРМОНТОВА АБАЕМ КУНАНБАЕВЫМ

Умбетов Д., КФУ, магистрант I курса

Науч. рук. – канд. филол. наук., доц. Саттарова М.Р.

Изучение особенностей перевода лирических произведений с точки зрения лингвистики имеет богатую историю и неоднократно подвергалось изучению. В настоящей статье автор анализирует особенности перевода лингвокультурных понятий с русского языка на казахский на примере творчества Лермонтова в переводе Абая.

Стихотворение М.Ю. Лермонтова **«Горные вершины»** близко Абаю не только своей поэтичностью, но и тем, как лаконично и гармонично продемонстрирована природа в произведении. Данное стихотворение ярко отражает все душевные раны, характерные для поэта в тот период его жизни: лирический герой ощущает себя усталым одиноким путником, который не может достичь своей цели. Подтверждением представленной выше мысли является поиск понимания и поддержки в сложной ситуации самим Абаем, о чем свидетельствует перевод «И скучно, и грустно» в качестве «Сүйеу болар қай жігіт» *(«Какой джигит поддержит»).* По нашим предположениям, Абай в контексте национального казахского характера намеренно не совершает прямой перевод, тем самым добавляя к лермонтовскому изречению новый смысл. Если Лермонтов пишет «и некому руку подать…», то в случае казахского поэта, местоимение «некому» заменяется на определенное лицо, именуемое «джигитом». Из этого можно предположить, что для казахского народа лучшей опорой является джигит, на которого можно понадеяться и который в трудную минуту сможет подставить свое крепкое мужское плечо.

Для полного понимания лингвокультурологической проблемы текстов двух авторов необходимо сравнить «долину» в переводе Лермонтова и «степь» в переводе Абая. Абай в своем переводе использует такие формы глагола как: «дремля» (қалғып), уходят (кетер), разомлев (балбырлап), наступает (түн басады), повиснув

(салбырлап) впасть в апатию (дел-сал қып) и др. Глаголы и глагольные формы Абай использует, чтобы наглядно продемонстрировать процесс наступление ночи, динамизм ночной природы, в то время как у Лермонтова взгляд движется сверху вниз, от большего к меньшему (от вершины до листа), и всё это происходит в ночное время. Абаевская ночь как бы «оживает» и «подкрадывается», она наступает после тяжелого дня в степи. Следовательно, казахская степь в представлении казахского поэта является олицетворением новой жизни. И ночь, приходящая в степи не может быть причиной для полного отчаяния в жизни, как это продемонстрировано у русского поэта.

Стоит отметить, что Абай сознательно заменяет «долину» на «степь», тем самым подчеркивая простор, величественность и тишину степи, по которой «ступает» ночь. Абай мог перевести слово «долина» как «алқап», от этого ритмичность стихотворения никак бы не поменялась (даланы – алқапты), однако поэт отдает предпочтение слову «Дала», что в переводе означает «степь», тем самым «подстраивая» стихотворение под ментальность казахского народа. Если у Лермонтова мы можем представить ночную природу, то у Абая ее можно прочувствовать. Степь для Абая – это не только радость, мечта и свобода, это также печаль и непонимание.

Говоря о произведении Лермонтова «Парус», можно отметить, что Абай в своей переводческой деятельности прежде всего стремился отобразить идейно-эмоциональную наполненность оригинала. Образ паруса, описанный русским поэтом, по-особому интерпретируется в творчестве казахского поэта. Вдохновленный лермонтовским **«Парусом»**, Абай переводит название стихотворения как **«Жалау»**, что в переводе на русский язык обозначает *«знамя»* или *«флаг»*. По мнению А. Таракова, данная *«вольность»* перевода говорит о глубоком понимании смысла стихотворения Лермонтова и попытке национальной интерпретации Абаем **«Паруса»**.

С целью увеличения поэтической мощи и раскрытия главной идеи, Абай при переводе названия **«Парус»** употребляет не *«желкен»*, что означает парус, а *«жалау» – «знамя», «флаг»*. Если парус является символом романтической свободы, душевной бури и надежды, то у Абая образ флага становится знаменем не просто свободы, а права на поиск истины, он становится олицетворением человека, внутри которого есть желание к переменам.

Все это демонстрирует поэтический и переводческий потенциал Абая, широту мысли, глубину познания, силу чувствительности, проницательности. Лермонтов заканчивает стихотворение **«Парус»** в лучших мятежных традициях романтизма: *«А он, мятежный, просит*

бури, как будто в бурях есть покой!». Абай же: *«Қарашы, ол бүлік құдайдан сұрайды дауыл күні-түн»* (*«Посмотри, он, мятежный, у бога просит бури день и ночь»*). Для мятежного лирического героя **«Паруса»** даже в бурях нет покоя, герой Абая же просит бури у Бога день и ночь, ведь, возможно, именно буря сможет встряхнуть устаревший уклад жизни. Буря в душе человека толкает его на постоянный поиск истины, не дает ему сидеть на месте. Лирический герой Абая требует бури, желая найти в ней не покой, а ответы на вопросы.

Подводя итоги, можно сказать, что истинный талант Абая-переводчика проявляется не в том, насколько дословными являются его переводы, а в том, как искусно он интерпретирует вечные темы, поднятые русским поэтом, но уже в контексте казахской культуры. Абай не меняет смыслы художественного произведения, с помощью добавления небольших деталей, он лишь раскрывает главные проблемы оригинала для казахского читателя.

Литература

1. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т.2: Өлеңдер мен аудармалар, – 2002. – 336 б.
2. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т.1: Өлеңдер мен аудармалар, – 2002. – 336 б.
3. Ахметов З. Переводы как форма творческой связи Абая с русской литературой // Абай институты [Электронный источник] – URL: http://abai.kaznu.kz/rus/?p=418 (дата обращения: 05.02.2022).
4. Тарақов Ә.С. Абайдың аудармашылық таланты: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 259 б.

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО КАТАЛОГА В ИЗУЧЕНИИ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Умирзакова А., Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, студент II курса

Науч. рук. – маг. искусств. наук, Джумагалиева В.С.

Условия XXI века диктуют инновационный характер стратегии образовательной деятельности вуза, которая направлена на максимальное вовлечение научно-исследовательской работы в образовательный процесс, на применение новых технологий обучения, ориентированных на изменившиеся условия современного мира, на формирование новых комплексных, образовательных программ и подготовку решений для усовершенствования образовательных стандартов.

Сегодня одна из актуальных проблем – проблема качества образования, которая объединяет ученых – педагогов, учителей – практиков Республики Казахстан. Поистине бесценным богатством

нашей земли являются люди, которые создают, творят, обеспечивают будущее нашего государства – педагогические работники вузов, средних специальных заведений, школ.

В настоящее время следует обратить внимание на решение вопроса подготовки специалиста, способного конкурировать на мировом рынке труда, повышения уровня профессионального мастерства педагогов.

В связи с этим имеется потребность в инновационных методиках, новых педагогических идеях, новом научном слове ученых-педагогов.

Использование в учебном процессе качественные наглядные ресурсные материалы на примере каталога необходимо при подготовке специалистов «Изобразительные искусство и черчение», «Художественный труд и дизайн в школе» так как образование становится увлекательным и востребованным, возрастает мотивация студентов.

К ресурсам сохранения популяризации культурного наследия Казахстана обычно относят такие визуальные материалы как каталоги, иллюстрированные альбомы, иллюстрации, презентации, слайды, стенды.

Выбор того или иного визуального материала определяется исходя из учебных задач, степени владения преподавателем той или иной методикой, контекста ситуаций. Визуальный ресурсный материал тематический электронный каталог по изобразительному искусству «Современные художники Западно-Казахстанского региона» направлена на развитие творческих способностей студентов: логического мышления и способствуют активному формированию познавательных интересов.

В процесе обучении особую роль играет принцип наглядности. Принцип наглядности заключается в целесообразном и эффективном привлечении органов чувств к восприятию, осознанию и переработке учебного материала. Наглядные пособие тематический электронный каталог – это одно из важнейших средств развития грамотного профессионального знания.

Наглядный тематический каталог используются на различных этапах учебного процесса: при объяснении нового материала, при закреплении его учащимися, во время повторения изученного материала и при проверке знаний учащихся, а также в самостоятельной работе студентов.

Правильное использование наглядности на занятиях способствует формированию четких пространственных и визуальных представлений, содержательных понятий, развивает творчески потенциал, помогает на основе рассмотрения и анализа конкретных

явлений прийти к обобщению, которые затем применяются на практике. Применение различных средств наглядности активизирует учащихся, раскрывает творческие способности и тем самым помогает их развитию, способствует более прочному усвоению материала.

Значение наглядных пособий каталога в преподавании любого предмета трудно переоценить, без них невозможно организовать учебный процесс. Наглядные пособия тематические электронные каталоги призваны реализовывать один из важнейших принципов педагогики и дидактики – принцип наглядности.

Следовательно, на основании выше изложенного представляется возможным говорить о научной новизнетематического электронного каталога по изобразительному искусству, которые выступают в качестве ценных косвенных источников для изучения произведений искусства, а также позволяют составить представление о составе представителей современного искусства, а составлениятематического электронного каталога дает представление о динамике развития изобразительного искусства.

Тематический электронный каталог по Изобразительному искусству «Современные художники Западно-Казахстанского региона»

Каталог – справочное, информационное или рекламное издание, основу которого составляет систематизированный перечень описаний произведений искусства, товаров, документов, услуг и т.п., которыми располагает музей, библиотека.

Когда тематически электронный каталог выступает как источник знаний, оно особенно должно подчеркивать существенное – то, что является основой для обобщения, а также показывать несущественное, его второстепенное значение.

Знакомя с новым материалом, нужно использовать электронный каталог с целью конкретизации сообщаемых знаний. В этом случае наглядное пособие выступает как иллюстрация словесных объяснений.

Согласно «методической пирамиде», эффективность такого вида деятельности, как «работа с наглядными пособиями», достаточно высока – 30 % усвоения информации. А можно ли еще увеличить этот процент? Оказывается, можно, если руководствоваться китайской пословицей: «Скажи мне – и я забуду. Покажи мне – и я запомню. Дай мне сделать самому – и я пойму». Можно (и нужно!) использовать для демонстрации стандартные наглядные пособия, а можно пойти еще и другим путем: самим изготовить оригинальные пособия с обязательным привлечением к этой работе учащихся.

Такие коллекции обогащают учебные кабинеты, являются ценным наглядным пособием, которое помогает педагогам укреплять и углублять знания учащихся.

Сохранение культурного наследия – одна из актуальных проблем современности. Разработка электронных каталогов изобразительного искусства позволяет документально зафиксировать произведения искусства, ввести их в научный оборот и таким образом способствует сохранению культурного наследия. Каталогизация является одним из важнейших этапов в учебном процесе обучения.

Литература

1. Абдулаев Э.Н. Наглядность и проблемный подход в обучении истории // Преподавание истории в школе. – 2008. – №1. – 23 с.

2. Вопросы теории и практики создания и использования средств наглядности для обучения учащихся // Сборник научных трудов АПН СССР. – М.: НИИШОТСО, 1980. – 168 с.

3. Голуб Б.А. Основы общей дидактики. Учеб.пособие для студ. пед. вузов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 96 с.

4. Суминова Т.Н. Информационные ресурсы художественной культуры (артосферы). – М.: Академический Проект, 2006. – 480 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕСЕН КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Умутбаева Л., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – ст. преп. Ильясова Л.Г.

В настоящее время все больше людей стремятся овладеть тем или иным языком в совершенстве. Каждый из них преследует свою определенную цель: кто-то хочет путешествовать, другие хотят открыть для себя новые карьерные возможности, а кто-то планирует читать аутентичные материалы, перевод которых невозможно найти на родном языке.

Уровень стимулирования учеников в обучении зависит от их возраста. Проблема снижения мотивации учеников среднего возраста обусловлена тем, что недостаточное познание самого себя и общества может стать фактором недопонимания с окружающими взрослыми. Также ученик в этом возрасте уделяет большое внимание только тем урокам, которые ему интересны, но из-за этого возникает другие проблемы – сложность в совмещении всех школьных предметов и увеличение внешкольных интересов. Другим немаловажным фактором снижения мотивации обучения является использование однообразных материалов. Такое обучение будет формировать только определенный аспект предмета, но особенно при изучении иностранного языка нужно уделять внимание всем его особенностям. Очевидно, повышение

мотивации – сложный процесс, который требует от педагога рассмотрения психологических, индивидуальных, возрастных особенностей своих учеников.

Одним из эффективных способов повышения мотивации на уроке иностранного языка, по мнению многих педагогов, в том числе Л.П. Лабинцевой, является внедрение песенного материала, поскольку «…Расширение и развитие эмоциональной сферы, переживание радостных состояний ведет к формированию оптимистического мировоззрения, что является основой концепции синкретического воспитания детей. Счастливый человек живет в согласии с окружением и с самим собой. Чувственную основу нравственности составляют любовь и доверие к окружающим близким людям, ощущение порядка, красоты, гармонии, душевного равновесия, эмоционального и телесного комфорта» [3: 41]. В результате, песня воздействует на чувства человека, а значит, является способом повышения мотивации к обучению.

Изучение песен одновременно обеспечивает усвоение некоторых навыков владения языком. Например, песенный материал способствует закреплению грамматических, лексических, фонетических умений. В них используются устойчивые речевые конструкции, которые помогают улучшить устную речь обучающихся и их восприятие, понимание иностранной речи. Например, при изучении темы «Colours» и «Natural phenomena» можно использовать песню «What a wonderful world» (Louis Armstrong); при изучении темы «Friendship» и изучении грамматической темы «First Conditional» отлично подойдет песня «Count on Me» (Bruno Mars), а темы «Prepositions» – «Imagine» (John Lennon).

Более того, музыкальное искусство считается неотделимой составляющей любой культуры, поэтому через него мы можем изучить обычаи и традиции страны изучаемого языка. Кандидат педагогических наук Костюк Е.Б. пишет: «Музыка всегда была важным фактором бытовой и духовной культуры разных стран и народов. С древнейших времен она выполняла функции коммуникативного, культового, релаксационного, социального характера» [2: 63]. Следовательно, пение на уроке английского способствует развитию социокультурной компетенции школьников, стимулируя их интерес к культуре страны изучаемого языка, что может являться другим средством мотивации.

Согласно статистике, в наши дни все больше педагогов используют песни в своей работе, чтобы стимулировать учеников изучать иностранный язык. Например, преподаватель английского языка

Анастасия Викторова считает, что, когда музыка воздействует на эмоции школьников, они воспринимают пение не как учебный процесс, а как игру. Такая деятельность помогает разнообразить урок и способствует неосознанному запоминанию новых слов и выражений [1]. По мнению Виктории Мироновой, песни – это отличный способ увеличить запас актуальной лексики, грамматики и поднять настроение на занятиях. «Ими можно утихомирить самый шумный класс, или же наоборот, расшевелить спящий» [4].

В заключение необходимо отметить, что мотивация обучающихся является важным фактором в изучении иностранному языку. Так как в процессе обучения важны не только знания, но и впечатления, получение которых зависит от разнообразия урока. Использование песен в обучении английскому языку способствует усвоению не только языковых аспектов, но и оказывает содействие сплочению коллектива, создает благоприятную психологическую атмосферу, повышает эмоциональное состояние учеников.

Литература

1. Викторова А. Песни и пение на уроках на уроках английского языка: советы учителя и примеры работы с текстами песен // https://pedsovet.su/english/6270_penie_na_uroke_angliyskogo_yazyka (Дата обращения: 23.01.2022).
2. Костюк Е.Б. Массовая музыка как явление культуры XX в. // Вестник СПбГИК. – 2020. – № 3 (44). – С. 63-67.
3. Лабинцева Л.П. Потенциал музыкального искусства в воспитании детей // Отечественная и зарубежная педагогика. 2018. – Т. – 1. – № 1 (46). – С. 32-43.
4. Миронова В. Как использовать песни на уроке английского // https://www.teachaholic.pro/kak-ispolzovat-pesni-na-uroke-anglijskogo/ (Дата обращения: 23.01.2022).

РАЗНОВИДНОСТИ ТИПОВ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ СРЕДНИХ И ВЫШЕ ЭТАПОВ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Фаляхова Р., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. А.Х. Ашрапова

Использование аутентичных материалов в языковом классе обсуждалось многими исследователями за последние десятилетия с 1970-х гг. Следует отметить, что использование аутентичных материалов в качестве дополнения к учебнику в классе не новая практика. Как упоминает Гилмор в самом начале его статьи «Аутентичные материалы и подлинность в изучении иностранного языка», их наличие может быть датируется девятнадцатым веком, когда Генри Свит упомянул преимущества, которые можно извлечь из такого рода входных данных. Этот автор первым определил преимущества использования аутентичных материалов и предложения

различных источников. Эффективность материалов в изучение языка также было одобрено многими учителями и исследователями. Подлинность материалов может улучшить языковые навыки, мотивация и заинтересованность студентов в изучении языка.

Подлинные материалы могут быть использованы для любого уровня, например для начинающих, промежуточных и продвинутых. Однако учителям необходимо учитывать уровень способности учеников, чтобы сделать процесс преподавания и обучения эффективнее и успешнее. Благодаря аутентичности материалов учителя и ученики могут легко найти и выбрать любую учебную деятельность. Материалы могут быть доступны в повседневной жизни, например, в рекламе, брошюры, меню, расписания, рецепты, песни, фильмы, газета, журнал и т.д., которые они можно найти в соц. сетях или в Интернет пространствах, которые созданы непосредственно на целевом языке. Разнообразие источников и типов материалов будет мотивировать студентов к обучению, и учебная деятельность станет более интересной и творческой. Согласно о Oguz & Bahar (2008: 330), аутентичные материалы можно разделить на четыре категории:

1. Прослушивание-просмотр материалов
2. Визуальные материалы
3. Печатные материалы
4. Realia (реальные объекты)

Последние, настоящие предметы, могут принести учитель или даже ученики в класс, чтобы каким-то образом помочь пониманию и усвоению языка. Это может оказаться полезным для более низких уровней или для приближения к культурному фону. В категорию печатных материалов мы можем включить такие предметы, как рецепты, брошюры, ресторанные меню, а также газетные статьи. Визуальные материалы в основном относятся к плакатам, картинкам, фотографиям, картинам и даже уличным указателям. Пожалуй, самая важная категория в настоящее время – прослушивание – просмотр аутентичных материалов, которая содержит такие элементы, как фильмы, документальные фильмы, песни, радио и, конечно же, веб-страницы.

Согласно McGrath (2002, цитируется по Hussein), существует восемь критериев, которым учителя должны следовать при выборе аутентичных материалов.

Критерии:

1. Соответствие учебнику и потребностям учащихся.
2. Интерес к теме
3. Культурное соответствие

4. Лингвистические требования
5. Познавательные потребности
6. Логистические соображения
7. Качество
8. Возможность использования

Также выявленные критерии, которым следовали группы опрашиваемых в исследовании, касались актуальности аутентичных материалов, которые должны соответствовать базовым компетенциям, целям обучения, уровню учащихся и потребностями в преподавании и учебном процессе. Например, для тренировки базового навыка аудирования представляются материалы для прослушивания, которые подходят под уровень студента. В случае употребления аутентичных песенных материалов, это должно быть подобающей песней для презентации в классе с легким для понимания текстом и медленным темпом, подходящий для уровня языка студентов. Затем должны быть разработаны задачи и мероприятия, которые соответствуют аутентичным материалам, для использования в классе, далее предоставленные студентам для выполнить некоторых действий и задач.

Аспект классификации и источников аутентичных материалов претерпел ожидаемое изменение с появлением Интернета и его включение в нашу повседневную жизнь. Практически любые материалы можно найти виртуально в сети, и они доступны нам в любое время и в любом месте. Несомненно, влияние новых технологий на учебный процесс будет продолжать расти, и они будут продолжать предоставлять один из основных источников достоверных материалов.

Литература

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М.: АРКТИ, 2003. – С. 175-177.

2. Кирсанова О.Ф. Использование аутентичных материалов на уроках английского языка как средства формирования иноязычной культурологической компетенции // Иностранный язык в школе. – 2007. – С. 19-25.

3. Маслыко Е.А. Методическая аутентичность в обучении иностранным языкам // Иностранный язык в школе. – 2000. – № 1. – С. 129-131.

4. Носонович Е.В., Мильруд Р.П. Параметры аутентичного учебного текста // Иностранные языки в школе. – 1999. – №1. – С. 18-23.

5. Носонович Е. В., Мильруд Р.П. Критерии содержательной аутентичности учебного текста // Иностранные языки в школе. – 1999. – № 2. – С.18-23.

ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ТЕЛЛӘРЕНДӘ СОМАТИК ЛЕКСИКАДАН ЯСАЛГАН СҮЗЛӘР

Фәйзкәбирова Ә., КФУ,II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Сәлахова Р.Р.

Татар һәм төрек халыкларының тел картинасында соматизмнар арасында “баш” лексемасы үзәк урыннарның берсен алып тора. Әлеге

төшенчәнең “Аңлатмалы сүзлек”тәге берничә мәгънәсен атап үтәбез: 1) Ми, чәч, йөз, күзләр, авыз, борын (яки танау), колаклар урнашкан кеше яисә хайван әгъзасы. 2) Баш киеме. 3) Баштагы чәч, причёска. 4) Баш күләмендәге биеклек, бер башка туры килгән озынлык. 5) Гомумән кешеләр һ.б. [3: 432-439].

Татар һәм төрек телләрендә *баш/baş* соматикасы ярдәмендә ясалган сүзләр күп. Мәсәлән: *наратбаш, арпабаш, башкисәр, оекбаш; karabaş* (сүзтезмәнең, кушымча алып, кушма сүзгә күчүе), *баш+ка, баш+ак, баш+лау, баш+ы; baş+ka; baş+ak* (кушымча ярдәмендә); *баш-тояк, өс-баш, баш-аяк; başli-güzle* (нигезләр кушылу), *сүз башы; baştan bacakli* (кушымча һәм бүтән сүз ярдәмендә тезмә сүз хасил булган), *baş şehir, баш шәһәр* (компонентлары икенче изафә мөнәсәбәте нигезендә кушылып ясалган тезмә исемнәр) һ.б.

Күз төшенчәсе бик күп аңлатмаларга ия. Мәсәлән: 1) Күрү әгъзасы. 2) Күрү сәләте. 3) Күз карашы. 4) Икмәкнең, сырның һәм киселгән җирендә күренеп торган вак кына тишекләр, күзәнәкләр. 5) Оек, бияләй һ.б.ш. бәйләгән нәрсәләрдә бәйләмнең җептән гыйбарәт элмәге. [3: 528-550].

Татар һәм төрек телләрендә *күз/göz* соматизмнарыннан ясалган сүзләр: *күз агы, күз врачы, göz agi, göz doktoru* (кушымча һәм бүтән сүз ярдәмендә тезмә сүз хасил булган); *күзгә-күз, күз-колак* (нигезләр кушылу); *göz kulak* (компонентлары икенче изафә мөнәсәбәте нигезендә кушылып ясалган тезмә исемнәр); *күзикмәк* (сүзтезмәнең, кушымча алып, кушма сүзгә күчүе); *күз+ле, күз+лек, göz+lü, göz+lük* (кушымча ярдәмендә) һ.б.

Фразеологизмнарда без күз соматизмыннан лексик-семантик ысул белән ясалган сүзләрнең кулланылуын еш күрәбез: *тәре күз, энә күзе аша үткәрү, тавык күз, мәче күз; gözünü kan bürümek, gözleri toprak doyurmak, gözü toprakla doymamak, gözleri dört açmak, göz boyamak h.б.*

Аңлатмалы сүзлектә *колак* соматизмының 8 мәгънәсе бирелә. Мәсәлән: 1) Кешеләрдә һәм умырткалы хайваннарда ишетү органы булган парлы әгъза. 2) Ишетү органының тыштан күренеп торган өлеше, тышкы колак. 3) Ишетү сәләте. [4: 315-318].

Татар һәм төрек телләрендә *колак/kulak* соматизмнарыннан ясалган сүзләргә күчик: *колак алкасы, колак яфрагы, kulak kepçesi* (кушымча һәм бүтән сүз ярдәмендә тезмә сүз хасил булган); *колакай, колаклы, колакчын* (кушымча ярдәмендә). Күргәнебезчә, *колак/kulak* сүзләре белән ясалган сүзләрдән ике телдә тезмә сүзләрне атарга була. Ә татар телендә кушымча ярдәмендә ясалма сүзләр барлыкка килгән.

Борын соматизмы бик күп төрле мәгънәгә ия, шул исәптән ирониялe күчерелмә мәгънәне дә белдерә. Мәсәлән: 1) Кеше һәм

хайван йөзендәге сулыш алу һәм ис сизү әгъзасы. 2) Кош томшыгы. 3) Көймә, пароход, судно, самолёт һ.б.ның алгы өлеше. 4) Сыеклык сала торган савыт-сабаның агызу өлеше, су җибәрү җайланмасы. 5) Нинди дә булса әйбернең алгы очы, башы. 6) сөйл. Җир грушасы, бәрәңге кебек яшелчәләрнең күзчәсе (бөресе). 7) Урынның, җирлекнең ни белән дә булса аерылып, очлаеп чыгып торган кырые, очлы булып беткән чите. 8) күч. ирон. Зур борынлы кеше, иң беренче булып, борыны күзгә ташлана торган кеше [3: 573].

Борын сүзе -ын кушымчасы белән ясалган, әмма тел үсеше процессында аның структурасы томанланган һәм ул тамыр сүзгә әйләнгән.

Татар һәм төрек телләрендә *борын/burun* соматикасыннан ясалган сүзләр: *озынборын* (сүзтезмәнең, кушымча алып, кушма сүзгә күчүе); *борын* – соматик сүз, *борын* – географик объект (мәгънә күчеше); *борын+лаш* (кушымча ярдәмендә); *борын-борын* (нигезләр кабатлану), *борын ассимиляциясе, борын башына, küçük burun* (кушымча һәм бүтән сүз ярдәмендә тезмә сүз хасил булган).

Авыз соматизмының мәгънәләре ягыннан бик күп аңлатмалары бирелә:

1) Өске һәм аскы казналыклар арасыннан йоткылыкка кадәрлыклар арасыннан йоткылыкка кадәр куышланып киткән сөйләү (кешедә) һәм ашау функциясен башкара торган әгъза. 2) Мич, шалаш, алачык һ.б.ш. кебек, эче куыш нәрсәләрнең алгы өлешендәге ачыклык. 3) Кар базы, кое, шахта һ.б.ш. кебек, эче җирне казып ясалган корылмаларның өске өлешендәге ачык торганурын, башлангыч өлеше. [3: 36].

Татар һәм төрек телләрендә *авыз/ ağız* соматикасыннан ясалган сүзләр: *бишавыз, балавыз* (сүзтезмәнең, кушымча алып, кушма сүзгә күчүе); *авыз иҗаты* (кушымча һәм бүтән сүз ярдәмендә тезмә сүз хасил булган), *авызлык, ağızlik* (кушымчалар) һ.б.

Фразеологизмнарда: *авыз белән тыңла, авыз да ачтырма, авыз еру, ağız ile dinlemek h.б.*

Шулай итеп, татар һәм төрек телләрендә баш, күз, колак, борын, авыз соматизмнарыннан ясалган сүзләр бер үк төрле әйтелешкә ия булса да, ясалышлары һәм мәгънәләре ягыннан аерылалар. Ике телдә дә әлеге соматизмнардан кушымчалау ысулы белән ясалган сүзләр өстенлек итә. Мәсәлән, баш+ка, баш+ак, баш+лау, баш+ы; baş+ka, baş+ak; күз+ле, күз+лек, göz+lü, göz+lük, авызлык, ağızlik. Шулай ук тикшерелгән сүзләрдә нигезләр кушылу һәм сүзтезмәнең, кушымча алып, кушма сүзгә күчү ысуллары белән ясалган сүзләр дә шактый еш очрый. Мәсәлән, баш-тояк, өс-баш, баш-аяк; başli-güzle күзгә-күз, күз-

колак (нигезләр кушылу) башкисәр, оекбаш; karabaş; бишавыз, балавыз (сүзтезмәнең, кушымча алып, кушма сүзгә күчүе).

Әдәбият

1. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Ф.М. Хисамова. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – Т. I. – 512 б.
2. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘһСИ, 2016. – Т. II. – 432 б.
3. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: I том: А-В. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – 712 б.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: III том: К. – Казан: ТӘһСИ, 2017. – 744 б.
5. Турецко-русский словарь. Büyük Türkçe-Rusça sözlük / A.N. Baskakov, N.P. Golubeva, A.A. Kamileva, K.M. Lyubimov, F.A. Salimzyanova, R.R. Yusipova; denetleyenler E.M-E. Mustafayev, L.N. Starostov. – М.: Русский язык, 1977. – 950 с.

«ЯҢА МӘХӘЛЛӘ ХӘБӘРЛӘРЕ» ЖУРНАЛЫНЫҢ ТЕЛ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Фәхртдинова Р., КФУ, II курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Юсупова А.Ш.

Газета-журналлар – миллионлаган кешеләр өчен алыштыргысыз мәгълүмат чыганагы булып торган иң борынгы массакүләм мәгълүмат чарасы.

Билгеле булганча, татар телендә вакытлы матбугатны булдыру эшчәнлеге XIX гасыр ахырыннан XX гасыр башына кадәр бик көчле була. 1920-нче елларда фин татарларының вакытлы басмалары барлыкка килә башлый. Кеми, Хельсинки, Тампере шәһәрләрендә «Шимал очкыннары» («Искры Севера»), «Туран», «Белдереш» («Хәбәрнамә»), «Мәхәллә хәбәрләре» («Известия прихода»), «Тавыш» («Тавыш») , «Ак юл» («Светлый путь»), “Безнең фикер” кебек газеталар һәм журналлар төрле елларда бастырылып чыгалар. Татар халкының динен, телен, гореф-гадәтләрен саклап, киләчәк буынга мирас итеп тапшыру әлеге газета-журналларның төп максаты булып тора. Шулар арасында «Яңа Мәхәллә хәбәрләре» журналы аеруча мөһим урын алып тора.

Финляндия ислам общинасы 1949-1963 елларда Хельсинки шәһәрендә «Мәхәллә хәбәрләре» җыентык-бюллетен чыгара башлый. Төрле елларда газета мөхәррирләре О. Али, А. Али, З. Таһир һ.б. була. Бюллетеньның беренче номерлары гарәп графикасы белән бастырыла, аннары – гарәп һәм латин язулары белән, ә соңгы берничә номер тулысынча латин хәрефләрендә бирелгәннәр. Аның битләрендә фин татарларының дини, иҗтимагый һәм мәдәни тормышы, Ислам җәмгыятенең киң кырлы эшчәнлеге, демографик күрсәткечләр хакында мөһим мәгълүматлар, шулай ук халыкара вакыйгалар турында материаллар системалы рәвештә басылган була. Җыентык 1964 нче елда нәшер итүдән туктатыла. «Мәхәллә хәбәрләре» чыгарылышы

бары тик 2004 елда газета форматында гына яңартыла. Ә 2012 нче елда Финляндиядә яшәүче милләттәшләребез татар телендә «Yaña Mähallä habärläre» (Яңа мәхаллә хабәрләре) журналын чыгара башлый. Аның баш мөхәррире Рамиль Беляев була. Чит ил татар диаспорасының барлык басмаларыннан ул бары тик үзе генә татар телендә латин графикасыннан файдаланып нәшер итә һәм аның оригинальлеге дә шунда чагыла.

Журналның теле һәм стиле уникаль. «Yaña Mähallä habärläre» (Яңа Мәхәллә хәбәрләре) журналның лексик составы, нигездә, төрки-татар сүзләреннән тора. Аларны түбәндәге төркемнәргә аерып карарга була: табигать күренешләренә: *kön-tön* "көн-төн" *yañgır* "яңгыр", *cil-davıl* "җил-давыл" кебек сүзләрне; хайван, җәнлек, бөҗәк, кош-корт исемнәренә: *ayu* "аю", *bűre* "бүре", *tűlke* "төлке", *bolan* "болан", *yarkanat* "ярканат", *kűbäläk* "күбәләк"; кардәшлек атамаларына: *äti-äni* "әти-әни", *apa-abıy* "апа-абый", *äbi-babay* "әби-бабай", *kız* "кыз", *ir-at* "ир-ат"; алмашлыкларга: *min* "мин", *sin* "син", *ul* "ул", *bu* "бу", *närsä* "нәрсә"; сыйфатларга: *ak* "ак", *kara* "кара", *kızıl* "кызыл", *kűgelcem* "күгелҗем", *kűrän* "көрән" һ.б. сүзләрне кертеп карый алабыз.

Күпчелеген гарәп-фарсы һәм рус алынмалары тәшкил итә. "Яңа Мәхәллә хәбәрләре" журналында гарәп-фарсы алынмалары шактый. Дингә бәйле сүзләр: *din* "дин", *ramazan* "рамазан", *namaz* "намаз", *päygambär* "пәйгамбәр", *möfti* "мөфти", *hazrät* "хәзрәт", *gıybadä*t "гыйбадәт"; фән һәм мәгариф өлкәсенә караган: *därulfunun* "дарелфөнүн" (югары уку йорты), *şäkert* "шәкерт", *mäktäp* "мәктәп", *malűmat* "мәгълүмат", *räsem* "рәсем", *älifba* "әлифба", *haref* "хәреф" һ.б.; вакытны белдергән сүзләр: *säät* "сәгать, *vakıt* "вакыт", *coma* "җомга", *asır* "гасыр"; иҗтимагый-тарихи төшенчәләр белдерә торган сүзләр: *räis* "рәис", *hokűmät* "хөкүмәт"; тормыш-көнкүрешенең төрле якларына караган: *ailä* "гаилә", *nikah* "никах", *hezmät* "хезмәт", *vazıyfä* "вазифа", *niyät* "ният", *vazıyät* "вазгыять", *säfär* "сәфәр" кебек сүзләр; әдәбият һәм мәдәният өлкәсенә карган: *rivayät* "риваять", *näşriyät* "нәшрият", *ädäbiyat* "әдәбият" кебек исемнәр, *vä* "вә" теркәгече, *ilä* "илә"(белән) бәйләгече мәкаләләрдә еш кулланыла.

Тел үсешендә, татар халкының рус халкы белән күптәнге иҗтимагый – сәяси, икътисади, мәдәни, сәүдә, көнкүреш бәйләнешләре, рус дәүләтендә татар теленең башка төрки халыклар белән бәйләнештә арадашчы булуы рус һәм татар телләренең бер-берсенә нык тәэсир итүен күрсәтә торган факторлар булып саналалар. Финляндия татарларының Россиядә яшәүче татарларга караганда рус халкы белән аралашуы азрак булса да, без журналда басылган мәкаләләрдә алынмаларны күрә алабыз. Мәсәлән: *kompanya*

“компания”, fabrika “фабрика”, *kultura* “культура”, *rol* “роль”, *programma* “программа”, *project* “проект”, *konsert* “концерт”, *şoför* “шофер”, *gastrol* “гастроль”, *bilet-talon* “билет-талон, *general* “генерал”, *album* “альбом”, *optimal* “оптималь”, *profil* “профиль”, *prosess* “процесс” һ.б., сүзләр журналистлар тарафыннан күп кулланыла.

Журналда диалекталь сүзләрне дә күреп була. Мәсәлән: *çikle* “кадәр”, *kistirma* “пәрәмәч”, *karın* “эч”, *űzgä* “башка”, *çirtkeç* “калкавыч” һ.б. 2014 нче елда чыккан журналда мишәр диалекты белән әдәби тел арасындагы аерымлыклар күрсәтелә һәм элеге сүзләр чагыштырма планда мисал буларак бирелә: *tönä – kiçä, aruga – bötenläy, bögen – bűgen, yűngä – arzanga, ol – ul* һ.б.

Мәкаләләр фин татарлары сөйләшенә генә хас булган диалекталь үзенчәлекләрне чагылдырып язылган. Шуны да билгеләп үтәргә кирәк, аларда татар әдәби теленә хас «гъ» авазы юк. Бу мәкаләләрдә «гасыр» сүзе *asır*, «сәгать» – *säät*, «әгъза» – *aza*, «җәмәгать» – *camaat*, «гаилә» – *ailä* формасында бирелгән. Фин татарларының лексикасы да беркүпме әдәби тел лексикасыннан аерылып тора, мәсәлән: baş şähär “башкала”, tärtipläde “оештырды”, uñdı “чынга ашты”, cın kalbemnän “чын күңлемнән” дигән гыйбарәләр бар.

“Яңа Мәхәллә хәбәрләре” журналының теле бик бай, шуңа да без контекстта синонимнарны, атнонимнарны күрә алабыз. *Matur – yagımlı, ahlak – tärbiyä, bik tösle – kızık, sirägäyä – äzäya – kimi bara, rahat his – kuñel kűtärenkelege, kımmätle – zarur* һ.б., сүзләрне журналистлар синоним буларак яратып файдаланалар. Антонимнар да шулай ук контекстларда урын алган. Мәсәлән: *kölep – yarsulanıp, tız – ozak, bay – yarlı, yahşı – naçar, tatlı – tozlı, duslık – doşmanlık* кебек сүзләр мәкаләләрдә шактый кулланыла. Шулай ук: *űget-näsihat, tanış-beleş, tirä-yak, uy-fiker* кебек парлы сүзләр дә очрый.

Әлеге журналда фразеологизмнар: baş kaynıy “баш кайный”, karşı töşä “каршы төшә”, kuñel kűtärelä “күңел күтәрелә”, sandugaç tavşlı “сандугач тавышлы” кебек фразеологизмнар мәкаләләрне бизәп җибәрә.

Йомгаклап әйтсәк, «Yaña Mähallä habärläre» журналының теле дөрестән дә бик бай һәм бик үзенчәлекле. Журналның теле гомумхалык теленә якын. Журналның лексик составы, нигездә, төрки-татар сүзләреннән тора. Моннан тыш, газета лексикасында гарәп-фарсы һәм рус алынмалары кулланыла. Аерым сүзләр фонетик яңгыраш буенча хәзерге татар теле сүзләреннән аерылып тора. Лексикада терминнарның һәм әйтелмәләрнең синонимик вариативлыгы сизелерлек өстенлек итә, бу исә, татар теленең публицистик стилен формалаштыру процессы белән аңлатыла.

Әдәбият

1. Беляев Р.Ф. Yaña Mähallä habärläre. – 2012. – № 1. – Б.24.

2. Беляев Р.Ф. Mähallä habärläre. – 2014. – №1. – Б.28.

3. Беляев Р.Ф. Татарская диаспора Финляндии: вопросы интеграции и сохранения идентичности. Хельсинки, 2017. – 310 с.

4. Шлыгина Н. В. Традиционные меньшинства Финляндии: формирование и современный статус // Исследования по прикладной и неотложной этнологии. – М.: ИЭАРАН, 2010. – Вып. 221. – 43 с.

ПЕРВЫЕ ДРАМАТУРГИЧЕСКИЕ ОПЫТЫ Ш.ХУСАИНОВА: ГЕРОЙ И ВРЕМЯ

(на примере драмы «Девушка с приданым»).

Хабибуллина Л.Ф., ИЯЛИ им Г.Ибрагимова АН РТ, аспирант III г.о.

Науч.рук. – док. филол. наук, проф. Закирзянов А.М.

Шариф Хусаинов – известный татарский драматург, один из тех, про кого вернее всего было бы сказать, что он добился известности на литературном поприще качеством, а не количеством произведений. Проблемы воплощения героя современности волнуют Шарифа Хусаинова уже в самых первых его литературных опытах. Действительно, первые драматургические опыты Шарифа Хусаинова, в частности, «Девушка с приданым», «Зять профессора», «Чулпан» имеют именно разоблачающий характер.

Шариф Хусаинов, будучи не только талантливым драматургом, но и прямолинейным, иногда несколько жестким по отношению к безнравственным личностям человеком, умело изобличает пороки общества. Пока общество восхваляет современную – советскую молодежь, стремящуюся к покорению высот, в том числе и в науке, и в искусстве, Шариф Хусаинов мастерски изображает тех, для кого новые возможности – инструмент достижения личных, а иногда довольно-таки низменных целей. Таким новым героем является девушка Сара из драмы «Девушка с приданым». Кое-как окончив школу, она устраивается в ветеринарный институт, по окончанию которой ее направляют в Алтай. Чтобы избежать участи быть оторванной от теплого домашнего уюта, Сара и ее родители, особенно мама способны на многое. Особенно цинично смотрится ее заигрывание с девятнадцатилетним молодым артистом Азатом. Играя роль влюбленной, она убеждает его как можно скорее расписаться, и лишь счастливая случайность помогает Азату понять, что ее намерения продиктованы корыстными целями: молодожёнов не разлучают, поэтому она планирует таким образом остаться в Казани. Анализируя образ Сары, можем сказать, что это – новый тип мещанки, раньше они выходили замуж, благодаря материальному приданому и погрязали в домашних делах, у Сары же приданое – это высшее образование. Как

замечает ее бабушка Бибинур, «*Хәзер укымаган кешегә пачут юк бит. Кызларга бигрәк тә. Хәзерге кызларга белем – бирнә бит ул. Әйе, әйе, бирнә шул. Хәзер бит берәр кызны кияүгә бирә башласалар, иң элек белеме күпме дип сорыйлар. Ә безнең заманда бирнәсе күпме диләр иде*» [3: 6]. Позиция самой Сары в корне отличается от позиции типичной молодой советской девушки, она не любит татарский театр, о чем открыто заявляет; не хочет ни учиться, ни работать: «*Шулкадәр институтта укырга теләмәгән идем! Шулкадәр кермәскә тырышкан идем! Барысына да әнием белән син гаепле. Имеш, югары белем кызларга бирнә! Имеш, диплом алырга кирәк! Нәрсәгә ул миңа диплом?! Әнә ул – сезгә булсын. Ә мине калдырыгыз. Теләсәгез ничек калдырыгыз! Мин канавал булып эшләмим!*» [3: 9].

Попробуем предположить, что Гаяз – отец Сары и муж Бибиасмы в драме «Девушка с приданым» также является в определенной степени новаторским героем. Традиционно в литературе, отец семейства, независимо от того, является ли он положительным или отрицательным героем, играет достаточно активную роль. Гаяз же, несмотря на практический переломный момент в жизни семьи – дочь уже готовы выдать замуж за любого, не показывает активность и выступает как эпизодический герой. Читатель успевает узнать, что он является доцентом в институте, где в последствии учится его дочь, жена его достаточно резко попрекает в том, что он не смог оставить Сару в Казани. Исходя из этого, мы можем предположить два варианта характеристики Гаяза: либо это человек, живущий, по совести, и чести, и не использует служебное положение в личных целях, либо это настолько незначительный на своей работе человек, что к его просьбам прислушиваться не будут. Учитывая его пассивность, молчаливое согласие с манипуляциями с фиктивным браком, мы склонны предполагать второе. Более того, мы появление таки людей как Гаяз, их типичность связываем с эпохой, это, действительно, герой своего времени, так как учёные пишут: «Советская власть радикально подорвала старый гендерский порядок. Одним из лозунгов Октябрьской революции было освобождение женщин и установление полного правого и социального равенстве полов. Но гендерное, как и всякое прочее равенство понималось механистически – как одинаковость и возможность уничтожения всех и всяческих социально-групповых и даже природных различий» [2: 130] и, одним из следствий стало то, что «социальная несвобода усугубилась глобальной феминизацией институтов социализации и персонифицировалась в доминантных женских образах» [2: 135].

Новый тип героя проанализирован на примере образов Сара («Девушка с приданым»), Гаяза («Девушка с приданым»). Сара – абсолютный антипод положительной советской девушки, не желающая и не умеющая учиться, работать, но умело манипулирующая молодыми людьми. Гаяз – образ мужчины, который сохраняет статус отца и мужа только формально. Очевидно, такое положение также продиктовано эпохой, временем, когда маскулинными качествами наделяются женщины.

На примере вышеназванных героев Шарифу Хусаинову важно было показать, что общество, советская молодежь, несмотря на то, что в советской литературе принято было показывать ее только с положительной стороны, не лишено старых предубеждений, не имеет устойчивых нравственных ценностей. Даже такие молодые герой как учёные, просто студенты могут скрывать в себе старые взгляды, старое мировоззрение, недостойное советсткого человека.

Первые драматургические опыты Шарифа Хусаинова – драма «Девушка с приданым» показала, что на сцену татарской драматургии пришел новый драматург, показали, что есть предпосылки зажигания новой звезды в татарской литературе.

Литература

1. Ахунов Г. Язучы һәм заман // Казан утлары. – 1967. – №5. – Б. 105-113.
2. Кон И. Мужчина в меняющемся мире. – Москва: Время, 2009. – 496 с.
3. Хөсәенов Ш. Пьесалар. Т. Миңнуллин сүз башы белән. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. – 288 б.

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ НА УРОКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: ЗНАКОМСТОВО С АНГЛИЙСКИМ ФОЛЬКЛОРОМ ПРИ РАЗВИТИИ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АУТЕНТИЧНЫХ АУДИОВИЗУАЛЬНЫХ СРЕДСТВ

Хакимуллина Д., КФУ, студент V курса
Науч. рук. – ст. преп. Безуглова О.А.

Знание иностранного языка – один из ключевых навыков для человека XXI века. Именно поэтому интерес учащихся к изучению английского языка в школе растет. Учитывая, что основной задачей иностранного языка как школьного предмета является развить у учащихся способность свободно коммуницировать на иностранном языке, нельзя не отметить, насколько важно не только изучать сам язык, но и рассматривать его культурный базис. Культура англоязычной страны всегда накладывает отпечаток на особенности языка. Так идиомы, значения многозначных слов и сочетаемость слов часто зависят именно от культурно-исторического аспекта англоязычной страны.

При формировании коммуникативных навыков, в ученика закладываются основные способы взаимодействия с другими. В первую очередь речь идет о формировании таких качеств личности, как «открытость, терпимость и готовность к общению. С открытостью связана способность человека терпимо относиться к проявлению чуждого, непривычного в других культурах, готовность к межкультурному общению, которые являются существенной составляющей коммуникативной компетенции и обеспечивают активное общение с представителями иных социокультурных общностей» [1: 70].

Современные УМК часто содержат разделы, посвященные культурологической составляющей языка. Однако, исходя из выводов, полученных при изучении УМК Spotlight, можно сказать, что учащиеся упускают один из ключевых моментов культуры англоговорящего народа: это их фольклор [2]. Учитывая, что российские ученики в раннем возрасте начинают погружение в русский язык с фольклорных сказок и их героев, и посредством знакомства с фольклором усваивают формулы языка, которыми пользуются в последующем уже неосознанно, можно утверждать, что отсутствие понятия о фольклорной составляющей англоязычных стран может вызвать провалы в знаниях ученика и трудности в коммуникации с носителями. Именно поэтому изучение фольклора англоязычных стран в школе просто необходимо.

Учитывая, что основной упор на уроке английского языка приходится на УМК, необходимо выдвинуть критерии, по которым можно выбрать наиболее оптимальный комплекс учебных пособий: насколько учебник позволяет активизировать лингвистический опыт учащихся и насколько данные учебные материалы стимулируют интерес к изучению нового языка и культуры [3: 6].

Однако зачастую школьный учитель использует уже имеющиеся материалы без возможности выбора, поэтому необходимо использовать дополнительные методы просвещения учащихся. Для оптимальной работы с аспектом культуры, очевидно, необходимо использовать аутентичные материалы, которые бы в полной мере отвечали требованиям урока и возрасту учеников. На наш взгляд, наиболее подходящим средством для этого является аутентичное видео. Необходимость использовать аутентичный материал мотивируется тем, что передача «национального духа» через учебные подготовленные материалы не представляется возможным. Аутентичные материалы располагают полной информацией о культуре английского языка, а их сказочный нарратив может помочь учителю

удержать фокус внимания учащихся на материале. Выбор аудиовизуального средства является ключевым, так как развитие навыков аудирования является важнейшим для подготовки учеников к процессу ведения диалога на изучаемом языке. Визуальный же ряд улучшает общее понимание звучащего текста за счет невербальных средств коммуникации.

Для введения в процесс обучения аутентичного видео, которое поможет познакомить учеников с культурой Великобритании, можно обращаться к отдельным видео, которые ярко описали бы героев фольклора. Например, для знакомства учащихся с таким героем, как Леприкон (A leprechaun) учитель может предложить ученикам видео по мотивам народной сказки Pot Of Gold. Данное видео является аутентичным анимированным материалом, с помощью которого учащиеся могут познакомиться с самим героем, его особенностями и характеристиками. Учитель может расширить понятие учеников об особенностях английского языка, связывая историю о том, что на конце радуги можно найти Леприкона с горшочком золота, с идиомой *chase a rainbow*.

Однако, учитывая, что учащимся может быстро наскучить классическая репрезентация мифологический существ, учитель может использовать более современные анимационные или кино-адаптации фольклорных героев. Так мультфильм Gravity Falls может стать путеводителем учащихся в мифологизированное сознание британцев и познакомить их с фольклорными существами. Gravity Falls располагает огромным спектром героев – от более современных (Бигфут, Зомби) до ранних мифологических (единорог, гномы, гремлины, лилипуты, русалки, феи, трикстер т.д.). Обилие героев и удобная членимость серий (1 серия – 1 мифический герой) позволят учителю постепенно познакомить учеников с большим количеством мифологических существ. Использование же дополнительной информации об изученных героях только укрепит их знания о мифологии интересующих стран.

Итак, знакомство учащихся с культурологической стороной языка и стран-носительниц может позитивно сказаться не только на формировании языковых навыков и развитии личностных качеств, но и стать стимулом к изучению языка, углубиться в проблему его особенностей. Использование же актуальных для учащихся материалов может способствовать активному усвоению информации и формированию интереса к фольклорному базису языка, что исключительно позитивно отразится на мотивации учащегося к изучению английского языка.

Литература

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: Пособие для учителя. – М.: АРКТИ-ГЛОС-СА, 2000. – 70 с.
2. Evans V. Spotlight 7. – М.: Просвещение, 2016. – 11, 21, 31, 61, 71, 81, 91, 101 с.
3. Яковлева Л.Н. Межкультурная коммуникация как основа обучения второму иностранному языку // Иностр. языки в школе. – 2001. – №6. – С. 4-6.

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА В АСПЕКТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Хамидова Ш. БухГУ, студент II курса

Науч. рук. – ст. преп. Болтаева М.Ш.

Межкультурная коммуникация как научно-прикладная дисциплина занимается проблемами понимания и взаимопонимания: понять чужое (другое), адекватно объясниться с чужим, правильно интерпретировать иные, не свои культурные знаки. В плане своего генезиса, предметной соотнесенности, а также с точки зрения исследовательского инструментария, межкультурная коммуникация имеет междисциплинарный статус. Она интегрирует знания ряда наук, таких как культурная антропология, лингвистика, прагмалингвистика, теория коммуникаций, этнопсихология, социология.[1].

Существуют два подхода к определению сущности межкультурной коммуникации: лингвистический, относящий процессы межкультурной коммуникации по природе к речевой деятельности; культурно-антропологический (собственно её и породивший как термин и как новую дисциплину), опирающийся на достижения многих наук.[2].

Лингвисты В.Г. Костомаров и Е.М. Верещагинов в рамках разработанной ими в 80-х годах лингвострановедческой теории слова определяют межкультурную коммуникацию как «адекватное взаимопонимание двух участников коммуникативного акта, принадлежащих к разным национальным культурам».

Межкультурная коммуникация, т.е. общение языковых личностей, принадлежащих различным лингвокультурным сообществам, представляет собой процесс общения (вербального и невербального) между коммуникантами, являющимися носителями разных культур и языков.

Языковая картина мира – «совокупность сведений о мире, активизируемых с помощью различных механизмов вербализации, а также хранимых и передаваемых от поколения к поколению с помощью вербального кода; часть «картины мира вообще, которая опосредована языковыми знаками или даже – шире – знанием языка, его единиц и правил и, главное, содержанием его форм» [3].

Концептуальная картина мира – «динамическое образование в сознании человека, служащее обработке информации о мире и одновременно накапливающее эту информацию в обобщенном виде». [4].

Вопрос о соотношении культурной (понятийной, концептуальной) и языковой картин мира чрезвычайно сложен и многопланов. Его суть сводится к различиям в преломлении действительности в языке и в культуре. В книге «Человеческий фактор в языке» приводится утверждение, что концептуальная и языковая картины мира соотносятся друг с другом как целое с частью. Языковая картина мира – это часть культурной (концептуальной) картины, хотя и самая существенная.

Язык – часть культуры, но и культура – только часть языка. Значит, языковая картина мира не полностью поглощена культурной, если под последней понимать образ мира, преломленный в сознании человека, то есть мировоззрение человека, создавшееся в результате его физического опыта и духовной деятельности». [5].

Итак, окружающий человека мир представлен в трех формах: – реальная картина мира, – культурная (или понятийная) картина мира, – языковая картина мира. В вопросе изучения языковых картин мира большой интерес вызывают билингвы, то есть люди, которые имеют два родных языка, а также преподаватели иностранных языков и переводчики, которые профессионально владеют другими языками. В сознании билингвов сосуществуют одновременно две языковые картины мира, у специалистов по иностранным языкам вторичная языковая картина мира накладывается на первичную, сформированную родным языком.

Таким образом, специфика языковой картины мира заключается, прежде всего, в культурно-специфической лексике и фразеологии. Языковая картина мира играет важную роль в изучении иностранных языков. Выучив иностранное слово, человек как бы извлекает кусочки мозаики из чужой картины и пытается совместить его с имеющейся в его сознании картиной мира, заданной родным языком.

Взаимодействие первичной и вторичной языковых картин мира – сложный психологический процесс, требующий определенного отказа от собственного «я» и приспособлению к другому видению мира. Под влиянием вторичной картины мира происходит переформирование личности.

Литература

1. Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация: Учебное пособие для студ. фак. иностр. яз. вузов. – М.: Издат. центр Академия, 2003. – 128 с.

2. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового): Учебное пособие для преподавателей и студентов. – М.: Изд-во Российского университета дружбы народов, 2007. – 185 с.

3. Болтаева М.Ш. Языковая картина мира в психологическом формировании мировоззрения учащихся // Филология ва методика масалалари. – Ташкент: «Навруз» нашриёти., 2017. – Б. 120-123.

4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Русский язык, 1990. – 266 с.
5. Воробьев В.В., Саяхова Л.Г. Русский язык в диалоге культур. Элективный курс для 10–11 классов школ гуманитарного профиля: Учебное пособие. – М.: Ладомир, 2006. – 286 с.

ИСТОРИЯ ФОНЕТИКИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУБЕЖАХ XX-XXI ВЕКОВ

Хасанова Д., КФУ, студент III курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

Современный английский язык – это результат длительного исторического процесса. Несмотря на влияния других языков, таких как французский, скандинавский во времена воин и завоеваний, английский язык упорно продолжал развиваться внутри себя. Развитие промышленности, появление новых технологий, развитие экономики и политики, общение с иностранными государствами также способствовали расширению и пополнению словарного состава, совершенствованию фонетического и грамматического строя [1: 260]. Изменения в области фонетики претерпели длинный путь, чтобы достичь такой вариант, который изучают современники.

Как известно, учёные разных стран были заинтересованы в изучении природы произношения звуков. Они пытались сформулировать концепцию фонетической системы звуков. Выделялись несколько подходов, однако самым выдающимся и часто использующимся в современном языке считается теории Д. Джоунса. Представленная Д. Джонсом работа в 1917 году «Система кардинальных гласных», вызвала интерес у британских деятелей. Благодаря фонетисту Э. Батчеру данная теория стала популярной в обучении произношения студентам из-за довольно простого и доступного языка объяснения [4: 852].

Одним из последователей Д. Джонсана был Гарольд Пальмер – английский лингвист. Он в своём труде «Prosodic Analysis» обращает внимание на структурные единицы интонации: начало, заглавие, верхушка (ядро), заключение. Темой интонации также интересовались такие британские учёные как; Д.Д. О’Коннор, Дж. Ф. Арнольд, Л. Шубигер, К. Квирк, А. Джейсем [4: 854].

1912 год можно условно описать, как новый этап в фонетике. В это время благодаря деятельности Л. В. Щерба появилась грань в изучении звукового строя. Он продолжил деятельность Бодуэна де Куртенэ и развил концепцию «фонемы», придав ей современный вид [5: 20].

В конце XX в Англии происходили колоссальные изменения, связанные с иммиграцией темнокожих, появлением инновационных технологий, появлениями субкультур. В данный период известны

следующие лингвисты, фонетисты: Уильям Лабов, Питер Ладефогед, Джон Кунисон Кэтфорд.

Уильям Лабов – американский лингвист, в начале 1970 года исследовал лингвистические особенности афроамериканского народного английского (AAVE). Он также изучил более современные изменения, произошедшие в фонетике; произношение в Соединённых Штатах Америки; модель цепных сдвигов гласных. Его труды высоко ценились, к ним относятся: «Изучение нестандартного английского языка» (1969), «Язык во внутреннем городе: исследования чернокожего английского языка» (1972), «Социолингвистические паттерны» (1972), «Принципы языковых изменений».

Питер Ладефогед – британский лингвист, собирал данные по исчезающим языкам по всему миру. Он оставил огромное наследство своего труда: «The nature of vowel quality» 1962, «Elements of acoustic phonetics. University of Chicago Press» 1962, «A phonetic study of west African languages» 1964, «Three areas of experimental phonetics» 1967, «Preliminaries to linguistic phonetics» 1971, «A course in phonetics» 1975, «The Sounds of the World's Languages» 1996, «Vowels and consonants: An introduction to the sounds of languages» 2001.

Джон Кунисон Кэтфорд – британский лингвист и фонетик. Егоработы: «A Practical Introduction to Phonetics», «Fundamental Problems in Phonetics», «Word-stress and sentence-stress: a practical and theoretical guide for teachers of Basic English», «A Linguistic Theory of Translation», «Ergativity in Caucasian Languages».

В XXI веке английский язык приобретает всемирную популярность, становится мировым языком, на нём желают говорить люди из разных уголков мира. Следовательно, растёт спрос на обучение данному языку в детских садах, школах, университетах [2]. Исходя из этого, появляется потребность в новых методах обучению английскому. Одним из знаменитых современных методистов является Джереми Хармер. Он является автором методических публикаций: «How to teach English», «The Practice of English language», «Teaching» and «How to Teach Writing». Джереми Хармер считает, что учителя заставляют студентов изучать грамматику и лексику, практиковать навыки аудирования и чтения, не уделяя при это должного внимания произношению должного. Однако обучение фонетике помогает ученикам развивать речь и выражать свои мысли правильно. Сосредоточение внимания на звуках, где они воспроизводятся; расстановка правильного ударения и интонации – все это дает обучающимся информацию о разговорной речи на английском языке и помогает достичь цели улучшения понимания и разборчивости слов.

Следующим современным методистом является Джеральд Келлой - опытный преподаватель и тьютор. Он является автором книги «How to Teach Pronunciation» (Longman, 2000), которая призвана помочь учителям получить теоретические знания, а также улучшить навыки преподавания. Джеральд также пишет учебные материалы для веб-сайтов, где предлагает множество практических идей, навыков для занятий в классе. Книга показывает учителям, как сочетать произношение с грамматикой и лексикой, чтобы заинтересовать учеников [3: 154].

Исходя из вышеизложенного, следует сделать вывод, что фонетика занимает неотъемлемую часть в изучении языка. Она развивалась на протяжении тысячелетий и до сих пор продолжает трансформироваться. Произношение зависит от людей и эпох, в которых они жили. Нельзя не упомянуть, что современный английский язык является одним из сложных в объяснении правил фонетики, ведь во многих случаях, нельзя дать точный ответ на вопрос: «Почему в данной ситуации звук должен произноситься именно так?». Единственный верным ответом часто бывает – данный случай нельзя аргументировать, так как это исторический аспект. Многие учёные проделали огромный труд, чтобы современники могли понять, что такое наука фонетика.

Литература

1. Аракин В.Д. История английского языка: Учеб. Пособие. – 2-е изд. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2003. – 272 с.
2. Иванова Е. Значение английского в современном мире https://www.englishdom.com/blog/znachenie-anglijskogo-v-sovremennom-mire/ (дата обращения: 27.01.22).
3. Келлой Дж. How to Teach Pronunciation: Учеб. Пособие. – 1-е изд. – Pearson Education Limited, 2000. – 154 с.
4. Короткова М.Д., Богачева Е.А. Эволюции фонологической теории Д. Джоунза в современной английской фонологии // ООО «Грамота», 2021. – С. 851-855 https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-fonologicheskoy-teorii-d-dzhounza-v-sovremennoy-angliyskoy-fonologii/viewer (дата обращения 26.01.22).
5. Салимова Р.М. Фонологические подходы к изучению фонемы как многогранной единицы языка // Вестник ЮУрГУ. Серия «Лингвистика». – 2018. – Т. 15. – № 1. – С. 16-23.

ОБУЧЕНИЕ ЧТЕНИЮ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Хафизова А., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ашрапова А.Х.

Чтение обогащает человека, позволяет ему глубже познавать окружающий мир, тем самым чтение занимает важное место в жизни человека. Чем больше мы читаем, тем больше расширяем запас слов, эрудицию, укрепляем навыки письма и способность правильно

говорить. Поэтому так важно с детских лет привить любовь к чтению, интерес к книге и показать ее роль в жизни человека, вооружить учащегося умением читать – соответствующим уровнем технических навыков, осмысленным чтением вслух и молча, и умением работать с разными видами текстов и детской книгой [1: 304].

Чтение – специфическая форма языкового общения людей посредством печатных или рукописных текстов, одна из основных форм опосредованной коммуникации.

В современной педагогике чтение рассматривают как один из видов речевой деятельности. А речевая деятельность представляет собой активный, целенаправленный, опосредованный языковой системой и обусловленный ситуацией общения процесс передачи или приема сообщения.

Следовательно, речь – это язык в действии, общении. Когда мы принимаем сообщения, мы слушаем или читаем; когда передаем сообщения, мы говорим или пишем. Таким образом, существует четыре вида речевой деятельности, связанные между собой: слушание и чтение, говорение и письмо.

Чтение более тесно связано со слушанием, так как в обоих процессах принимается сообщение. Чтение относится к письменным видам общения (как и письмо) [3: 207].

Речевая деятельность и чтение имеет определенную структуру, предметное содержание, речевые механизмы. В структуре речевой деятельности выделяется три уровня.

Первый – мотивационное звено, наличие мотивов и цели действия.

Второй уровень – ориентировочно-исследовательский, уровень планирования, внутренней организации речевой деятельности.

Третий уровень – исполнительский. Результатом работы с текстом становится его понимание.

Итак, предмет речевой деятельности – мысль, а результат – ее понимание.

Важно сформировать изучающее чтение в двух формах – вслух и молча (про себя). Чтение вслух предназначено для слушателей, т. е. это четкое, внятное, безошибочное чтение целыми словами, в нормальном темпе. В школьном обучении оно способствует орфоэпической грамотности, формированию навыков восприятия.

Чтение про себя – это чтение глазами, без внешних речедвижений. Наличие шевеления губами не является чтением про себя. Чтение про себя также необходимый компонент в обучении чтению, потому что правильно поставленное молчаливое чтение способствует развитию

самостоятельности учащихся при восприятии и усвоении ими содержания читаемого.

Работа по формированию всех качеств полноценного чтения осуществляется в ходе изучения текста, а также на специально структурно выделенных частях урока чтения: на речевой гимнастике и пятиминутке чтения.

Овладение основами техники чтения молча должно происходить параллельно с обучением чтению вслух. При этом соотношение этих форм должно постепенно изменяться в пользу первого (молча).

На этапе овладения грамотой ведущее место принадлежит чтению вслух, с которым чтение молча должно чередоваться (70 и 30%).

Современная методика понимает навык чтения как автоматизированное умение по озвучиванию печатного текста, предполагающее осознание идеи воспринимаемого произведения и выработку собственного отношения к читаемому. В свою очередь такая читательская деятельность предполагает умение думать над текстом до начала чтения, в процессе чтения и после завершения чтения. Именно такое «вдумчивое чтение», основанное на совершенном навыке чтения становится средством приобщения ребёнка к культурной традиции, погружение в мир литературы, развития его личности. «При этом важно помнить, что навык чтения - залог успешного учения, как в начальной, так и в средней школе, а также надёжное средство ориентации в сложном потоке информации, с которыми приходится сталкиваться современному человеку» [2: 370].

В методике принято характеризовать навык чтения, называя четыре его качества (критерия): правильность, беглость, сознательность и выразительность.

Литература

1. Бьюзен Т. «Учебник быстрого чтения». – М.: Попури, 2019. – 304 с.

2 Жинкин Н.И. Механизмы речи / Акад. пед. наук РСФСР. Ин-т психологии. – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1958. – 370 с. – URL: https://search.rsl.ru/ru/record/01006184637 (дата обращения: 02.12.2021).

3. Клычникова З.И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке: тема Пособие для учителя. – М.: Просвещение , 1983. – 207 с.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ БУЛҮНЕ БЕЛДЕРҮЧЕ ДЕСТРУКТИВ ФИГЫЛЬЛӘР

Хафизова Г., М.Акмулла ис.БДПУ, V курс студенты

Фән.җит. – филол. фән. канд., доц. Халиуллина Н.У.

«Деструктивлык» төшенчәсенең асылы төрлечә аңлатыла. Киң мәгънәсендә «Деструкция – нәрсәнең дә булса гадәти структурасының бозылуы яки җимерелүе» А.М. Бабкин һәм В.В. Щендецов авторлыгындагы «Словарь иноязычных выражений и слов» хезмәте деструкцияне «җимерү» буларак карый, ә «Краткий словарь

современных понятий и терминов» сүзлеге «деструктив» сыйфатына түбәндәге аңлатманы бирә: «җимерүче, билгеләнгән тәртипне, формалашкан нормаларны бозучы» [2: 168].

Деструкциянең түбәндәге әһәмиятле билгеләрен аерыла: 1) таркату, җимерү, үзгәртү, ниндидер объектларның формасын бозу һәм, деструкция нәтиҗәсе буларак, юкка чыгару; 2) төрле көчләр (механик, физик һәм башкалар) тәэсирендә нәрсәнең дә булса структурасын теләсә ничек үзгәртү һәм объектның элек аңа хас булган функцияләрен үти алмый башлавы; 3) температура, химик элементлар, микробиологик объектлар, табигый хәлләр һәм башкалар тәэсирендә объектның җимерелүе һәм моның үз-үзен җимерүе дип кабул ителүе.

Деструктив фигыльләрнең киң таралганнары – механик деструкция фигыльләре. Алар объект мөнәсәбәтен белдерәләр һәм гадәттә күпмәгънәле булулары белән аерылып торалар. Бу төркемнәрнең нигезе булып "бүлү, аеру, үзгәртү, зыян китерү, таркату, эшкәртү, чоку, казу" семалары тора.

Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә ***бүлү*** лексемасының сигез мәгънәсе күрсәтелә**:**

1) кисәкләргә, өлешләргә аеру; өләшү; хаслап аеру, атап билгеләү; аерып кую, бирү. Мәсәлән, *Авылны икегә бүлеп аккан инеш ярның читенә килдем* (С. Баттал);

2) төркемләү; төркемнәргә, төрләргә аерып карау. Мисал өчен шундый җөмлә китерергә мөмкин. *Эшне бүлгән выкытта һәркем үзе өчен бик кирәкле булган эшне эшли* (Г. Тукай);

3) бүлешү, уртаклашу кебек билгеләргә ия. Мәсәлән*, Соңгы телемен бүлде ул Үзенең халкы белән* (Н. Думави);

4) бер санның икенче санны ничә мәртәбә үз эченә алганлыгын белү; киресе: тапкырлау. Мәсәлән, *Беренче класста бүлү гамәлен өйрәнәләр* (Г. Бәширов);

5) туктатып өзеп тору (эшне, уйларны) фикерләрне бүлү. Мәсәлән, *Ташу суы минем юлымны бүлә* (М. Хуҗин);

6) ясау, кору (бүлмә, бүлемтек һ.б). Мәсәлән, *Председатель, канцеляриянең сул яклап такта белән бүленгән кечкенә ягына – "үзенең кабинетына" кереп, тунын, бүреген салды.* (Ә. Еники);

7) бирү, сарыф итү (көчне, вакытны). Мәсәлән, *Сина эшкә киләбез, сиңа көчне бүләбез. Яшәртәбез сине җир!* (М. Җәлил);

8) әзер продуктларны, иҗтимагый мөнәсәбәтләрдән чыгып, җәмгыять членнары арасында урнаштыру, аларга бирү, өләшү. Мәсәлән, *Хезмәт көненә, былтыргы кебек, сигезәр-тугызар килодан бүлик* (Г. Әпсәләмов). [1: 476].

Бүлүне белдерүче фигыльләрнең деструктив билгеләре:

1) өлешләргә бүлү: бәлешне, алманы, бүрәнәне: *Бүрәнәне кискәләү;* 2) кем белән булса да кисәкләргә бүлешү, кисәкләү, кисеп, вак кисәкчекләргә, кисәкләргә бүлү: бәлешне, алманы, пирогны (*Бәлешне кире алып чыктылар һәм кисәкләп яңадан керттеләр* (Ә. Фәйзи).

Объектның нинди булуыннан чыгып, “бүлү” семасы ***табаклау*** – табакларга бүлү, бүлгәләү (калайны, кәгазьне): *Калайны табаклап сату,* ***телү*** – пычак белән телү, бүлгәләү: *Аркылы такталарның байтагын чыралыкка теләләр* (К. Нәҗми); ***яру*** – берәр үткен нәрсә белән буйга кисү, вак кисәкләргә бүлү (тактаны, утынны, түмәрне): *Ул, юып, ярып, котелок өстенә бәрәңге салды да, аркылы таяк куеп, шуңа котелокны элде* (Ф. Кәрим) фигыльләре дә керә.

Бүлү фигыленә ***аеру*** сүзенең мәгънә төзелеше якын. Ул бөтенне яки тоташ нәрсәне ике яки берничә кисәккә, өлешкә бүлү, яру, ике яки берничә итү дигәнне аңлата. Мәсәлән, *Бозлар чатнап-чатнап ярылдылар, баракны урталайга аердылар* (А. Алиш). Аеру фигыленең түбәндәге мәгънәләре дә бар: а) Ике яки берничә нәрсә арасында чик булдыру, чик ясау; әйберләрне бүлү. Мәсәлән*, Чәч аермасы, чәч юлы ясау. Хуш исле чүмеч гөлләр арасыннан чәчен уртадан аерып, ике толым итеп үргән яшь кыз күренде* (Г. Әпсәләмов); б) Бергә янәшә булган ике яки берничә кешене (яки нәрсәне) бер-берсеннән ераклаштыру: *Адәмне генә түгел, кошларны да Еллар үз иленнән аера* (Һ. Такташ); в) Аерма барлыкка китерү, төрле-төрле итү. Мәсәлән, *Аны биек каракүл папахасы да башка командирлардан аерып тор.* (Г. Бәширов) [1: 476].

Кубару фигыленең мәгънәсе дә кызыклы. Беренчедән, *кубару* – ябышкан, нык береккән нәрсәне аерып алу, җирлегеннән каеру: өйнең түбәсен, ябыштырылган кәгазьне. Мәсәлән, *Кригер патша рәсеме астына ябыштырылган кәгазьне кубарып ала да укый* (Т. Гыйззәт). Икенчедән, күтәрү, чыгару мәсәлән, тузан, давылда шушы фигыльләр белән белдерелә: *Акларның җияүлеләре, атлылары тузан кубарып монда таба чабалар* (Г. Бәширов).

Димәк, бүлүне белдерүче деструктив фигыльләр кечкенә лексик система тәшкил итәлә.

Әдәбият

1. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Т.I-III. – I – Казан, 1977. – 476 с; II – Казан, 1979. – 726 с.; III – Казан, 1981. – 832 с.

2. Фаткуллина Ф.Г. Способы выражения переносных значений в поэтическом тексте (на материале деструктивной лексики) //Язык. Система. Личность. Материалы докладов и сообщений международной научной конференции. – Екатеринбург, 1998. – С. 168-169.

“НӘҖИП” ҺӘМ “АЙ ӨСТЕНДӘ ЗӨҺРӘ КЫЗ” ХИКӘЯЛӘРЕНДӘ МӘДӘНИЛЕК АЛЫМНАРЫ ҺӘМ ЧАРАЛАРЫ

Хәбибуллина А., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Гыйлаҗев Т.Ш.

Татар телендә белем бирү оешмаларында XX йөз башы татар язучысы – Ф. Әмирханның тормыш юлы һәм иҗаты өйрәнелә. Мәктәпне тәмамлаганда, укучылар татар әдәбиятының әдәби-тарихи, нәзари мәгълүматларыннан тыш, Ф. Әмирханның тормыш юлы һәм язучының күпьяклы әдәби эшчәнлеге белән дә таныша [4].

ФДББСна нигезләнеп төзелгән 5-11 нче сыйныф дәреслекләрен тикшерсәк, татар телендә гомуми белем бирү мәктәпләрендә укучылар Фатих Әмирхан иҗаты белән 5 нче сыйныфтан өйрәнә башлыйлар. ФДББС таләпләренә нигезләнеп төзелгән 5 нче сыйныф уку әсбабының авторлары – Ф.Ә. Ганиева һәм Л.Г. Сәбирова. Анда Ф. Әмирханның – “Нәҗип” һәм ”Ай өстендә Зөһрә кыз” хикәяләре тәкъдим ителә [1: 132]. Язучының иҗаты һәм тормыш юлы өйрәнелгәнче, хикәя турында нәзари мәгълүмат бирелә.

Әсәрләрдән соң бирелгән сорауларга килсәк, әлеге хикәяләргә әдәби образ аша мәдәни тәңгәллекне формалаштыруга караган сораулар бирелә. Мәсәлән, 1) Зөһрәнең портретын тасвирлаган сүзләрне табыгыз (“Ай өстендә Зөһрә кыз”); 2) Кызның тышкы матурлыгы белән эчке дөньясы тәңгәл килме? Аңа нинди сыйфатлар хас? (“Ай өстендә Зөһрә кыз”); 3) Хикәянең башындагы Нәҗип белән аның ахырдагы Нәҗип белән чагыштырыгыз? Аерма бармы? (“Нәҗип”); 4) Һөнәр – утта янмый, суда батмый торган хәзинә” дигән мәкальне Нәҗип мисалында аңлатыгыз. (“Нәҗип”)

“Нәҗип” хикәясенең төп герое Нәҗип исемле бала. Белгәнебезчә, Ф. Әмирхан – оста психолог. Ул хикәясендә 11-12 яшьләрдәге балалар кичергән хис- кичерешләрне төгәл сурәтли. Нәҗип нәкъ 5 сыйныфта укучы балаларга хас хис – үзен күрсәтү теләге белән яна. Ул макталырга теләп, төрле “батырлыклар” эшләп карый. Ләкин үз урынын таба алмау, аны борчый, тынычсызландыра. Әмма Нәҗип үз һөнәрен тапкач, бөтенләй башка якка үзгәрә. Ул инде “мине күрегез” дип батырлыклар кылмый, үзе башкара алган эшкә тотына. Рәсем ясау аңа көтелгән тынычлыкны алып килә. Ул ниһаять: «Аллага шөкер, хәзер минем дә инде бер һөнәрем була башлады бит!” – дип сөенә [2: 222].

Борынгыдан ук баланы эш-шөгыльле, һөнәрле итү турында кайгырту ата-ананың җаваплы бурычы булган. Хезмәт дөрес сайланган булса, бәхет кешене үзе эзәп таба дигән фикер яшәгән. Татар халкында һөнәрле булу бик мөһим. Моны татар халкының мәкалләре аша

аңларга мөмкин:“Һөнәрле үлмәс, һөнәрсез көн күрмәс”, “Егет кешегә җитмеш төрле һөнәр дә аз” һ.б.

Шәхесне тәрбияләү максатында 5 сыйныф укучылары өчен әлеге әсәр бик файдалы дип уйлыйбыз. 11-12 яшьтә балаларда нинди дә булса түгәрәккә яки үзләренең оста якларын күрсәтү теләге уяна башлый. Балалык һәм яшьүсмерлек аралыгындагы укучылар үз-үзләрен эзлиләр. Әлеге әсәр аша алар үз урыныңны табу мөмкин дигән фикергә килә.

Моннан тыш, хикәядә татар халкына хас эш төрләре күрсәтелә. Һәр герой нинди дә булса һөнәргә ия. Мәсәлән, Гомәр матур итеп курайда уйный, Мәрфуга чигү белән шөгыльләнә. Шушы кечкенә детальләр аша татарларның тормышы, көнкүреш үзенчәлекләре ачыла.

Дәреслектә Ф. Әмирханның мифологиягә таянып иҗат ителгѐн “Ай өстендә Зөһрә кыз” әкияте дә бирелә [1: 136]. Сорау һәм биремнәр ике төркемгә бүленә: жанр һәм хикәя эчтәлегенең үзенчәлекләренә караган һәм автор позициясен укучыныкы белән чагыштыру өчен сораулар.

Геройларына килгәндә “Ай өстендә Зөһрә кыз” хикәсендә төп герой – Зөһрә. Ул – традицион кабул ителгән татар кызы итеп сурәтләнә. Ф. Әмирхан әлеге геройга татар кызларына хас булган сыйфатларны бирә. Зөһрә – татар кызлары турында күзаллауларның үрнәге һәм идеалы дип әйтергә мөмкин: “Айның нәкъ уртасында көянтә-чиләкләр күтәргән бер кыз басып тора бит. Ул татар кызы – Зөһрә кыз. Аның озын, бик озын кара чәч толымнары очында авыр-авыр чулпылар асылынып торалар. Аның озын керпекле оялчан кара күзләре җиргә карап торалар...” [2: 137]. “Беләсезме, ул кыз бик матур булган, ди. Аның керпекләреннән гөлләр тамган, тешләреннән нурлар чәчелгән, яныннан җофар исе килеп торган, ди” [2: 137]. Шулай ук, Зөһрәгә сабырлык, тырышлык кебек сыйфатлар да хас. Авыр чакта ул һәрвакыт Аллага ялвара, дингә сыена. Зөһрә образы аша татар халкының тормышында диннең нинди урын тотканын күрәбез.

Автор әкияте булганлыктан, хикәядә яхшылык-явызлык, үги ана, ай кебек үзенчәлекле детальләр бар. Хикәя татар халык әкиятләренә хас элементлар белән эшләнгән.

Әлеге әкият моңсу булуга карамастан, Ф. Әмирхан миф ярдәмендә балаларга айдагы “рәсемнең” Зөһрә булуын, Зөһрәне айга алып менгән йолдызны Зөһрә йолдыз дип атый башлауны бик уңышлы аңлата. “Үксез татар кызын айга илткән өчен ходай тәгалә аның нурын арттырган һәм фәрештәләр аңар “Зөһрә йолдызы” дип исем биргәннәр...” [2: 140]. Укучылар әлеге хикәя аша татар реалияләре белән таныша.

Гомумән, Ф. Әмирханның 5 сыйныф укучылары өчен тәкъдим ителгән хикәяләре уңышлы дип саныйбыз. Әлеге хикәяләр аша укучылар татар тормыш, көнкүреше, идеаллары турында күзаллау ала. Хикәяләр укучыларда шәхеснең һөнәре, максаты булырга тиеш дигән фикер тәрбияли.

Әдәбият

1. Әдәбият. 5 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы / Ф.Ә. Ганиева, Л.Г. Сабирова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 175 б.

2. Әмирхан Ф. Әсәрләр: Дүрт томда. 1 том. Хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 480 б.

3. Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 4 том: XXйөз башы / [төз. Р.Ф. Рахмани; фән. мөх. Р.К. Ганиева]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 533 б.

4. Татар телендә гомуми төп белем бирү мәктәпләре (V-IX сыйныфлар) өчен татар әдәбиятыннан үрнәк программа. / Д.Ф. Заһидуллина, Н.М. Йосыпова. – Казан, 2013. – 36 б.

5. Федераль дәүләт белем бирү стандартларын тормышка ашыруда татар теле һәм әдәбияты укытучысына фәнни-методик ярдәм. – Казан: ТРМҮИ, 2015. – 311 б.

ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСЛАР ЯРДӘМЕНДӘ МӘДӘНИЯТАРА КОМПЕТЕНЦИЯ ФОРМАЛАШТЫРУ

Хәмзина А., КФУ, IV курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Сибгаева Ф.Р.

Бүгенге көн кысаларында мәдәниятара компетенция формалаштыру бик актуаль булып тора. Бу җәмгыятьнең һәм шулай ук мәгариф системасының үсеше белән бәйле. Хәзерге заман төрле культураларның тәэсир итешүе, компьютер техникаларын киң куллану, телекоммуникация чараларының үсеше, җәмгыятьнең барлык өлкәләренең глобальләшүе, бигрәк тә интренет челтәрләрендә мәдәниятара һәм шәхесара аралашу көчәюе белән характерлана. Әлеге юнәлешләр мәгариф системасыннан укучыларны информацион җәмгыятьнең яңа шартларына әзерләүне таләп итә.

Мәдәниятара компетенөиянең формалаштыру проблемаларын татар, рус һәм чит ил галимнәре тарафыннан төрле аспектларда тикшерелә. И.И. Халеева, Н.В. Черняк, И.Л. Плужник, Н.Д. Гальскова, Ю. Рот, Р.Д. Льиюс, И.А. Зимняя, И.Л. Бим, А.А. Леонтьев, Е.С. Полат һ.б. мәдәниятара компетенциянең теоретик нигезләрен булдыралар.

Мәдәниятара коммуникатив компетенциянең асылын ачык итеп И.Л. Плужник билгели: ул (МКК) башка мәдәният вәкилләренең фикерләрен һәм карашларын функциональ аңлау осталыгын, коммуникация барышында конфликтларны җиңүне, төрле кыйммәтләрнең, үз-үзеңне тоту кагыйдәләренең яшәү хокукын тануны аңлата [2: 17].

Коммуникацияне булдыру өчен укучыларда табигый теләк һәм башкалар белән аралашу кирәклеген, үз-үзенә һәм үзенең көченә

ышанычны барлыкка китерә торган реаль аралашу моделен ясарга кирәк. Коммуникатив алым аралашуга өйрәтүне һәм мәдәниятара бәйләнешне формалаштыру сәләтен күздә тота. Бу Интернет функцияләвенең нигезе булып тора.

Башка илдәге яшьтәшләр белән аралашу электрон сообщенияләр аша башкарылырга мөмкин. Бу укучыларга хатны анализлауга һәм җавап турында уйлауга күбрәк вакыт бирә. Электрон хатлар белән алмашу — укучыларның коммуникация сыйфатларын һәм язу күнекмәләрен үстерүгә ярдәм итүче искиткеч чара. Яшьтәшләр белән чит телдә сөйләшү укучыларда мәдәниятара компетенцияне формалаштыра һәм белемнәрен арттыра [3: 5].

Уку процессының алдынгы этапларында укучыларда телдән сөйләм күнекмәләре булганда, өйрәнә торган мәдәниятнең вәкилләре белән “терелэй” аралашырга мөмкинлек биргән технологияләр кулланырга мөмкин. Шуларның берсе “Skype” сервисы бүгенге көндә иң киң таралганы булып тора.

Хәзерге заманда күп кенә дәресләрдә информацон технологияләр куллану зур популярлык казана. Шуңа күрә татар теле укытучылары үз дәресләрендә актив рәвештә интернет-ресурлар белән кулланалар. Ә бу үз чиратында интернет челтәрләрендә татар теленә кагылышлы материалларына ихтыяҗ арта баруга китерә.

Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгы сайтында татар теле дәресләре өчен шактый файдалы һәм кызыклы материаллар бар. Алар ярдәмендә укучыларда мәдәниятара компетенцияне формалаштырырга мөмкин.

“Укучының мәдәни көндәлеге” дигән проект кысаларында укучылар Татарстанның тарихи-мәдәни мирасы белән танышалар: төрле театрлар, кинотеатрлар, китапханә, музейлар, выставкалар, галереялар, һ.б. мәдәни учреждениеләргә бара алалар. Бу проект мәдәниятара компетенцияне формалаштыру яки үстерү өчен бик уңышлы. Башка культура вәкилләренә Татарстанның мәдәни мирасы белән танышу, ә татар балалары өчен үз республикасы белән тагын да ныграк кызыксыну өчен бар яклап уңайлы.

Татарстан һәм татар халкы тарихының электрон атласы "Tatarhistory" ярдәмендә төбәк халкы, аның шөгеле үзгәреше, материаль һәм рухи кыйммәтләр ничек барлыкка килгәне, яхшы күршелек традицияләре һәм төрле халыкларның тыгыз элемтәсе ничек төзелгәне күрсәтелә. Укучылар республикабызның тарихы, мәдәнияте, гореф-гадәтләре турында мәгълүмат ала алалар [4].

Татар телен өйрәнүчеләргә Азатлык радиосы тарафыннан эшләнелгән “Әйдә! Online. Изучаем татарский” дип исемләнгән проект

та бар. Бу интернет-ресурс татар телен берничә курста өйрәнүне күз алдында тота. Шулай ук бу проект кысаларында татар һәм чит ил язучыларның әсәрләрен оригиналда һәм тәрҗемә белән тыңларга яки укырга мөмкин. Бу үз чиратында нәкъ менә мәдәниятара компетенцияне формалаштыру яки үстерү өчен бик уңайлы булып тора. Чөнки әдәби тәрҗемә — ул мәдәниятара коммуникация булдыру өчен төп нигезләрнең берсе булып тора.

Әлеге проект фото, видео, аудио материалларга һәм төрле кызыклы текстларга бик бай. Алар ярдәмендә үзеңдә татар теленең сүзлек составын арттырырга мөмкин. Ул гына да түгел, билгеле бер сүзләрне көндәлек тормышта коллегалар, дуслар белән аралашканда яисә эш урынында ничек итеп дөрес сайларга яки кулланырга өйрәтелә. Һәрбер дәрес алган белемнәрне тикшерү максатыннан тест белән тәмамлана [1].

Шулай ук укытучы үзе интернет-ресурслар ярдәмендә башка эш төрләрен дә укучыларга тәкъдим итә ала: электрон сүзлекләр белән эшләү, эзләү системаларын кулланып, төрле биремнәр эшләтү, YouTube челтәреннән видеоязмалар күрсәтү һ.б.

Алга таба да мәдәниятара компетенция формалаштыру үзенең актуальлеген югалтмаячак, чөнки көннән-көн башка мәдәният вәкилләре белән аралашу ихтыяҗы арта бара.

Әдәбият

1. Азатлык Радиосы сайты [Электрон ресурс] URL: https://www.azatliq.org/ (дата обращения: 27.01.2022).
2. Плужник И.Л. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции студентов гуманитарного профиля в процессе профессиональной подготовки: автореф. докт. дисс. / И.Л. Плужник. – Тюмень, 2003. – 26 с.
3. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Современные учебные Интернет-ресурсы в обучении иностранному языку // Иностранные языки в школе. – 2008. – №6. – С. 2–10.
4. Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгы сайты [Электрон ресурс] URL: https://mon.tatarstan.ru/tat/ (дата обращения: 27.01.2022).

ТАТАР, БАШКОРТ ҺӘМ ТӨРЕК ТЕЛЛӘРЕНДӘ ТУГАНЛЫК АТАМАЛАРЫ: ЧАГЫШТЫРМА ЛЕКСИК-СЕМАНТИК АНАЛИЗ

Хәсәнова А., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Сәлахова Р.Р.

Теләсә кайсы халык телендә, кешеләр арасында туганлык мөнәсәбәтләрен билгеләү өчен хезмәт итә торган сүз төркемнәре аеруча зур кызыксыну уята. Әмма тел белемендә «термин» сүзе төрле һәм еш кына аныксыз мәгънәләрдә кулланыла.

Эшнең максаты итеп туганлык атамаларының татар телендәге тасвирламасын башкорт һәм төрек телләрендәге туганлык атамалары белән чагыштырып, әлеге телләрдә күзәтелгән уртак һәм аермалы якларны ачыклау билгеләнде.

Туганлык-кардәшлек атамалары галимнәрнең игътибарын күптән җәлеп итеп килгән. Аерым алганда, әлеге атамаларның морфологик билгеләрен өйрәнүне максат итеп куйган (Н.Э. Гаджиахмедов, 1985), яки төрки туганлык атамаларын башка телләр белән чагыштырма планда тикшергән (Б. Осмоналиева, 1983), шулай ук туганлык атамалары нигезендә кеше исемнәре ясалышын өйрәнгән (Т.Г. Таймасханова, 1985) хезмәтләр күзәтелә.

Лексик-семантик яктан сүз төркемнәрен аерганда, төп күрсәткеч буларак, аларның гомуми лексик мәгънәләре күрсәтелә. Мөстәкыйль сүзләр лексик-семантик яктан реаль лексик мәгънәгә ия, ягъни алар чынбарлык күренешләрен атыйлар, предмет, күренеш, билге, эш-хәлләрне белдерәләр, яки аларга гомуми рәвештә ишарә итәләр. Туганлык-кадәшлек атамалары нигездә исем сүз төркеменә карыйлар, әмма алар башка сүз төркемнәре ясалуга җирлек тә булып торалар. Фәнни хезмәтебездә туганлык атамаларын өч тел яссылыгында чагыштырма планда тикшерү барышында без аларның лексик-семантик үзенчәлекләрен тикшереп, түбәндәге нәтиҗәләргә килдек:

1. Татар һәм башкорт, төрек телләрендәге туганык атамаларының мәгънәләре ягыннан охшашлыклар һәм аермалыклар.

1) Татар телендә: ӘБИ ис. 1) Хатынының әнисе, әбкәй; 2) Өлкән яшьтәге хатын кыз, карчык [2: 741].

Башкорт телендә: ӘБЕЙ и. 1) Олы яштәге хатын кеше. 2) Олы яштәге кешенең хатыны.

Төрек телендә: ANNEANNE – дәү әни, нәнәй *диал.,* әби *сөйл.*

BABAANNE – дәвәни, әби *(гадәттә әтинең әбисе);*

BÜYÜKHANIM – әби.

EBE – 1) кендек әбисе; 2) *сөйл.* дәү әни.

Өч телдә дә “әби” дигән туганлык атамасы мәгънә ягыннан охшаш. Төрек телендә ул берничә термин белән белдерелә.

2) Татар телендә: АБЫЙ ис. 1) Үзеңнән олы ир туган. Дәү а. Уртанчы а.

Кече а.; 2) Өлкәнрәк ир-атка мөрәҗәгать иткәндә кулланыла [2: 16].

АГА ис. 1) Яшь ягыннан олы ир туган, абый. 2) Өлкән яшьтәге хөрмәтле, ихтирамлы кеше [2: 19].

Башкорт телендә: АГАЙ и. 1) Үзеңнән олы булган бер туган (бертуган кушылып язылырга тиеш) ир-ат. Олы агаем. Кече агаем. 2) Үзеңннән олы, ата-бабадан кече булган һәр ир-ат.

Төрек телендә: ABI – абый, агай, ага.

AĞA – 1) ага, агай; 2) абый; 3) хөрмәтле ир кеше;

AĞABEY – абый;

AMCA – 1) ага, агай, абый *(әтинең ир туганы, бигрәк тә энесе)*. 2) ага, абзый, абый *(үзеңнән өлкәннәрне атау һәм аларга эндәшү сүзе);*

EFE – 1) ага, агай; 2) егет.

EMMI – *сөйл.,* абый, абзый.

“Абый” термины татар, башкорт һәм төрек телләрендә бер төрле мәгънәне белдерә. Башкорт телендә ул “ағай” дип йөртелсә, татар телендә аның 2 варианты, ә төрек телендә берничә варианты бар.

3) Татар телендә: КАЕНАГА, КАЕНАГАЙ ис. Иргә карата хатынның абыйсы һәм киресенчә [2: 220].

Башкорт телендә: КАЙНАГА и. Ирнең агасы (хатынына карата) һәм хатынының агасы (иренә карата).

Төрек телендә: KAYIN – каенага, биага.

“Каенага, каенгагай” термины өч телдә дә бер төрле мәгънәгә ия, алар охшаш.

2. Туганлык атамаларына кушымчалар ялганып яңа сүзләр ясалу:

Барлыгы татар телендәге һәм төрек телендәге 20 термин каралды. Туганлык атамаларына кушымчалар ялганып ясалган берничә яңа сүзләрне түбәндә күрергә мөмкин:

1) Татар телендә: ИР 1) Аерым бер сыйфатларга, табигый үзенчәлекләргә ия буларак, хатын-кыз затына капма-каршы җенестәге кеше.

ИР+ЛЕ с. Кияүгә чыккан, ире булган, ирдәге.

ИР+ЛЕК и. 1) Ир кеше булу.

Төрек телендә: ER – 1) ир, чын ир кеше; 2) солдат; 3) *сөйл.* ир (хатының ире).

KOCA – ир (хатынның ире);

KOCA – картаю, олыгаю;

KOCA+LI – ирле, иргә чыккан хатын;

KOCAK+LIK – ир булу (хатынның ире булу); 2) картлык.

“Ир” терминыннан татар телендә дә төрек телендә дә берничә сүз ясалган: “ирле”, “ирлек”. Төрек телендә “ир” сүзе ике вариантта кулланылган.

2) Татар телендә: АТА ис. Баласы булган ир кеше [2: 53].

АТА+ЛЫ – атасы булган кеше.

Төрек телендә: BABA – ата, әти.

BABA+CIL – атасын ярата торган, атачыл;

BABA+LI – аталы.

“Ата” терминыннан татар һәм төрек телләрендә “аталы” сүзе ясалган. Шулай ук, төрек телендә ясалган “атачыл” сүзе дә термин булып киткән.

Шулай итеп, татар, башкорт һәм төрек телләрендәге туганлык атамалары мәгънәләре ягыннан бер-берсенә охшаш, әмма аермалы яклар да бар. Аермалыклар нигездә, мәгънә киңлеге һәм сүз ясалышына бәйле. Мисаллардан күренгәнчә, туганлык атамалары арасында берничә мәгънәне белдергән терминнар да күзәтелә, бер мәгънә берничә термин белән дә бирелә ала.

Лексик-семантик берәмлекләр арасындагы системалы бәйләнешләр төрле факторларга бәйле була һәм төрле дәрәҗәдә чагылыш таба. Сүзләрне төркемләү, чынбарлыктагы күренешләрнең уртак якларына бәйле дә, семантик уртаклыкка, охшашлыкка бәйле дә булырга мөмкин. Әлеге үзенчәлекләрне өйрәнү тел белеме, тел тарихы өчен бик тә әһәмиятле.

Әдәбият

1. Акилова М.Ф. Некоторые термины родства в турецком, башкирском и русском языках // Вестник башкирского университета – 2019. – Т.24 – №3. – С. 2-3.
2. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.
3. Рамазанова Д.Б. Атамаларда туганлык һәм гаилә мөнәсәбәтләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 287 б.

ТАТАР ТЕЛЕН УКЫТУДА ЗАМАНЧА ТЕХНОЛОГИЯЛӘР
(сан сүз төркемен өйрәтү мисалында)

Хәсбиуллина Г., КФУ, V курс студендты

Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Нуриева Ф.Ш.

Әлеге эшебездә мәктәп укучылары белән “Сан” темасын үзләштергәндә информацион-коммуникатив технологияләрне куллану чараларын яктырттык. Лингвистик һәм коммуникатив компетенцияләр сөйләм теленең үсешен тәэмин итә. Моның өчен һәр дәрестә аралашу өчен уңай шартлар булдырылырга тиеш. Сөйләм эшчәнлеге төрлечә оештырылырга мөмкин: уку, сөйләшү, язу, аудио материаллар тыңлау. Телне аралашу аркылы өйрәтергә кирәк. Хәзерге вакытта укучыларның игътибарын җәлеп итәр өчен укытучыга күп тырышлык куярга кирәк. Бу яшәү темпының тизлегенә һәм яшьләр арасында социаль челтәрләрнең актив кулланылуына бәйле. Үзләренең яшь үзенчәлекләре буенча да, хәзерге тормыш реалияләренә бәйле дә мәктәп укучылары иътибарны озак вакыт дәвамында бер мәгълүматта тота алмый. Шул исәптән, материалны булдыра алганча укучыга кызыклы, заманча итеп бирү кулай. Информацион-коммуникатив чаралар күрсәтмәлелекне арттыра һәм укучыга яңа материалны үзләштерергә, аңларга, истә калдырырга ярдәм итә.

Информацион технологияләр – мәгълүматны эзләү, җыю, саклау, эшкәртү һәм тарату процесслары һәм методлары, аларны гамәлгә ашыру алымнары. Информацион-коммуникатив технологияләр кулланып укыту – ул укытучының укучыга мәгълүматны тапшыру,

укучының аны кабул итү, аңлау, истә калдыру һәм мәгълүмати-коммуникацион чаралар ярдәмендә дөрес куллану белән идарә кылу гамәлләре җыелмасы. Бу очракта ИКТ укыту нәтиҗәлелегенең дидактик “көчәйткече” ролен үти.

Безнең фикеребезчә, дәрескә презентацияләр әзерләү уңышлы. Иҗади хәзерләнгән презентация укучының игътибарын җәлеп итәргә ярдәм итә. Ясаучы тарафыннан уңышлы төсләр, кызыклы һәм темага туры килерлек рәсемнәр сайланылырга тиеш. Популяр PowerPoint программасында хәтта гади уеннар да ясау мөмкинлеге бар. Кабинетта интерактив такта булса, укучылар, аның янына чыгып, дөрес вариантны сайлап, шуңа төртеп күрсәтә ала.

Күп методистлар уен аша укытуны эффектив күрә, шул исәптән уен рәвешендә ИКТ ярдәмендә саннарны өйрәнү ысулларын да барладык.

“Kahoot” платформасында тестларны уен рәвешендә үткәрүе бик җиңел. Моның өчен проектор һәм укучыларның телефоннары кирәк. Экранда сорау һәм төрле төстәге шакмакларда җаваплары языла, ә укучыларның телефоннарында шул төсләрдәге шакмаклар барлыкка килә. Укучылар, кирәкле төстәгесен сайлап, шуңа басалар. Җаваплар өчен алар балл җыя һәм тест ахырында җиңүчеләр билгеләнә, бу укучылар өчен стимул булып тора. Әлеге эшне индивидуаль форматта да, парларда да, төркемнәрдә дә оештырып була. “Kahoot” тестларда фотолар, видеоязмалар һәм музыка кулланырга мөмкинлек бирә. Бу саннарны өйрәнгәндә укучыларга аудирование рәвешендә оештырылган биремнәрне үтәргә ярдәм итә. Мәсәлән, биремгә җырдан өзек куеп, “Әлеге өзектә нинди сан ишеттегез?” дип сорау куярга була. Гамәлдә укучылар әлеге платформада эшләнгән тестларны яратып башкара.

“Online Test Pad” ярдәмендә онлайн тестлар, сораулыклар, кроссвордлар эшләү мөмкинлеге бар. Әлеге сайтта укучыларның белемнәрен тикшерү өчен бик күп уңайлы шартлар тудырылган. Монда укучылар үзләре дә саннар турында кроссворд төзи ала. Укучылар бер-берсе ясаган кроссвордларны чишүне ошата.

“Quizlet” онлайн-сервисында да белемнәрне ныгытып була. Әлеге платформада телне өйрәткәндә карточкалар зур уңыш белән кулланыла, укытучылары арасында да Quizlet бик популяр. Саннарның төркемчәләрен карточкалар ярдәмендә аңлатып була. Аеруча, карточкаларга тәрҗемәне, төркемчә исемен яки аңлатманы сүзләр белән генә түгел, төрле рәсемнәр белән бирү уңышлы, чөнки болай эшләгәндә, укучыда ассоциацияләр барлыкка килә, шул рәвешле мәгълүмат яхшырак истә кала. “Quizizz” платформасы да интерактив тестлар өчен бик уңай.

Әлеге платформалар шунысы белән уңайлы, алар тестлар нәтиҗәсен үзләре формалаштыра. Укучылар эшләгән тестларның нәтиҗәсе укытучыга әзер документ булып килә. Шулай ук укытучылар югарыда күрсәтелгән сайтларда үзләре яңа тестлар эшли ала һәм башка укытучының әзер тестларын да куллана ала.

“PowToon” – анимация ясау өчен сервис. Мультфильм күрсәтеп, укучыларга саннарны истә калдырырга ярдәм итәргә була. Анимацияләргә тавыш кую мөмкинлеге бар, бу – укучыларга саннарның дөрес әйтелешен истә калдырырга яхшы чара. Әлеге сайтта укучыларга үзләренә дә мультфильм ясарга тәкъдим итәргә мөмкин. Безнеңчә, мәктәп укучыларына кызыклы булган социаль челтәрләрне дә эффектив кулланып була. Мисал өчен, теләге булган укучыларга яңа өйрәнгән саннарны кулланып TikTok өчен видео төшерергә тәкъдим итәргә.

Нәтиҗәдә, без татар телен өйрәткәндә, информацин-коммуникатив технологияләр кулланып, мәгълүмат белән таныштыруга иҗади якын килү өчен күп төрле чаралар кулланып булганын күрәбез. Информацион-коммуникатив технологияләр хәзерге заман балалары һәм яшүсмерләре өчен бик якын, шул исәптән, безнең фикеребезчә, аларны татар теле дәресләрендә куллану эффектив укытуга китерергә мөмкин.

Әдәбият

1. Ганиев Ф.Ә. Хәзерге татар әдәби телендә сүзъясалышы – Казан: Мәгариф, 2009. – 271 б.
2. Харисов Ф.Ф. Рус мәктәбендә татар теле укыту методикасы (Методика преподавания татарского языка в русской школе) лекцияләренең кыскача конспекты – Казан: 2014 – 56 б.
3. Шәкүрова М.М. Татар мәктәпләрендә татар телен укыту методикасы – Казан: 2014. – 61 б.
4. Формирование коммуникативной и языковой компетенции на уроках татарского языка и литературы [Электрон ресурс] URL: https://nsportal.ru/shkola/rodnoy-yazyk-i-literatura/library/2018/10/18/iz-opyta-raboty-formirovanie-kommunikativnyh
5. Информационные технологии [Электрон ресурс] URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/75511

УСТОЙЧИВЫЕ СРАВНЕНИЯ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Цяо Чэньюй, КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Болгарова Р.М.

Сравнительный оборот – это яркое образное средство, в котором представлена культура народа, его национальное сознание. Средством усиления выразительности сравнительного оборота является образный компонент. Именно он передаёт национальную специфику, видение и понимание окружающего мира, отношение к тому или иному явлению.

Очень часто в ситуациях межкультурной коммуникации обнаруживается, что не все ее участники обладают одинаковым объемом языковых знаний. Данное обстоятельство порождает так называемые «языковые барьеры», которые принято подразделять на три основных типа: стилистические, семантические и фонетические.

Семантические барьеры возникают по причине придания неправильного значения используемым в коммуникации символам и терминам, которые во многих языках обладают многозначностью и могут быть использованы при коммуникации в различных значениях. В процессе коммуникации из нескольких возможных значений используемых терминов корреспонденту следует выбрать одно такое, которое однозначно воспринималось бы реципиентом. Но поскольку очень часто одни и те же термины не совпадают по содержанию в разных культурах, то возникают ситуации непонимания и недоразумения. Поэтому, когда участники пытаются общаться на языке, который знают не в совершенстве, они часто полагают, что термины и фразы имеют только одно значение: то, которое они намерены передать. Однако, поступая так, они игнорируют все остальные значения и тем самым создают коммуникационные проблемы. Иными словами, семантические барьеры возникают тогда, когда обе стороны не умеют правильно применять слова, не понимают их значения, а также не могут конструировать знаковые системы, не путая при их формировании грамматические и логические правила. Кроме того, этот тип барьеров может возникнуть в результате переноса в языковую среду устаревших и весьма специфичных формулировок, при котором любое упрощение или любая ошибка доводит словесно-смысловую конструкцию до абсурда.

В отличие от языковых, этнокультурные барьеры коммуникации основаны на социальных, культурных, этнических и религиозных различиях партнеров. Здесь главной причиной является слабое владение одним из коммуникантов знаниями о культуре другого. Барьеры этого типа обусловлены особенностями этнического сознания, господствующими ценностями и стереотипами, проявляемыми в общении. Как правило, данные факторы характеризуют личностные качества участников и воспринимаются ими как сами собой разумеющиеся. В то же время, очевидно, что каждый субъект коммуникации является носителем определенного менталитета и потому взаимодействует с другими людьми в соответствии с нормами, традициями, мироощущением культуры, носителем которой он выступает.

Различные этнические группы имеют разные культурные традиции

и обычаи. Особые социальные, исторические или географические условия способствуют появлению специфических сравнений. Например: сравнение «*погиб как швед под Полтавой*» появилось после того, как 10 июля 1709 года русские войска разгромили шведскую армию. Есть аналогичные сравнения, связанные с историческими событиями и в китайском языке «*宛如四面楚歌 / как окружённым врагами со всех сторон*».

«*Расти (появиться), как грибы после дождя*» используется для описания предметов или живых существ как «быстро растущих и цветущих». В китайском языке имеется сравнение «*如雨后春笋*» / *ростки, как побеги бамбука после дождя*».

Поэтому в межкультурной коммуникации необходимо учитывать культурные сходства и различия, применять различные методы перевода и стараться, чтобы перевод достиг того же коммуникативного эффекта, что и исходный текст.

ОСОБЕННОСТИ ЛИТЕРАТУРНОГО ПЕРЕВОДА

Чжай Цзя, КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Болгарова Р.М.

Перевод в современном мире получает все большую распространенность и поэтому тема перевода в современном мире очень актуальна, так как эта человеческая деятельность является одним из самых древних.

Перевод является средством обеспечения возможности общения между людьми, поэтому главной функцией перевода является коммуникативная или информативная.

С давних времен перевод помогал людям наладить контакт, лучше понять друг друга, преодолеть культурный барьер. Во все времена перевод способствовал становлению наиболее высокого уровня развития цивилизации. Например, в античности он содействовал преемственности греческой и римских культур, в Средние века распространению христианства, во все последующие столетия взаимообогащению искусства, науки, литературы, материальной и бытовой культуры различных народов мира. В наше время переводческая деятельность во всех своих разновидностях приобрела невиданный ранее размах благодаря возрастающей интенсивности международных контактов, что дает нам основание назвать XXI столетие «веком перевода». Переводятся различные типы текстов, которые могут отличаться, как языковой уникальностью, так и универсальным характером.

XXI век ставит новые задачи в информационном пространстве

человечества. Благодаря массовой информации роль перевода в жизни человечества неуклонно возрастает. Сегодня переводческие связи охватывают почти все сферы человеческой деятельности.

В настоящее время при переводе авторы часто используют реалии, у которых может отсутствовать эквивалент на других языках, ведь реалии — это предметы материальной культуры. Реалии характерны для языка художественной литературы и средств массовой информации. Они неразрывно связано с культурой определенного народа, являются общеупотребительными для языка этого народа и чуждыми для других языков.

Так же может возникнуть недопонимание у читателя при чтении произведений, где значение имеет и мера веса и денежные единицы. Непривычные системы мер, например русскую, английскую или китайскую мы часто заменяем международной метрической системой. И если аршины, стопы, дюймы, пинты, галлоны и пр. используются лишь для колорита, не содержат для читателя перевода ясного количественного обозначения, читатель не представит себе истинных величин того, что описывается. Здесь можно все переводить в метры и килограммы, т. е. в общепринятую метрическую систему, конечно, только если общее – определенная длина или вес – имеет для произведения в целом большее значение, чем особенное, колорит. Валюту же следует всегда оставлять ту, что в оригинале, поскольку она характерна для определенной страны, и рубли, использованные в переводе с любого другого языка на русский, перенесли бы действие в Россию.

Таким образом, процесс перевода включает в себя не только замену одного языка другим, но и в этом процессе сталкиваются различные культуры, разные личности, разные склады мышления, разные литературы, разные эпохи, разные уровни развития, разные традиции и установки. Современная теория перевода настойчиво подчеркивает необходимость сохранения национальной и исторической специфики оригинала в художественных произведениях.

Необходимо отметить, что передача переводчиком экспрессии художественного произведения подразумевает огромный труд, и всего лишь прекрасного знания двух языков, исходного и переводного, недостаточно. Необходимо наличие творческого таланта, интуиции, опыта в писательской деятельности, чтобы суметь передать все оттенки чувств и эмоций, сохраняя при этом основное содержание текста и особенный стиль самого автора произведения. Именно тогда, по нашему мнению, можно создать достойный, адекватный перевод,

который вызовет такие же впечатления у читателя при чтении перевода, как и при чтении оригинала

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ ВОВЛЕЧЕННОСТЬ КАК СПОСОБ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Шаехова Р., КФУ, студент IV курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Латыпов Р.И.

Самая главная задача учителя – заинтересовать ребенка в учебном процессе.

В статье «Вовлеченность студентов в образовательный процесс: Позитивные эффекты» С.Ю. Савинова [2] характеризует вовлеченность как физическое, эмоциональное и интеллектуальное состояние, вдохновляющее студентов к получению новых знаний в изучаемой области. «В психологии категории невовлеченности / вовлеченности (mindlessness-mindfulness) понимаются как психическое состояние когнитивной деятельности. Высокий уровень вовлечённости – это состояние человека, при котором возникает безусловная мотивация к тому, чтобы полностью посвятить себя работе или учебе. В этом состоянии человек проявляет инициативу и мобилизует все свои возможности и скрытые резервы для решения поставленной задачи».

Для того, чтобы эффективно освоить иностранный язык необходимо чередовать и совмещать развитие следующих навыков: письменная речь, изучение грамматики, пополнение словарного запаса, устная коммуникация, слуховое восприятие.

Еще в 30-40 - х годах XX века советские преподаватели уделяли большее внимание грамматике и чтению, переводу текстов в обход расширения словарного запаса. Основным средством работы с лексикой было заучивание отдельных, часто несвязанных друг с другом слов. В результате ученик школ и выпускники вузов, на протяжении многих лет изучавшие язык, были способны со словарем переводить большие сложные тексты и назвать времена и грамматические паттерны, но не могли связать в разговоре двух слов. Только в 70-х годах XX века стало очевидно, что знание грамматики не обеспечивает владения языком, а лексические единицы, выученные без поставленной коммуникативной цели так и останутся в пассивном вокабуляре студента. На данный момент, роль лексического подхода признана эквивалентно важной всем остальным подходам и различные способы освоения лексики активно развиваются. Джим Скривенер в своем учебном пособии для преподавателей выводит понятие «системный подход к изучению лексики». Он включает в себя следующие стадии работы со словом:

1) Встреча с новой лексической единицей, понимание ее значение (перевод), понимание ее использования (ее грамматическая функция – существительное, наречие и т.д. и словообразование);

2) Практика использования;

3) Запоминание;

4) Recalling и дальнейшее осознанное использование [2].

Об этом рассуждает О.И. Жданько в своем исследовании: «Отбор лексического материала напрямую зависит от соответствия текстов и речевых ситуаций профессиональным интересам будущих специалистов, поэтому содержание и организация обучения иностранному языку будут отличаться в зависимости от изучаемой специальности».

Для того, чтобы вовлечь учащихся в процесс работы с лексикой можно использовать различные методы:

1) Ролевая игра;

2) Miming, то есть, демонстрация слова жестами;

3) Объяснение значения через другие слова;

4) Составление и решение кроссвордов с этими словами;

5) Ассоциации - дать придумать фразы или историю с этими словами;

6) Drilling– то есть, частое повторение на занятиях в разных форматах,

начиная просто от устных ответов, заканчивая использованием флеш карт;

7) Графическое изображение – зарисовка схемы с подписью каждого слова [3].

Подводя итоги нашего исследования, посредством использования различных методик при работе с лексикой мы добиваемся того, что ученик, вспоминая какое-то одно слово, вспоминает не столько само сочетание букв, сколько эмоциональную ситуацию, в которой происходил процесс знакомства и изучения данной лексики. Задача преподавателя здесь заключается в том, чтобы создать разные контексты для этого слова, при этом эмоционально вовлекая в процесс обучающихся с помощью юмора и творчества.

Литература

1. Жданько О.И. Отбор и организация содержания обучения профессиональноориентированной лексике студентов неязыкового вуза. В журнале: Информатика, вычислительная техника и инженерное образование. – 2011. – № 2(4). – С. 37-42.

2. Зайцева Е.А., Новикова И.В. Обучение лексике иностранного языка в России 20 века. В журнале: Вестник Тверского Государственного университета. Серия: Филология. – 2014. – № 2. – С. 208-214.

3. Савинова С.Ю. Вовлеченность студентов в образовательный процесс: Оценка позитивных эффектов. В журнале: Человек и образование. – 2015. – № 4 (45). – С. 143-147.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ТЮРКОЛОГИИ

Шайхулов Ю., КФУ, магистрант I курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Э.Н.Денмухаметова

Тюркология как сфера познания истории, языков и культуры тюркского мира является относительно молодой наукой. Об этом свидетельствуют факты, описанные в отечественными и зарубежными авторами как в исторических так и в лингвистических, социально-философских источниках. В данной работе попробуем классифицировать эти мнения.

Как доказательство молодого возраста тюркологической науки приводятся, в основном, две причины. Первая причина – это отсутствие письменных источников, относящихся к периоду до нашей эры. Ведь самая древняя тюркская история начинается с китайских рукописных упоминаний о кочевниках-гуннах к северу Китая (II-III вв. до н.э.). Общеизвестно, что самыми ранними письменными испочниками тюрков являются рунические надписи на каменных стелах в Южной Сибири (Орхоно- Енисейские эпитафии), относящиеся ко второй половине VIII в.

Вторая причина позднего начала научного изучения тюркологии (как описывается в научной литературе) была в том, что до конца XX века многие тюркские племена не имели своего государства, не было развита самосознание народности и др. Единственно независимым тюркским государством в это время была Турция. И лишь с появлением новых независимых тюркских государств, стали появляться ученые, занимающие и интересующие историей, культурой и языком своего народа. В Турции, например, существует богатая литература о тюркской культуре (как в прошлом, так и современном), хотя в большей степени она представлена в виде отдельных произведений и теоретических работ некоторых ученых).

Однако, существуют и противоположные мнения. К идее древности тюркских языков подводят высказывания известного лингвиста Н.Я. Марра, сделанные им еще в первой половине XX в. Он пишет: «…тюркские языки генетически не только не разъяснены, но и не освещены ни в какой мере. Генетический вопрос о них, т.е. вопрос о происхождении тюркских языков по существу никем не ставился…» [2: 27]. Как указывает Д.Исхаков, американский лингвист Кеннет Хейл писал, что … язык значит намного больше, чем просто средство общения. Язык знает о жизни все. В этом «всё» – знание быта, духа, прошлого, настоящего и прогноз будущего… Изучение языка приоткрывает тайны, уже недоступные историкам и археологам, обнажает корни духовности народа [3: 74]. Поэтому одним из

показателей значимости какой-либо культуры среди других культур является то, что ее язык в определенный период становится международным.

Самой древней цивилизацией считается шумерская. Шумерская культура подарила человечеству письменность, возможность обработки металлов, колесо и гончарный круг и многое другое. Хотя шумеры исчезли с исторической сцены и перестали говорить на шумерском языке, шумерская система письма и многие элементы религии составили неотъемлемую часть вавилонской, а позже ассирийской культуры. Ученые находят родство и с тюркской языковой семьёй. Выявлено несколько сотен фонетических совпадений в тюркских и шумерских языках. Например, шумерский язык агглютинативный, как и тюркские языки. Учеными был обнаружен широкий слой лексики, обилие показателей грамматических категорий, общих для этрусского и тюркских языков.

Турецкий этрусолог Адиле Айда в своей книге «Этрусски были тюрками» сообщает, что еще в XIX в. некоторые европейские ученые выдвигали идею генетического родства этрусского и тюркских языков и посвятили этому свои труды [1: 122]. В своей книге она приводит 40 этрусских слов тюркского происхождения. Эти идею в дальнейшем развивает и академик М.Закиев [4: 122].

Этрусский язык, как и тюркские языки, относится к агглютинативным языкам. Подлежащее в этрусском предложении стоит на первом месте, а глагольное сказуемое – на последнем. В книге Ф.Р. Латыпова «Исследование этрусского и минойского языков на основе фоноэволюционной пратюркской гипотезе и комбинаторно-частотных методов» приведен тематический словарь этрусского языка из 411 слов, к которым приведены аналоги из других языков, в том числе и из тюркских. Из этих материалов ясно видно, что большинство терминов родства, названий частей тела, слов, относящихся к животному и растительному миру, и многих других терминов в этрусском и тюркских языках образованы из одних и тех же корней. Исходя из этого, ученые считает, что своими трудами ученые Адиле Айда и Фарит Латыйпов внесли величайший вклад в изучение древнейшей истории тюркских народов и совершили настоящую революцию в этрускологии. Они расширили горизонты исследований этой науки путем привлечения в нее тюркологических материалов.

Таким образом, мы поддерживаем мнение ученых о том, что тюркские народы совершили свой лингвистический рывок в очень раннюю бесписьменную эпоху, когда в мире еще не существовало больших поселений и городов. Как показывает этимология некоторых

слов, названия ремесел, археологические раскопки и другие исторические доказательства, тюркские народы и их языки имеет очень глубокие корни, которых нам еще предстоит изучить и обнародовать.

Литература

1. Adile Ayda. Etruskler (Tursakalar) Turk idiler (ilmi delilller). – Ankara, 1992. – 390 s.

2. Алпатов В. М. История одного мифа. Марр и марризм. – М.: Время, 1991. – С. 27-34.

3. Исхаков Д.М. Тюрко-татарские государства VI-XVI вв. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 142 с.

4. Закиев М.З. Глубокие этнические корни тюркских народов. – Астана, 2011. – 400 с.

5. Латыпов Ф.Р. Исследование этрусского и ми-нойского языков на основе фоноэволюционной пратюркской гипотезы и комбинаторно-частотных методов. – Уфа, l999. – 186 с.

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ТИПОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРАСТА ГРАММАТИЧЕСКИХ И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Шарапова А., Бух. ГУ, студент II курса

Науч. рук. – Розикова Н.Н.

В настоящее время чрезвычайно актуальной является проблематика контрастивной лингвистики. «Контрастивная лингвистика — направление исследований общего языкознания, интенсивно развивающееся. Целью контрастивной лингвистики является сопоставительное изучение двух, реже нескольких языков для выявления их сходств и различий на всех уровнях языковой структуры. Ранними источниками контрастивной лингвистики можно считать наблюдения над отличиями чужого (иностранного) языка по сравнению с родным, которые нашли свое отражение в грамматиках, публиковавшихся в различных странах, и работы по типологическому сравнению неродственных языков, проводившиеся в связи с задачами типологической классификации языков…

Как правило, контрастивная лингвистика оперирует материалами на синхронном срезе языка. Методы, применяемые в контрастивных исследованиях, с одной стороны, тесно связаны с развитием теории в различных направлениях современного общего языкознания, а с другой – зависят от целей и ориентации той или иной работы контрастивного характера. В работах, направленных на улучшение методики изучения иностранного языка, родной язык берется как исходная модель – «язык-эталон», с которой по линии сходства и главным образом различий сравнивается изучаемый иностранный язык [1].

Работы подобного рода охватывают обычно всю область грамматики в целом… Как отмечается в «Лингвистическом энциклопедическом словаре», «в количественном отношении работы по различным уровням языка распределены неравномерно: больше

всего — по контрастивной грамматике, меньше — по контрастивной фонологии, еще меньше — по контрастивному сравнению лексических систем…» Самым важным в этом аспекте является «набор» грамматических категорий характерных для того или иного языка. Само наличие или отсутствие тех или иных ГК является яркой типологической характеристикой данного языка и во многом определяет специфику организации его лексического состава. Однако следует отметить, что специфика лексических систем различных языков во многом определяется спецификой организации грамматических систем, прежде всего системой грамматических категорий и спецификой способов выражения грамматических значений, а также спецификой словообразовательных категорий. «С точки зрения теории номинации весьма существенно, например, включается ли семантический признак «пол», отраженный в грамматической категории рода и словообразовательной категории женскости, в наименование лица, как в русском языке, акцентируется ли он либо нейтрализуется… Именно в грамматических различиях проявляются весьма существенные, на наш взгляд, отличия языковых картин мира русского и узбекского языков» [2].

Максимально контрастирующими в русском и узбеком языках являются категории рода и лица-нелица, которые во многом определяют специфику лексических и словообразовательных систем этих языков. Наиболее существенными чертами контраста морфемных систем русского и узбекского языков являются следующие: «1. В русском языке основным способом выражения грамматических значений является флексия, которая характеризуется свойствами многозначности, синтаксичности и представленностью в виде парадигматических комплексов. Такого класса морфем в узбекском языке нет. 2. Для русского языка продуктивными являются как посткорневые, так и предкорневые морфемы. В узбекском языке префиксальные морфемы представлены небольшим количеством заимствованных морфем персидско-таджикского происхождения, играющих, однако, важную роль в образовании имен. Следует особо подчеркнуть отсутствие в узбекском языке глагольных префиксов» [3].

Еще одной чертой типологического контраста является широкая представленность в русском языке и отсутствие в узбекском языке комплексных словообразовательных аффиксов, представляющих собой сочетание префикса и суффикса, префикса и постфикса или префикса, суффикса и постфикса, например: на-коленн-ик, со-бесед-ник, раз-бежать-ся, с-лететь-ся, о-банкрот-и (ть)-ся. Русский и узбекский языки являются языками генетически неродственными и типологически

контрастными: русский язык относится к славянским языкам; он является языком флективного типа с детерминантой «максимальное использование многозначных аффиксов», в то же время следует отметить в его строе нарастание явлений аналитизма и частично агглютинации. Узбекский язык относится к тюркской языковой семье (чагатайской, или восточной подгруппе); это язык агглютинативного типа с детерминантой «экономное использование однозначных аффиксов». «Грамматическая категория представлена совокупностью словоформ и выражаемыми в них грамматическими значениями, она организуется минимум двумя грамматическими значениями, которые являются компонентами этой категории и связаны с ней иерархическими отношениями». Если распространить это определение на все типы языковых категорий (ЯК), то ЯК можно определить как систему однородных языковых значений, выраженных теми или иными формальными средствами. Существительные русского языка обладают грамматическими категориями рода, числа, падежа, одушевленности-неодушевленности. Существительные узбекского языка обладают категориями числа, падежа, принадлежности, определенности-неопределенности и лица-нелица. Словообразование диалектически совмещает в себе взаимоисключающие свойства — универсальное и неуниверсальное, регулярное и нерегулярное, продуктивное и непродуктивное, конечное и бесконечное, творческое и воспроизводимое.

Таким образом, словообразовательная подсистема не может не отражать специфики каждого языка и вместе с тем общих черт, объединяющих различные языковые системы.

Литература

1. Азизов А. А. Сопоставительная морфология русского и узбекского языков. – Т.: Укитувчи, 1983. – 187 с.

2. Казакова О. П. К проблеме типологии словообразовательных систем славянских и тюркских языков. – М.: Наука, 2009. – 154 с.

3. Улуханов И. С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. – М.: РАН, 1999. – 222 с.

ҚАЗАҚ ТІЛІН АЙТЫЛЫМ ЖӘНЕ ТЫҢДАЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОНЛАЙН ОҚЫТУ

Шәріпова А.П., ҚазҰУ, II курс магистранты

Ғыл. жет. – филол. ғыл. канд., доц. Иманқұлова С.М.

Интернет және бүкіләлемдік ғаламтор (www) соңғы 15-20 жыл ішінде дамып келе жатқан қашықтықтан оқыту және қашықтықтан оқыту тәжірибесін түбегейлі өзгертті. Қашықтықтан оқыту теориясы тек тәжірибе ғана емес, оның негіздері де жасалды, терминология нақтыланды, ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілді және т.б.

қашықтықтан білім беруге қатысты теориялық жұмыстарды талдау ғалымдар арасында электронды оқытудың осы түрін білдіретін терминдерді қолдануда да Бірлік жоқ екенін көрсетеді. Негізгі терминдерге мыналар жатады: e-learning (е оқыту), online-learning (онлайн оқыту) және distance learning (қашықтықтан оқыту). Олар бірдей нәрсені білдіре ме немесе терминдердің әрқайсысында қоршаған ортаны оқытудың белгілі бір ерекшелігі, белгілі бір модальдылық көрінеді ме? Бұл әртүрлі терминология бір нәрседе әртүрлі модальділік түрлерін белгілеу үшін қолданылады ма? Кейбір авторлар жоғарыда аталған терминдердің барлығы бірдей екенін айтады, ал басқалары кейбір айырмашылықтар әлі де бар деп санайды. Егер біз интернетті және бүкіләлемдік ғаламторды пайдалану туралы айтатын болсақ, онда e-learning және online-learning терминдерін қолдану заңды деп санаймыз. Кейбір авторлар әлі де e-learning және online-learning терминдерінің мағынасын ажыратса да, бұл әр түрлі оқу ортасының дизайны оқу мақсаттарына, оның жоспарланған нәтижесіне, қол жетімділігіне (физикалық, виртуалды немесе екеуі де) және мазмұн түріне байланысты болуы мүмкін [1]. Қандай курстарды онлайн курстар деп санау керек деген сұрақтың жауабы онлайн оқытуға қанша пайыз бөлінетініне байланысты. Интернеттегі курстарға мазмұнның 80% интернетте жеткізілетін курстар кіреді деп саналады. Мұнда әр түрлі нұсқаушылар материалды жеткізу әдістерінің алуан түрлілігін көрсететін кесте берілген [2].

Көптеген сабақтарда ескерілмегенімен, айтылымды үйрену назар аударудың маңызды аспектісі болып табылады. Сыныпта ауызша сөйлеу дағдыларын үйрету кезінде назар аударудың бірнеше негізгі аспектілері бар. Бастапқы кезеңдерде оқушының еркін сөйлеуі мен сөйлеу қабілетін бақылау керек және сөйлеудің дұрыстығы мен құрылымына назар аудармау керек. Сөйлесуді бастамас бұрын студенттер көпшілік алдында сөйлеу кезінде этикеттің кейбір ережелерін сақтау керек. Оқушылар қызығушылық танытып, сөйлесу үшін таңдалған тақырыптар туралы сөйлесуге ыңғайлы болуы керек. Егер студенттер шағын топтарға немесе жұптарға бөлінсе, сөйлеу әрекеті тиімдірек болады.

"Айтылу" термині қарапайым, ол кейбір күрделі аспектілерді және дыбыстардың, екпіннің, интонацияның және ырғақтың өзара байланысты аймақтарын қамтиды. Жақсы айтылу дамуы мүмкін студенттердің арқасында көптеген қызықты және маңызды сабақ. Алайда, дұрыс айтылмау көптеген түсініспеушіліктерге әкелуі мүмкін, сондықтан оқушының айтылымды үйренудегі мақсаттары дәйекті және түсінікті түрде сөйлей алуы керек. Оқулықтарда нақты нұсқаулардың

болмауына байланысты айтылымды оқыту жиі еленбейді және ұзақ уақыт бойы орындалатын іс-шаралар көп әсер етпейді. Сөйлеу әрекеттерін жиі орындау керек, тек содан кейін студенттердің өзгеруін көруге болады.

Сөйлесу стратегиялары спикерлерге дұрыс және түсінікті сөйлеуді үйренуге көмектеседі. Бұл стратегияларды үш кезеңге бөлуге болады, олар сөйлеуге дейінгі стратегия, сөйлеу кезіндегі Стратегия және сөйлеуден кейінгі стратегия. Сөйлеуге дейінгі стратегияларға кімнің тыңдайтынын білу, сөйлеудің мақсаты, сөйлеушінің тақырыбын білу және тағы не білу керек, сонымен қатар қарым-қатынас процесінде маңызды рөл атқаратын мәдениетаралық факторлар кіреді. Сонымен қатар, осы кезеңде хабарлама форматына, ақпараттың орналасуына, хабарлама жіберілетін тонға назар аудару керек. Сөйлеу стратегиясына дұрыс қарым-қатынас жасау үшін мимика мен ым-ишара сияқты ауызша емес сигналдарды бақылау, талқыланатын маңызды тақырыптарға назар аудару, грамматика, лексика және айтылым туралы білімді нақты қарым-қатынас үшін пайдалану, дұрыс қарым-қатынас жасау үшін қажетті конвенцияларды қолдану және тыңдаушылардың хабарламаны дұрыс түсінгенін тексеру кіреді.

Онлайн курстар мен курстардың әр түрлі комбинацияларын белгілеу үшін virtual, blended, mixed және hybrid терминдері қолданылады, олар оқыту әдістемесіне, сабақ түріне, оқу пәнінің өзіне және, ең бастысы, Интернет желісін "технологиялық" пайдалану мен дәстүрлі, классикалық оқытудың арақатынас дәрежесіне байланысты бір-бірінен белгілі бір дәрежеде ерекшеленеді. Оқыту технологиялары және олармен байланысты білім беруде практикалық қолдану салалары дамыған сайын, зерттеушілер интернетті қолдана отырып, оқытудың осы үш формасымен байланысты жалпы қабылданған анықтамалар мен терминологияға қатысты белгілі бір келісімге келуі керек. Біздің көзқарасымыз бойынша, қазіргі уақытта интернетті, CD-ROM, www және бағдарламалық жасақтаманы оқытуда қолдану туралы "e-learning" (электрондық оқыту) және "online-learning" (онлайн оқыту) екі терминді қолдану заңды болып табылады. Білім берудің осы екі түрі де веб-негізделген немесе веб-таратылған немесе веб-үйлесімді технологиялық құралдарды қолдануды білдіреді [3].

Кейбір зерттеушілер е-білімге аудио және видео жазбалар, спутниктік радио және интерактивті теледидар сияқты құралдар мен құралдарды қосады. Осы болжамға сүйене отырып, басқа зерттеушілерден кейін онлайн оқыту-бұл "толығымен" онлайн оқыту, бұл технологияны қолдану арқылы оқу тәжірибесіне қол жетімділік, бұл Қашықтықтан оқытудың жаңа нұсқасы, бұл білім алушылар үшін

білім беру мүмкіндіктеріне қол жетімділікті жақсартады. Басқа зерттеушілер интернеттегі оқытудың қол жетімділігін ғана емес, сонымен бірге оның интерактивтілігін, икемділігін, яғни студенттер мен студенттер арасындағы өзара әрекеттесудің әртүрлі формаларын алға жылжыту қабілетін талқылайды [3]. Интернеттегі оқытуға байланысты ғылыми еңбектерде "компьютерлік орта қашықтықтан білім беру" (computer-mediated distance education) термині де қолданылады, ол интернеттегі нұсқаулық ретінде түсініледі.

Литература

1. Moore, J.L. Dickson-Deane Camille, Galyen Krista. e-Learning, online learning, and distance learning environments: are they the same / J.L. Moore // Internet and Higher Education. – 2011. – №14. – P. 129–135.

2. Clark, R. Six principles of effective e-learning: what works and why / R. Clark // The e-Learning Developer Journal. – 2002. – Vol. 3. – P. 1–10.

3. 8. Ally, M. Foundations of educational theory for online learning // Ln Terry(Ed.). The Theory and Practice of Online learning (2nd ed)-Athabasca, AB: Athabasca University / M. Ally. – URL : http://desarollo. uces.edu.ar:8180

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЦЕПОЧКИ И ИХ ТИПОЛОГИЯ
(на примере русского и узбекского языков)

Ширинова Э., Бух.ГУ, студент II курса
Науч.рук. – ст.преп. Болтаева М.Ш.

В системе словообразования важное место занимает словообразовательная цепочка (СЦ), которая относится к комплексным единицам словообразовательной системы, так как состоит из более простых единиц языка – словообразовательных пар, т.е. выступает как их совокупность. В свою очередь, СЦ входит в структуру более крупной единицы системы словообразования – словообразовательного гнезда (СГ), т.е. словообразовательное гнездо – это совокупность СЦ.

Существенными чертами контраста морфемных систем русского и узбекского языков можно назвать, во-первых, то, что в русском языке основным способом выражения грамматических значений является флексия, которая характеризуется свойствами многозначности, синтаксичности и представлена в виде парадигматических комплексов. Такого класса морфем в узбекском языке не существует. Во-вторых, для русского языка продуктивными являются как посткорневые, так и предкорневые морфемы. В узбекском языке префиксальные морфемы представлены небольшим количеством заимствованных морфем персидско-таджикского происхождения, играющих, важную роль в образовании имен. Следует особо подчеркнуть отсутствие в узбекском языке глагольных префиксов. В-третьих, типологическим контрастом является востребованная употребляемость в русском языке и отсутствие в узбекском языке комплексных словообразовательных аффиксов,

представляющих сочетание префикса и суффикса, префикса и постфикса или префикса, суффикса и постфикса, например, на-коленн-ик, со-бесед-ник, раз-бежать-ся, с-лететь-ся, о-банкрот-и (ть)-ся.

В русском языке как флективном широко представлена асимметрия формы и содержания в морфемной и словообразовательной системах. Во-первых, это нашло проявление в наличии нулевых окончаний и суффиксов, например: лес()– леса, вода – вод(), жена – жен(); разливать – разлив(), бегать – бег(), тихий – тишь(), супруг – супруг()а, кум – кум()а и т. д. В узбекском языке в силу четкого, строгого морфемного строения слова и закрепления за определенными аффиксами тех или иных значений нет ни нулевых грамматических, ни нулевых словообразовательных показателей. Во-вторых, в русском языке существует большое количество слов со связанным корнем (например, об-у-ть, раз-у-ть, эго-ист, эго-изм, от-ня-ть, при-нять). Связанный корень принято называть радиксоидом. В узбекском языке корень, как и аффиксы, стабилен в семантическом и формальном отношении. В-третьих, свидетельством асимметрии формы и содержания является наличие лексем не первой степени членимости, например, учитель – учительница, студент – студентка (1 степень членимости, так как слово легко членится и по линии корня, и по линии форманта, в данному случае имеющем значение женскости), почта – почтамт, стекло – стеклярус (П степень членимости, так как корень вычленяется легко, а семантика аффикса неясна), говядина (Ш степень членимости, поскольку аффикс указывает на значение вещественности, а семантика корня без аффикса неопределенна) [3].

Черты контраста характерны и для строения словообразовательных цепочек (СЦ) и словообразовательных гнезд (СГ) русского и узбекского языков. Для СГ русского языка характерна многоступенчатость: союз –> союзный –> союзник –>союзничать -> союзничество, новый –> обновить –> обновление –> обновленец, работать –> разработать –> разработчик –>разработчица. Словообразовательные гнезда узбекского языка более компактные, грамматичные, предсказуемые, хотя многие из них включают идиоматичные образования, например, иш – работа, ишбай – сдельщина, ишбилармон – знаток своего дела, умелец, ишбилармонлик – знание дела, ишбоп – годный для работы, ишбоши – глава, руководитель, ишбошилик – руководство, ишбошқарувчи – управделами [3].

Проведя определенный сравнительный анализ словообразовательные цепочки русского и узбекского языков и их типология, можно сделать вывод, что словообразовательная цепочка

является комплексной единицей системы словообразования. Значит, словообразовательная цепочка выступает как усложнённая комплексная единица.

Если рассматривать по комбинациям словообразовательных значений, то словообразовательные цепочки очень разнообразны. Так же разнообразны и средства выражения словообразовательных значений в цепочке. Для каждой цепочки характерен определённый набор производных слов, относящихся к тем или иным словообразовательным типам и находящихся в отношениях последовательной производности.

Литература

1. Болтаева М. Ш., Болтаева М.Ш. Роль русского языка в обогащении лексики узбекского языка//Проблемы языковой личности: лингвистика и лингводидактика. Международная научно- практическая конференция. – Черкаси-Киев: 2020. – С. 77.

2. Волоцкая. З.М. О разных аспектах словообразовательного гнезда // Актуальные проблемы русского словообразования. –Ташкент: 1982. – С. 698.

3.Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – 221 с.

4.Тихонов А.Н. Проблемы изучения комплексных единиц словообразования // АПРС. – Ташкент, 1982. – С. 3-13.

5.Юланова, Н. Д. Основные черты типологического контраста грамматических и словообразовательных систем русского и узбекского языков // Молодой ученый. – 2014. – № 3 (62). – С. 859-861.

ТАТАР ТЕЛЕН «ӘЙДӘ! ОНЛАЙН» РЕСУРСЫ АША ӨЙРӘНҮ

Шиһабеддинова Г., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – пед. фән. канд., доц. Фәтхуллова К.С.

Яңа педагогик технологияләрдән иркен кулланып эш итү – заман таләбе генә түгел, ә шактый уңайлы укыту чарасы да булып тора. Мәсәлән, Интернет ярдәмендә хәзер Җир шарының кайсы төбәгендә яшәвенә карамастан, һәр кеше дә тиешле белем алу һәм күп телләр өйрәнү мөмкинлегенә ия. Чит илләрдә телләргә өйрәтүдә мондый алымнар күптәннән уңышлы яшәп килә. Соңгы елларда актив рәвештә зур үзгәрешләр кичергән милли мәгариф системасы да бу мәсьәләгә карата игътибарын арттыра. Нәтиҗәдә, татар телен онлайн рәвештә өйрәнү мөмкинлеген булдырган яңадан-яңа дистанцион ресурслар барлыкка килә.

“Әйдә! Онлайн” – татар телен мөстәкыйль өйрәнүгә юнәлтелгән шундый порталларның берсе. Ул үз эшен 2018 нче елның февралендә башлап җибәргән. Әлеге белем бирү порталы татар телен гамәли үзләштерү өчен төрле курслар, текст, видео һәм аудиоматериалларны үз эченә ала, социаль челтәрләрдә аккаунтларын алып бара. Кулланучыга сайтта татар телен өйрәнү өчен бик күп файдалы материал һәм мәгълүмат тәкъдим ителә: “Телне өйрәнә башлаучылар өчен татар теле”, “Дәвам итүчеләр өчен татар теле”, “Көндәлек татар

теле”, “Без татарча укыйбыз”, “Татарча яңалыклар”, “Татар фразеологизмнары”, “Синонимнар һәм антонимнар” [1].

Мисал өчен, “Телне өйрәнә башлаучылар өчен татар теле” блогын алыйк. Бу курс үз эченә 35 дәресне ала. Аларда һәр кирәкле теманы ачкыч сүзләр ярдәмендә табып була: танышу, гаилә, мавыгулар, һава торышы, сәламәтлек, сәяхәт һәм башкалар. Бер атнада курсны тәмамлау өчен, көненә якынча биш дәресне үтү сорала. Бу якынча сәгать ярым вакытны ала. Курстагы материалларны укып кына калмыйча, тыңларга да мөмкин: “Әйдә! Онлайн” төркеменең “ВКонтакте” социаль челтәрендә аудио дәресләр белән аерым плейлисты урнаштырылган.

Әлеге проект ярдәмендә татар телен өйрәнү кызыклы һәм җиңел дигән нәтиҗәгә киләсең. Аның өстенлеге шунда: барлык биремнәр матур итеп, эстетик яктан камил эшләнгән. Дәресләр кагыйдәләрдән генә тормый: рәсемнәр, видеосюжетлар тәкъдим ителә, дәрес-сәяхәт кебек формалар да киң кулланыла. Телне өйрәнү тулы бер системаны тәшкил итә һәм эзлекле рәвештә алып барыла: исәнләшү, танышу, рәхмәт белдерү, гафу үтенү, ризалашу, тәкъдим итү репликалары төрле ситуатив күнегүләр аша күп тапкырлар кабатлана, диалогик һәм монологик сөйләмдә кулланыла, тел материалы белән сөйләм үрнәкләре үрелеп бара.

Әлеге онлайн-курс аерым темаларны үзләштерүне дә күздә тота. Мәсәлән, антоним һәм синонимнарны, фразеологизмнарны өйрәнү өчен биремнәр урын алган. Алар сүзләрнең аңлатмалары, куллану очраклары, сүзтезмәләр, җөмләләр белән дә тәкъдим ителә. «Мультимедиа» бүлекчәсе, иң беренче чиратта, нинди гыйбарәләрне өйрәнергә, татар телендә ничек котларга, табиб янында татарча ничек сөйләшергә кебек актуаль аралашу ситуацияләрен үз эченә ала.

Биредә татар телен төрле дәрәҗәдә өйрәнү өчен мөмкинлекләр урын алган: башлангыч дәрәҗәдән алып телне камил белү дәрәҗәсенә кадәр. Мәсәлән, башлангыч этапта рәсемнәр һәм сүзлекләр белән эшләү, ребуслар һәм кроссвордлар чишү, презентацияләр ясау кебек эш төрләре киң кулланылса, алга таба мультимедиа презентацияләре белән эш катлаулана бара. Болай эшләү укучыларның иҗади активлыгын арттыра, татар телен өйрәнүгә карата кызыксынуларын көчәйтә, аралашу күнекмәләрен үстерә.

Кулланучылар әлеге ресурс ярдәмендә шулай ук татар авторларының әсәрләрен яки аларның тәрҗемәләрен укый һәм тыңлый алалар. Фото, видео, аудиоматериаллар һәм уку текстлары кулланучыларга татар телендә сүз байлыгын киңәйтергә ярдәм итә,

хезмәттәшләр яки дуслар белән аралашканда, сөйләм калыпларын ничек кулланырга кирәклеген өйрәтә.

Һәр дәрес тест белән тәмамлана. Аны үткәннән соң студентлар үз белемнәрен сынап карый ала. Моның өчен тест җавапларын йөкләргә һәм онлайн-ресурска сылтама белән бастырырга кирәк.

Шуны да әйтеп үтәргә кирәк, “Әйдә! Онлайн” татар телен өйрәнү курсы дистанцион укыту вакытында Татарстан мәктәпләрендә иң популяр ресурсларның берсенә әверелде. Татар теле укытучылары арасында үткәрелгән сораштыру нәтиҗәләре күрсәткәнчә, Татарстандагы һәр дүртенче укытучы дәресләрендә әлеге ресурс материалларын кулланган. Мәктәпләр дистанцион укытуга күчерелгәч, проекттан файдаланучыларның саны өч тапкырга арткан.

Тәҗрибә күрсәткәнчә, мәктәп укучылары һәм студентлар күбрәк башлап өйрәнүчеләр өчен татар теле курсыннан файдаланалар. Анда “Башлангыч татар теле” аудиокурсы һәм татар телендә киң кулланыла торган 50 төп сөйләм гыйбарәсе исемлеге бирелгән. Моннан тыш, татар телендәге видеодәресләрдә телне үзләштерүчеләр тарафыннан киң кулланыла.

Шулай итеп, «Әйдә! Онлайн» сайты укучыга тел һәм сөйләм материалын гамәли үзләштерү, кирәкле материалларны эзләп табу, сүзлек запасын баету, татар телен өйрәнүгә мотив булдыру кебек бурычларны уңышлы хәл итәргә мөмкинлек бирә.

Әдәбият

1.Әйдә! Онлайн // https://www.azatliq.org/eyde (мөрәҗәгать итү вакыты: 25.01.2022).

2.Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Хәтер, 2001. – 86 б.

3.Фатхуллова К.С., Гусейнова Г.А. Новые технологии обучения татарскому языку в условиях реализации ФГОС: материалы междунар. научно-прак. конф. «Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы». – Казань: КФУ, 2015. – С. 181-183.

ТАТАР ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯСЕНДӘГЕ ИР-АТ КОНЦЕПТЫНЫҢ МӘКАЛЬЛӘРДӘ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЕ

Юнысова А., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Җамалетдинова Г.Ф.

Телне шушы телдә сөйләшүче халык мәдәнияте белән тыгыз элемтәдә өйрәнү идеясе яңа түгел. “Тел һәм мәдәният феноменнарын бәйләү идеясе кемнең башына беренче килгәнен әйтү шактый катлаулы. Мөгаен, әлеге фактның аксиомалылыгына бәйле рәвештә, бу юнәлештәге эзләнүләр конкрет җавап белән тәмамланмас. XX гасырда лингвистикада мондый идеяләр барлыкка килә: “тел мәдәният белән бәйле генә түгел, ул аннан үсеп чыккан һәм аны гәүдәләндерә. Тел бер үк вакытта мәдәниятне тудыру, үстерү, саклау коралы һәм аның өлеше

булып тора, чөнки тел ярдәмендә матди һәм рухи мәдәниятнең реаль әсәрләре тудырыла” [5: 14].Әлеге идеяләр нигезендә яңа фән – лингвокультурология үсеп чыга.

Галим С.Г. Воркачев язуынча, “Теләсә-кайсы фәнни дисциплинаның мөстәкыйль яшәешкә хокукы аның категориаль аппараты (төп, база терминнар системасы) булу һәм аның формалашу дәрәҗәсе белән билгеләнә. Лингвокультурологиянең категориаль аппаратының нигезен тел шәхесе һәм концепт төшенчәләре тәшкил итә, аларның гносеологик формалашуы әлегәчә тәмамланмаган” [4: 67]. Чыннан да, галимнәр бүгенгәчә “концепт” төшенчәсенә карата төрле билгеләмәләр тәкъдим итүләрен дәвам итә.

Теге яки бу милләтнең тел дөнья картинасын тирәнрәк аңлау өчен, мәкальләр материалына мөрәҗәгать итү күренеше еш очрый. Бүген мәкальләребезнең иң эре тупланмасын Нәкый Исәнбәтнең өч томлы мәкальләр җыелмасы тәшкил итә. Әлеге хезмәтебездә татар лингвомәдәниятендә ир-ат концептының мәгънә төсмерләрен, бирелеш үзенчәлекләрен ачыклауны максат итеп куябыз. Ир-ат төшенчәсе яисә аның элементлары (ир, егет һ.б.лар) урын алган паремиологик берәмлекләрне тикшерү нәтиҗәсендә ир-ат концептының түбәндәге лексик-семантик төркемнәре аерып чыгарылды:

1. Ир-ат – ир бала (ул, малай).

Әлеге лексик-семантик төркемгә караган мәкальләрне тикшерер алдыннан, шуңа да тукталып китәргә кирәк: “Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә малай сүзенең мәгънәләре түбәндәгечә яңгырый: “Малай – 1) Яңа туган яки кече яшьтәге, яшүсмер ир бала. 2) Ата-анага мөнәсәбәттә: ул, ир бала” [3: 92]; “Ул – 1) Ата-ананың ир баласы. 2) Ир затындагы яшь буын” [3: 306]. *Мәкальләрдә балаларны җенси яктан аеру (кыз бала, ир бала) күзәтелә. Халкыбыз иң элек, ир балага аерым тәрбия тиешлеген ассызыкларга омтылган. Ир баланы тасвирлауда иң еш очрый торган алым – аны атасы белән чагыштыру. Игътибар итик:*

Атаң кем булса, син шуның угылы [1: 14].

Әлеге мәкаль шуңа ишарә итә: ир бала тәрбияне атасыннан күреп ала. Еш кына бер төркем мәкальләрдә ир бала кыз балага каршы куеп сурәтләнә. Биредә улларның кыйммәтлелеге турындагы позиция алда тора, чөнки алар нәсел дәвамчылары булып саналалар:

Кыз баланың алтысы – ир баланың яртысы [2: 12].

Улы барның кулы бар *[1: 10].*

2. Ир-ат – егет.

“Егет – 1) Яшүсмерлектән өлгергәнлек чорына күчкән, балигъ булган, буйга җиткән яшь ир кеше. 2) Өйләнмәгән, буйдак ир-ат. 3)

Гомумән төрле яшьтәге ир кеше” [1: 221]. Егет кешенең батырлыгын, кыюлыгын, тәвәккәлеген ассызыклау буйга җиткән егет образында аеруча калку гәүдәләнеш таба, кимчелекле як буларак куркаклык атала:

Егет мәйданда билгеле булыр *[1:67].*

Бер егетнең кыюлыгы мең егеткә дан китерә *[1:75].*

3. Ир-ат – ир.

“Ир – 1) Аерым бер сыйфатларга, табигый үзенчәлекләргә ия буларак, хатын-кыз затына капма-каршы җенестәге кеше. 2) Шул җенеснең малай, үсмер яшеннән үткән кешесе. 3) Батыр, гайрәтле, булдыклы, тугры һ.б. уңай сыйфатларга ия булган кеше. 4) Хатынына карата: хатын белән никахта булган, өйләнгән кеше” [1: 580]. Мәкальләрнең шактый өлеше ир-атны өйләнгән ир буларак тасирлауга багышланган. Күзәтүләребез күрсәткәнчә, *күп кенә мәкальләрдә гаиләдә ир белән хатынның тигез хокуклы, уртак максатларга, уртак кыйммәтләргә ия булулары мактала, ассызыклана:*

Ир белән хатын куш тирәк,

Төбе бер дә тамыры бер [2: 153].

4. Ир-ат – ата.

“Ата – балалары булган, бала тәрбияләп үстергән ир кеше; әти” [1: 240]. Мәкальләрдә ата сүзенең концептуаль мәгънәсе барыннан да элек гаилә башлыгы, аны матди тәэмин итүче, балаларга дөньяны танып белергә өйрәтүче, аерым очракларда юлбашчыларга, хакимнәргә хас кырыслыкка ия булган шәхесне белдерә:

Балага иң куәтле кеше – ата [1: 8].

Ата угылының үзеннән шәбрәк булуын тели *[1: 7].*

Күренгәнчә, ир-атны сурәтләүдә мәкальләр төрле яклап якын киләләр, чөнки тормыш та, кеше үзе дә – каршылыклы, катлаулы. Шуңа күрә бер үк мәсьәләгә карата ике мәкальдә ике төрле караш та чагылыш таба ала. Бу күренеш ир-ат турындагы мәкальләргә генә түгел, гомумән, халык авыз иҗатына хас.

Әдәбият

1. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – № 1. – 78 с.

2. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. 4 нче басма. – Яр Чаллы: Идел-йорт, 2003. – 100 б.

3. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы. Өч томда. II т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – 750 б.

4. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – 208 с.

5. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда. – 3 т.: Т – Һ.– Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 832 б.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАРЕЧЕНИЯ ИМЕН У ТУРКМЕН

Ягмурова М., КФУ, аспирант I курса
Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Садыкова А.Г.

Особенности формирования корпуса имен, история их возникновения, а также использование личных имен в процессе коммуникации обусловливают некоторую специфику их семантики. Каждый народ обладает своим корпусом личных имен, свойственным ему в определенной эпохе. Ономастическая система выступает в качестве своеобразной призмы, через которую можно видеть общество и культуру, в ней отражается познавательный опыт народа, его культурно-историческое развитие.

Сегодня система имен собственных в восточных странах значительно упростилась по сравнению с существовавшей в древности. Но люди по-прежнему продолжают придавать процессу наименования огромное значение и стараются дать ребенку благозвучное, задающее позитивную программу на будущее имя. Таким образом, изучение личных имен дает обширную информацию о традиционном образе мышления, религиозной жизни, обычаях и быте не только туркмен, но и других восточных народов.

Личное имя с одной стороны, индивидуализирует конкретного человека из класса ему подобных, с другой стороны, несет информацию о некоторых обобщенных признаках. Недаром туркменская народная мудрость предупреждает: «Перед тем, как драться, узнай имя своего соперника». Ведь, если его звали *Чары, Бяшим* или *Алты*, это означало, что он четвёртый, пятый или шестой мальчик в семье, а иметь дело с несколькими братьями, которые могли прийти на помощь, хотелось далеко не каждому [2: 45].

В туркменской традиции наречении имен также применялось и двойное наречение. Поэтому не было ничего удивительного, если после многих лет знакомства случайно выяснялось, что у товарища, коллеги или соседа, кроме известного всем тюркоязычного имени *Какагельды* (отец пришёл), или *Гарягды* (снег выпал), есть ещё, арабское – *Абдылла* (раб аллаха) или *Абдырахман* (раб милостивого). Это явление может встретиться тем чаще, чем старше владелец имени. Однако бывает и у молодых. Дело в том, что арабские мусульманские имена были даны им при рождении муллой или кем-либо из верующих стариков. Однако в быту детям были присвоены свои имена, которые стали основными, попадая даже нередко в официальные документы [3: 15].

В Туркменистане существует традиция давать имя-предсказание (имя-пожелание) типа *Гюйч (сила), Джемиле (красавица).* По мнению туркменов, как и представителей других восточных народов, такое имя может оказать положительное влияние на судьбу их носителей – оно способно повлиять на формирование определенных качеств в человеке: доброты, мудрости, смелости, силы – в мужчине, красоты, нежности – в женщине, повлиять на его благосостояние, здоровье, продолжительность жизни. Такие имена обычно наделены позитивной семантикой. Например, мальчикам-туркменам часто дают имена, которые были бы своеобразной программой на будущее и отражали истинные мужские качества: *Арслан или Шир (лев), Батыр (богатырь), Мердан (мужественный)*; или имена-пожелания: *Аман и Эссен (здоровый, благополучный), Баллы (медовый), Бегенч (радость), Довлет (богатство, достояние)* [1: 23].

Традиция наречения именами-предсказаниями распространялась и на женщин. В Центральной Азии туркменские женщины всегда славились своей красотой, поэтому здесь мы встречаем имена: *Кюмюш (серебро), Алтын (золото), Гызылгюль (роза), Гюлялек (мак), Наргюль (цветок граната), Дестегюль (букет цветов)*.

Среди женских имен встречаются названия некоторых деревьев, дающих вкусные плоды, некоторых животных и птиц, отличающихся своей грациозностью и красотой. Есть немало имен типа: *Шекер (сахар), Ширин (сладкая), Балджа (медок), Набат (леденец)*.

Имена выполняли и выполняют функцию оберегов. Например, в семьях, где часто умирали или болели дети, новорожденным давалось имя, которое не привлекало злых духов – *Италмаз (собака не возьмет), Порсы (вонючий), Куре (осленок)*. Сегодня многие из этих имен стали фамилиями туркменов.

Весьма интересен у туркменов обычай давать девочкам имена с основой «*огул*» – *сын, мальчик* – связан с традицией ожидания первенца, которым должен быть мальчик-наследник. Если рождались девочки или мальчики умирали, суеверные родители давали им имена, которые должны были повлиять на судьбу семьи: *Огулболды (сын родился), Огулгельды (сын пришел), Огулдурды (сын появился), Огулгюль (сын-цветок), Огулбягюль (сын-роза),* или даже с требованием: *Огулгерек (сын нужен), Огулдурсун (пусть будет сын)*.

Таким образом, каждый человек наделен именем, которое раскрывает в языке и в процессе коммуникации свою своеобразную семантическую ауру как набор семантических компонентов, который составляет ее ассоциативно-образную основу. Для каждого говорящего имя приобретает свои нюансы, ценность и неповторимость.

Литература
1. Атаниязов С. Толковый словарь личных имен. – А.: Ылым, 1992. – 265 с.
2. Гафуров А. Имя и история. – М.: Наука, 1987. – 215 с.
3. Annagylyjow Ş. Türkmenlerde at dakylyşy. – A.: Ylym, 1966. – 67 s.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ КУШЫМЧАЛАУ ЫСУЛЫ БЕЛӘН ЯСАЛГАН ФИЗИОЛОГИК ХАЛӘТ ФИГЫЛЬЛӘРЕ

Якупова Л., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Сәлахова Р. Р.

Фигыль – грамматик яктан шактый катлаулы, күпсанлы лексик-семантик билгеләргә ия булган сүз төркеме. Алар арасында кешелек дөньясының күпьяклы эшчәнлек даирәсен үз эченә туплый һәм гомумиләштереп аңлата торган физиологик эшчәнлекне белдергән фигыльләр аерым урын алып торалар. Мәсәлән, *ашау, эчү, кабу, чәйнәү, кимерү, сөю, косу, тамак туйдыру, йоту, очкылык тоту, күзне ачу, күзне йому, ару, чыдау, һава сулау, ярсу, иснәү, йөткерү, төчкерү* кебек фигыльләр шундыйлардан. Бу төр фигыльләр арасында кушымчалау ысулы белән ясалганнары аеруча күп. Мисал өчен *сәламәтләнү, сихәтләнү* фигыльләрен генә алыйк. Аларның сүз ясалыш тибы бер үк, әмма ясалыш моделе төрле (*нигез +-лан/-лән* тибы, *сыйфат + -лан/-лән, исем+-лан/-лән* моделе). Нәтиҗәдә нигездәге сыйфатка яки исемгә туры килә торган халәткә ия булуны белдергән синонимик мәгънәле фигыльләр ясалган. Әлеге фигыльләргә карата антонимик мөнәсәбәттә торган *авыру* фигыленең ясалыш үзенчәлекләрен билгеләүдә бәхәсле, ахыргача чишелеп, ачыкланып бетмәгән мәсьәләләр бар. Э.В. Севортян, мәсәлән, бу сүзне *авыр<ағыр* сүзеннән аерып, *бор.* *аү-, аүї- (төр. ağ, үзб. диал. ығ һ.б.) “*авыру, чир*” тамырыннан ясалган дип белдерә. Р.Г. Әхмәтьянов фикеренчә, әлеге фараз өстәмә дәлилләүгә мохтаҗ [1: 73]. Мәгънәсе ягыннан *авыру, авыраю* фигыльләре “Чирләү, хәл начарлану, үлем хәленә җитү” дигәнне аңлата [1: 45]. Аның ясалыш моделен түбәндәгечә күрсәтергә була: *сыйфат + -ай кушымчасы*. “Татар теле грамматикасы”нда ассызыкланганча, хәзерге вакытта мондый ысул белән фигыльләр ясалуны продуктив дип әйтеп булмый. Семантик яктан килгәндә, мондый төр фигыльләр ясаучы нигездә күрсәтелгән билге алуны белдерә [3: 242].

Тән массасы белән бәйле *тазару, симерү* кебек физиологик халәт фигыльләрен алыйк. Аларның ясагыч нигезен, сыйфатлар тәшкил итә:

- *тазару – таза* (сыйфат) + *-р* кушымчасы
- *симерү – симез* (сыйфат) симез//р

Мисаллардан күренгәнчә, ясагыч нигез бер үк сүз төркеме һәм сүз ясалыш мәгънәсе бертөрле булуга карамастан, сүз ясалыш ысуллары

төрле. Биредә *тазару* фигыле кушымчалау ысулы белән ясалган, *симерү* фигыле исә фонетик ысулның авазлар чиратлашу тибы ярдәмендә барлыкка килгән (р//з).

Организмга югары яки түбән температура йогынтысы белән бәйле физиологик фигыльләргә: *туңдыру, өшетү, калтырану, дерелдәү, эсселәү, әлсерәү* кебек мисалларны китерергә мөмкин. Аңлашылганча, бу фигыльләрдә сүз ясалышы үзенчәлекләре ягыннан төрлелек күзәтелә. Шуңа күрә аерым очракларны тикшерик:

Эсселәү фигыле эссе (сыйфат) + *-лә* кушымчасы ярдәмендә ясалган. Димәк, *сыйфат + -ла/-лә* моделе ярдәмендә ясагыч нигездәге сыйфат билгеләрен кичерүне аңлаткан физиологик халәт фигыле барлыкка килгән.

Әлсерәү фигыле югары температура тәэсир итү белән бәйле:

1) Эсседән талчыгу, бик нык ару, хәлдән таю (кеше турында).;

2) Эсседән, кызудан башларын түбән иеп, авызларын ачып яки телләрен чыгарып тын алу (хайваннар турында)" [1: 338]. Сүзнең этимологиясе ачык билгеле булмаса да, академик басмаларда аның *-р* кушымчасы ярдәмендә ясалуы әйтелә, әмма кайбер галимнәр "*-ра* кушымчасы белән килгән кайбер фигыльләрнең ясаучы нигезләре ачык түгел" дип искәртәләр [1: 337]. Р.Г. Әхмәтьяновның этимологик хезмәтендә, мәсәлән, мондый фаразлау китерелә: "Л. Җәләй бу сүзнең тамыры әл < хәл икәнлеген таныган хәлдә, монда -сер//-сыр (~ гом. төрки -сез// -сыз) болг. кушымчасы бар дип раслый (1: 61). Безнеңчә, әлсерә- < хәлсерә- < хәл-серә" [1: 133].

Нерв системасы белән бәйле булган физиологик халәтне белдергән *тынычлан* фигыленең ясалышы да, тышкы тирәлекнең зарарлы йогынтысына нисбәтле рәвештә барлыкка килгән *азаплану* физиологик халәт фигыле дә, организмның киеренке халәттә эшләвенә белдергән *хәлсезләнү* фигыле дә нигез *+-лан/-лән* тибына барып тоташа. Шулай итеп, төрле физиологик халәтне белдергән фигыльләр бер үк сүз ясалыш тибы ярдәмендә ясалалар. Дөрес, аларның ясалыш модельләре аерыла, әмма күзәтүләрдән күренгәнчә, әлеге тип бу төр фигыльләр ясалышында аеруча продуктив булып тора.

Төрле интенсивлык һәм дәвамлылыктагы авыртуны күрсәткән физиологик халәт фигыльләренең дә берничәсенә тукталыйк: *сулкылдау, әчетү, әчеттерү, сызлау, чеметү* һ.б.ш.

Сулкылдау сүзе сулык тамырына *-ылда* кушымчасы ялганып ясалган. Галимнәр искәртүенчә, "Аваз ияртемнәренә ялганып, ясаучы нигездә бирелгән авазга охшаш аваз чыгаруны яки шул авазларга охшаган тавыш чыгарып эш-хәрәкәт башкаруны белдерә: сулкылда" [2: 330].

Сызлау фигылен карасак, биредә *-ла* продуктив кушымчасының роле күренеп тора, әмма тамырның семантикасын этимологик сүзлек аша гына белә алабыз: *сыз* сүзе, Р.Әхмәтьянов язганча, “ноющая боль” дигәнне аңлата [2: 68].

Нәтиҗә ясап әйткәндә, фигыльләрнең семантикасын, аларның ясалыш логикасын аңлау өчен аларның ясаучы нигезен һәм ясалыш ысулларын өйрәнү зарур. Кушымчалау ысулы турында сүз барганда, әлеге тикшеренү эшләре борынгы төрки телләргә, этимологик чыганакларга таянып башкарылырга тиеш дип саныйбыз.

Әдәбият

1. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге. Ике томда, IIIтом (М – Я). – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. – 567 б.

2. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге. Ике томда, Iтом (А– Д). – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. – 543 б.

3. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘһСИ, 2016. – Т.I. – 432 б.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ ДЕТЕЙ

Яруллина З., КФУ, магистрант I курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Набиуллина Г.А.

Одной из задач всестороннего развития детей является развитие речи. Чем лучше будет развита речь ребёнка, тем больше возможностей откроется перед ним в познании окружающего мира, тем легче ему будет общаться.

Устная речь играет огромную роль при взаимодействии ребенка с другими людьми. Устная речь показывает уровень владения ребенком лексическим запасом слов, его умения понимать воспринятую информацию и правильно объяснять ее.

В настоящее время вопрос изучения речи дошкольников стоит особенно остро. Анализ теоретической литературы позволил обнаружить противоречие между психологическими предпосылками, обусловливающими возможности старших дошкольников в области речевого творчества, с одной стороны, и недостаточной разработанностью практического решения данной проблемы – с другой. Психологи утверждают: дошкольный возраст – сенситивный период, а значит, он наиболее благоприятен для развития речи, формирования культуры речевого общения. Практика показывает, что это очень трудоемкая и ответственная работа, требующая определенной системы и терпения со стороны педагога, подбора наиболее эффективных средств и методов обучения.

Работа педагогов над развитием речи у детей предполагает последовательные и постепенные этапы формирования определенных

умений. Ускорение этого процесса, как родителями, так и воспитателями может привести к различным речевым нарушениям.

Только обладая хорошо развитой устной речью, ребенок может давать развернутые ответы на сложные вопросы последовательно и полно, аргументировано и логично излагать свои собственные суждения, воспроизводить содержание текстов из учебников, произведений художественной литературы и устного народного творчества, наконец, непременным условием для написания программных изложений и сочинений является достаточно высокий уровень развития устной речи школьника.

Звуковая культура входит в более общее явление речевой культуры. Воспитание звуковой культуры речи включает различные направления работы:

– Развитие речевого слуха;

– Постановка правильного звукопроизношения;

– Формирование орфоэпической стороны речи;

– Обучение средствам звуковой выразительности речи;

– Отработка дикции.

В возрасте от трех до пяти лет речь ребенка отделяется от непосредственного практического опыта. Также к особенностям данного возраста можно отнести и возникновение планирующей функции, и возникновение новых видов речи в ролевой игре: собственно речь, речь-инструкция, речь-сообщение, речь-повествование. Речь дошкольника начинает приобретать монологический и контекстный характер.

А.М. Леушина показала в своих исследованиях, что основная линия развития речи заключается в том, что ребёнок переходит от ситуативной к контекстной речи, появление которой обусловлено задачами и характером общения ребёнка с окружающими его людьми. Ребёнок растёт, среда в которой он живёт постоянно изменяется. Познавательная деятельность не только увеличивается, но и появляются новые её виды. Окружение ребёнка также меняется. Все эти перемены влекут за собой и изменение речи, так как ситуативная речь не обеспечивает ребёнка всей полнотой общения [1: 361].

Основой для складывания звуковой культуры речи является хороший речевой слух, поэтому формирование этой стороны речевой культуры включает как развитие артикуляционного аппарата, так и совершенствование речевого восприятия.

Выразительность речи достигается за счет интонационных средств и подразумевает такие компоненты: мелодика, ритм, темп, ударение, пауза, тембр.

Речевая выразительность предстает в двух видах: выразительность повседневной речи и выразительность при произнесении заранее подготовленного высказывания. Последняя является обдуманной и произвольной. Детям дошкольного возраста сложно одновременно отвечать на вопрос и придавать своему высказыванию выразительность. Сформировать данное умение – задача педагога.

В книге «Как учить детей читать» Д.Б. Эльконин отмечает, что немаловажную роль играет звуковой анализ слов, когда педагог использует фишки вместо букв, это делается для того, чтобы символически изобразить звук. Мягкий, согласный или гласные – каждый звук должен иметь свой цвет [3: 29].

Работая с фишками, ребенок анализирует свойства звуков, составляет слова по заданной схеме. Такая методика подготавливает его к усвоению материала по правилам грамматики и вместе с тем облегчает усвоение навыков чтения.

В завершении хочется сказать, что основным фактором, влияющим на развитие речи дошкольника, является грамотная и богатая речь педагога.

Литература

1. Леушина А.М. Развитие связной речи у дошкольника // Хрестоматия по теории методике развития речи детей дошкольного возраста. – М.: Академия, 2009. – С. 358-369.

2. Ушакова О.С. Теория и практика развития речи дошкольника. – М.: ТЦ Сфера, 2010. – 240 с.

3. Эльконин Д.Б. Как учить детей читать – 2-е издание. – М.: Знание, 1991. – 80 с.

ЭЧТӘЛЕК СОДЕРЖАНИЕ

I кисәк

Әүхәдиев И. *(Россия, Саба р-ны)* «Карт шомырт хатирәсе» әсәрендә образлар бирелеше.. 3
Әхмәдуллина Э., Мортазина К. *(Россия, Түбән Кама)* Татар телендә «оҗмах» һәм «тәмуг» концептлары... 5
Базарова Д. *(Казахстан, Алматы)* Қазақ тіліндегі әйел есімдерінің жіктелімі.. 7
Биктимерова Г. *(Россия, Буа)* Ренат Харис иҗатында тел мәсьәләсенең чагылышы.. 9
Булякова Д. *(Россия, Набережные Челны)* Топонимы. Происхождение географических названий в Великобритании, США и Республике Татарстан..... 11
Валиева Э. *(Россия, Казань)* Татарские поэты и писатели – герои Великой Отечественной войны……………………………………………........................... 13
Галиева К. (Россия, Саба р-ны) Каюм Насыйриның «Әбүгалисина» әсәрендә алынма сүзләр.. 15
Галимуллина А. *(Россия, Казан)* Татар һәм төрек телләрендә уртак фразеологизмнарның үзенчәлекләре.. 18
Гыйниятуллина А. *(Россия, Биектау р-ны)* Татар язучыларының әсәрләрендә халык авыз иҗатының чагылышы... 20
Докторова К. *(Россия, Якутск)* Названия гор в якутском героическом эпосе олонхо…………………………………………….. 23
Закирова А. *(Россия, Саба р-ны)* Хәзерге укучының смайллар белән аралашуы.. 25
Закирова Д. *(Россия, Казан)* История становления и традиции татарского женского просветительства……………………………………………………... 27
Каримова К. *(Россия, Казань)* Язык жестов в моей семье............................. 29
Кашапова З. *(Россия, Казан)* Чыңгыз Айтматовның «Бер көн – бер гомер» романында «дөнья» концептының бирелеше.. 32
Лагунова А. (*Россия, Набережные Челны*) «Красная ромашка» Мусы Джалиля в разных переводах на русский язык... 34
Матзянова А. *(Россия, Саба р-ны)* Тарихи әсәрләрдә искергән сүзләр........ 37
Минһаҗева Д. *(Россия, Мөслим р-ны)* Үз илемдә – үз телемдә..................... 38
Нәгыймова Н. *(Россия, Яңа Чишмә р-ны)* Яңа Чишмә районы сөйләше үзенчәлекләре.. 41
Отаева Г. *(Россия, Казан)* Ә. Баяновның «Тау ягы повесте»ның лирик-эмоциональ катламы.. 44
Павлова З.*(Россия, Саба р-ны)* Атлар турында фольклор әсәрләре һәм атамалар.. 46
Петров Н. *(Россия, Буинский р-н)* Мои земляки – лауреаты премии имени Габдуллы Тукая.. 49
Петрова В. *(Россия, Якутск)* Особенности вербализации понятия «слово»: на материале якутских и татарских паремий…………………………………... 51
Репина М. *(Россия, Якутск)* Долганское олонко «Ат уола Аталамии букатыыр»: сюжет и поэтика………………………………………………………. 53
Сафронова Е. *(Россия, Буинский р-н)* Чувашский язык – тюркский язык 55
Сәйфетдинова А. *(Россия, Башкортстан)* Тел һәм мәҙәниәт бәйләнеше....... 58

Семенова А. *(Россия, Якутск)* Семантика цветообозначений в якутских и татарских паремиях.. 61
Сибгатуллина А. *(Россия, Апастовский р-н)* Влияние социально-политических факторов на развитие языка.. 63
Таривердиев Д. *(Россия, Набережные Челны)* Искусственный язык науки – химия... 66
Төхвәтуллина А. *(Россия, Казан)* Хәзерге татар шигъриятендә зоонимнарның кулланылышы.. 68
Узум С. *(Россия, Бөгелмә)* Татар һәм төрек халыкларының милли ашлары.. 71
Фәйзрахманова Д. *(Россия, Казан)* Кече Елга авылындагы кушаматлар... 73
Хантимирова Р. *(Россия, Кукмара р-ны)* Рус һәм татар әдәбиятында бәхетсез никах мәсьәләсе.. 75
Харисов Т. *(Россия, Башкортостан)* Употребление слов-паразитов в речи учащихся……………………………………………………………………….. 78
Хасянова Д. *(Россия, Буинск)* Проблемы передачи культурных особенностей при переводе стихотворений Рената Хариса на английский язык…………….. 80
Хәйретдинова С. *(Россия, Буа р-ны)* Якташ шагыйрьләребез иҗатында кече Ватан образы.. 82
Хәлиуллина Д. *(Россия, Казан)* Фәнис Яруллин хикәяләрендә образларның бирелеше... 84
Хәнәфиев Т. *(Россия, Саба р-ны)* Мөхәммәт Мәһдиев әсәрләренең русчага тәрҗемәләрендә фразеологизмнарның бирелеше... 86
Хәсәнова Ф. *(Россия, Зәй)* Тел мәсьәләләре... 89

II кисәк

Авалиев А. *(Казахстан, Алматы)* Изучение ономастики в письмах казахских ханов: этимологический анализ географических названий............. 92
Авхадиева З. *(Россия, Казань)* Обучение аудированию на начальном этапе изучения иностранного языка.. 94
Азимова А. *(Узбекистан, Бухара)* Культура речи в аспекте межъязыковых типологических контрастов (на материале русского и узбекского языков)….. 96
Айдархан А. *(Казахстан, Алматы)* Ұлт ұстазы – Ахмет Байтұрсынұлының инновациялық әдістемелік мұрасы.. 99
Акыджанова Г. *(Туркменистан, Мары)* Имена числительные в русском и туркменском языках.. 101
Алимкулов А. *(Узбекистан, Ташкент)* Ta'lim jarayonida yangicha inovatsiyalar.. 104
Алшейхо Г. *(Suriye, Halep)* Diller arası etkileşim: arapça ve türkçe örneği…….. 106
Амантұрдықызы А. *(Казахстан, Алматы)* «Ай» сөзінің этносемантикалық сипаты (этнограф Зейнолла Сәнік зерттеулері бойынша)................................ 108
Ahrorova N. *(Узбекистан, Бухара)* The illustrations and collection of myths by a group of people……………………………………………………….. 111
Әминова Г. *(Россия, Казан)* Татар теле дәресләрендә лексик синонимнарны өйрәнү.. 113
Әхмәтҗанова Г. *(Россия, Түбән Кама)* Р. Гәрәй шигъриятендә тел картинасының бирелеше.. 115
Әхмәтшина А. *(Россия, Казан)* Журналист һөнәренең кыенлыклары............ 117

Бакбергенова Р. *(Казахстан, Алматы)* Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің негізін қалаушы... 118
Бариева А. *(Россия, Казан)* Чыңгыз Айтматов тәрҗемәләрен мәктәптә өйрәнү мөмкинлекләре.. 121
Бахшиллоева Ш. *(Узбекистан, Бухара)* Роль социолингвистики во взаимовлиянии языка и общества………………………………………. 124
Болгарова А. *(Россия, Казань)* Сравнительные конструкции татарского и английского языков... 126
Валеева Л. *(Россия, Казань)* Драматизация как эффективный приём при обучении говорению……………………………………………………….. 128
Валиев И. *(Россия, Казань)* Разновидности заданий по словообразованию в тестах по английскому и татарскому языкам (на примере B2 First и сертификации по татарскому языку на уровне B2).. 131
Ван Юйлинь *(Китай)* Лингвистическая реализация эмоций, связанных с любовью (на материале произведений И.С. Тургенева)…………………….. 133
Вафина И. *(Россия, Казань)* Символическое значение красного цвета в языках и культуре тюркского народа.. 135
Вилданова А. *(Россия, Казан)* Г. Әпсәләмовның «Ак чәчәкләр» һәм «Газинур» романнарындагы синоним парлы сүзләрнең чагыштырма үзенчәлекләре 138
Габделхакова А. *(Россия, Казан)* Татар теле дәресләрендә фигыльләрне укыту мәсьәләләре.. 140
Габделхакова С. *(Россия, Казан)* М. Мирза иҗатында көнчыгыш жанрларына охшатып стильләштерү күренеше... 142
Габдрахманова К. *(Россия, Казань)* Татарские реалии на фоне английских эквивалентов.. 145
Газизова И. *(Россия, Казан)* Ч. Айтматовның «Буранный полустанок» («И дольше века длится день») әсәрендәге ономастик реалияләрнең татар телендә бирелү үзенчәлекләре.. 147
Гайнуллина А. *(Россия, Тюмень)* Гастрономическая лексика сибирских татар рубежа XVIII-XIX веков……………………………………………….. 149
Гайсина Л., Таскинбаева Н. *(Казахстан, Актобе)* Образ семьи в языковой картине мира.. 151
Гайфетдинова Д. *(Россия, Казан)* Лирика: төп үзенчәлекләре һәм жанрлары.. 154
Галеева А. *(Россия, Уфа) Бас* «вставать» *– бат* «погружаться» тамырларының этимологик оясы (борынгы төрки язма истәлекләр нигезендә) 157
Галиева Г. *(Россия, Казань)* Основные грамматические особенности турецкого языка………………………………………………………………... 159
Галимова А. *(Россия, Казан)* Г. Исхакый әсәрләрендә этник тәңгәллек формалаштыру алымнары һәм чаралары.. 162
Гамирова Л. *(Россия, Казань)* Обучение грамматике английского языка...... 164
Гареева А. *(Россия, Уфа)* Диалогичность и интертекстуальность в поэтическом тексте……………………………………………………………… 167
Гарипова Ә. *(Россия, Казан)* Мөдәррис Әгъләмов иҗатында поэма жанры....... 169
Гарипова Д. *(Россия, Казан)* Тел системасының билгесе буларак вариантлылык күренеше.. 171
Гасымова Г., Гасанов М. *(Россия, Москва)* Роль родного языка в неязыковой среде: на примере азербайджанской диаспоры в России и турецкой диаспоры во Франции... 173

Гафарова Л. *(Россия, Уфа)* Өстәлмәләрнең бүгенге көндә социаль челтәрләрендә кулланышы.. 175
Гильметдинова А. *(Россия, Казань)* Методы работы с флэш-картами на уроках родного (татарского) языка.. 177
Гобәйдуллина Л. *(Россия, Казан)* Татар телендә интернет-аралашу үзенчәлекләре.. 180
Гумерова Д. *(Россия, Уфа)* Деревня Староитикеево: годонимы и гидронимы… 181
Гыйләҗева Р. *(Россия, Казан)* Татар һәм инглиз телләрен укытуда мәдәни аспектны чагылдыручы интерактив дәфтәрләр.. 183
Денгизов Д. *(Туркменистан, Халач)* Термины родства по браку в туркменском языке.. 185
Жаледден М. *(Казахстан, Уральск)* Когнитиология ғылымы туралы жалпы түсініктер мен зерттелу тарихы... 188
Журумбаева М. *(Казахстан, Алматы)* Тіл және мәдениет арқылы ауызша коммуникацияны жетілдіру жолдары... 190
Закирзянова Г. *(Россия, Казань)* Место медицинской лексики XIX века в диалектах татарского языка на примере двуязычных словарей....................... 192
Закирова А. *(Россия, Казан)* Туган телдә белем бирүче төп һәм урта гомуми белем бирү оешмаларында башлангыч сыйныфларда проза әсәрләренең тема ягыннан сайланыш үзенчәлекләре....................................... 194
Закирова З. *(Россия, Казань)* Взаимосвязь языка с обществом и культурой. влияющие на них.. 197
Заур Қ. *(Казахстан, Уральск)* Организация клубными учреждениями культурно-досуговой работы с детьми и подростками: взаимодействие с учреждениями образования.. 199
Заһретдинова А. *(Россия, Казан)* Сәнгатьтәге матурлык һәм спорттагы җитезлекне берләштергән спорт төре – фигуралы шуу.................................. 202
Зейдуллина З. *(Россия, Казань)* Культура и литература татар и чувашей Поволжья.. 204
Зөфәрова Г. *(Россия, Казан)* Татар телендә мөрәҗәгать вазифасында килгән антропонимнарның коммуникатив-прагматик роле... 207
Ибраһимова Д. *(Россия, Казан)* Әдәбият дәресләрендә теоретик төшенчәләр белән эшләүнең дидактик-методик нигезләре............................ 209
Ибраһимова Э. *(Россия, Казан)* Туган тел дәресләрендә сөйләм ситуациясен булдыру.. 211
Инь Цайюнь *(Китай, Чжухай)* Отношение к счастью в русских пословицах и поговорках…………………………………………………….... 214
Исмәгыйлев И. *(Россия, Буа)* Рифат Сәлахның шигъри әсәрләрендә чагыштырулар... 216
Ихсанов И. *(Россия, Уфа)* Белем алу-бирү лексик системасында *өйрәнү* фигыле... 218
Кадыйрова Г. *(Россия, Казан)* «Хатын-кыз» компонентлы мәкальләрнең семантик төркемнәре... 220
Каиржанова Н. *(Казахстан, Уральск)* Айгүл Кемелбаева шығармасындағы тілдік қолданыс ерекшеліктері.. 222
Каримова Г. *(Россия, Уфа)* Архетипы и символы как культурный код в литературе…………………………………………………………………... 224
Карипова И. *(Россия, Уфа)* Татар телендә “шатлык” концепты..................... 227
Кароматуллаева Ж. *(Узбекистан, Бухара)* Появление и функционирование тюркских заимствований в русском языке……………................................. 229

Кодиров А. *(Узбекистан, Бухара)* Лексические средства выражения концепта «природа» в художественном тексте (на материале творчества И.С. Тургенева)………………………………………………………………….. 231
Кожахметова А. *(Казахстан, Алматы)* Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың сөзжасамы.. 233
Козиева И. (Узбекистан, Бухара) Тюркские имена в составе узбекских антропонимов……………………………………………………………….. 236
Күмісбекқызы Н. *(Казахстан, Уральск)* Қазақтың ұлттық аспап аталымдарының сөзжасамы және этномәдени сипаты.................................... 239
Курамшина Р. *(Россия, Казан)* Татар һәм төрек мәдәниятендә балага исем кушу йоласы.. 241
Лебедева М. *(Россия, Казань)* Двуязычные словари XIX века. Их роль в изучении лексики турецкого языка…………………………………………….. 244
Манихова А. *(Россия, Казань)* Особенности обучения устной диалогической речи.. 247
Мигранова Д. *(Россия, Уфа)* “Аяк” соматизмы белән бәйле фразеологик берәмлекләрдә татар халкының дөньяга карашлары чагылышы..................... 249
Миндубаева С. *(Россия, Казан)* Ренат Харис тәрҗемәсендә Гавриил Державин әсәрләре.. 251
Миннубаева Ф. *(Россия, Казан)* Чуваш һәм татар телләренең рухи мәдәнияте лексикасы.. 254
Мифтахова Э. *(Россия, Уфа)* Татар телен укытуда интерактив методлар куллану үзенчәлекләре.. 256
Молдук Н. *(Россия, Тюмень)* Особенности использования фольклорного материала на уроках русского языка в начальной школе................................ 259
Мөбәрәкшина З. *(Россия, Казан)* Туган тел дәресләрендә сөйләм эшчәнлеген активлаштыру чарасы буларак фразеологизмнар......................... 261
Муртазина Э. *(Россия, Уфа)* Интернет челтәрләрнең телгә йогынтысы…… 263
Мухаметьянова Э. *(Россия, Уфа)* Родной язык – мое богатство……………. 266
Мухаммедова Б. *(Узбекистан, Бухара)* Концепты «Осень», «Весна» в узбекской языковой картине мира………………………………………………. 268
Назырова А. *(Россия, Мәскәү)* А. П.Чехов әсәрләрендә медицина лексикасын татар теленә тәрҗемә итү үзенчәлекләре..................................... 271
Намаз Ж. *(Казахстан, Алматы)* Серік сағынтайдың «қарға» әңгімесінің тематикасы мен проблематикасы... 274
Нәбиуллина Э. *(Россия, Казан)* Г. Исхакыйның «Көз» повестенда дөнья тел-әдәби сурәте.. 278
Нәҗипова Г. *(Россия, Казан)* Татар лексикасын өйрәнүдә акыл карталарын куллану... 280
Нәүмәтова Р. *(Россия, Казан)* Мәдәниятара коммуникацияне формалаштыру чарасы буларак мультипликация... 283
Орипова Н. *(Узбекистан, Бухара)* Узлуксиз таълимда Бухоро болалар фолклор қўшиқларини ўргатиш долзарб методик муаммо сифатида............... 285
Пайгина М. *(Россия, Казань)* Виды интерактивных методов обучения в татарском и английском языках и литературах.. 287
Рамазан А. *(Казахстан, Алматы)* Қазақ-татар тілдеріндегі сөз әдебінің этномәдени сипаты.. 289
Рас Д. *(Казахстан, Алматы)* Қазақтың күлкілі әңгімелеріндегі авторлық баяндау ерекшеліктері... 293

Рахматуллина А. *(Россия, Казан)* Г.Рәхим шигыренә фоносемантик анализ.. 299
Сабитова А. *(Россия, Уфа)* Топонимика моей малой Родины........................ 301
Сагеева Г. *(Россия, Казан)* «Аң» журналында татар шигърияте мәсьәләләре.. 304
Сайфуллина Ф. *(Россия, Казань)* Методика организации самостоятельной работы по английскому языку на среднем этапе обучения.............................. 306
Саматова Э. *(Россия, Уфа)* Татар әдәбиятын җирле материал белән бәйләп өйрәнүдә тәнкыйди фикерләү технологияләрен куллану................................ 308
Сафиуллина Л. *(Россия, Казан)* Татар һәм башкорт халык авыз иҗаты әсәрләрендә саннардан ясалган сүзләр (бишек җырлары мисалында)............. 311
Семина К. *(Россия, Казань)* Культурологическая составляющая иноязычного общения на уроке иностранного языка.. 313
Сибгатуллина Ф. *(Россия, Стәрлетамак)* Борынгы төрки рун язмаларында этнонимнар.. 315
Сидоркова С. *(Узбекистан, Бухара)* Состав семантического поля «труд» в узбекской паремиологии.. 317
Стародубцева А. *(Польша, Кельц)* The functioning of Turkic anthroponyms in a literary text.. 319
Сулейманова А. *(Россия, Казань)* Обучение литературному чтению на иностранном языке в средних классах.. 322
Сэтивалиди М. *(Россия, Казан)* Уйгыр һәм татар телләрендәге яшелчә атамалары.. 324
Сюй Синьюэ *(Китай)* Концепт «душа» в языковом сознании современной молодежи.. 326
Тимофеева Т. *(Россия, Алабуга)* Фоат Галимуллин бәяләвендә Роберт Миңнуллин иҗаты.. 328
У Сюэмэн *(Россия, Казань)* Формирование коммуникативной компетенции учащихся.. 329
Умбетов Д. *(Казахстан)* Особенности перевода лирики М.Ю. Лермонтова Абаем Кунанбаевым.. 332
Умирзакова А. *(Казахстан, Уральск)* Методы использования электронного каталога в изучении изобразительного искусства.. 334
Умутбаева Л. *(Россия, Казань)* Использование песен как средство повышения мотивации к изучению иностранного языка в средней школе...... 337
Фаляхова Р. *(Россия, Казань)* Разновидности типов и использования аутентичных материалов для средних и выше этапов изучения иностранного языка.. 339
Фәйзкәбирова Ә. *(Россия, Казан)* Татар һәм төрек телләрендә соматик лексикадан ясалган сүзләр.. 341
Фәхртдинова Р. *(Россия, Казан)* «Яңа Мәхәллә хәбәрләре» журналының тел үзенчәлекләре.. 344
Хабибуллина Л. *(Россия, Казань)* Первые драматургические опыты Ш. Хусаинова: герой и время (на примере драмы «Девушка с приданым»...... 347
Хакимуллина Д. *(Россия, Казань)* Культурологический аспект на уроке английского языка: знакомство с английским фольклором при развитии навыков аудирования с использованием аутентичных аудиовизуальных средств........... 349
Хамидова Ш. *(Узбекистан, Бухара)* Языковая картина мира в аспекте межкультурной коммуникации.. 352

Хасанова Д. *(Россия, Казань)* История фонетики английского языка на рубежах XX-XXI веков.. 354
Хафизова А. *(Россия, Казан)* Обучение чтению на начальном этапе изучения иностранного языка.. 356
Хафизова Г. *(Россия, Уфа)* Татар телендә бүлүне белдерүче деструктив фигыльләр.. 358
Хәбибуллина А. *(Россия, Казан)* «Нәҗип» һәм «Ай өстендә Зөһрә кыз» хикәяләрендә мәдәнилек алымнары һәм чаралары.. 361
Хәмзина А. *(Россия, Казань)* Интернет-ресурслар ярдәмендә мәдәниятара компетенция формалаштыру... 363
Хәсәнова А. *(Россия, Казан)* Татар, башкорт һәм төрек телләрендә туганлык атамалары: чагыштырма лексик-семантик анализ.. 365
Хәсбиуллина Г. *(Россия, Казан)* Татар телен укытуда заманча технологияләр (сан сүз төркемен өйрәтү мисалында)....................................... 368
Цяо Чэньюй *(Китай, Ханьдань)* Устойчивые сравнения в межкультурной коммуникации.. 370
Чжай Цзя *(Китай, Вэйнань)* Особенности литературного перевода............... 372
Шаехова Р. *(Россия, Казань)* Эмоциональная вовлеченность как способ обучения иностранному языку.. 374
Шайхулов Ю. *(Россия, Казан)* Некоторые аспекты изучения тюркологии..... 376
Шарапова А. *(Узбекистан, Бухара)* Основные черты типологического контраста грамматических и словообразовательных систем русского и узбекского языков.. 378
Шәріпова А. *(Казахстан, Алматы)* Қазақ тілін айтылым және тыңдалым дағдылары арқылы онлайн оқыту... 380
Ширинова Э. *(Узбекистан, Бухара)* Словообразовательные цепочки и их типология (на примере русского и узбекского языков)................................... 383
Шиһабеддинова Г. *(Россия, Казан)* Татар телен «Әйдә! онлайн» ресурсы аша өйрәнү.. 385
Юнысова А. *(Россия, Казан)* Татар лингвокультурологиясендәге ир-ат концептының мәкальләрдә репрезентациясе... 387
Ягмурова М. *(Туркменистан, Туркменабат)* Семантические особенности наречения имен у туркмен... 390
Якупова Л. *(Россия, Казан)* Татар телендә кушымчалау ысулы белән ясалган физиологик халәт фигыльләре.. 392
Яруллина З. *(Россия, Казань)* Проблемы изучения устной речи детей.......... 394

Научное издание

ТЮРКСКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Материалы XIII Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов
Казань, 21 февраля 2022 г.